ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՃԹ.

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1928

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԿԹ.

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1928

ՀԱՅՈՑ ԳԻՐԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1928

ՁՕՆ

ԱՌ ԳԵՐ. Հ. Յ. Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ

ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՆՇԱՆ

ԽՈՐԻՆ ՅԱՐԳԱՆԱՑ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ներկայ գրութիւնս երրորդ մասն է Ս. Մեսրոպի եւ Հայերէն գրերու պատմութեան վրայ խօսող ընդարձակ աշխատութեանս, որ 1906 թուին արժանացաւ Քանանեան մրցանակին՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի կողմէն՝ ընտրութեամբ Մեծ. Ուսուցչապետ Գր. Գր. Խալաթեանի: Գրութեանս առաջին մասը (Աղբիւրներ) արդէն հրատարակուած է Բարիզ 1907, իսկ երկրորդը (Ս. Մեսրոպի կենսագրութիւնը) դեռ մամուլի տակ է:

Ներկայ գրութեանս մէջ՝ որ միւս երկուքէն բոլորովին անկախ ու անջատ է, կը խօսիմ՝ բոլոր այն այբուբեններուն վրայ՝ որոնք Հայոց մէջ գործածուած են կամ՝ իբր այնպէս կը համարուին: Ասոնք են կարգով՝ Հաթեան, Խալդեան Նշանագիր, Դանիէլեան, Յոյն, Պարսիկ, Ասորի եւ վերջապէս Մեսրոպեան գրերը:

Խորին շնորհակալութիւն եւ պատիւ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան, որ հիւրընկալելով գրուածքս Հանդէս Ամսօրեայ ուսումնաթերթին մէջ, ցոյց տուաւ թէ ինչպիսի դժուարանմծին տպագրութեանց յաղթել կարող է:

Նոր-Նախիջեւան
1909 Դեկտ. 20.

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

—

ԳԼՈՒԽ Ա.

Հաթեան գրերը:

1. Ո՛վ են Հաթերը. 2. Հաթեան գրերը. 3. Հաթեան գրերուն ծագումը:

1. *Հայոց գրերուն վրայ խօսելու ժամանակ, ամէնէն առաջ պէտք է յիշատակել հաթեան հարցը, որ վերջերս գիտական աշխարհին մէջ մեծ աղմուկ հանեց։ Նախ տեսնենք թէ ո՛վ են հաթերը։ — Եգիպտական մեհենագրում, Ասորեստանեան եւ Խալդեան բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ յիշատակուած է* Ḥt, Ḥāte, Ḥatti, Ḥāti *անունով երկիր մը, որ Եբրայեցիք կը կոչեն* Ḥittim (*Աստուածաշնչի հայ թարգմանութեան մէջ դրուած է Քետացիք*)։ *Այս երկիրը կը բռնէ գլխաւորապէս այժմեան Կիլիկիան։ Հաթեաններու մասին յիշեալ արձանագրութեանց մէջ կան ինչ ինչ պատմական տեղեկութիւններ, որոնցմով կ՚երեւայ թէ հաթեան ժողովուրդը գոյութիւն ունէր Քրիստոսէ դեռ* 1500 *տարի առաջ եւ պատմական շրջանին մէջ պատերազմներ կը մղէր շրջակայ ազգերուն՝ Եգիպտացւոց, Ասորեստանցւոց, Ասորւոց եւ Խալդեանց հետ։ Այս ազգը թողած է նաեւ յատուկ նշանագրերով արձա-*

նագրութիւններու խումբ մը, ուր կը պատմէ իր թագաւորներու քաջագործութիւններն ու աշխարհաշինութիւնները։ Մինչեւ հիմայ գտնուած է 60 հաթեան արձանագրութիւն, բայց ոչ մէկ տեղ աւանդուած է հաթեան գրերու բանալին։ Գիտունները զանազան ժամանակներ զբաղելով այս արձանագրութիւններով, ջանացին լուծում տալ նոյն անծանօթ լեզուին։ Ամէնէն յաջողը այս փորձերուն մէջ՝ կատարեց գերմանացի Ենսէն գիտնականը, որ այն արդիւնքին հասաւ. թէ հաթեանները ուրիշ բան չեն, բայց եթէ Հայոց ազգին նախնիքը, եւ հաթերէն արձանագրութիւնները ուրիշ բան չեն ներկայացներ, բայց եթէ հայերէն լեզուին ամենահին վիճակը՝ ամենահին հայկական նշանագրերով։ Ըստ Ենսէնի հաթերը կամ հին հայերը մնալով Կիլիկիայի մէջ երկար ժամանակ, Քրիստոսէ առաջ դէպի Զ. դարը գաղթեցին Կիլիկիայէն դէպի Խալդիներու երկիրը եւ զայն նուաճելով՝ ըրին իրենց հայրենիքը, զոր եւ կոչեցին Հայաստան։

Աւելորդ կը համարինք մանրամասն խօսիլ այս խնդիրներու վրայ, քանի որ մեր ծրագրած սահմանէն դուրս է։ Բայց պէտք կը կարծենք հարկաւոր չափով խօսիլ հաթեան գրերուն վրայ, քանի որ համարուած է հայկական հնագոյն այբուբենը։

2. Հաթեան նշանագիրներէն Jenseuի օրով ծանօթ էին 92 հատ՝ այլ եւ այլ նշանաձեւերով, զորոնք խնամով ամփոփած է ի մի իւր աշխատութեան մէջ՝ Hittiter und Ar-

menier, Strassburg, 1898, տախտակ I—X. Զասոնք բաժնած է Ենսէն երեք կարգի. Ա. Գաղափարանշաններ. Բ. Ձայնանշաններ եւ Գ.. Ձայնանիշներ։

Գաղափարանշանները, որոնք ամբողջ բառ մը, յատուկ կամ հասարակ անուն մը կ՚արտայայտեն, թուով 57 են ըստ Ենսենի հաւաքման, որոնցմէ կը ներկայացընենք հոս ինչ ինչ ձեւեր միայն, ամբողջական ցանկը տալու համար նշաններ չգտնուելով։

1. Աստուած ինչ.
2. Syennesis Աստուած.
3. Մեծ Մայր Աստուածուհի.
4. sr = dsario “Թագաւոր„.
5. dsario? “Թագաւոր„.
6. X + p(w) = arwa “Թագաւոր, իշխան„?
7. tii = dēi “տէր„.
8. bhura(i)n?
9. kur կամ mar “քահանայապետ„։
10. Δ △ dsarayi “ծառայ„.
11. spa = zapa “որդի, ժառանգ. զաւակ„.
12. Թագաւորի մը անուն.
13. wtr = watirā “երկիր„.
14. Hāti.

15. Arsania?

16. Karigami «Կարկեմիշ».

17. Gurgum կամ Markaš

18. msi = medzi? «Մեծ».

19. psi = wadji «Հզօր».

20. imiá = emio? Հզօր, Մեծ.

21. x + m = ?

Ձայնանշանները՝ կը ներկայացնեն տառ մը կամ վանկ մը բաղկացած մէկ ձայնաւորէ եւ մէկ բաղաձայնէ, եւ կամ երկու բաղաձայններէ՝ միջին ձայնաւորով մը միացած։ Ինսէնի ցանկը ունի ասոնցմէ 28 *նշան. ահաւասիկ քանի մը ձայնանշաններ։*

22. á, *այն է* a, o.

23. í, *այն է* i, e.

24. ʾ (Spiritus lenis).

25. r.

26. k, ka, ak.

27. t'.

28. in?

29. n, ni.

30. š.

31. m.

32. p (w).

33. rl, rk.

34. t'ar.

35. śt'.

36. ar.

37. t'í?

38. mí.

39. p (á).

Ձայնանիշները ընթերցանութիւնը դիւրացնող տառաձեւեր են, որոնք տառական կամ ձայնական նշանակութիւն չունին, այլ կը ցուցնեն թէ ուր կը սկսի կամ ուր կը վերջանայ բառ մը, թէ բառը դրուած է ուղղական հոլովով, թէ յաջորդ նշանը կը ծառայէ իբր գաղափարանշան եւն։ Ձայնանիշները՝ որոնց թիւը 7 է ըստ Յենսէնի, հետեւեալներն են.

40. բառին սկիզբը կամ վերջը.

41. |(" " " "

42. |(|(արձանագրութեան սկիզբը գրուած է մէկ անգամ.

43. J բառանջատ.

44. նշան ուղղականի.

45.) եւ (գաղափարագրի նշան կամ բառանշան։

3. Շատ հետաքրքրական է քննել թէ ինչ ծագում ունին արդեօք այս նշանագիրները, որ հայկական մտքի առաջին եւ հնագոյն արգասիքը կը համարուին։ Յենսէնի քննութեամբ[1] հաթեան արձանագրութեանց ամենահինը Քրիստոսէ առաջ մօտ 1000 թուականէն է։ Բայց

[1] Hittiter und Armenier, էջ 74—76։

Նոյն իսկ այս ժամանակի արձանագրութեանց մէջ գործածուած նշանագրերը, արդէն այնպէս զարգացած ձեւեր ունէին, որ ակնյայտնի կ'երեւայ թէ հնագոյն պատկերագրի մը շարունակութիւնն են։ Այս մտածութեամբ պէտք է կարծել որ հաթեան նշանագրութիւնը հնարուած ըլլայ գոնէ Քրիստոսէ 1100—1200 տարի առաջ։ Այս թուականին ասորեստանեան ազդեցութիւնը մեծ չէր, եւ չէր տարածուած Հաթեանց վրայ. ուստի չենք կրնար կարծել թէ հաթեան նշանագրութիւնը ասոնցմէ ձեւացած ըլլայ։ Բայց նոյն ժամանակները ծաղկած էր Եգիպտական քաղաքակրթութիւնը. այնպէս որ եթէ հաթեանք ուզէին իրենց գրութեան համար նախատիպար մը վերցնել, անշուշտ պիտի դիմէին եգիպտական գրութեան։ Իրօք ալ կան շօշափելի ապացոյցներ, որոնք կ'ապացուցանեն թէ հաթեան գրերը եգիպտականէն կազմուած են. այսպէս Ջէնճիրլիի մէջ կայ փորագրութիւն մը, որուն վրայ նկարուած է գրող մը՝ եգիպտական գրիչ մը ձեռքին։ Հաթեան նշանագիրներէն խումբ մը՝ անձուկ նմանութիւն ունի եգիպտական նշանագրերուն հետ. յատկապէս յիշենք կրկնածայր թագը, որ կը նշանակէ «թագաւոր», եւ որ նման է Եգիպտական կրկնածայր թագին. այս թագը կը կրէին Եգիպտոսի ինքնակալները՝ իբրեւ Վերին եւ Ստորին Եգիպտոսի տիրողներ, որոնք միացուցած էին երկու իշխանութեանց թագերը։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Խալդեան բեւեռագրեր:

1. Խալդեան արձանագրութեանց եւ ժողովուրդի մասին համառօտի. 2. Խալդեան գրութեան ծագումը. 3. Ասորեստանեան բեւեռագրական դրութիւնը. իւր դժուարութիւնները. 4. Խալդեանց մնացուցած յարաբերութիւնները. 5. Ցուցակ Խալդեան բեւեռագրերու:

1. Այս երկրորդ գլխով կ'ուզենք խօսիլ խալդեան բեւեռագրութեան վրայ, որ թէեւ հայկական գրութեան մէջ երեւալու բացարձակ իրաւունք չունի, բայց իբրեւ Հայաստանի մէջ դարերով ապրող ժողովուրդի մը գիրը, արժանի է մեր մասնաւոր ուշադրութեան։

Ամենահին անձը՝ որ այս բեւեռագրերուն վրայ ուշադրութիւն է դարձուցած, Խորենացին է։ Սա՝ նկարագրելով Վանայ բերդը եւ անոր վրայ գանուած բազմաթիւ բեւեռագիր արձանագրութիւնները, կը պատմէ թէ այս բոլորը Ասորեստանցւոց Շամիրամ թագուհիին ձեռակերտն է, ուստի եւ գրուած ասորեստաներէն։ Ահաւասիկ իւր բառերը. "Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմոմ հարթեալ, բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոց հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ։ Եւ ոչ միայն այս, այլ եւ բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել. եւ բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր„ (Խոր. Ա. ժզ)։

Նոր ժամանակներէն առաջին անգամ Սէն-Մարթէն ուշադրութիւն դարձուց Խորենացւոյն այս տեղեկութեան վրայ։ Գիտուններու յորդորանքով Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ Հայաստան ուղարկուեցաւ Շուլց քարոզիչը, որ 1828 թուին Վան գալով, նոյն քաղաքին ու անոր շրջականներուն մէջ գտաւ 39 խալդեան բեւեռագիր արձանագրութիւններ։ Շուլց պատրաստեց այս արձանագրութեանց ընդօրինակութիւնը, բայց ինքը շուտով սպաննուելով բարբարոս քուրդերէն, իւր աշխատութիւնները կորուստի մատնուեցան։ Ֆրանսական դեսպանի եւ հիւպատոսի ստիպմամբ միայն՝ բաւական ժամանակ յետոյ՝ կարելի եղաւ ձեռք բերել այս ընդօրինակութիւնները, որոնք վերջապէս 1840 թուին Journal Asiatique թերթին մէջ (թիւ 52) հրատարակուեցան։

Այս արձանագրութեանց ընթերցանութեամբ եւ լեզուով հետաքրքրուելով գիտնականները, զանազան մեկնութիւններ տուին։ Հինքս անգղիացին համարեցաւ արիական ծագումէ եւ հայերէն (1848)․ Մորթման, որ ութը նոր Խալդեան արձանագրութիւններ ալ գտաւ, կարդաց եւ թարգմանեց ասորեստանեան բեւեռագրերու օգնութեամբ եւ հայերէն լեզուով (1872)։ Սակայն այս մեկնութիւնները իբրեւ թիւր ու անարժէք մերժուեցան գիտնականներէն։ Ուղղագոյն մեկնութիւնը, որ այժմ ընդունուած է գիտութեան մէջ, տուաւ Սէյս անգղիացին, որ նոյնպէս ասորեստանեան բեւեռա-

գրերու օգնութեամբ կարգալով զանոնք, առանց հայերէնի օգնութեան դիմելու, լոկ արձանագրութեանց համեմատական ուսումնասիրութեամբ թարգմանեց զանոնք, կազմեց համառօտ բառարան եւն։

Այսպէս ստեղծուեցաւ Հայաստանի բեւեռագրութեանց գիտութիւնը. կատարուեցան նորանոր հետազօտութիւններ՝ նոր արձանագրութիւններ երեւան հանելու համար։ Այս հետազօտութեանց մէջ մեծ մաս ունին Մեսրոպ Եպ. Սմբատեան, եւ մանաւանդ Պէլք եւ Լէման գերմանացիները, որոնց շնորհիւ այժմ երեւան հանուած են մօտ 200 արձանագրութիւններ։

Արձանագրութեանց վերծանութեամբ երեւան եկաւ նաեւ Հայաստանի հնագոյն վիճակին պատմութիւնը. տեսնուեցաւ թէ մեր երկրին մէջ՝ այս հնագոյն ժամանակներուն՝ կ'ապրէր Խալդի կամ Խալդեանք անունով ոչ հնդեւրոպական ժողովուրդ մը, ցեղակից Կովկասեան զանազան ազգերուն։ Խալդեանց տիրապետութիւնը տեւեց մինչեւ Զ դար, երբ Հայերը Հաթիաստանէն գալով, նուաճեցին այս երկիրը եւ իրենց սեպհականելով զայն, դարձուցին Հայաստան։ Այն շրջանը՝ որ այս արձանագրութիւնները կ'ընդգրկեն, կը սկսի Ն. Քս. Թ. դարէն եւ կու գայ մինչեւ Զ. դար, պարունակելով Խալդեան 15 թագաւորներու պատմութիւնը. այն է՝ Արամէ, Լուտիպրիս, Շարիտուր Ա., Իսպուինիս, Մինուաս Ա., Արգիստիս

Ա., Շարիտուր Բ., Ռուսա Ա., Արգիշտիս Բ., Ռուսա Բ., Երիմենա, Ռուսա Գ., Շարիտուր Գ., Իրկուաս եւ Մինուաս Բ։ Այս թագաւորներն են, որ իշխելով լայնածաւալ Խալդիաստանի վրայ, յամառօրէն կը կռուէին ասորեստանեան թագաւորներու հետ, իրենց անկախութիւնը պաշտպանելու համար։ Մինուասէն յետոյ արձանագրութիւնները կը լռեն, որովհետեւ շուտով Հայերը գալով՝ կը ջնջեն Խալդեան թագաւորութիւնը։

2. Խալդեան բեւեռագրական դրութիւնը ասորեստանեան բեւեռագրութեան հարազատ նմանութիւնն է։ Երկու ամենահին արձանագրութիւնները, որ կը պատկանին Շարիտուր Ա.ին (Թ. դարի սկիզբէն), գրուած են ասորեստանեան լեզուով եւ ճիշտ ասորեստանեան բեւեռագրական նշաններով։ Ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ Խալդեան թագաւորներու մէջ Շարիտուրն է՝ որ ծանօթանալով ասորեստանեան բեւեռագրութեան հետ, առաջին անգամ գաղափար յղացաւ պատմական դէպքերը արձանագրելու, ուստի Ասորեստանէն բերել տալով ասորեստանցի բեւեռագրողներ, քանդակել տուաւ անոնց՝ այս երկու արձանագրութիւնները։ Բեւեռագրողները գործածեցին իրենց մայրենի լեզուն։

Սակայն շուտով բեւեռագրութեան արհեստը սորվեցան նաեւ տեղացի վարպետները, այնպէս որ այնուհետեւ խալդիական լեզուն դարձաւ Խալդեան բեւեռագրութեանց սովո-

բական լեզուն, եւ այս լեզուով են գրուած Միացեալ բոլոր արձանագրութիւնները՝ առանց բացառութեան։

Պէտք է նկատել սակայն որ ասորեստանեան բեւեռագրութեան ոճը խալդիոյ մէջ կուրօրէն փոխ չառնուեցաւ. այլ տրուեցաւ անոր այնպիսի փոփոխութիւն մը, աւելի ճիշդ այնպիսի կատարելագործութիւն մը, որ նոյն չափազանց դժուար դրութիւնը դարձաւ շատ աւելի դիւրին եւ շատ աւելի գործնական։

3. Ասորեստանեան բեւեռագրութեան այբուբենը կը պարունակէ 329 նշաններ. ասոնք կը բաժնուին երկու տեսակի. ա. գաղափարանշաններ եւ բ. վանկանշաններ։ Գաղափարանշանները ամբողջ բառ մը կ'արտայայտեն. օրինակ կը նշանակէ «քաղաք», կը նշանակէ «Թագաւոր», կ'արտայայտէ «երկիր», կը ցուցընէ «ջուր, գետ կամ ծով» եւն։ Ընթերցողը տեսնելով այս նշանները, կը կարդար զայն իր լեզուով, ըմբռնելով անոր տուած նշանակութիւնը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս այժմ զանազան ազգեր եւ ժողովուրդներ տեսնելով 1, 2, 3, 0, =, + են գաղափարանշանները, կը կարդան իրենց յատուկ լեզուով եւ կ'ըմբռնեն անոնց պարունակած իմաստը, թէեւ այս նշաններուն մէջ հնչական կամ տառական տարր մը չկայ ամենեւին։

Վանկանշանները այնպիսի նշաններ են, որոնց արժէքը վանկ մը միայն կը ներկայացնէ. ինչ. կը կարդացուի ա, կը կարդացուի

նա, կը կարդացուի քու. այնպէս որ այս երեքին յարակցութիւնը՝ կը կարդացուի անաքու, որ առանձին բառ է եւ կը նշանակէ "ես"։ Վանկանշանները կրնան ներկայացնել պարզ ձայնաւոր մը (ինչ. ա), բաղաձայն մը եւ ձայնաւոր մը (ինչ. մա, ան) եւ կամ բաղաձայնով սկսող ու բաղաձայնով վերջացող միջին ձայնաւորով վանկ մը (ինչ. tul, kar, kam)։

Շատ անգամ գաղափարանշանները կը գրուին վանկանշաններով գրուած բառէ մը անմիջապէս առաջ, այսպէս օրինակ երբ գետի մը կամ քաղաքի մը եւ կամ երկրի մը անունը պիտի գրուի, նախ կը գրուի գետի, քաղաքի, երկրի գաղափարանշանը, որմէ յետոյ կու գայ նոյնին յատուկ անունը։ Այսպէս օրինակ.

(Երկիր)

U-ra-ar-ṭu բառին մէջ առաջին նշանը երկրի գաղափարանշանն է, իսկ յաջորդ չորս նշանները՝ Urarṭu (Հայաստան) բառին չորս վանկերը։

Թէ գաղափարանշանները եւ թէ վանկանշանները կը ձեւանան ուղղահայեաց, հորիզոնական եւ ծուռ դիրքով գրուած կարճ կամ երկար սեպերով ու սեպի գլուխներով, եւ տեսակ մը անկիւնաձեւ նշանով. այս բոլոր տեսակները կը պարունակեն հետեւեալ նշանները.
ban, bir, ba, mu, nu եւն։

Վանկերու խիստ մեծ թիւը պատճառ է եղած երբեմն կազմելու այնպիսի նշաններ, որոնք մինչեւ 17 գծիկներու խճողում մը կը ներկայացնեն.

Ինչ. tir, bir, u, gig, sax.

Վանկանշանները միշտ միեւնոյն ձայնը կամ արժէքը չունին. կան նշաններ՝ որ ըստ պարագային կրնան մինչեւ տասներմէկ տեսակ կարդացուիլ. օրինակի համար կը կարդացուի kur, mat, šat, lat, nat, kin. կը կարդացուի u, ut, tu, tam, bir, par, pir, lax, lix, xiš, xis.

Գաղափարանշաններն ալ միշտ միեւնոյն նշանակութիւնը չունին, այլ բազմիմաստ են եւ տեղին համեմատ այս կամ այն նշանակութեամբ կը գործածուին. օր. կը նշանակէ “երկիր, լեռ, նուաճել, արեւի ծագիլ.„ “բերան, ատամ, բառ, հրաման.„ կը նշանակէ “մէջ, Ասորեստան, Աշուր աստուածը, տալ, վճարել, որդի։„

Նմանապէս գաղափարանշաններն ու վանկանշանները միշտ իբրեւ գաղափարանշան ու վանկանշան չեն ծառայեր, այլ սովորաբար են նաեւ երկու պաշտօնով, այսինքն թէ վանկանշան եւ թէ գաղափարանշան։ Այս պարագային գաղափարանշանները փոխանակ ամբողջ բառ մը ներկայացնելու, կը կարդացուին միայն իբրեւ

վանկ մը. փոխադարձաբար վանկանշաններն ալ կ'առնուին իբր ամբողջ բառ. մօտաւորապէս ինչպէս 3 նշանը, բացի երեքի գաղափարանշանն ըլլալէ, ռուսերէնի մէջ կը ծառայէ իբրեւ շ տառ, կամ ինչպէս 0, որ թէ զերոյի նշանն է եւ թէ օ ձայնի, գրեթէ բոլոր եւրոպական լեզուներու մէջ։ Այսպէս օր. իբր վանկանշան՝ կ'արժէ bid, բայց իբրեւ գաղափարանշան “տուն„ կը նշանակէ. իբրեւ վանկանշան կը կարդացուի lim, բայց իբրեւ գաղափարանշան՝ կը նշանակէ “աչք, դէմք, ճակատ, տեսնել„ եւն։ Նոյն նշանը, որ իբր վանկանշան կրնայ 11 տեսակ կարդացուիլ, իբրեւ գաղափարանշան ալ կրնայ նշանակել “օր, փոթորիկ, արեգակ, սպիտակ։„

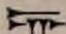
Նշանագիրներու կազմիչ տարրերու չափազանց միօրինակութիւնը (սեպ, սեպագլուխ եւ անկիւն), ասկէ ծագած ծայրայեղ խճողումը, վանկանշաններու բազմատեսակ ընթերցումները, գաղափարանշաններու եւ վանկանշաններու շփոթութիւնը, եւ վերջապէս երեք հարիւրէ աւելի նշաններու այս խառնակ կուտակումը, այնպիսի դժուար գրութիւն մը ստեղծած են ասորեստանեան գրութեան մէջ, որ նոյն իսկ այսօր գիտնականի մը ամբողջ կեանքը եւ ամենօրեայ վարժութիւնները բաւական չեն կատարելապէս ընտելանալու այս գրութեան։

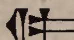
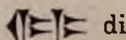
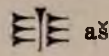
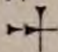
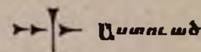
4. Խալդիները տեսան այս խառնակութիւնը եւ անոր մէջ այնպիսի փոփոխութիւն մը մտցուցին, որ դժուարութիւնը 95% յապաւուե-

ցաւ եւ դարձաւ բաւական տանելի վանկագրական այբուբեն։ Անոնք նախ ջնջեցին գաղափարանշաններու ստուար թիւ մը. երկրորդ՝ ջնջեցին բոլոր այն նշանները՝ որոնք կրնային մերթ իբր գաղափարանշան եւ մերթ իբր վանկանշան ծառայել, տալով անոնց միայն մէկ պաշտօն. երրորդ՝ իսպառ յապաւեցին վանկանշաններուն զանազան արժէքներ տալը՝ պահելով միայն անոնց առաջին եւ իսկական ընթերցումը. չորրորդ՝ բաղաձայնով սկսող եւ բաղաձայնով վերջացող (եռատառ) վանկերը, որոնք ահռելի թիւ մը կը կազմէին ասորեստանեան բեւեռագրութեան մէջ, գրեթէ բոլոր ջնջելով, պահեցին միայն անոնցմէ մէկ երկու հատը (ինչ. xal, giš, sar)։ Այսպէսով յիշեալ երեք հարիւրէ աւելի նշաններուն կէսէն աւելին ջնջուելով՝ պահուեցաւ միայն 120 հատ, գրեթէ բոլորը ըստ կարելւոյն կարճ ձեւով, եւ պարունակելով միայն մէկ ձայնաւոր, կամ մէկ ձայնաւոր ու մէկ բաղաձայն (a, ba, ab)։

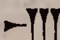
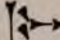
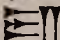
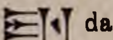
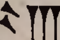
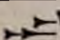
Խալդեան բեւեռագրութեան մէջ մտած է նաեւ ուրիշ փոփոխութիւն մը, որ ոչ թէ դիտմամբ, այլ տեղական քարերու յատկութեան պատճառով եղած կը համարուի։ Այս փոփոխութիւնը բեւեռագրական դրութեան հետ գործ չունի եւ կը կայանայ նշանները քարի վրայ փորագրելու ձեւին մէջ։ Ասորեստանեան բեւեռագրերուն մէջ խումբ մը տառեր կան, ուր երկու սեպեր զիրար կտրելով կ՚անցնին. այսպէս օրինակ ասորեստանեան ni ձեւին

մէջ՝ երկրորդ հորիզոնական սեպը կը ճեղքէ կ'անցնի երկու ուղղահայեաց սեպերը. Խալդեան բեւեռագրութեան մէջ այս խաչաձեւումները ընդհատուելով՝ մէկ սեպը երկու կողմէն իբր երկու անջատ սեպ քանդակուած է. այսպէս ni. Համեմատէ նաեւ

Ասորեստ.	Խալդեան.
	 di
	 aš
	 Աստուած

Ամբողջութեան համար յիշենք նաեւ քանի մը նշաններու ձեւական թեթեւ փոփոխութիւնները, որոնք բուն խալդեան լինելէ աւելի, ասորեստանեան զանազան գրութիւններէն ժամանակակից որեւիցէ ձեւ մը կը ներկայացնեն։ Հմմտ.

Ասորեստ.	Խալդեան
	 ri
	 el
	 da
	 ru
	 ba

5. Ըստ այսմ խալդեան բեւեռագրական գրութիւնը կը պարունակէ հետեւեալ նշանները.

—. Վանկանշաններ։

	a	i	u
		e	u
B	ba	bi	bu
	ab	ib	bar
D	da	di	du
G	ga	gi	gu
			giš
K	ka	ki	ku
L	la	li	lu
	al	el	ul
M	ma	—	mu
	—	me	man
N	na	ni	կամ nu
P	pa	pi	pu
	ap	ip	—
Q	qa	կամ qi	qu
R	ra	ri	ru
	կամ ar	ir	ur
S	sa	si	su
		կամ	sar

Š	ša, aš	ši, iš, iš		šu, uš, še
S	—	si		su
T	ta, at	ti, te		tu, tar
Ṭ	ṭa	—		ṭu
X	xa	xi	xu	xal
Z	za	կամ	zi	zu
		ia, ya		’a

Բ. Գաղափարանշաններ.

(Գծիկներու թուին համեմատ դասաւորուած):

մարդ	*Աստուած*
աշխարհ, երկիր	*թռչուն*
նշան յոգնակիի	*յոգնակիի նշան*
թագաւոր	*կին*
փայտ, ծառ	*քաղաք*
տէր	*եզ*
բոլոր, ամենայն	*մեծ*
երկիր	*մեծազօր*
Ardini *Աստուած, Օր.*	*տուն, տաճար*

ազգ, ժողովուրդ — գոմէշ, ցուլ.

արձանագրութիւն — Teišba Աստուած

զոհ — գետ

դուռ (քաղաքի) — պալատ, տաճար

աջ — արձանագրուած քար

մարդիկ, ժողովուրդ — թագաւոր

միս — սեղան

ջուր — կին

ոչխար — պատն.

երջանիկ

տեղ, վայր

Գ. Թուանշաններ.

(պակասները լրացուցած եմ ասորեստաններէն).

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7. կամ

8. կամ

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

30.

40.

50.

60.

70.

80. կամ

90.

100.

120.

200.

1000.

2000.

ԳԼՈՒԽ Գ.

Նշանագրեր:

1. Նշանագրերու հին գործածութեան մասին ենթադրութիւններ. 2. Նշանագրերու նախատիպները. 3. Ցուցակ Հայերէն նշանագրերու. 4. Համառօտագրութեանց կազմութիւնը. 5. Նշանագրերու կազմութիւնը. 6. Նախորդ ենթադրութեանց հերքումը: 7. Նշանագրերու ծնունդեան ժամանակը:

1. Երրորդ տեսակ գրութիւնը՝ որ բեւեռագիրներէն յետոյ մինչեւ Ս. Մեսրոպի նախաւոր շրջանը գործածուած կը Համարուի

Հայաստանի մէջ, այն տեսակ մը պատկերագիր
գրութիւնն է, որ յայտնի է մեր բանասիրու-
թեան մէջ «Նշանագիրք իմաստնոց» կամ պարզա-
պէս «Նշանագիրք» անունով։ Այս կարծիքը առա-
ջին անգամ յայտնած է Մկրտիչ Էմին, իւր
Объ армянскомъ алфавитѣ աշխատութեան
մէջ, որ հրատարակուած է իբրեւ չորրորդ
յաւելուած Խորենացւոյ պատմութեան ռուսե-
րէն թարգմանութեան (1858)[1]։ Այս աշխա-
տութիւնը թարգմանուած է նաեւ (Pru-
d'hommeի ձեռքով) գաղղիերէն լեզուի եւ
տպագրուած Revue d'Orient թերթին մէջ,
1865 թուին. իսկ հայերէն թարգմանութիւնը
հրատարակեց Ս. Ստեփանէ «Հայկական այբու-
բէն» վերնագրով, Հայկական աշխարհ թերթին
մէջ, 1870 փետր., էջ 42—46, որ կարծեմ
կիսատ է մնացած։ Էմին իր այս տեսութեան
իբրեւ ապացոյց մէջ կը բերէ այն հանգա-
մանքը, որ զանազան հին ձեռագրերու մէջ եւ
նոյն իսկ մինչեւ հիմայ ալ այս տեսակ պատկե-
րագիր գրութիւն մը գործածական է։ Յիշեալ
աշխատութեան մէջ Էմին կը դնէ 84 նշանա-
գիր, Լազարեան ճեմարանի թիւ 141 ձեռա-
գրէն քաղելով, եւ այս սակաւաթիւ պատ-
կերագիրներէն կը հետեւցնէ թէ հնապէս կար
շատ աւելի ստուար թիւ մը, այնքան որ բաւա-

---

1 Գրուածքիս երկրորդ տպագրութիւնը ինչ ինչ
փոփոխութեամբ՝ տես Изслѣдованія и статьи Н. О. Эмина
Մոսկուա 1896, էջ 204—230։

կան ըլլար գաղափար մը քիչ թէ շատ կանոնաւոր կերպով արտայայտելու համար։ Այս տեսակ գրութիւն մը իբր թէ ընդհանուր գործածական էր մեր մէջ կռապաշտական շրջանին եւ այն նշանագիրները հնարուած էին բուն՝ Հայոց մէջ, առանց օտար ազդեցութեան. քանի որ մեր շրջակայ ազգերուն մէջ պատկերագիր գրութիւն չկար այն ժամանակ։

Էմին եւ որոնք որ Էմ.նի այս ենթադրութեան կուսակից են, իբր փաստ մէջ բերած են նաեւ երկու պատմական վկայութիւն, որ իբր թէ այս կարծիքը կ'ապացուցանեն։ Յիշեալ վկայութիւններն ունին՝ նախ Ագաթանգեղոս, որ խօսելով Ս. Լուսաւորչի չարչարանքներու առթիւ ըրած աղօթքներուն վրայ, կ'ըսէ. "Եւ մինչդեռ կայր նա կախեալ այնպէս՝ խօսեցաւ զայս ամենայն. եւ գրեցին ատենակալ դպիրքն նշանագրացն...։ Եւ այլ եւս բազում քան զայս խօսեցաւ՝ մինչդեռ կայր կախեալ գլխիվայր, եւ գրեցին եւ մատուցին զայն առաջի թագաւորին (Ագաթ. Տփղիս 1909, հմ. 99)։„ Հռիփսիմէի առթիւ խօսելով՝ կը պատմէ թէ "ոմանք ի մեծամեծ սպասաւորացն արքունի անդէն ընթացան պատմել թագաւորին զամենայն բանս նոցա. քանզի դիպեցան անդ նշանագիրք, որ գրեցին զամենայն բանս, եւ ընթերցան առաջի թագաւորին„ (Ագաթ. 176)։

Երկրորդ վկայութիւնն ունի Բուզանդ, որ խօսելով Ս. Ներսէսի ըրած յանդիմանութեանց մասին Վաղէս կայսեր դէմ, կ'ըսէ. "Եւ գրէին

զայս սեմիարք Նոտարացի արքային, որք կային առաջի Թագաւորին» (Բուզ. Դ. Ե)։

Էմին՝ Ագաթանգեղոսի յիշեալ բառերով իբրեւ զուտ Նշանագիր կ'ուզէ հասկնալ, այն մտածումով թէ Ագաթանգեղոսի Նկարագրած վերոյիշեալ պարագաներուն անհրաժեշտ էր արագ գրելու կարեւորութիւնը եւ մանաւանդ վերջին պարագային անկարելի էր սովորական տառերով գրել. ուստի պէտք է ենթադրել թէ դպիրներուն գրածը սովորական տառերով չէր, այլ տեսակ մը Նշանագրերով։ Այսպէս կ'ընդունի Նաեւ Լանկլուա (Collection II. էջ 4) եւ յիշեալ վկայութեան վրայ հիմնուելով կ'ենթադրէ թէ Հայերն ալ ունեցած էին տեսակ մը սղագրութիւն, որ Նման էր Հռոմայեցոց մէջ գործածական տիւրոնեան սղագրութեան եւ հաւանաբար ասկէ փոխառեալ էր։ Նոյնը կ'ընդունի Նաեւ Զարբհանալեան, Պատմ. Հայ. Դպր. Ա.³ էջ 17—18։

Բայց այսպիսի վկայութենէ մը եզրակացութիւն հանելը շատ անապահով է։ Եթէ մինչեւ իսկ ճշգրիտ ըլլան այս վկայութիւնները, ամենեւին տեղիք չկայ կարծելու թէ Ագաթանգեղոսի Նշանագիր բառը կամ Փաւստոսի սեմիարք Նոտարացի ձեւը մեր Նշանագիրները կ'ակնարկեն։ Մ. Միանսարեանց (Կանոնաւոր եւ վայելուչ գրութեան պատմութիւնն ու տեսութիւնը, էջ 86—87) համառօտիւ, իսկ Խս. Ցարութիւնեան, որ (Հայոց Գիրը էջ 105—109 եւ էջ 244 եւն) առանձին կարեւորութիւն կու տայ Էմինի

այս ենթադրութեան, երկար կը հակաճառի անոր դէմ եւ անոր այս կարծիքը ջրելով՝ կ'ուզէ ապացուցանել թէ Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը պարզ գրեր կ'ակնարկէ եւ ոչ երբեք ողագրութիւն։ Իբր փաստ մէջ կը բերէ հետեւեալ կէտերը.

ա) Պէտք չկար անպատճառ որ դպիրները բառ առ բառ գրէին Ագաթանգեղոսի ակնարկած դէպքերը. կարելի էր կարեւոր կէտերը նշանակել թագաւորին ծանուցանելու համար, եւ ասոր համար հասարակ գրերը բաւական էին։

բ) Ագաթանգեղոսի Յառաջաբանին մէջ կ'ըսուի. ‘Արդ՝ հրաման հասեալ առ իս ումն Ագաթանգեղոս. որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ, եւ վարժեալ հայրենի արուեստիւ, Հռոմայերէն եւ Յունարէն ուսեալ դպրութիւն, եւ ոչ կարի ինչ անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց„ (Ագաթ. 12)։ Վերջին բառով հեղինակը կ'ուզէ ցուցնել թէ բացի յունարէն եւ լատիներէն լեզուներէն՝ գիտէր նաեւ հայերէն գրերը, զոր առանձին պարծանքով կը յիշէ. եթէ հոս նշանագիր “գիր„ իմաստն ունի, նոյն իմաստով առնելու է նաեւ վերը։

գ) Բոլոր պատմագիրները, որոնք նշանագիր բառը գործածած են, գիր կամ՝ տառ իմաստով միայն գործածած են. այսպէս օր. Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր (Խոր. Գ. ծգ). Զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից (Խոր. Գ. ծր). Յաղագս Դանիէլեան

նշանագրութեանն (Խոր. Գ. ծբ)։ Առ որում նշանագիրքն հայերէն կային (Փարպ. 39)։ Եւ գիրս նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանել (Կոր. 8)։ Վասն որոյ եդ ի մտի (Մեսրոպ) հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս (Կոր.) եւն։

Ասոնցմէ կը հետեւի թէ Ագաթանգեղոսի յիշեալ վկայութիւնը Սղագրութեան համար ըսուած չէ։ Ըստ մեզ հոս յատկապէս բառերու ձեւական նոյնութիւն կայ, առանց նշանակութեան նոյնութեան։ Ագաթանգեղոսի նշանագիրը պարզապէս գիր կամ տառ գաղափարը կ՚արտայայտէ եւ կապ չունի մեր նշանագիրներուն հետ, որ համեմատաբար նոր գաղափար է։ Իսկ Բուզանդի "սեմիարք նոտարացի" ձեւը նոյն է անշուշտ յն. σημεῖα ἐν μικροῖς բացատրութեան հետ, որով կը հասկցուէր տեսակ մը սղագրութիւն, եւ կ՚ակնարկէ յունական եւ հետեւաբար յունարէն լեզուով սղագրողները, քանի որ Ներսէս Յունաց պալատին մէջ կը խօսի։ Այսպիսի սղագիր նոտարներ (sténographe) կային Հռովմայեցոց մէջ սկսեալ Քրիստոսի Ա. դարէն։ Եթէ ունենայինք Հայերս այսպիսի սղագրական կամ պատկերագրական գրութիւն մը, դժուար թէ ասկէ որեւիցէ հետք մը մնացած չըլլար որեւիցէ քանդակի մը, արձանագրութեան մը կամ դրամի մը վրայ, բայց պահուէր համեմատաբար շատ յետին ձեռագիրներու մէջ։

Էմինի ժամանակէն շատ յետոյ. վերջերս, երբ Ենսէն հրատարակեց իւր քննութիւնները հաթեան պատկերագիր այբուբենի մասին եւ

քարոզեց թէ հաթերը նախահայերն են. ոմանք, ինչպէս Հ. Գ. Գ. (ՀԱ. 1898, 183) եւ Հ. Խս. Սրապեան (ՀԱ. 1902, 202), ենթադրեցին թէ հայերէն նշանագիրներն ալ կրնան հաթեան նշանագրերու շարունակութիւնն ըլլալ։ Հ. Սրապեան կը կարծէ նաեւ թէ նոյն նշանագրերը կրնան կապ ունենալ Դանիէլեան գրերու հետ։ Բայց թէ այս եւ թէ նախորդ անհիմն ենթադրութիւնը լիովին հերքելու համար պէտք է նախ մէջ բերել նշանագիրներու ամբողջական ցուցակը, հարկաւոր բացատրութիւններով միասին։

2. Հայկական նշանագիրներու աղբիւրները այն մանր մունր ցուցակներն են, որ կը գտնուին զանազան Հայերէն ձեռագիրներու, մասնաւորապէս բառարաններու եւ ժողովածուներու մէջ հոս հոն ցրուած։ Այս ձեռագիրներէն հանելով այլ եւ այլ ժամանակ հրատարակութեան տրուած են քանի մը հարիւր նշանագիրներ։ Առաջին եւ հնագոյն հրատարակութիւնը՝ որ ինձ ծանօթ է, Էմինի վերոյիշեալ աշխատութիւնն է, ուր մէջ են բերուած 84 նշանագիրներ։ Այս նշանագիրները հանուած են Լազարեան Ճեմարանի թիւ 141 ձեռագրէն, էջ 60—63 եւ 134 (գրուած 1620 թուին)։ Ձեռագիրն ունի ընդամէնը 332 նշանագիր, որոնցմէ 11 հատը առանց բացատրութեան է. եւ որովհետեւ ասոնց մեծ մասը հասարակ համառօտագրութիւններ են, Էմին զատած ընտրած է միայն անոնք՝ որ իսկապէս պատկերագիր են։

նոյն ձեռագրին մէջ՝ էջ 60—63 գտնուած նշանագիրներու ամբողջական ցուցակը հրատարակեց Խս. Ցարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 108 գրուած տախտակով (ընդ. ամէնը 305 նշանագիր), որոնց բացատրութիւնը գրուած է էջ 110—112։ Երկրորդ հաւաքածուն հրատարակեց Abbé P. Martin, Des signes hiĕroglyphiques dans les manuscrits arméuiens: Congrès intern. des Orientalistes, 1873, էջ 456 եւն, որ կը պարունակէ իբր 257 նշանագիր։ Այս աշխատութիւնը դժբախտաբար չեմ տեսած։ Երրորդ հաւաքածոն կազմեց Գ. Վ. Սրուանձտեան, Թորոս Աղբար աշխատութեան Առաջին հատորին մէջ (տպ. 1879, էջ 337—340), հանելով Տիգրանակերտի զանազան ձեռագիրներէն. այս նշանագիրներու թիւը 120 հաս է. Չորրորդ հրատարակութիւնը պատրաստեց Տըրգատ Վ. Պալեան. այս հաւաքածոն՝ որ բոլոր վերոյիշեալներուն մէջ ամէնէն աւելի լիակատարն է, առանձին տետրակ մըն է “Նշանագիրք Հայոց» խորագրով, տպ. Վիեննա, 1898, էջ 13—8, ութը վիմատիպ տախտակներով, ուր նշանագիրները դասաւորուած են այբուբենական կարգով։ Կը պարունակէ 511 նշանագիր։ Իբր հինգերորդ կրնանք յիշել 25 նշանագիրներու փոքրիկ հաւաքածոյ մը՝ զոր հրատարակեց Անտոնեան միաբաններէն Հ. Իսահակ Վ. Սրապեան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, էջ 201—202, հանելով Անտոնեան միաբանութեան Օրթաքէօյի թանգարանին թիւ 112 գրչագրէն.

(Յովհաննու Դամասկացւոյ աստուածաբանական եւ իմաստասիրական գրութիւնները)։ Վերջապէս վեցերորդ շատ աւելի ճոխ հաւաքածոյ մը, զոր հրատարակեց Ֆրէտէրիք Մուրատ՝ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ, 1903, էջ 5—9, 144—146, 333 — 335։ Այս հաւաքածոն հանուած է Պերլինի արքունի մատենադարանին թիւ 805 ձեռագրէն (էջ 271—274) եւ կը պարունակէ ընդամէնը 505 նշանագիր։

Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ կը գտնուին ութը ձեռագիրներ, որոնց մէջ կան նշանագիրներու զանազան հաւաքածուներ։ Այս ձեռագիրները՝ հետեւեալներն են։

1. Կարինեան թ. 612, էջ 146բ—148ա.
2. „ թ. 662, էջ 126ա—129ա.
3. „ թ. 1700, էջ 124բ—126ա.
4. „ թ. 2297, էջ 271։
5. Գէորգեան թ. 91, էջ 1—4.
6 „ թ. 265, էջ 210—212.
7. „ թ. 300, էջ 558—559.
8. „ թ. 557, էջ 122ա—125ա։

Դավրէժի Առաջնորդարանի թ. 14 ձեռագիրը (էջ 374ա—բ) ունի քանի մը նշանագիր։

Ասոնցմէ զատ՝ Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ կայ բաւական ընդարձակ աշխատութիւն մը, “Մեկնութիւն նախնի նշանագրաց Հայոց» (Կարինեան հին թ. 1435, արդի 1472), որուն անունը մեր նիւթին համար շատ կարեւոր աշ-

խատութիւն մը կ՚ենթադրէ։ Բայց այս աշխատութիւնը, ինչպէս գրքին սկիզբը գրուած ընդարձակ յառաջաբանին մէջ կը բացատրուի, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ յետին Հայ Հեղինակի մը Հնարած բաւական ճարտարամիտ սղագրական մէկ գրութիւնը, որ կը Հիմնուի գլխաւորապէս Հայերէն ձայնաւորները ձայնանիշներով նշանակելու վրայ։ Այսպէս օրինակի Համար բաղաձայնի մը վրայ գրուած կէտ մը՝ նոյն ձայնաւորին կու տայ նախաւոր ա մը, ինչ. ն̇ = ան, լ̇ = ալ, պ̇ = ապ։ Վերադիր շեշտ մը կու տայ նախաւոր ի. ինչ. ն՛ = ին։ Վերադիր երկշեշտը կու տայ նախաւոր ե. ինչ. ն″ = են։ Վերադիր պարոյկը՝ նախաւոր եա. ինչ. ն̊ = եան։ Վերադիր փուշը՝ նախաւոր այ. ինչ. լ̌ = այլ։ Տառի մը տակը գրուած կէտը, շեշտը եւ երկշեշտը նոյն վանկերուն սկիզբը կ՚աւելցնեն վերջին բաղաձայնը. ինչ. ն̣ = նան, ն̦ = նին, ն̤ = նեն։ Կէտը, շեշտը, երկշեշտը կրկնուելով կամ իրարու Հետ միանալով կը ձեւացնեն Համապատասխան վանկեր նոյն բաղաձայնին վրայ. ինչ. ն̈ = անան, շր̈ = շարարար, բր̈ = բարերար, բր̈ = բերեր, բր̈ = բերիր, տր̈ = տարիր եւն եւն։ Սղագրական այս գրութիւնէն յետոյ՝ որով քանի մը բաւական մեծ Հատուածներ սղագրուած են իբր փորձ, կը Հետեւին բազմաթիւ ցուցակներ՝ այբուբենական կարգով դասաւորուած Հարիւրաւոր Համառօտագրութիւններու, որոնց գլխաւոր զանազանութիւնը պատիւներու ձեւին եւ

դիրքին մէջ կը կայանայ. ինչ. ա̿ = ամենակալ, ա̃ = արժանաւոր, ա̅ = ապաւէն, ա̲ = ամբարիշտ եւն եւն։ Այս բոլորը նոյն անծանօթ հեղինակին գիւտը լինելով, կը թողունք աւելի մանրամասն յիշել, իբր բուն հայկական նշանագիրներու շրջանակէն դուրս։

3. Մնացեալ բուն հայկական նշանագիրները՝ որոնք հրատարակուած են վերոյիշեալ հաւաքածուներուն մէջ կամ կը գտնուին դեռ անտիպ Ս. Էջմիածնի եւ Թաւրիզի սոյն ինը ձեռագիրներուն մէջ, քննելով, ստուգելով, իրարու հետ համեմատելով եւ նորէն ամբողջը այբուբենական կարգի վերածելով, կը հրատարակենք հոս հետեւեալ տախտակներով։

4. Վերոյիշեալ Ցուցակին մէջ նշանագիրներու ընդհանուր թիւն է (իւրաքանչիւր շարքը մէկ նշանագիր միայն հաշուելով) 454, որոնք կը համապատասխանեն 367 բառերու կամ գաղափարներու։ Այս թիւը եթէ ուրիշ պակասաւոր ցուցակներու մէջ երբեմն 500ը կ'անցնի, ատոր պատճառն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այն որ բոլոր ձեռագիր եւ տպագիր ցուցակներուն մէջ ալ իբրեւ նշանագիր մուտ գտած են նաեւ բազմաթիւ այնպիսի տառաձեւեր, որոնք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ հայերէն բառերու պարզ կամ փակագիր համառօտագրութիւնները։ Այս հասարակ պաշտօնական համառօտագրութիւնները, որոնց թիւը 300ի չափ է, մենք ընտրանօք դուրս ենք վտարած մեր ցուցակէն։ Բայց որովհետեւ ատոնց համառօտագրա-

կան օրէնքները պէտք պիտի գան մեզ նշանագիրներու կազմութեան բացատրութեան ժամանակ, ուստի հարկաւոր է համառօտիւ խօսիլ անոնց մասին։

ա) Նշանագիր համառօտագրութեանց ամենէն պարզ տեսակը բառին առաջին տառն է միայն. ինչ. բ = Բարթուղիմէոս. զ = զօրաւոր. վ = Վարդան. ք = քան. մ = մայր։

բ) Երկրորդ տեսակը թէեւ դարձեալ համառօտագրելի բառին նախատառն է, բայց այս նախատառը այնպիսի աննշան ձեւափոխութիւն մը կրած է, որ մի քանի նոյնատառ բառեր իրենց համառօտագրութեան մէջ՝ չեն շփոթուիր իրարու հետ։ Ահա քանի մ'օրինակ։

Գ. = Գէորգ	Ժ. = ժամանակ
Գ = Գրիգոր	Ժ = ժողովուրդ
Գ = գեղեցիկ	Մ = մայր
Գ = գուսան	Մ̃ = միտք

Համառօտագրութեան այս ոճին համար հմմտ. վերը էջ 31—32։

գ) Սովորութիւն է բառի մը սկզբնատառին վրայ աւելցնել օ նշանը, որ կրնայ կցուիլ կամ անջատ մնալ, ինչ.

օբ = Բենիամին	դ° = դահեկան
բ° = բանալի	

դ) Պատուի սովորական օրէնքով՝ համառօտութիւնը կրնայ նաեւ կազմուիլ բառին առաջին եւ վերջին տառերուն յարագրու-

Թեամբ. ինչ. Դլ = Դանիէլ. գլ = գովել. գռ = գաւառ եւն։

ե) Բայց այս պարագային փոխանակ վերջատառին՝ կրնայ նաեւ դրուիլ բառին միջին կարեւոր տառերէն մէկը կամ աւելին. ինչ. Թգ = Թագաւոր. գռպ = գաւառապետ։ Շատ անգամ նոյնը գործերով, ինչպէս.

Ճօզ = Ճարտարապետ	եզլ = Եզեկիէլ
մ՛ն = մինչեւ	վ̊կ = վասն այսորիկ

զ) Կրնայ շատ անգամ պատահիլ որ ընտրուած տառերուն շարքը փոխուի. ինչ.

զգ = գեղեցիկ	Նչ = Բենիամին

է) Փակագրութիւնը շատ սովորական երեւոյթ մըն է վերոյիշեալ բոլոր պարագաներուն ալ. ինչպէս.

Ռ = գրել	Յ = Յորդանան

ը) Համառօտութեան սովորական օրէնքներուն տարօրինակ հակադրութեամբ շատ անգամ բառին մէջէն ընտրուած տառ մը կամ տառեր, կամ նոյն իսկ միայն վերջատառը, կը ծառայեն իբր համառօտագրութիւն. ինչ. ղղ = աղաղակ. ո = Անտոն. ր կամ շ = աշակերտ. դօ = Անդրէ. ր կամ դր = Աղէքսանդր. գ կամ ի = Եգիպտոս. մ = Երեմիա, Եսք = Մեսրոպ, ւղ = շաւիղ, մմ = ումեմն. ք = փոքր. րէչ = արարիչ. Ծծ = Աստուածածին։

Նոյնը զարդերով կամ փակագրութեամբ. Ինչ.

ա̊	= Թագաւոր	Խ	= ուրախ
Գ	= պարգեւ	Ղ	= եղէցի
Ք, Դ	= որդի	Թէ	= կաթուղիկէ

բ) Այս պարագային յետին արտասանութեան սխալները երբեմն պատճառ եղած են քիչ մը տարօրինակ համառօտագրութեանց. ինչ, գս = կաթուղիկոս. ւս = կոյս (իբր կո-յս). ք = Փիլիպպոս (մեկնուած է Բիլիպպոս, տես Տ. Վրդ. Պալեանի ցուցակը, էջ 10). զինկ = զմիանգամն։

գ) Հայերէն տառերու ձեւական նմանութիւններն ալ երբեմն պատճառ եղած են այսպիսի տարօրինակ համառօտագրութիւններ ձեւացնելու. ինչ. զըը, որ եւ ոչ տառով մը կը յարմարի «անդորր» բառին, որմէ համառօտեալ է. բայց զըր վարիանգը՝ որ նոյն բառին երկու վերջատառերը երեւան կը հանէ, կը ցուցնէ թէ՝ ինչպէս որ ըր կրցած են շփոթուիլ եւ դառնալ ըը, նոյնպէս զ պէտք է որ յառաջ եկած ըլլայ դ ձեւէն։ Զանազան ձեռագիրներու մէջ ունինք մք = Բաբելոն համառօտագրութիւնը, որ ըստ ինքեան անմեկնելի է. բայց Տ. Վրդ. Պալեանի ցուցակին մէջ ասոր տեղ կը գտնենք Քւն, որով կը հասկցուի թէ մք յետին տառական շփոթութեան մը արդիւնքն է։

Այս կարգի համառօտագրութիւններէն քանի մը հատ, որոնց որ ծագման ու կազմու-

թեան պատմութիւնը կրնայ հետեւուիլ, նշանակած ենք վերը ցուցակին մէջ։ Այսպէս օր. ամ̃ըէշտ, որուն դէմ գրուած ձեւերէն երկրորդ շարքին առաջին ձեւը կը ներկայացնէ իբր փակագիր շտ, որմէ յետոյ յառաջացած է յն. ε գրին նման ձեւ մը եւ յետոյ ասկէ ալ նմանութեամբ տառաձեւը, թէեւ այս վերջինը ամենեւին կապ չունենայ ամ̃ըէշտ բառին հետ։ Նոյնպէս է յ——Ք բառին նշանագիրը ʃ, որ յ եւ Ք տառերուն փակագրութիւնն է (պարունակելով Ք տառին գլուխը եւ յ տառին ստորոտը) եւ բնաւ կապ չունի ʃ տառին հետ։

Այս կարգին կը վերաբերին նաեւ շարք մը ուրիշ համառօտագրութիւններ՝ որոնք առաջին ակնարկով տարօրինակ կը թուին. ինչ. պ = Սարգիս. ի̊ = խնամ. լՔ = Ամբակում. ծք = Մեսրոպ. ղք = Եղիազար. բայց ասոնք ալ կը լուծուին շատ գոհացուցիչ կերպով՝ երբ ենթադրենք թէ տառական շփոթութեամբ ձեւացած համառօտագրութիւններ են. այսպէս վերիններուն նախաձեւերն ըլլալու են՝ պ = սր. ի̊ = խ. լՔ = մբ. ծք = մբ. ղք = զր։

ժա) Առ այժմ բոլորովին անմեկնելի կը մնան քանի մը բոլորովին կամայական համառօտագրութիւններ. ասոնք են՝ ւր = բամբասել. է կամ ը = Աբիսողոմ. ղ = Մխիթար. ւը = Համբարձում. գ = աշխարհ. ծ = ապարանք։ Ասոնց մեկնութիւնը գտնելու համար միջին ձեւերու պէտք կայ։

5. Այժմ անցնինք քննել Ցուցակին եւ անոր մէջ նշանակուած բուն նշանագիրներուն կազմութեան եղանակը։

Ցուցակը՝ ինչպէս կը տեսնուի, բաղկացած է երեք սիւնակներէ. առաջին սիւնակին մէջ նշանակուած են համառօտագրելի բառերը, որոնց դէմ երրորդ սիւնակին մէջ դրուած են համառօտագրութիւնները։ Ասոնց թիւը զանազան է. քիչ բառ կայ որ միայն մէկ նշանագրով համառօտագրուած ըլլայ. սովորաբար ամէնքն ալ ունին 2, 3 եւ աւելի նշանագիրներ։ Ը՟նդ եւ [illegible] բառերն ունին մինչեւ 11 ձեւ նշանագիր։ Ինչո՞ւ է այս բազմազանութիւնը։

Ինչպէս յայտնի է բանասէրներուն, երբեք չէ եղած բնագիր մը՝ որ իր բոլոր արտագրութեանց մէջ անփոփոխ մնացած ըլլայ։ Որեւէ գրիչ կամ արտագրող՝ ինչքան ալ խղճամիտ ըլլայ, բնականաբար ընդունակ է ընելու քանի մը գրչագրական սխալներ, որոնք յաջորդ արտագրողներու ձեռքով հետզհետէ աւելի պիտի շատնան։ Եթէ այսպէս է պարզ գրերով գրուած գրութեան մը համար, ինչքան աւելին պիտի ըլլայ նշանագիրներու համար, որոնք ոչ միայն նկարիչ ձեռքի մը ճարտարութիւնը կը պահանջեն, ոչ միայն գծիկի մը ամենանուրբ տարբերութեամբ բոլորովին այլ ոճ ու ընթացք ստանալու վտանգին ենթակայ են, այլ եւ այս այլափոխութիւնները անդարմանալի են։ Արդարեւ պարզ գրչագրի մը համար անկարելի բան չէ, որ երկրորդ արտագրող մը առաջինին սխալը

նկատէ եւ ուղիղը փնտռէ գտնէ եւ ուղղէ. բայց նշանագիրներու համար այսպէս չէ։ Փոքրիկ տարբերութիւն մը՝ որ առաջին արտագրիչին ձեռքով յառաջացաւ, գրեթէ անկարելի է որ նկատելի դառնայ երկրորդին եւ ուղղութեան ճամբայ բացուի։ Իւրաքանչիւր ձեւափոխութիւն մշտական է եւ յարաճուն։

Ասոնց վրայ կ'աւելնան նաեւ գիտաւորեալ սրբագրութիւնները։ Նշանագիր մը՝ իբրեւ համառօտագրութիւն կամ իբրեւ սղագրութիւն, ըստ կարելւոյն կարճ եւ արագ գրութեան ձեւ մը ունենալու է. այս ձգտումը ունեցած են բնականաբար արտագրողները եւ աշխատած են ըստ կարելւոյն աւելի համառօտել, աւելի կարճեցընել զանոնք։ Այսպէսով բարդ ձեւերը հետզհետէ աւելի պարզուած եւ իրենց նախաւոր վիճակէն հեռանալով հասարակ եւ անճանաչ ձեւի մը վերածուած են։ Այս պատճառով է դարձեալ որ շատ նշանագիրներ մաշուելով կրճատուելով հասած են նոյն վախճանին եւ այսօր իրարմէ որեւէ զանազանութիւն չեն ներկայացներ։ Այսպէս օրինակ ò կը նշանակէ “աղբիւր, դրախտ, երկիր, ընդհանուր, հանգերձ, արտունչ„. ô “աղանդ, անզգամ, երկինք, հեռաւոր„. ſ “անողորմ, խորան, ծառայ, Ստեփանոս„. ∾ “առաւօտ, խորան, աշխարհ, սերովբէ„. ൽ “հաւասար, յօնք, վերակացու„, | “աղքատ, Բիւզանդիոն„. ր “կատարած, փարաւոն, փոխ„. i̊ “Բիւզանդիոն, որպէս, պատարագ, եբրեւ, երկինք, լուսաբեր„. Կ “Ահա-

րոն, Մովսէս, Պետրոս, խոստովան», Փ «առաքեալ, մարգարէ»։ Կ «լուսաբեր, Արուսեակ, անարգ, պատարագ» եւն եւն։ Ի՞նչպիսի ճիշդ նմանութիւն ասորեստանեան կամ չինական գաղափարանշաններու հետ։

Վերոյիշեալ պայմանները ի նկատի ունենալով տարօրինակ պիտի չթուի անշուշտ, եթէ ըսենք թէ գրեթէ չկայ ձեռագիր մը՝ որ ուրիշ ձեռագրի մը նշանագրերուն հետ ձեւական ճիշդ նմանութիւն ունենայ։ Նախկին հրատարակիչները միայն մէկ ձեռագիր ի նկատի ունեցած ըլլալով, իրենց ցուցակներուն մէջ հրատարակուած բառերն ալ միայն մէկ նշանաձեւ ունէին։ Իսկ մեր նշանագրերը քաղուած ըլլալով 14 հաւաքածուներէ (ձեռագիր կամ տպագիր), բնական է որ շատ բազմազան ըլլային։ Այս զանազան ձեւափոխութիւնները դասաւորելու համար հարկ էր դիմել մասնաւոր սկզբունքի մը։ Ասոր համար կար երկու միջոց.

ա) Նշանագիրները կարելի էր դասաւորել համաձայն ձեռագիրներու, նշանակելով իւրաքանչիւր բառի դէմ թէ ինչ ձեւեր ստացած է նա թիւ 1—14 ձեռագիրներուն մէջ։

բ) Կարելի էր նոյն զանազան ձեւերը դասաւորել ըստ զարգացման, այսինքն մեկնելով ամէնէն բարդ եւ սկզբնական ձեւէն՝ յաջորդաբար անցնիլ աւելի պարզուած մաշուած ձեւերուն, համաձայն այն պայմաններուն՝ որ քիչ մը վերը բացատրեցինք։

Մեզի համար լաւագոյն թուեցաւ այս երկրորդ միջոցը, որուն եւ հետեւեցանք։

Եթէ նշանագիրները քննենք առանձինն անջատաբար, առանց համեմատութեան եզրներ ունենալու, դժուար է անոնց նախնական ձեւը, հետեւաբար կազմութեան պատմութիւնը գուշակել։ Բայց երբ աչքի առջեւ բերենք միեւնոյն նշանագրին զանազան աւելի կամ պակաս բարդ ձեւերը, անոնց համեմատական ուսումնասիրութեամբ կարելի է երեւան հանել թէ ինչ նախատիպ ունէր նա, որմէ հետզհետէ փոփոխուելով յառաջ եկած է նորագոյն զարգացեալ ձեւը։ Ահա այս զարգացման ժամանակագրական ընթացքով շարած ենք մենք ալ նշանաձեւերը մեր ցուցակին երրորդ սիւնակին մէջ։

Կան բառեր որոնց նշանաձեւերը իրարու հետ բնաւ կապ չունին, կամ գոնէ մեր այժմեան միջոցներով չենք կրնար անոնց մէջ որեւէ կապ գտնել։ Այսպէս օրինակի համար [illegible] բառին համար ունինք երեք նշանաձեւ, մին քառանկիւնի եւ միւս երկուքը շրջանակաձեւ, որոնք իրարու հետ չեն կրնար կապուիլ։ Պարզ է որ ասոնք տարբեր տարբեր նշանագրեր են. ուստի մենք ալ Ցուցակին մէջ նշանակած ենք տարբեր տողերով եւ իրարմէ անջատ։ Աւելի շատ են այնպիսիները՝ որոնք թէեւ կը կազմեն քանի մը նման նշանաձեւերու խումբեր, բայց այդ խումբերուն մէջ բնաւ կապ չկայ։ Օրինակ ըլլայ [illegible] բառը, որ ունի 12 նշանաձեւ, որոնք կրնան երեք խմբի տակ դասաւորուիլ. առաջին

խումբը ունի 3 նշանաձեւ, երկրորդը 4 եւ երրորդը 5, որոնք թէեւ իրենց մէջ նման են, բայց ոչ նաեւ խումբէ խումբ, հետեւաբար եւ երեք տարբեր նշանագրեր են մեզի համար։

Նշանագիրներու կազմութեան եւ զարգացման քննութիւնը երկու տարբեր ուղղութիւններ երեւան կը հանէ.

1. Նշանագիրները կազմուած են նախնական պարզ կամ փակագիր տառախումբէ մը, որ նոյն բառին համառօտագրութիւնը կը ներկայացնէ. ասիկա հետզհետէ այլափոխուելով եւ զանազան [illegible] անցնելով[1] վերջապէս ձեւացած է անորոշ նկար մը, որուն շրջագիծը ոչ կը ներկայացնէ այն առարկային պատկերը, զոր կը նշանակէ, եւ ոչ ալ այն համառօտագրութիւնը, որուն հետքերը կը կրէր առաջ։ Ցուցակին երկրորդ սիւնակին մէջ դրած ենք բոլոր այս ձեւերուն ծագումը, այսինքն այն տառերը՝ որոնցմէ կազմուած էր բառին առաջին եւ նախնական համառօտագրութիւնը։ Իսկ (փկ) ձեւով կը նշանակենք այն նշանագիրները, որոնց նախաձեւը կազմուած է բարդ փակագրէ մը, ուր կարելի է նշմարել մայր բառին տառերէն քանի մը հատը։

2. Նշանագիրները ուղղակի նշանակած առարկային պատկերն են. բայց այս պատկերը

---

[1] Միջին ձեւերէն Ի— ու [illegible] ենթադրութեամբ կամ երեւակայութեամբ հնարուած է. այլ ցուցակին մէջ գտնուած բոլոր ձեւերն ալ՝ առանց բացառութեան արտանկարուած են բնագիրներէն։

հետզհետէ այլափոխուելով, ձեւացած է դար-
ձեալ անորոշ շրջագիծ մը, որ պատկեր լինելէ
շատ հեռու, տառի մը խառնակ ձեւափոխու-
թիւնը լինելու երեւոյթն ունի։

Առաջին տիպարին իբրեւ գեղեցիկ օրինակ
կը ծառայեն.

ա) Անդաստան. Հոս ներկայացուած առա-
ջին ձեւը կը ներկայացնէ փակագիր Ան, որ ան-
դաստան բառին համառօտագրութիւնն է. եր-
կրորդ եւ երրորդ ձեւերը նոյնին քիչ մը անփոյթ
կերպարանքն ունին. բայց չորրորդը աւելի բա-
զուկի կամ ծխամորճի նկարն է, քան տառ։
Առաջին ձեւը կը նպաստէ լուծելու նաեւ եր-
կրորդ շարքին երկու նշանները, որ առանց հեռ
կապ չունին, եւ նոյնպէս կը ներկայացնեն ան
համառօտագրութիւնը. այս պատկերներուն աջ
մասը նօտրագիր ա տառն է, իսկ ձախ կողմը
գտնուած կլորակը ն տառին գլուխն է։

բ) Ած. առաջին անջատ եւ երկրորդ
փակագիր ձեւերը կը ներկայացնեն ած համա-
ռօտագրութիւնը, որ երկիցս փոխուելով՝ դար-
ձած է հինգերորդ ձեւին, որ աւելի զարդա-
նկար մըն է։

գ) Եկեղեցի. առաջին ձեւը կը ներկայացնէ
նօտրագիր Եկէ, որ շուտով այնպիսի զարգացում
կրած է որ դարձած է եկեղեցւոյ մը իսկական
պատկերը՝ գմբէթով ու խաչով կամ սրածայր
կաթուղիկէով։

դ) Ցնծա. առաջին ձեւը կը ներկայացնէ
նծ՝ արդի ձեռագրին նման գրութեամբ. յա-

ջորդներուն մէջ նախատիպը կորսուելով, վերջապէս ձեւացած է պտուղներու սիրուն փնջիկ մը՝ կոթով միասին։

ե) Հաճար. առաջինը շատ հասարակ համառօտագրութիւն մըն է. երկրորդին մէջ Հ դարձած է փակագիծ. երրորդը՝ ամբողջապէս փակագրուած է, եւ չորրորդին մէջ վերջապէս ձեւացուցած է բազմոցի քառակուսի բարձ մը՝ չորս փունջերով, որոնց օղակները Ճ եւ ր տառերուն փաթթուածքներէն են կազմուած։

զ) Փառատէր. առաջին նշանը ‡ սկզբնատառին ձեւափոխութիւնն է, ինչպէս են նաեւ ֆառատէր, ֆառէ բառերուն առաջին ձեւերը. բայց այս ‡ ձեւը շուտով աւելի փոխուելով՝ դարձեր է շղթայ կամ համրիչ։

է) Մարգարէ. գ ձեւէն դարձած է սունկ կամ մուրճ։

ը) Մեքենայ. համառօտուած է նօտրագիր եւ փակագիր Մ, որ յետոյ դարձեր է ճարմանդ կոճակի մայր։

թ) Պօղոս. պ նախատառը իւր կլորակ պատիւով դարձած է վերջապէս միատանի սեղան մը, որ պատարագին ներկայացուցած գաղափարին ալ համաձայն է։

Երկրորդ տիպարին ամենէն բնորոշ օրինակներն են.

ա) Ալլա. առաջին ձեւը լեզուի նիւթական նկարն է, որ չորրորդ աստիճանին հասած է – տառաձեւին շատ մօտիկ։

բ) Արխէօքի. առաջին ձեւը կը ներկայացնէ նորածագ արեւը՝ իր ամբողջ սկաւառակով եւ արձակած ճառագայթներով, որոնք հետզհետէ կը կրճատուին. վերջապէս կը հասնի հորիզոնական գրուած գլխատառ Ք ի։

գ) Առխաւրան. Նկարուած է նախ գիրք մը՝ բացուած ձեւով, որ հետզհետէ սղուելով՝ դարձած է քառակուսի մը, յետոյ նամակի պահարան, այնուհետեւ գամ հանելու աքցան եւ վերջապէս մէջէն կիսուած շրջանակ մը, նման O տառաձեւին։

դ) Գոռոն. Նկարուած է նախ երկաթեայ գուած մը մէկ փեղկը՝ վերին եւ ներքին ծխնիներով. բայց ամէնէն յետոյ դարձած է պարոյկ նշանին նման բան մը։

ե) Յօնք. առաջինը կամարաւոր յօնք մըն է. երկրորդին մէջ յօնքը պռստուած է, երրորդին դարձած է –։

զ) Նշխար. Նախ դրուած է նշխարքի մը պատկերը՝ վրան խաչի նշանով. յաջորդին մէջ մնացած է միայն խաչը, որուն ուղղահայեաց մասը երկարելով եւ ոլորուելով՝ դարձած է յետոյ նոտրագիր Գ։

Պէտք է նկատել սակայն որ Ա. Քանի մը նշանագիրներու նախաձեւերը աւանդուած չեն. այնպէս որ ասոնց զարգացման պատմութիւնը երեւան հանելու համար, հարկաւոր է միայն գուշակութիւններ ընել։ Օրինակ՝ այսպէս բառին դէմ գրուած է պատուհանի ձեւով նշանագիր մը, որ կազմուած ըլլալու է –, ․, ՚ եւ ․ տա-

ներէն՝ փակագրութեամբ։ Գինձ բառին նշանագիրն է տեսակ մը գլխարկ, որ յետոյ եղած է գարեջուրի բաժակ, ասկէ ալ գուլպայ եւ վերջապէս կոր եզերքով քառանկիւն մը։ Սակայն պէտք է որ իր նախաձեւին մէջ պարունակէ Թ եւ ձ տառերուն փակագրութիւնը։ Մեհեն բառը նշանակուած է չակերտով մը եւ պարոյկով մը, որոնք ներկայացուցիչ ըլլալու են ս եւ ն տառերուն։ Սահակ բառին նշանագիրը՝ որ կաթուղիկէի կամ սրտի ձեւն ունի, ծագած է ս եւ Հ տառերէն։ Կափուչ կազմուած է ր եւ ծ ձեւերէն, թէեւ այժմ միայն պարոյկ մը կը ձեւացնէ։ Սախչանու եւ Ֆոյլոն գլխաւորապէս կազմուած են X ձեւով նշանէ մը, որ ֆ գրին հետ շատ նման չէ, բայց երկուքին համեմատութիւնը, ինչպէս եւ վրան աւելցուած Ն, ս, Լ տառերը կը ցուցնեն թէ ֆ գրին կերպարանափոխութիւնն է։ Արծաթեայ բառին նշանագիրը կը թուի թէ Ծ, Ռ, Ր, ս եւն տառերով կազմուած փակագրութիւն մ'է։

բ. Խումբ մը նշանագրեր այնպիսի ձեւեր են ստացած, որ կրնան թէ՛ տառաձեւէ եւ թէ պատկերէ յառաջացած կարծուիլ։ Օրինակ՝ Ճաքայլ նշանագիրը կը ներկայացնէ թէ՛ զարդարուն ճ եւ թէ ճառագայթարձակ արեւ մը։ Ցոլքը կրնայ նկատուիլ թէ՛ իբր խարիսխ՝ որ նշան է ապահովութեան եւ թէ իբր փակագիր ձՆ կամ յՂ տառերուն։ Օյ նման է թէ՛ օձի եւ թէ օ եւ յ տառերուն։ Մեզի համար առանց տարակուսի է թէ բոլոր այս եւ այսպիսի նշա-

նագրերը բուն տառաձեւէն կը ծագին, իսկ պատկերական նմանողութիւնը յետին գործ է։

գ. Քանի մը բառեր իրենց նշանագիրը փոխ առած են համանիշ ձեւէ մը. օրինակ [illegible]՝ ծագած է [illegible] բառէն. [illegible] ծագած է [illegible]էն. [illegible] բառին նշանագիրները ծագած ըլլալու են [illegible] եւ [illegible] բառերէն։ Նոյնպիսի փոխառութիւն մը կայ [illegible] եւ [illegible], եւ թերեւս [illegible] եւ [illegible] համանիշներուն մէջ։

Աւելի հետաքրքիր է [illegible], որուն նշանագիրը [illegible] համառօտագրութիւնն է, յետոյ խանգարուելով դարձած ∫։ Արդ այս [illegible] ուրիշ բան չէ, բայց եթէ [illegible] համանիշ [illegible] բառին կանոնաւոր համառօտագրութիւնը։

դ. Մերձաւոր նշանակութեամբ բառերն ալ մերձաւոր նշանագիրներ կ'ունենան, որոնք իրարմէ շինուած են. ասոր գեղեցիկ օրինակ են [illegible], [illegible], [illegible] եւ [illegible] բառերը, որոնց նշանագիրները իրարու հետ անձուկ նմանութիւն կը կրեն։ Ասոնց մայրն է [illegible], որուն նշանագիրը փակագրութիւն մ'է՝ կազմուած [illegible] տառերէն. միւս երեքը կազմուած են ասկէ փոքրիկ ձեւափոխութեամբ։ Նոյնպիսի նմանութիւն կայ նաեւ երկինք եւ երկիր, Արուսեակ եւ Լուսաբեր ձեւերուն մէջ, որոնք իրարմէ կազմուած են։ Շատ հետաքրքիր են Պօղոս եւ Պետրոս բառերը. երկուքն ալ երեքական նշանագիր ունին՝ իրարմէ շինուած. Պօղոս՝ ստացած է պ տառէն կազմուած նշանագիր մը՝ զարդերով, երկրորդ՝ լատինական

B տառը, որ նոյն անուան սկզբնատառն է, եւ երրորդ՝ անորոշ նշանագիր մը՝ որ ⊣ ձեւն ունի։ Պետրոսին նշանագիրներն են նախ՝ պ սկզբնատառը հասարակ պատիւով մը, երկրորդ՝ լատինական B-ին շրջուած ձեւը եւ երրորդ՝ նոյն անորոշ ⊣ նշանին նոյնպէս շրջուած ⊢ ձեւը։

ե. Փակագրութիւնը երբեմն հասած է այնպիսի կատարելութեան, որ պարզագոյն ձեւի մը մէջ կ'ամփոփէ բառին բոլոր գրերը. ասոր շատ գեղեցիկ օրինակ է թիւ 402ա, որուն մէջ [illegible] բառին բոլոր ութը գրերն ալ ներկայ են. թիւ 371 կը պարունակէ Ջուր բառին չորս գրերը. թիւ 283ա կը պարունակէ [illegible] բառին գրեթէ բոլոր գրերը. թիւ 340 կը պարունակէ [illegible] բառին գրեթէ բոլոր գրերը։ Նոյնպէս ըլլալու է նաեւ [illegible] (թիւ 106), որ անկիւնաւոր խաչի մը մէջ պարփակած է բառին տառերուն մեծագոյն մասը։

զ. Խնդիր է գիտնալ թէ նշանագրերու կազմութեան մէջ օտարազգի տառեր ալ մասնակցութիւն ունեցած են։ Խս. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 109, ասոր հաստատական պատասխան կու տայ եւ իբր օրինակ կը յիշէ [illegible] (թ. 275բ), [illegible] (թ. 280դ), [illegible] (թ. 369գ), [illegible] (թ. 387ա) նշանագրերը։ Բայց ասոնց մէջ մենք օտար տառ չենք տեսներ։ Թերեւս հեղինակը ուզէ նմանութիւն գտնել արաբ. ը, յն. λ եւ լատին. T տառերուն հետ, բայց ինչ ձեւով կարելի պիտի ըլլայ այս տա-

ռերը կապել վերի բառերուն հետ։ Յայտնի է որ այս օրինակները բոլորովին անօգուտ են։

Մեր կողմէն կրնայինք աւելցնել քանի մը ուրիշ օրինակներ, որոնք նմանութեան աւելի յաջող հանգամանքներ կը ներկայացնեն. ինչպէս՝ Սոփանոյ բառին չորրորդ նշանագիրը H, երբ լատին H տառը, որուն հետ նոյն կու գայ նոյն բառին հինգերորդ նշանագիրը, երբ հայերէն Հ = H։ Մէջնուրդ բառին երրորդ նշանագիրը ճիշդ արաբերէն ج տառախումբն է (երբ جگ و ճէփէլ)։ Բայց ինչ կապ կայ Սասանայի եւ H = Հ տառերուն մէջ կամ Միջնորդին եւ Վէքիլին մէջ։ Եւ ոչ մէկ։ Կը նշանակէ թէ ասոնք ալ անօգուտ օրինակներ են։

Ընդհակառակը սակայն շատ ապահով կը գտնենք Պօղոս եւ Պետրոս բառերը, որոնք՝ ինչպէս քիչ մը վերը նկատեցինք, կազմուած են լատին B տառէն, որ նոյն անուններուն նախատառն է՝ արեւմտեան արտասանութեամբ։ Ասկէ պակաս ապահով չենք համարիր սեղան բառը՝ որուն առաջին նշանագիրը կը ներկայացնէ յն. T՝ երբ նախատառը τράπεζα "սեղան" բառին, որ հայոց մէջ շատ ծանօթ բառ մ'էր եւ մինչեւ իսկ այսօր ալ գործածական է քանի մը գաւառական բարբառներու մէջ։

է. Օտարներէ փոխառեալ նշանագիրներու ամբողջ շարք մը կայ սակայն, որ նախորդներուն հետ նմանութիւն չունի բնաւ. ասոնք աստղաբաշխական բառեր են, այսինքն կենդանակերպներու եւ մոլորակներու անունները,

որոնց նշանագրերը ընդհանուր գիտութեան մէջ ընդունուած ձեւերն են. ասոնք են՝ Ջրհոս, Ձուկն, Խոյ, Ցուլ, Երկաւոր, Խեցգետին, Առիւծ, Կոյս, Կշիռ, Կարիճ, Աղեղնաւոր, Այծեղջիւր, փայլածու, Լուսաբեր, Երկիր, Հրատ, Լուսնթագ, Երեւակ։ Չենք հաշուեր Արեգակն ու Լուսինը։ Ասոնցմէ ձեւացած են մեր մէջ՝ Արուսեակ (= Լուսաբեր ձեւէն), Երկինք (շրջուած՝ Երկիր բառէն) եւ աշխարհ (որ նոյն երկիր բառն է)։ Այս բառերը ցուցակին մէջ նշանակած ենք — նշանով, դէմ ալ դնելով ստոյգ եւրոպական ձեւերը։

Այս բոլոր պայմաններն ու օրէնքները ի նկատի ունենալով, վերի ցուցակին մէջ գտնուած 454 նշանագրերը՝ որոնք կը համապատասխանեն 367 բառերու կամ գաղափարներու, կրնանք բաժնել չորս տեսակի.

ա. Զանազան տառաձեւերէ եւ պարզ կամ փակագիր համառօտագրութիւններէ յառաջացած նշանագրեր. այս բաժնին կը պատկանի նշանագրերու մեծագոյն մասը, թուով 298 հատ, որոնք ցուցակին մէջ առանձին նշանով մը նշանակուած չեն։

բ. Բուն պատկերագիր նշանագրութիւններ, որոնց նախատիպը տակաւին որոշակի կը պահէ ներկայացուցած առարկային իսկական պատկերը. ասոնց թիւը 31 հատ է՝ որոնք ցուցակին մէջ նշանակուած են † նշանով։

Այս պատկերագրերն են. Աթոռ, ոչոնջ, անձրեւոտ ծովէն, ոլորոլոք, ատրճան, ատրղ, ալեւ-

[illegible], [illegible], [illegible] (կը ներկայացնէ տնկուած երեք ծաղիկ), [illegible], [illegible] (կը ներկայացնէ գինիի աւիկ մը), [illegible] (կը ներկայացնէ դռան մը փեղկը՝ վերին եւ ներքին ծխնիներով՝ արեւելեան ձեւով. յայտնի է որ Հին արեւելեան ձեւով ծխնիները դրան քովէն ագուցուած չեն, այլ վերի եւ վարի ծայրերը). [illegible], [illegible], [illegible] (բացուած զմելիի մը պատկերն է), [illegible] (կը ներկայացնէ հնաձեւ թագ մը), [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] (կշիռքի մը մէկ նժարն է՝ թելով կախուած), [illegible] (ճակտին վերին եզերագիծն է եւ մէկ յօնք՝ փոխանակ երկուքի. Հնագոյնին մէջ կրնար գտնուիլ երկու յօնք, ինչպէս որ [illegible] [illegible] մէջ ալ երկու աչքը վերածուած է մէկի), [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] (երեք կլորիկ պտուղ՝ սալորի, խնձորի նման եւն), [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] (խաչանիշ մը դրուած միայն). [illegible] [illegible] (բերանաբաց վիշապի մը անյաջող պատկերն է), [illegible] (ցուցամատը պարզած եւ միւս մատերը ծալլած ձեռք մը, իբր ☞)։

Պատկերագրերու խնդիրը առհասարակ շատ փափուկ եւ զգուշալի է։ Նշանագրեր՝ որոնք մեզի պատկեր կը թուին, կրնան իրօք պատկեր չըլլալ։ Այսպէս՝ օրինակ [illegible] բառին նշանագիրը այնպէս պարզ եւ որոշ է՝ որ ամէն մարդ ալ պիտի ընդունէր իբր եկեղեցիի նկար մը՝ խաչով եւ կաթուղիկէով։ Այսպէս ընդունած էի ես ալ մինչեւ վերջերս, երբ ծանօթ չէի Տրդատ

Վրդ. Պալեանի Ցուցակին։ Վերջին անգամ ձեռք բերելով նոյն աշխատութիւնը՝ տեսայ էջէ համառօտագրութիւնը՝ այնպէս յարմար ձեւ-ւած, որ այլ եւս տարակոյս չմնաց ինձ համար թէ տաճարի պատկերը նոյն համառօտագրու-թենէն ձեւաւորուած է յետնաբար։

Այսպէս սխալած է Նաեւ Էմին, որ իր հրատարակած բոլոր 84 նշանագրերն ալ պատ-կերագիր կը կարծէ, ոմանց մասին առանձին բացատրութիւններ ալ տալով։ Օրինակ՝ ողջէ-ր (e) նշանագրին մէջ կլորակը կը համարի ջուրին ակունքը, իսկ կլորակին քովի գծիկը՝ նոյն ակուն-քէն բխած ջուրին ընթացքը։ Անդաստան նշա-նագրին համար կը կարծէ որ հին Հայոց արօրին հետ նմանութիւն մ՚ունեցած ըլլայ։ Երաժիշտ նշանագրին մէջ գտնուած զիկզակը կը համարի հին Հայոց երաժշտական խազերէն մէկը եւն։ Սակայն այս բոլորը աչքի խաբէութիւն է, գլխաւորապէս յառաջացած նախատիպ ձեւերու բացակայութենէն։ Եթէ ընթերցողը համեմատէ այս նշանագրերուն նախատիպերը մեր ցուցակին մէջ, պիտի տեսնէ որ բոլորն ալ գրերու համա-ռօտագրութիւն են. ողջէ-ր == -ր, անդաստան == Ան, Երաժիշտ == տ։

Մեր նշանակած պատկերագրերուն մէջ ալ կրնան գտնուիլ այնպիսիններ, որ իրօք յետին ձեւակերպութիւն ըլլան։ Օրինակի համար՝ կաս-կածելի կը թուին յատկապէս ամփոփան, սափ-ճան, ոէղան։ Աւետարանը կրնայ պարունակել ա-տառերը, սափճան՝ ա, ս, փ տառերը, ոէղան կը

թուի կազմուած ըլլալ • տառէն՝ որ յետոյ միջակէտ մը դարձած է, ճիշտ ինչպէս որ ան-դունդ բառին մէջ փոքրիկ կլորակի մը վերածուած է։ Սակայն մեր այս կասկածները հաստատելու միջոց չունենալով, ստիպուած կ՚ըլլանք ընդունելու իբրեւ պատկերագիր։

Է. Օտարներէ փոխառեալ նշանագրեր, որոնք ընդ ամէնը 21 հատ են եւ ցուցակին մէջ — նշանով նշանակուած աստղաբաշխական բառերն են։

Ը. Նշանագրեր՝ որոնց ծագումը յայտնի չէ. ասոնք կրնան ըլլալ այլափոխեալ փակագրութիւններ, բայց կրնան ըլլալ նաեւ պատկերագիր կամ գաղափարանշան, եւ այսպէս պատկանիլ առաջին կամ երկրորդ տեսակին։ Ասոնց թիւը 104 է եւ ցուցակին մէջ նշանակուած են ⁜ նշանով։

6. Նշանագրերու կազմութեան եւ այլ հանգամանքները այս ձեւով պարզելէ յետոյ, կրնանք քննել այն խնդիրը թէ նշանագրերը կրնա՞ն ըլլալ նախամեսրոպեան մեհենագրոշմ կամ գաղափարագիր նշաններ (Է. Մին), հաթեան նշանագրերու մնացորդ (Հ. Գ. Գ. եւ Հ. Իս. Սրապեան) եւ կամ վերջապէս Դանիէլեան գրերը (Հ. Իս. Սրապեան)։

Նշանագրերը չեն կրնար ըլլալ մեհենագրոշմ գրութեան մը նշանները, որովհետեւ՝

Նախ, ինչպէս տեսանք, անոնց ամենամեծ մասը, 298 նշան, կազմուած է հայերէն տառերու վրայէն, ուստի եւ կը պատկանի յետամես-

րութեան շրջանին. մինչեւ իսկ ոմանք շատ աւելի յետին են, որովհետեւ կը կրեն օ տառը, որ Մեսրոբեան այբուբենին մէջ գոյութիւն չունէր (այս մասին աւելի ընդարձակ տես յաջորդ Թուահամարը)։

Երկրորդ. միայն 31 նշան կայ, որ կրնանք հաստատ կերպով գաղափարանշան կամ պատկերագիր համարել (չհաշուելով աստղաբաշխական նշանները՝ որ հայ մտքի ծնունդ չեն)։ Ասոնցմէ ալ գեռ չորսը յետին է, որովհետեւ քրիստոնէական ժամանակի բացատրութիւն են. ինչ. Աւետարան, խաչ, նշխար, վերին Երուսաղէմ։ Ուրեմն ընդ ամէնը 27 պատկերագիր։

Երրորդ. եթէ մինչեւ իսկ բոլոր 104 անծանօթ նշանագիրները համարինք գաղափարանշան, հանելով ասոնցմէ 17 յետին կամ յետաքրիստոնէական բառերը (Աբրահամ, ադամանդ, Անաֆ, Անտիոք, Բիւզանդիոն, Եփրեմ, իտալացի, Հաղորդ, Հեթանոս, Հերմոն, Յակոբ, Պօղոս, Սամուէլ, Սոփանայ [3 նշան], Սողոմոն), կ'ունենանք 87 նշանագիր, որ նախորդ 27 պատկերագրերու հետ կը կազմեն 114 նշանագիր, համապատասխանելով միմիայն 98 բառերու կամ գաղափարներու։ Այս 98 բառերը բաւական չեն ամենատարրական իմաստ մ'անգամ մեհենադրոշմ գրութեամբ արձանագրելու։ Այս նպատակին հասնելու համար պէտք է ամենաքիչը քանի մը հարիւր նշան, չըսելու համար հազարաւոր, ինչպէս են եգիպտական մեհենադրոշմները։

Գալով հաթեան նշանագրերուն, կրնար ըսուիլ թէ ասոնք աւելի կապ ունենային մեր

նշանագրերուն հետ. գոնէ արտաքին երեւոյթը այսպէս կը ցուցնէ. նախ թուի կողմէ հակասակութիւն չկայ, որովհետեւ հաթեան նշանները ընդ ամէնը 92 հատ լինելով, կրնան շատ ճիշդ յարմարիլ (ենթադրեալ) մեր 98 բառերու կամ 114 գաղափարանշաններու թուին։ Երկրորդ շատ նշաններ ձեւով նոյն են մերիններուն հետ. այսպէս օրինակ հաթեան թիւ 1 նշանագիրը ◎ «Աստուած» նման է մեր Աւետարան ⦶ կամ սանդուխք (թ. 381բ) եւ կամ սեղան (թ. 389) ձեւին. նոյնպէս թիւ 2 Syennesis Աստուած \⊥(= Դրախտ (թ. 143գ). թիւ 4 sr = dsario «թագաւոր» [sign] = թագաւոր (թ. 174). թիւ 5 dsario? «թագաւոր» ⌒ = յօնք ⌒. թիւ 7 tii «տէր» [sign] = դրախտ (թ. 143գ). թիւ 10 Δ dsarayi «ծառայ» = Δ լեառն. թիւ 11 [sign] zapa «ժառանգ» = Սահակ (թ. 374ա). թիւ 14 ∩ hati = փարթամ (թ. 438բ). թիւ 16 [sign] Կարկէմիշ = ճշմարիտ (թ. 275գ), թիւ 26 [sign] k, ka, ak = մարգարէ (թ. 279դ). թիւ 29 [sign] n, ni = տես (թ. 422). թիւ 27 [sign] t′ = եղբայր (թ. 147բ). թիւ 31 ⦶ m = ⦶ Աւետարան. թիւ 32 [sign] p′, w = ׀ փոխ. թիւ 38 [sign] mí = „[sign] սկիզբն. թիւ 40 \ բառասկիզբ կամ բառավերջ = / ծառայ. թիւ 41 |(բառասկիզբ = |[sign] Եսայի. թիւ 43 J բառանշան = J ղեակ. թիւ 44 ∩ նշան ուղղականի = փարթամ (թ. 438բ)։

Աւելցնենք նաեւ ուրիշ յաջող համեմատութիւններ. ինչպէս Իշարա Աստուածուհին եւ անգունգ (թ. 47բ), arwa "թագաւոր, իշխան„ եւ յափշտակէ (թ. 308բ), bhurain? "տիրող, բռնաւոր„ եւ շուշան (թ. 332), պաշտօնակալ (Würdenträger) եւ առաջնորդ (թ. 78ե), մարտիկ եւ պտուղ (թ. 366ա) կամ ցնծա (թ. 427դ), št' եւ հեթանոս (թ. 248բ), բառավերջ եւ տնանկ (թ. 423ա) եւ այլն։ (Այս վերջին օրինակներուն հաթեան ձեւերը տես Ենսէնի ցուցակին մէջ)։

Բայց ի՛նչ արժէք կրնան ունենալ այս համեմատութիւնները, երբ նշանակութեան կողմէ կապակցութիւն չկայ բնաւ։ Եւ արդարեւ ի՞նչ կապ ունին իրարու հետ ծառայ եւ լեառն, թագաւոր եւ յօնք, ժառանգ եւ Սահակ, Կարկեմիշ եւ ճշմարիտ եւն եւն։ Իմաստի կողմէ քիչ թէ շատ յարմարող միակ ձեւերն են թիւ 1 Աստուած եւ Աւետարան, թիւ 4 dsario եւ թագաւոր (երկուքն ալ հոմանիշ), arwa "թագաւոր, իշխան„ եւ յափշտակել, պաշտօնակալ եւ առաջնորդ, թիւ 14 hati "հաթեան, հայ„ եւ փարթամ։ Բայց դժբախտաբար ասոնցմէ ալ երեքը (առաջնորդ, յափշտակել, փարթամ) մեսրոպեան տառերու վրայ ձեւացած հայառօտագրութիւններ են եւ ոչ գաղափարանշան, մէկն ալ (աւետարան) յետքրիստոնէական բառ։ Թագաւոր ձեւն է միայն՝ որ ամէն կողմէ կրնար յարմարիլ, բայց միակ այս բառին վրայ հիմնուելով ենթադրութիւններ ընելն ալ բանաւոր չէ։

Աւելորդ կը համարինք վերջապէս խօսիլ Դանիէլեան գրերու մասին ալ, որովհետեւ ամենուն տարակոյս չկայ որ այս գրերը ձայնական գրութեամբ (տառեր) ըլլային. մինչդեռ մեր նշանագրերը ամբողջական բառեր ըլլալով, բնաւ չեն կրնար յարմարիլ անոնց հետ։

Եզրակացութիւնն այն է որ վերոյիշեալ ցուցակին մէջ գտնուած բոլոր նշանագիրները, պատկերագիր թէ համառօտագրութիւն, յետմեսրոպեան շրջանին հայերէն տառերու վրայ ձեւուած կամ առարկային պատկերէն առնուած նշաններ են, եւ բնաւ կապ չունին մեհենագրութիւններու եւ հաթեան կամ դանիէլեան նշանագրերու հետ։

7. Ե՞րբ կրնայ ըլլալ, գոնէ մօտաւորապէս, հայ նշանագրերու հնարման ժամանակը։

Այս բանը որոշելու համար երկու գլխաւոր հիմնակէտ ունինք. ա) ձեռագիրներու ժամանակը. բ) նշանագրերու տառական կազմութեան եղանակը։

Նշանագրերու ցուցակ պարունակող ձեռագիրներէն հնագոյնը՝ Պերլինի արքունի մատենադարանի թիւ 805 ժողովածուն է (Փրետէրիք Մուրատի հրատարակածը), որ գրուած է 1564 թուին։ Անկէ յետոյ կու գան Լազարեան ճեմարանի թիւ 141 ձեռագիրը (Լ. Մինի եւ Իս. Յարութիւնեանի հրատ.), գրուած 1620—21 թուին. Թաւրիզի Առաջնորդարանի թիւ 14 ձեռագիրը՝ 1678 թուին. Տրդատ Վրդ. Պալեանի տեսած ձեռագիրները ծէ գա-

րու վերջերէն (յատկապէս Թալաս գիւղինը 1695 թուէն), եւ վերջապէս Անտոնեան Միաբանութեան Օրթաքէօյի Թանգարանին թիւ 112 ձեռագիրը (Հ. Իս. Սրապեանի Հրատ.) 1707 թուէն։ Դժբախտաբար միւս հրատարակութեանց բնագրի, ինչպէս եւ Էջմիածնի ձեռագիրներու թուականը ձեռքի տակ չունիմ։

Ասոնցմէ կը հետեւի թէ նշանագրերու գիւտը 1564 թուէն առաջ է. այս թուին գրուած ձեռագիրը արդէն այնպիսի զարգացած ձեւեր ունի, որ նոյն թուականը պէտք է անպատճառ դեռ աւելի առաջ տանիլ։ Անտոնեան Թանգարանի ձեռագիրը օրինակուած է 1339 թուին գրուած օրինակէ մը, եւ եթէ վստահելի է Հ. Իս. Վրդ. Սրապեանի տեղեկութիւնը, նշանագրերը այս հնագոյն ձեռագրին մէջ նոյնպէս կային։ Եւ որովհետեւ հոս գտնուած նշանագրերու թիւը 25 է միայն, որմէ 10 հատը ընդհանուր աստղաբաշխական նշանագրեր են, ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ նշանագրերու առաջին գործածութիւնը ԺԴ դարէն մտած ըլլայ, առաջին անգամ սակաւ քանակութեամբ, որմէ յետոյ քիչ քիչ շատցած եւ ընդհանրացած է։

Այս եզրակացութեան համաձայն կուգայ նաեւ նշանագրերու տառական կազմութեան եղանակը։ Ունինք խումբ մը նշանագրեր՝ որոնք միմիայն նոտրագրէ կարող են յառաջացած ըլլալ. այսպէս են օրինակ Ընդաստան, եկեղեցի, առաւել քան, անդունդք, քարող եւն։ Ընդա-

տան համառօտուած է Ը. գլխատառ նօտրագրէն, առանց որոյ նշանագրին ձախակողմեան թեւը շատ աւելի կարճ, միանգամայն տակը առանց ոլորքի պիտի ըլլար։ Եկեղեցի բառը եթէ նօտրագիր և ձեւէն ծագած չըլլար, ձախակողմեան պատը ամենեւին երբեւան չպիտի գար, որով եւ եկեղեցիի ձեւը երբեւան չպիտի ըլլէր։ [illegible]. նոյնպէս նօտրագրէն է, որովհետեւ դ գրին տակի ոլորքը միայն կրնար ձեւացնել շարգանկարի տակի օղակը։ Վերջապէս եթէ [illegible] +ան նօտրագիր +էն չըլլար, բրիշի ձեւը երբեք չպիտի յառաջանար։ Կը թողունք յիշել նուազ պայծառ օրինակները։

Նշանագրերէն ոմանք կազմուած են օ տառէն, որ Մեսրոպեան տառերու շարքին մէջ գոյութիւն չունէր, այսպէս են՝ [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] եւ [illegible] բառերը։

Վերջապէս կան նշանագրեր՝ որ յետին արտասանութեան վրայ ձեւուած են. ինչ. [illegible] (թ. 213գ, դ տառով), [illegible] (թ. 218ա, փ տառով), [illegible] (թ. 439) (եւ մեկնուած բիլիպոս), [illegible] (թ. 441) (երկուքն ալ ֆ տառով) եւ վերջապէս Պօղոս B եւ Պետրոս B առաքեալներու անունները՝ որոնք՝ ինչպէս քիչ մը վերը ցուցուցինք, կազմուած են լատինական B տառով՝ համաձայն Պ գրին յետին b արտասանութեան։

Այս երեքն ալ (նօտրագիր գործածութիւնը, օ գրին փոխառութիւնը եւ արտասանութեան փոփոխութիւնը) ԺԲ դարէն յետոյ

 են։ Ըստ Հ. Տաշեանի (Ակնարկ մը Հայ Հնագրութեան վրայ, էջ 73) նոտրագիրը գործածուիլ սկսած է ԺԳ—ԺԴ դարէն. ասով երկրորդ անգամ կ'ապացուցուի մեր եզրակացութիւնը թէ նշանագրերու հնարումը ԺԴ դարէն է։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Դանիէլեան գիր։

1. Վկայութիւններ հին այբուբենի մը գոյութեան համար. 2. Այս վկայութեանց արժէքը. 3. Հին հայերէն այբուբենը Դանիէլեան գիրն է. 4. Այս գիրերը Դանիէլի հնարածները չեն. 5. Այբուբենին գիւտին կամ՝ գործածութեան ժամանակը. 6. Քանի՞ գիր բաղկացած էր այս այբուբենը. 7. Ի՞նչ ձեւով շինուած էր. 8. Նոր քննիչներու կարծիքը եւ անոնց հերքումը. 9. Դանիէլեան գիրերը հայերէն չէին, սխալմամբ միայն հայերէն կարծուեցան։

1. Զորրորդ այբուբենը՝ որ պատմական վկայութեամբ գործածած են Հայերը նախորդ այբուբեններուն խափանումէն յետոյ, Դանիէլեան այբուբենն է։ Այս գրերու գիւտին պատմութիւնը կը պատկանի Ս. Մեսրոպի կենսագրութեան, ուստի զանց առնելով խօսիլ այս մասին, կ'ուզենք զբաղիլ հոս միայն այն խնդիրներուն քննութեամբ, որոնք կը վերաբերին նոյն գրերու ներքին կազմութեան։

Նախ եւ առաջ քննենք այն խնդիրը թէ Ե դարէն առաջ Հայերը գիր ունեցա՞ծ են, կա՞յ պատմական վկայութիւն ասոր համար, Հայերը

գիտէի՜ն այդ բանը եւ յիշեալ պատմական վկայութիւններն ի՞նչ արժէք ունին։

Մեր բանասէրներուն մեծ մասը առհասարակ ընդունած է թէ Հայերը Ե դարէն առաջ, հաթեան նշանագրերէն ու խալդեան բեւեռագրերէն շատ յետոյ, ունեցեր են առանձին տառական այբուբեն։ “Մեսրոպեան այբուբենից դեռ եւս շատ առաջ, կ'ըսէ Խս. Ցարութիւնեան, հայերն արդէն ունեցել են սեպհական այբուբեն, որ գործածութեան մէջ է եղել„ (Հայոց Գիրը, էջ 253)։ Այս բանին հակառակը ուղղակի անկարելի կը գտնէ Գարագաշեան (Քննակ. Պատմ. Դ. 39). “Նայելով հանգամանաց հայերէն լեզուին յառաջ քան զՄեսրոպ՝ անհնար էր լեզուին առանց դպրութեան հասնել յայն աստիճան զարգացման՝ յորում կը գտնենք զնա ի հատակոտորս երգոց վիպասանաց, որոց կատարեալ նմանութիւն է Թարգմանչաց լեզուն։„ “Անըմբռնելի կը թուի մեզ դնել մեր հին լեզուն ամենեւին առանց իրիք գրի եւ դպրութեան յառաջ բան զՄեսրոպեանն„ (անդ, էջ 45)[1]։

Գրեթէ նոյնպիսի ձեւով կը փաստաբանէ նաեւ Պալասանեան (փորձ, Բ տարի, Գիրք III, էջ 29—30). “Անհնարին է ենթադրել թէ գրի գործածութիւնը Ասիայում մտնելուց յե-

---

[1] Գարագաշեան, էջ 45, աւելի առաջ երթալով, մինչեւ իսկ կը դնէ թէ Մեսրոպէն առաջ կար նաեւ Հայերէն բառարան մը, ուր Թարգմանիչները կը հաւաքէին իրենց նոր շինած բառերը եւ կը թողուին յաջորդ սերունդին։ — Արուեստական լեզուի գաղափարով տարած մարդու համար ի՞նչ աւելի բնական քան բառարանը։

տոյ, Հայերը փորձած չըլլին իրանց սեպհական տաւերը ունենալ։»

Այս բանը ապացուցանելու համար կան մինչեւ իսկ քանի մը դրական ապացոյցներ եւ վկայութիւններ։

Առաջին վկայութիւնը, որ ասոր համար մէջ կը բերուի, Փիլոստրատոս պատմաբանին մէկ հատուածն է[1]։ Այս պատմաբանը՝ որ Կարակալլա կայսեր ժամանակակից ըլլալով, կ'ապրէր մերձաւորապէս Քրիստոսի 175—249 թուականին, իր "Տիանա Ապողոնի կենսագրութեան» մէջ՝ խօսելով Տաւրոս լերան մասին, հետեւեալ պատմութիւնը կ'ընէ. "Ինչ որ մեր Տաւրոսի մասին կ'ըսեն (որուն երկար ժամանակ մէկը չէր հաւատար) թէ նա Հայաստանի սահմաններն ալ կ'անցնի, կը հաստատեն այն յովազները, որ ինչպէս գիտեմ, կը բռնուին համեմաշատ Պամփիլիայի մէջ. այս կենդանիները սիրելով անոյշ բուրմունքը՝ դուրս կու գան Հայաստանէն եւ կը դիմեն դէպի այն կողմերը, ուրկէ հովը կը բերէ այդ անոյշ հոտը։ Կը պատմեն նոյնպէս, որ անգամ մը Պամփիլիայի մէջ բռնուեր է յովազ մը, որուն ոսկի մանեակին վրայ գրուած էր հայերէն գրերով՝ "Արշակ Թագաւոր՝ Աստուծոյն Նիւսեայ,» այսինքն Նիւսիայի Աստուծոյն նուէր Արշակ Թագաւորէն։ Այս Արշակն այն ժամանակ Հայոց

---

[1] Այս փաստը կը յիշէ նախ Ինճիճեան. Հնախ. Հայաստ. Գ. 76. Նոյնը Պալասանեան, Խս. Յարութիւնեան, Տաղաւարեան եւն.

թագաւոր էր եւ իր բռնած յովազը՝ անոր մեծութեան պատճառաւ՝ նուիրեր էր Դիոնիսոսին։ Դիոնիսոս Հնդկական Նիւսայի պատճառաւ՝ Հնդկացիներէն եւ արեւելեան ժողովուրդներէն կը կոչուէր Նիւսոս։ Այս կենդանին ժամանակ մը բոլորովին ընտանեցաւ եւ կը թողուր ձեռքով շօշափել եւ փաղաքշել զինքը. սակայն երբ ու գարունն եկաւ, երբ յովազներն անգամ կը յաղթահարուին սէրէն, արուի պահանջ զգալով՝ փախաւ դէպի լեռները՝ իր հետ տանելով նաեւ իր զարդը։ Յետոյ գրաւուելով համեմունքի բուրմունքէն՝ դարձեալ բռնուեցաւ Ստորին Տօրոսի վրայ» (Philostrati de vita Apollonis Tianei, գերմ. թրգմ. Fr. Jakobs, Stuttgart, 1829, II. էջ 229. մենք հանած ենք Խս. Յարութիւնեանի Հայոց գրէն, էջ 252)։

Այս պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Քրիստոսի երկրորդ դարէն առաջ կար հայերէն գիր։

Երկրորդ փաստը կը համարուին Ագաթանգեղոսի այն վկայութիւնները, որ յիշեցինք ՀԱ. 1910, 171բ եւ որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի թէ Տրդատի թագաւորութեան ժամանակ գրելու արուեստը տարածուած էր Հայաստանի մէջ։

Երրորդ փաստը կու տան գրերու գիւտին վրայ խօսող մեր երեք կարեւոր աղբիւրները՝ Կորիւն, Փարպեցի եւ Խորենացի։ Ասոնք յոյն պարսիկ կամ ասորի լեզուներու ուսմամբ Հայոց կրած նեղութիւնները պատմելէ ետք, կամ Ս. Մեսրոպի յղացած գաղափարին եւ Դանիէ-

լեան գրերու գիւտին վրայ խօսելու առթիւ կը պատմէն թէ Հայերը ունեցած են գրեր, որոնց գործածութեամբ կարող էին բոլոր դժուարութիւնները վերցնել։ Ահաւասիկ այդ վկայութիւնները. "Մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք Հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ, եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զօգիս...։ Ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս Հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեօղ միում։... Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն Հայերէն կային (Փարպ. էջ 36—38)։ Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց Հայերէն լեզուի... Առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտն... Մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թողեալք[1] եւ յարուցեալք գիպեցան (Կոր. էջ 8—9)։ Զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից. (Խոր. Գ. ծբ)։

Չորրորդ ուեք պարզաբանեալ փաստը կու տայ Վարդան պատմիչ, որ կը պատմէ թէ հին ժամանակ Հայերը ունէին 22 գրերէ բաղկա-

---

[1] Թէեւ տպագիրն ունի Թողեալք, բայց ուղղագոյն ընթերցուածն է Թաղեալք։ Այսպէս սրբագրած է առաջին անգամ Գ. եպս. Այվազեան, թարգ. Խորենացւոյ, տպ. Վենետ. 1841, էջ 356։ Այս ընթերցուածը կը գտնենք նաեւ Միւրանի կազմած քննական հրատարակութեան ձեռագրին մէջ։ Գրերը չէին թաղուիր, այլ երեսի վրայ կը թողուէին. յաջորդ յարուցեալք բառն է որ Թաղեալք ձեւ մը երեւան հանած է։

ցած այբուբեն մը, զոր յետոյ թողուցին. "Դպրութիւն հայերէն քսան եւ երկու գիր առ դանիէլի ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս՝ անհոգացեալ եղեւ յառաջնոցն"։ Վարդան ասոր համար դրական ապացոյց մ՚ալ կու տայ՝ հաստատելով թէ Լեւոնի ժամանակ գըտնուեցաւ այդ հին գրերով դրամ մը. "Եւ զի լեալ է հայերէն գիր հնոցն՝ վկայեցաւ ի ժամանակս Լեւոնի արքայի. զի գտաւ դրամ ի Կիլիկիա, հայերէն գրով դրոշմեալ զանուն կռապաշտ թագաւորացն հայկազանց" (Վարդ. էջ 50)։

Հինգերորդ ապացոյցը կու տայ Ինճիճեան, որ իւր Հնախօսութեան մէջ, Գ. էջ 75 կը պատմէ թէ 1788 թուականին Պոլսոյ անգլիական դեսպան Այնզլէի հին դրամներու նշանաւոր հաւաքածոյին մէջ տեսեր է հարիւրաւոր պարթեւ-արշակունի արծաթէ դրամներ հայերէն գրերով։ Այս դրամները հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ Ինճիճեան. "Ի մի կողմն դրոշմեալ ունելով ատրուշան ի մէջ երկուց մոգուց. իսկ ի միւս կողմն դէմք թագաւորի ըստ արեւելեան օրինակի սաղաւարտեալ, ունելով շուրջանակի հայկական տառս որոշ մնացեալս, հ, փ, պ, չ, ծ եւն. զոմանս ուղղագիրս, իսկ զոմանս խոտորնագիրս. բայց ոչ գտանելով ի նոսա տառ ինչ ձայնաւոր՝ չեղեւ ինձ մարթ անուն ինչ ընթեռնուլ։"

2. Հիմայ քննենք այս ապացոյցներուն արժէքը մի առ մի։

ա. Փիլոստրատոս պատմաբանին խօսքը, ինչպէս Հիւբշման կ'ըսէ, այնպէս անորոշ է, որ տառասպել ըլլալու ամէն երեւոյթ կ'ընծայէ։ Ո՛րն է այն Արշակ թագաւորը, որ Նիւսեայ Աստուածոյն ընծայած է յիշեալ յովազը։ Արշակ՝ եթէ իրօք պատմութիւնը ճշմարիտ է, աւելի պարթեւ թագաւորի մ'անունն ըլլալու է, եւ այն մակագրութիւնն ալ աւելի պահլաւերէն քան թէ հայերէն։ Արեւմուտքի հեղինակի մը համար շատ դիւրին էր շփոթել հայ եւ պարթեւ ազգերը, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ կ'ապրէր Փիլոստրատոս։

բ Ագաթանգեղոսի վկայութիւնն աւելի մեծ նշանակութիւն ստացած է Իս. Յարութիւնեանի քով, որ "Հայոց գիրը" աշխատութեան մէջ, էջ 243—-251 մանրամասն կը քննէ խնդիրը եւ վերջապէս կ'ապացուցանէ թէ Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը կը հաստատէ հին հայերէն գրերու գոյութիւնը։ Ագաթանգեղոսի այս վկայութեանց մէջ, ինչպէս վերը տեսանք, Իմին, Լանգլուա եւ Զարբհանալեան կ'ուզէին նշանագիր բառով հասկնալ տեսակ մը հայկական պատկերագիր կամ սղագրութիւն։ Յարութիւնեան նշանագիր բառը կ'առնու բուն "գիր" իմաստով եւ կ'ենթադրէ թէ կար հայերէն տառական գրութիւն մը Տրդատի օրով։ Մենք՝ եթէ վերը մերժեցինք Իմինի ենթադրութիւնը, աւելի հակառակ կը կանգնինք հոս ալ Յարութիւնեանի ենթադրութեան, պարզապէս այն պատճառով որ Ագաթանգեղոսի աշխատութիւնը

իբրեւ կեղծեալ գործ մը, իբրեւ Ե դարու աշխատութիւն՝ արժէք չունի բնաւ այսպիսի կարեւոր խնդրի մը լուծման մէջ, մանաւանդ երբ խնդիրը կը վերաբերի հին ժամանակի պատմութեան կամ կեանքին։

Հ. Յ. Տաշեան (ՀԱ. 1893, էջ 90) կը ցուցնէ թէ Ագաթանգեղոսի այս խօսքերը չեն կրնար արդէն առնուիլ հայերէնի համար. որովհետեւ Ս. Հռիփսիմեան կոյսերը հայ չէին եւ իրարու հետ կը խօսէին “հռովմայեցւոց լեզուով.„ Հմմտ. “Արդ՝ զայս ամենայն խօսեցաւ սուրբն Գայիանէ ի բարբառ Հռովմայեցւոց... բայց գոյին անդ ոմանք ի սպասաւորացն արքունի, որ լսէին զայն ամենայն ի բարբառ Հռոմայեցւոց„ (Ագաթ. հմ. 189)։ Աւելի կը հետեւի թէ դպիրները, եթէ երբեք բան մը գրեցին, յունարէն լեզուով գրեցին եւ մատուցին յունադէտ արքային։

Շատ լաւ կը նկատէ Աղայեան (Մուրճ, 1892, էջ 1848), որ “եթէ Տրդատի դպիրները, այնքան ճարտար էին հայագրութեան մէջ, որ մարդկանց խօսակցութիւնը իսկոյն գրի էին առնում ծածկաբար, որ թագաւորին ցոյց տան, ինչո՞ւ այդ մարդիկը իրանց այդ հրաշալի շնորհքը չէին ցոյց տալիս եւ Տրդատի հովանոցի վրայ, մի երկու բան գրել տալով նրա սրբատաշ քարերի վրայ։„ Յայտնի է որ Տրդատի հովանոցի աւերակը դեռ կայ, բայց քարերուն վրայի արձանագրութիւնը յունարէն է միայն։

Գ. Երրորդ փաստին վրայ կը խօսինք ստորեւ § 9։

Դ. Վարդանի տուած տեղեկութեան արժէքը հին ժամանակի գրերուն մասին, կը տեսնենք նոյնպէս քիչ յետոյ։ Գալով Լեւոնի ժամանակ գտնուած հայկական դրամին, որ աւելի հիմնական նշանակութիւն պիտի ունենար, սա միայն կրնանք ըսել թէ Վարդան անշուշտ սխալած է պահլաւական գրերով գրուած արշակունի դրամ մը հայկական կարծելով՝ գրերու չափազանց նմանութեան պատճառաւ։ Այսպէս կը կարծէ օրինակ Petermann, Վարդանի յիշած դրամը սխալմունք համարելով։ Նոյնպէս է եւ Սուքիեան (Սկիզբն հայկական լեզուի եւ Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ քերականութեան. Բազմավէպ 1877, էջ 97—109)։ Լանգլուա կը կարծէ թէ այդ դրամը աքեմենեան թագաւորներու հպատակութեան տակ գտնուած նախարարներէն մէկունն էր եւ գրուած՝ փիւնիկեան տառերով։ Ըստ Տաղաւարեանի՝ իրաւացի է Լանգլուայի ենթադրութիւնը, որովհետեւ իրօք ալ այդ դրամներէն հասած է մեզ Տիրիբազի Փիւնիկական տառերով դրամը (այս իշխանը կ'ապրէր Ն. Ք. չորրորդ դարուն եւ կ'իշխէր Արեւմտահայոց մէջ)։

Ամենէն բանաւոր պատճառաբանութիւնը կու տայ Ջամչեան Ա. 760։ Եթէ այդ տառերը հայերէն էին, կ'ըսէ Ջամչեան, ինչպիսի՞ տառեր էին որ Վարդան կրցաւ կարդալ թագաւորին անունը. եթէ Մեսրոպեան գրերուն նման էին,

ուրեմն եւ Մեսրոպեան գրերն էին. իսկ եթէ անոնցմէ տարբեր էին, հապա ի՛նչպէս կրցաւ Վարդան կարդալ եւ հասկնալ թէ Հայոց կռապաշտ թագաւորներունն է։ Ասկէ կը հետեւի թէ Վարդանի ըսածը մակաբերութիւն է միայն, ի հարկէ սխալ. եւ ոչ երբեք հաստատուն փաստ։

Վարդանի տուած այս տեղեկութիւնը ,յար եւ նման է՝

Ե. Ինճիճեանի տուած տեղեկութեան։ Ինճիճեանի տեսած դրամներուն պատմութիւնը՝ որ Զարբհանալեան եւս իբր իրը կը քշէ (Հայկ. հին Դպր. Պատմ. 1897, էջ 44), բոլորովին սխալ է. որովհետեւ յիշեալ դրամները զուտ արշակունեան պարթեւ կամ սասանեան դրամներ են, պահլաւերէն վերտառութեամբ եւ ամենեւին կապ չունին մեզ հետ։ Գրերու մեծ նմանութիւնը հայերէն կարծել տուած է, ճիշտ ինչպէս որ այսօր ալ վրացերէն խուցուրի կամ եթովպական գրութիւն մը հայերէն կը թուի չգիտցողին համար եւ կամ ճավայերէն գրուածք մը հայերէն շեղագիր կարծել կու տայ։ Եթէ Ինճիճեանի յիշածին պէս հայկական դրամ մը գտնուած ըլլար, եւ այն ալ այդքան նոր հաւաքածոյի մը մէջ, հիմայ այնպէս ծանօթ կ՚ըլլար դրամագէտներուն եւ բանասէրներուն, որ կասկածի բնաւ տեղիք չէր մնար։

Այսպէս ուրեմն կրնանք համարձակ կերպով ըսել թէ վերի փաստերէն չորսը ամենեւին նշանակութիւն չունին եւ չեն կրնար իբրեւ

վաստ ծառայել հին հայ գրի մը գոյութեան համար։ Կը մնայ մեզ Երրորդ վկայութեանց շարքը, որ ժամանակակից եւ տեղեակ հեղինակները քաղուած ըլլալով, ամէն կասկածէ վեր է ու չենք կրնար այնպէս անփոյթ կերպով նկատել։ Կորիւնի, Փարպեցւոյն եւ Խորենացւոյն միաձայն վկայութիւնը հաստատուն կերպով կը ցուցնէ թէ Ե դարու սկիզբը, ճիշտ այն ժամանակ՝ երբ Ս. Մեսրոպ հայերէն գրերու գիւտով կ'աշխատէր, կար Հայոց մէջ տարածուած կարծիք մը թէ ունեցած են ժամանակին այբուբեն մը, որ ատեն մը գործածուած եւ յետոյ թողուած է։

3. Ո՞ր էր պատմագիրներուն վկայած այս այբուբենը. արդեօք այն որ Դանիէլի քով կը գտնուէր եւ անոր անունով Դանիէլեան կոչուեցաւ, թէ ասկէ տարբեր այբուբեն մը։ Գարագաշեանի խօսքերը (քնն. պատմ. Դ 39) այնպէս անորոշ են, որ կարծես թէ այս երկուքը տարբեր են, բայց բոլոր քննիչներն ալ առհասարակ ընդունած են թէ Հայոց այդ հին այբուբենը Դանիէլեան գիրն է։ Իս. Յարութիւնեան, (Հայոց Գիրը, էջ 240 եւ 255) կը հաստատէ թէ “Դանիէլեան կոչուած այբուբենը Հայոց հին գործածական գիրն էր ... այդ այբուբենի հետքը բոլորովին անհետանում է եւ Միջագետքում օտարի մօտ գտնւում։„

Մեր պատմագրերու տուած պարզ եւ ակներեւ վկայութիւնը կասկածի տեղիք չի տար այս մասին. Հմմտ. յաջորդ խօսքերը. ‘Դանիէլի

եպիսկոպոսի, առ որում Նշանագիրքն Հայերէն կային (Փարպ.). վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս ալփաբետաց Հայերէն լեզուին (Կոր.). Քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլի ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց (Վարդան) եւն։„

Աներկբայ է ուրեմն որ Հայոց այդ հին այբուբենը Դանիէլեան գիրն է, որ յետոյ Հաբէլի եւ Վահրիճի ձեռքով Հայաստան բերուեցաւ, երկու տարի գործածութեան դրուեցաւ եւ յետոյ խափանուեցաւ։

4. Հիմայ քննենք թէ ով էր այս այբուբենին հեղինակը։

Դանիէլեան անունը առաջին ակնարկով այնպէս կը ցուցնէ թէ նոյն գրերուն հեղինակը Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսն էր։ Այս կարծիքը կը հաստատէ նաեւ Խորենացին՝ որ կը վկայէ թէ նոյն գրերը յարմարցուած էին Դանիէլէն. “Մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ է Դանիէլէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ„ (Խոր. Գ. ծբ)։ Երկրորդ վկայութիւնը կու տայ Ասողիկ. “յորոյ աւուրս դպրութիւն Հայոց լեզուիս իթ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ Ասորւոց խորհեցաւ„ (Ասող. գլ. գ. էջ 139)։ Երրորդ վկայութիւնն ունի Կայսերաց պատմութիւնը. “յորոյ աւուրս գտաւ քսան եւ ինն գիրն Հայերէն լեզուի ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոյ։„

Սակայն այս վկայութիւնները բոլորովին անարժէք են։ Եթէ Դանիէլեան գրերը հայերէն հին նշանագրերն էին, հակառակէն դատելով պէտք է մտածել թէ նոյն նշանագրերը Դանիէլ եպիսկոպոսի հնարածները չէին։ Երկրորդ՝ ինչ պէտք ունէր Միջագետքի Ասորի եպիսկոպոս մը Հայ անգրագէտ ազգին համար գրեր հնարելու։ Երրորդ՝ ինչու հայերն այնպէս պինդ փարէին պիտի այս նշանագրերուն եւ երկու տարի պիտի գործածէին զանոնք, եթէ հին հայերէն նշանագրերը չըլլային, այլ Դանիէլի հնարածը[1]։

Այսպիսի մտածումներով առաջնորդուած են անշուշտ նաեւ Չամչեան ու Աւգերեան, որոնք կը տատամսին ու անորոշ կը թողուն խնդիրը, մէկ անգամ մէկ կարծիքին եւ միւս անգամ միւս կարծիքին կողմը հակելով։ Այսպէս Չամչեան, Ա. 491 կ'ըսէ թէ գրերը Դանիէլի հնարածն էին. "Ասորի եպիսկոպոս տեղւոյն՝ որ կոչիւր Դանիէլ՝ յարմարեալ եւ յօրինեալ է յիւրմէ տառս ինչ Հայոց. եւ աղաչէր զնա, զի տացէ հրաման տանելոյ զայն եւ ի Հայս, եւ տարածելոյ անդ... զորս ստեղծեալ էր (Դանիէլ) ըստ նմանութեան յունական տառից եւ գրոց։„ Իսկ էջ 760, հրաժարած այս կարծիքէն, կ'ըսէ. "Այլ վասն Դանիէլեան նշանագրաց չունիմք ինչ հաստատուն աւանդել, յիւրմէ արդեօք հնարեալ իցէ զայնս, թէ յայլոց առեալ։„

---

1 Պարոնեան, Երկրագունդ 1885, էջ 54 եւն։

Այսպէս անորոշ է նաեւ Աւգերեան, Լիակ. Վարք Սրբոց, հտ. Ե. էջ 288 եւ 290. «Ունի առ իւր (Դանիէլ) նշանագիրս իմն աղփաբետաց հայերէն լեզուին, գտեալս ուստեք կամ յարմարեալս... կամ էին աղփաբետք խառն ի յունէ եւ յասորւոյ՝ անբաւականք մերումս լեզուի, եւ կամ առ նախնեօք Հայոց երբեմն հնարեալք իբրեւ նշանագիրս, եւ խափանեալք որպէս մթինս եւ անյաջողակս:»

Բայց անշուշտ այսպիսի կասկածներու տեղի չկայ, որովհետեւ նոյն իսկ Խորենացին քիչ մը յետոյ իրեն դէմ վկայութիւն կու տայ եւ կը պարզէ խնդիրը, ըսելով թէ այն գրերը վաղեմի բաներ էին. «Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին [illegible] գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ եւ տուն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ» (Խոր. Գ. ծբ):

Ամենէն զօրաւոր ապացոյցն է Կորիւնի վկայութիւնը. «Ցայնժամ պատմէր նոցա արքայն, վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի» (Կոր. էջ 8): Մեր դժբախտութեամբ այս հատուածը կը կաղայ եւ անպատճառ պակաս բառ մը կայ. «որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս հայերէն լեզուի,» ի՞նչ. բայը կը պակսի: Ինձ կը թուի թէ այս պակաս բայը պիտի ըլլայ գտեալ եւ ասոր համար է որ իսկոյն յաջորդ տողին մէջ ալ կը կրկնուի. «Եւ իբրեւ

պատմեցաւ Նոյա յարքայէ վասն գրելոյն (կարգամ գտնելոյն) ի Դանիէլէ...„ քանի մը տող յետոյ բառը նորէն կրկնուած է աւելի պարզ. “Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտն...„ (էջ 9), ուր առաջին խօսքին յանկարծ եւ գտնել բառերը միացած են։

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ Դանիէլ յանկարծ տեղ մը գտեր էր այդ նշանագրերը եւ հետեւաբար անոնք իր հնարածները չէին։ Դանիէլեան անունը սխալ բացատրութիւն մըն է, որ ժամանակն եւ հանգամանքները նուիրագործած են։ Եւ նոյն իսկ Խորենացին՝ որ առաջին անգամ կու տայ այս անունը՝ ո՛չ թէ անշուշտ իբր հեղինակ կ'ուզէ ներկայացնել զայն, այլ իբր այն գրերը ունեցող կամ պահող անձը։ Այսպէս կ'ընդունին գրեթէ բոլոր մեր բանասէրները։

Սակայն Ա. Վրդ. Պարոնեան, (Երկրագունդ 1885, 99—101 եւ ՀԱ. 1896, 72—76) կը յայտնէ նոր կարծիք մը՝ որ այս երկուքին միջին տեղը կը բռնէ։ Հեղինակը կ'ըսէ թէ Դանիէլ գտած էր այդ հին նշանագրերով գրուած գիրք մը, որուն մէջէն ինքը առաջին անգամ հանեց այբուբենը եւ յունարէնի շարքով դասաւորեց, եւ ահա այս դասաւորութեան համար այբուբենն ալ կոչուեցաւ Դանիէլեան։ — Չենք ուզեր երկար խօսիլ հոս այս մասին, որովհետեւ Ս. Մեսրոպի կենսագրութեան մէջ՝ պէտք եղած ապացոյցները տուած ըլլալ կը կարծենք, ապացուցանելու համար

թէ Դանիէլի ձեռքը գանուածն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ այբուբենական տախտակ մը։

Խնդիրը բոլորովին ուրիշ ձեւով կը փաստաբանէ Ղ. Աղայեան, Մուրճ 1892, էջ 1844։ Աղայեան կ'ընդունի մեզի պէս թէ Դանիէլի ձեռքը գանուածը գիրք չէր, այլ պարզ այբուբենական տախտակ մը։ Բայց տարօրինակ կը գանէ այն որ գրականութիւն մը ամբողջապէս ջնջուի, անկէ ամենեւին հետք մը չմնայ, եւ մի՛միայն գանուի այբուբենական ցուցակ մը, այն ալ միայն մէկ հատ։ Ասկէ կը հետեւցնէ թէ այդ գրերու հնարողը Դանիէլն է. Դանիէլը կամ ինքն իրանից, կամ մի հայի առաջարկութեամբ ասորական գրերը ձեւափոխելով՝ յատկացրել էր հայերին, ասելով՝ “եթէ կամենում էք ձեր սեփական գրերն ունենալ, համեցէք տարէք,„ բոլորովին այնպէս, ինչպէս Մեսրոպն արաւ Վրաց համար։ Հայերը ընդունեցին այս գիրը եւ ստեղծեցին գրականութիւն։ Իսկ եթէ հայ պատմագիրները “չեն ուզում ուղղակի խոստովանել, որ այդ գրերը ինքը Դանիէլն էր շինել,„ այդ այն պատճառով է միայն որ ասորիները այլ եւս ատելի էին դարձել հայերուն, զզուած էին Սուրմակի, Բրքիշոյի եւ Շմուէլի վարմունքներէն եւ, ինչպէս որ քաղաքականապէս կ'ուզէին ազատիլ պարսկական հպատակութենէն, նոյնպէս ալ մտաւորապէս կ'ուզէին ազատիլ ասորական ազդեցութենէն, յունաց օգնութեամբ։ “Այսպէս ահա՝ բնական եւ քաղաքական հանգամանքները մտաւորապէս կշռելով, մենք գանում

ենք, որ Դանիէլի գիր տալը հայերին՝ անժխտելի է։

Մենք այս փաստաբանութիւնը չենք ընդունիր, որովհետեւ եթէ Դանիէլեան գրերը Դանիէլի ձեռքով Հայոց համար հետեւաբար ժամանակակից հայերէնի վրայ շինուած էին, այլ եւս ինչո՞ւ պակասաւոր եւ անյարմար պիտի ըլլային, որ Ս. Մեսրոպ պէտք զգար նետելու կամ լրացնելու։ Երկրորդ՝ ինչէ՞ն գիտենք թէ Մեսրոպ որեւիցէ գրադարանի մէջ չգտաւ նոյնգրերով գրուած գիրք մը, որով համոզուեցաւ թէ Դանիէլեան գրերը հայերէն չէին։ Եւ վերջապէս եթէ հայերը այդպէս կ'ատէին ասորիները, ուրեմն անոնց հնարած գրերն ալ պիտի չընդունէին։ Գուցէ Աղայեան կ'ուզէ ըսել թէ ատելութիւնը Մեսրոպէն յետոյ ծագեցաւ. բայց ընդհակառակը կը տեսնենք որ Մեսրոպին ժամանակակից պատմիչը (Կորիւն) աւելի քիչ գեր կու տայ Դանիէլին, իսկ Մեսրոպէն յետոյ եկող պատմիչներն աւելի պատիւ կու տան անոր եւ մինչեւ իսկ հայերէն գրերու գիւտը անոր կը վերագրեն ամբողջապէս (Փարպեցի) կամ մասամբ (Վարդան եւն)։ Դանիէլի գրերը համեմատել Մեսրոպի վրացերէն գրերու գիւտին հետ, շատ անյարմար է. Մեսրոպ ինքը անձամբ գնաց Վրաստան, գրերը հնարեց, քարոզեց, տարածել աշխատեցաւ, մինչդեռ Դանիէլ հեռուն նստած գիր մը կը շինէ եւ Հայաստան կը ղրկէ, այն ալ երբ իրմէ Վռամշապուհը կը խնդրէ, հրովարտակով մարդ կ'ուղարկէ եւն։

Եթէ Դանիէլն էր հնարողը, հապա ինչո՞ւ չեկաւ Հայաստան, ինչո՞ւ իր ձեռքով չտարածեց գրերը՝ կը նշանակէ թէ ինքը բոլորովին չէզոք դիրք մը ունի եւ անտարբեր պահապան մըն է միայն։

Վերջապէս Գ. Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 128) հիմնուելով Կորիւնի բառերուն վրայ՝ "Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն եղելոյն ի Դանիէլէ," կը հետեւցնէ թէ Դանիէլ նախապէս գրած էր Վռամշապուհին եւ առաջարկած էր իր կողմէն հնարել հայերէն նոր այբուբեն՝ նիւթական վարձատրութեան ակնկալութեամբ։ Այս այբուբենը կրօնական պէտքերու համար պիտի չըլլար, որովհետեւ այս պարագային կաթուղիկոսին դիմել հարկ կ'ըլլար, այլ արքունի դիւանին պէտքերուն համար, քանի որ Վռամշապուհ այս կողմէն արդէն նեղութիւն կը քաշէր։ Այբուբենը յարմարցուցած էր զանազան լեզուներէ առնելով։

Մեզի համար այս մեկնութիւնն ալ ուղիղ չէ, որովհետեւ ոչ միայն Կորիւնի յիշեալ հատուածին մէջ եղելոյն ուղղելի է գտելոյն (ինչպէս ապացուցած ենք Ս. Մեսրոպի կենսագրութեան մէջ), այլ որովհետեւ դարձեալ անհասկանալի կը մնայ այն հանգամանքը թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ Դանիէլ հայերէնի ժամանակակից լեզուին վրայ այբուբեն կը կազմէ, եւ այդ այբուբենը այնպէս անկատար կ'ըլլայ, որ իբրեւ անյարմար դուրս նետել պէտք կ'ըլլայ։

5. Եթէ Դանիէլեան կոչուած գրերը Դանիէլի հնարածը չէին, պէտք է ստուգել թէ ո՛ր

ժամանակի գործ էին, երբ հնարուեցաւ եւ մինչեւ երբ տեւեց անոնց գործածութիւնը։

Ինճիճեան անոնց գիւտը եւ գործածութիւնը ամենահին ժամանակները կը դնէ անորոշ կերպով. “Ի սկզբան անդ ի հնումն գոյր առ մեզ գիր հայկական„ (Հնախ. Գ. 73). բայց քիչ մը յետոյ, էջ 76, Փիլոստրատոսի վկայութիւնը յիշելէն եւ անոր յիշած հայերէն գրերը նոյն Դանիէլեան գրերը համարելէն կը հետեւի թէ այդ բնիկ հայ գրերուն հնութիւնը կը հանէ Քրիստոսի Բ դարը եւ աւելի վեր։ Քիչ մը աւելի պարզ կը բացատրէ Էմին, որ նոյն գրերը կը դնէ Հայոց կռապաշտական շրջանին. “Մեսրոպեան գրերու գիւտէն առաջ՝ հեթանոս Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր գործածուող այբուբեն մը։ Ասիկա կը կազմէ անցման շրջան մը՝ նշանագրերու (իմաստնոց նշանագիրք) եւ բուն Մեսրոպեան այբուբենի մէջտեղ եւ ծառայած է հեթանոս Հայոց մտքի արտայայտութեան համար, ասորական, պարսկական եւ յունական գրերու ներմուծութենէն շատ առաջ։ Այս գրերը մտնելով Հայաստանի հողին վրայ՝ խափանեցին հին այբուբենը՝ հաւանաբար զուտ քաղաքական պատճառներով։ ... Իսկապէս՝ հնագոյն հեթանոսական շրջանին՝ հայերը ունէին իրենց սեպհական այբուբենը[1]։„

---

[1] Изслѣдованія и статьи Н. О. Эмина, Москва, 1896, էջ 210 եւ 212։

Ոմանք այս շրջանը աւելի առաջ կը տանին եւ կը դնեն Վաղարշակէն առաջ (արգեօք փիլոստրատոսի Թուականը Ն. Ք.՞ հասկնալով). այսպէս Միանսարեան (կանոնաւոր եւ վայելուչ գրութեան պատմ. էջ 99—100) կը դնէ Ն. Ք. 200 թուին հնարուած. նոյնպէս Պալասանեան (փորձ, Բ տարի, Գիրք III), Մ. Վ. Մուրատեան, Եկեղ. Պատմ. էջ 86, 87, 89 եւն։ Սարգսեան (Ագաթ. եւ իւր բազմ. գաղտնիքը, էջ 290) Գ կամ Դ դարուն յարմարուած կը կարծէ։

Սակայն այս խնդրով ամէնէն աւելի մանրամասն զբաղած է Խս. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 152—3 եւ 253—260։ Հեղինակի կարծիքով հին հայկական գրին ծագումը եւ գործածութիւնը կ'իյնայ նոյնպէս կռապաշտական շրջանին։ Ամէն կրօն առանձին քաղաքակրթութիւն մըն է եւ սերտօրէն կապուած է գրի որեւէ տեսակի մը հետ։ Ջնջուելով կրօնը, կը ջնջուին նաեւ այդ քաղաքակրթութիւնը եւ գիրը։ Ամէն նոր կրօն կը բերէ նոր գիր։ Այսպէս՝ փիւնիկէէն բերուած նոր կրօն մը Յունաստանի մէջ տարածեց փիւնիկեան գիրը. մահմետականութիւնը ուր որ մտաւ տարածեց արաբական գիրը, քրիստոնէութիւնը Եգիպտոսի մէջ ջնջեց մեհենագիրը եւ տեղը գրաւ յունական այբուբենը, լատինական գիրը Ս. Գրքի հետ տարածուեցաւ արեւմտեան Եւրոպայի մէջ։ — Հին Հայոց գիրը կապուած էր հին Հայոց կրօնին հետ։ Դ դարուն երբ Գր. Լուսաւորիչ ջնջեց

հեթանոսութիւնը եւ անոր տեղ տարածեց քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ, կռապաշտական բազմաթիւ սովորութեանց հետ ոչնչացուց նաեւ այդ գիրը եւ անոր տեղ տարածեց յունարէն եւ ասորերէն տառերը։ Լուսաւորչի հետ Հայաստան բերուած յոյն եւ ասորի կրօնաւորները արգիլեցին հայ գրի գործածութիւնը եւ իրենց գործածած յոյն եւ ասորի տառերը տարածեցին նաեւ մեր մէջ։ Անցաւ 100 տարի եւ հայերէն գիրը այնպէս անհետացաւ, որ Միջագետցի ասորիի մը քով միայն կարելի եղաւ գտնել։ Ասիկա շատ զարմանալի չէ, կ'ըսէ Ցարութիւնեան, որովհետեւ պատմութիւնը նման երեւոյթներ շատ ունի։ Երբ Սպանիացիք նուաճեցին Մեքսիկան եւ սկսան տարածել քրիստոնէութիւնը, արգիլեցին տեղական գիրը՝ համարելով զայն իրենց նպատակին խոչընդոտ մը։ Հարիւր տարի յետոյ՝ երբ սկսան հետազօտել Մեքսիկան, երկու ծերունի հազիւ կրցան գտնել, որ իրենց հին գիրը կարդալ գիտէին։ Հարաւային Ամերիկայի Փանոս կոչուած ցեղը, որ այսօր վայրենի վիճակի մը մէջ կ'ապրի, քանի մը դար առաջ՝ ծաղկեալ գրականութիւն ունէր։ Վերջապէս մեր դրացի քիւրդերը, որ այսօր գիր չունին, կը համարուին քաղդէացւոց սերունդը, այն խոշոր ազգին՝ որուն ձեռքն էր ամբողջ գիտութիւնը։

Այս բոլորին ամփոփումն այն է ուրեմն որ հին հայերէն (Դանիէլեան) գիրը հնարուած է Քրիստոսի Բ դարէն աւելի առաջ,

եւ Լուսաւորչի ժամանակ ոչնչացած է՝ Դ դարուն։

6. Քանի՞ գրէ բաղկացած էր Դանիէլեան այբուբենը։ Այս մասին ժամանակակից պատմիչները տեղեկութիւն չունին. կ՚ըսեն միայն թէ հայերէն լեզուով գրելու համար անբաւական էին, այսինքն անկէ շատ պակաս գրեր ունէին. "Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղոբայս եւ զկապս հայերէն լեզուոյն„ (Կոր. էջ 9). "Տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք սոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգաբար„ (Խոր. Գ. ծբ)։ "Եւ յետ բազում աշխատութեանց եւ քննութեանց եւ ուսմանց՝ անշահ մնացեալ, զի ոչ բերէր զբառս եւ զբանս ալփափետացն ըստ հայերէն լեզուիս„ (Փոքր Կոր. էջ 10)։

Նոյն պակասութիւնը կը շեշտեն նաեւ յետին պատմագիրները, սակայն ասոնց մէջ քանի մը հատը որոշ կերպով կը նշանակեն նոյն իսկ գրերու քանակութիւնը։ Վարդան պատմիչ կը դնէ 22 գիր. "քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլի ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց„ (էջ 49)։ Ասողիկ կը դնէ 29 գիր. "յորոյ աւուրս դպրութիւն Հայոց լեզուիս իթ գիր ի Դանիելէ փիլիսոփայէ ասորւոց կարգեցաւ„ (Գլ. Զ, էջ 139)։ Դաւիթ Անյաղթին ընծայուած հանելուկի մը մէջ՝ նոյն թիւը 24 է. "Ձեռք ամենակալին ստեղծին զիս եւ բարձրեալն ի բարձանց ի բարձունս ընծայեաց զիս.

Չափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան, այժմ եմ երիցս երկոտասան[1]։» Ուրիշ յետին գրուածքի մը մէջ՝ որ գրուած է Խորենացւոյ ազգեցութեամբ, կը կարդանք. «Հայերէն եղաւ դպրութիւն ի քսան եւ ինն գրոյ ի Դանիէլ փիլիսոփայէ՝ զոր եւ գրել Ռամշապ— Վախրճայն Նախարարին ի ձեռն Հաբէլի երիցու։ (Հանուած Ս. Էջմիածնի կարինեան թ. 1723, էջ 275 եւ Գէորգեան, թ. 263, էջ 255 երկու ձեռագիր Ասկեփորիկներէ)։ Վարդանագիրքը կ՚ըսէ թէ Դանիէլեան գիրը 17 տառ էր։ Կայսերաց գրոց մէջ կը գրուի 29. «ի սորա յաւուրսն էր սուրբն Սահակ հայրապետն, յորոյ աւուրսն գտաւ քսան եւ ինն գիր հայերէն լեզուի ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոյ։» «Ցաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դաւթի» անվաւերականը, որ հրատարակած է Սրուանձտեանց (Հնոց-Նորոց), կը գնէ 29 գիր. «Ցայսմ ժամանակիս եղեւ խնդիր պակասութեան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, իթ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ՝ աշակերտ սրբոյն Գրիգորի։» Գանձարանի մէջ երկու տեղ գրուած է 29. «Վռամշապուհ

---

[1] Այս հանելուկը առաջին անգամ հրատարակած է Բազմ. 1848, էջ 192, ուր մեզ հետաքրքրող բառերուն տարբեր ընթերցուած մ'ալ կայ. «Եւ չափ ամաց իմոց յառաջին էր երկու բժ, այժմ անցայ եւ զարգացայ եւ եմ գ ժգ։» Հանելուկին վրայ առանձին քննութիւն մ'ալ ունի Հ. Ղ. Մ. Բազմ. 1848, էջ 247—250, ուր Դաւթի բառը հաստատելու համար մէջ կը բերուի նաեւ ուրիշ անանուն վկայութիւն մը. «Քանի՞ գիր գտաւ Մեսրապայ որ ի յԵբրայեցւոցն չկայր։ — Պատասխան. ժբ գիր էր, ամէն լը պիտի» (անդ. էջ 249)։

օգնեալ, Վահրիճ գործակցեալ, Դանիէլ շնորհեալ, Քսան եւ ինն գտեալ, Նախնեացն արարեալ.„ եւ ուրիշ տեղ մը՝ “Քսան եւ ինն գիր էր գտած, այլ անօգուտ էր ընթերցողաց, զի եւ ոչ կապէր հեգ բառից անուանց.„

Այսպէս ուրեմն պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները կը զանազանին 17, 22, 24 եւ 29 թուերուն մէջ։ 17ի կողմն է միայն Վարդանագիրքը. 22 կը դնէ Վարդան պատմիչ, 24 կը դնէ Դաւիթ Անյաղթ, իսկ 29 կը դնեն Ասողիկ, Ոսկեփորիկ, Կայսերաց գիրք, Մովսէսի եւ Դաւթի անվաւերականը եւ Գանձարան։

Այս զանազանութեան պատճառը իմանալու համար պէտք է քննել՝ թէ

Դ. Ի՞նչ լեզուէ, այսինքն ի՞նչ այբուբենի համեմատութեամբ ձեւուած էր միշեալ այբուբենը։ Այս կարեւոր խնդրին վրայ Կորիւն եւ Փարպեցի որեւէ տեղեկութիւն չեն տար։ Խորենացին անոնց ծագումը յունարէնէ կը դնէ. “Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից„ (Խոր. Գ. ծբ)։ Նոյն բանը կը պատմէ նաեւ Յայսմաւուրքը. “Եւ ուսուցեալ մանկունս զամս բ, եւ ոչ կարացին հանել ի հեգ, քանզի ի հոռոմ լեզուն միայն էր յարմարեալ ի հայոց բարբառս„ (Տրէ ժէ = Նոյեմբ. 25)։

Ցետիններըը այս այբուբենի ծագումը կը դնեն ասորականէն։ Այս բանը բացորոշ կերպով կը պատմէ Վարդանագիրքը. “Եւ այս են.

ճշմարտապէս ստուգիւ գտեալ. զի Ասորիք ընդ մեր թագաւորօքն էին, եւ նոցայն է քսան եւ երկու գիր. ի նոցանէ ջանացան առնել մեր գիր.... զառաջինն ի նոցանէ էր առեալ եօթն եւ տասն գիր, զի զհինգ գիրն թողեալ էր եւ չէր թարգմանեալ:„ Ըսել կ'ուզէ թէ Դանիէլեան գիրը յարմարցուած էր Ասորւոց 22 գրերէն, որոնցմէ դուրս ձգուած էր 5 գիր:

“Բազմավէպի„ յիշած անանուն հեղինակը կը դնէ եբրայականէն, որ նոյնպէս սեմական լեզու մ'է:

Յունարէն այբուբենը 24 գրէ եւ ասորականը 22 գրէ բաղկացած ըլլալով, պատմիչներէն անոնք որ Դանիէլեան այբուբենի ծագումը յունական կ'ընդունին, բնական է կը դնեն 24 գիր, իսկ անոնք որ անոր ծագումը ասորական կը կարծեն, կը դնեն 22 գիր: Կամ ի հակառակէն դատելով՝ 24 գիր ընդունողները յունական ծագման կողմն են, իսկ 22 գիր ընդունողները ասորական ծագման: Ըստ այսմ Խորենացին ընդունելով յունական ծագում՝ կ'ենթադրուի թէ ընդունած ըլլայ 24 գիր: Դաւիթ ընդունելով 24 գիր՝ յունական ծագման կողմն է. իսկ Վարդան ընդունելով 22 գիր՝ ասորական ծագման կողմն է:

Այս բացատրութեամբ կը մեկնուին 17, 22 եւ 24 թուերը: Բայց ի՞նչ թիւ է 29:

Եթէ ասորերէն եւ յունարէն գրերը դնենք դէմ առ դէմ, կը տեսնենք որ ասորին ունի 5 տառ՝ որ կը պակսին յունարէնի մէջ եւ 7

տառ՝ որ յունարէնի մէջ կան, բայց կը պակսին ասորիին մէջ։

Ահաւասիկ անոնց համեմատութիւնը.

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	թ	ի	կ
α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ	ι	κ
ܐ	ܒ	ܓ					ܛ	ܝ	ܟ
ղ	մ	ն	շ	ո	պ	ռ	ս	տ	ւ
λ	μ	ν	ξ	ο	π	ρ	σ	τ	υ
ܠ	ܡ	ܢ	ܫ				ܣ	ܬ	
փ	ք								
φ	χ	ψ	ω						
ܦ	ܩ								

Յունարէնը աւելի ունի ε, η, ο, π, υ, ψ, ω, բայց կը պակսին ܗ h, ܘ վ, ܚ խ, ܥ ՙ, ծ։

Երկու այբուբենները միացնելով եւ պակասները իրարմով լրացնելով կ'ըլլայ՝

24 յոյն + 5 ասորի կամ 22 ասորի + 7 յոյն՝ հաւասարապէս 29։

Ահա այս է 29 թուին ծագումը։

Բայց կայ նաեւ ուրիշ հաշիւ մը։ Յունարէն այբուբենը թէեւ ունի 24 գիր, բայց անոնցմէ երկուքը φ եւ ω իբր առանձին տառ՝ գոյութիւն չունին մեր մէջ։ Նոյնպէս ասորին թէեւ ունի 22 տառ, բայց ՙ (այն) գիրը գոյութիւն չունի մեր մէջ։ Որով յունարէնը կը դառնայ 22 գիր, իսկ ասորին 21։ Այս հաշիւը վեր

ի վայր կը շրջէ ամէն ինչ։ Անոնք որ 24 թիւ ընդունած են ըստ յունականին, կը սխալին փ եւ ω գրերուն պատճառաւ. անոնք որ 22 ընդունած են, կրնան ոչ միայն ասորականին կողմէ եղած ըլլալ (ինչպէս ենթադրեցինք վերը), այլ եւ յունականին (համարելով թէ փ եւ ω հանած են հաշուէն)։ Եթէ փ եւ ω պակաս հաշուելով գրած են 22, ուղիղ են. իսկ եթէ ասորականին կողմէ ըլլալով հանդերձ 22 գրած են, կը սխալին՝ գրին պատճառաւ։ Նոյնպէս անոնք որ երկու այբուբենները միացնելով՝ 29 թիւը հանած են, կրկնակի կը սխալին, որովհետեւ մէկ կողմէ փ եւ ω եւ միւս կողմէ՝ չգտնուելով հայ այբուբենին մէջ, երեք թիւ կը պակսի եւ 29 թիւը կ'իջնայ 26։ Վերջապէս եթէ նկատի ունենանք Բաղմավէպի անանուն հեղինակին ըսածը թէ Մեսրոպ հայերէն գրերը կազմեց եբրայեցերէնի 24!! գրերէն, այն ժամանակ պիտի ըսենք թէ մեր միամիտ հեղինակներուն ըսածը սխալներէ կը բաղկանայ միայն։

Այսպիսի վերիվայր յեղաշրջումներ եւ ակնյայտնի սխալներ կը տեսնենք նաեւ ուրիշ տեղեր։

Խորենացին պատմելով հանդերձ թէ Դանիէլեան գրերը յունականէն առնուած էին, Մեսրոպին կու տայ ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ ձայնաւորներուն գիւտը, որով կը հետեւի թէ Դանիէլեան գրերը ձայնաւոր չունէին։ Բայց այդ ինչպիսի յունարէն է, որ ա, ե, է, ի, ո, ւ ձայնաւորները չունի։ Շատեր կը հաստատեն թէ

Խորենացւոյն մէջ ձայնաւորներու այս թուումը յետին յաւելուած է. այսպէս Խալաթեան, Ղ. փարպ. եւ Գործք Նորին, էջ 117, Խորէն Ստեփանէ, Թրգմ. Խոր. 1889, ծան. 697, Խս. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 265 եւն: Ասոնք կը շեշտեն այն հանգամանքը՝ որ ձեռագիրները, ի մէջ այլոց նաեւ Լամբրոնացւոյն ձեռագիրը, չունին այդ յաւելուածը եւ մէկ ձեռագիր կայ միայն՝ որ այս եօթը ձայնաւորներու թուումը կ'ընէ:

Կը մնան սակայն խումբ մը ուրիշ պատմիչներ, որոնք յայտնի կերպով կը ցուցնեն թէ Դանիէլեան այբուբենը ձայնաւորներէ զուրկ էր եւ Մեսրոպ աւելցուց 7 ձայնաւորները: Այսպէս Գանձարանը՝

Քսան եւ ինն գիր էր գտած,
Այլ անօգուտ էր ընթերցողաց,
Զի եւ ոչ կապէր հեգ բառից անուանց,
Այլ անհոգի մարմնոյ նմանած...,
Այն Աստուծոյ անեղին փառաց
Եդ եւթն գիրն ի քարին գրեաց...
Ա, ե եւ է կարգեալ ընդ ըին,
Եւ (ի), ո, եւ ւ ի կարգին:

Երկրորդ՝ Ոսկեփորիկը (Ձեռ. Էջմ. Թ. 263 եւ 1723), որ կը գրէ.

“Ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ. այս գրերս աւելցաւ ի Մեսրոբ- գեղեցիկ վարդապետէ... Ո՞վ եհան գիր Հայոց. յորժամ սուրբ Սահակ հայրապետ

ւէր Հայոց եւ Հայերէն եգաւ գպրութիւն ի քսան եւ ինն գրոյ ի Դանիէլ փիլիսոփայէ՝ զոր ետ գրել Ռամշապ−− Վահրճա−ն Նախարարին ի ձեռն Հաբէլի երիցու։ Զոր առընկալեալ Հայոց՝ ոչ օգտեցան զի պակասէին եւթն գիրն ի սմանէ, մինչեւ ի բազում ժամանակս։ Իսկ զեւթն (գրոցն) պակասութիւն ելից Մեսրոպ երանելին ի Տարօն գաւառէ ի Հացեկաց գեղջէ որ քառասնօրեայ պահօք եւ աղօթիւք եւ ամսօրեճանապարհաւ խնդրեաց յԱստուծոյ եւ երեւցաւ նմա ոչ ի քնոյ երազ եւ ոչ արթնոյ տեսիլ. Թաթ ձեռին որ եցոյց գիրս եօթն, որ են այսոքիկ ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ. զի որպէս մարմին անոգի շարժում ոչ բերէ, սոյնպէս եւ առանց սոցա մակոյն բանի ոչ ուղղէր Հ−−ֆ−նէ−− ե− Հելլենացոյ գրչի ճարտար սամրացո։„

Երրորդ եւ չորրորդ՝ երկու ուրիշ անանուն հեղինակներ ունին նոյնպէս 7 ձայնաւոր, "Եւ Մեսրոպ վարդապետ մեզի գիր եհան ա, ե, է, ը, ո, ի, ւ,„ "Մեծ վարդապետն Մեսրոբ ստարօնացին ... որ եւ զեօթն ձայնաւոր գիրսն ընկալաւ յԱստուծոյ„ (Բազմ. 1848, էջ 248)։

Ինչ ալ դնենք Դանիէլեան այբուբենի ծագումը, անկարելի է որ գոնէ ա տառը չունենայ, հետեւաբար այս եօթը ձայնաւորներու թուումը սխալ մ'է միայն։

Ի՛նչքան մանրամասնութեանց մէջ կը մտնեն մեր պատմիչները, այնքան այլանդակ սխալներ կը գործեն։ Ասոնց մէջ ամէնէն նշա-

նաւորն է Վարդանագիրքը[1]։ Ահա սոր պատմածը։

"Եւ ո՞ր են գրերն զոր պարգեւեաց Աստուած։ Պատասխանի. Այս են վեց գիր ձայնաւոր եւ երեքտասան անձայն։ Եւ ձայնաւորքն են այս. ա, ե, ի, է, ը, օ, եւ անձայնքն են այս. բ, գ, ծ, ծ, յ, ւ, ջ, ձ, ց, ղ, ճ, յ, չ, ընդ ամենն ին եւ տասն։ Եւ այս են ճշմարտապէս ստուգիւ գտեալ, զի Ասորիք ընդ մեր Թագաւորօքն էին, եւ նոցայն է քսան եւ երկու գիր, ի նոցանէ ջանացան առնել մեր գիր։ ... զառաջինն ի նոցանէ էր առեալ 17 գիր, զի զհինգ գիրն թողեալ էր եւ չէր թարգմանեալ. երբ ջանային թէ թարգմանեմք ըստ մեր լեզուիս, չգայր ի բան այն հինգ գիրն։ Ապա յաղօթս ապաւինեալ՝ տեսանէր մարգարէական աչօք՝ թաթ ձեռին աջոյ, որ գրէր ի վերայ վիմի. եւ ամենայն հանգա-

---

1 Վարդանագրքի այս հատուածը մասամբ կամ ամբողջապէս հրատարակած են. 1. Բազմավէպ 1850, էջ 128. 2. Լանգլուա, Coll. II հտ. էջ 7—8 (թրգմ.). 3. JAS. 1867, էջ 199—200. 4. Ալիշան? Մեսրոպեան գար հայկական լեզուի, Բազմ. 1875, էջ 7—16. 5. Երկրագունտ 1885, էջ 106 ծանօթ. 6. Բազմ. 1887, էջ 197. 7. Սարգսեան, Բազմ. 1889, էջ 29 (հանուած Վենետիկի Թ. 729 ձեռագրէն). 8. Իս. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 267. Մերը հանուած է Իս. Յարութիւնեանի (= JAS. 1867) հրատարակութենէն, որուն հետ նոյն է Վենետիկի Թ. 729 ձեռագիրը։ Միւս հրատարակութեանց մէջ կան տարբերութիւններ։ Այսպէս Ալիշանի? յիշած երկու ձեռագիրներէն մէկուն մէջ շ գրին տեղ կը գտնենք ւ, միւսին մէջ բաղաձայններուն շարքն է բ, գ, ւ, ժ, ւ, ծ, յ, ճ, ւ, ւ, ձ. Այս վերջինը անշուշտ սխալ է, որովհետեւ թիւը լման չէ

մանքն եւ որպիսութիւնն ապաւորեցաւ ի սիրտն եւ վաղվաղակի ստեղծանէր ինն եւ տասն գիր։ Եւ այն՝ որ եօթն ասեն, վասն նոցա պատուականութեան ասեն՝ որ ձայնաւորք են, եւ որպէս հոգի են այլոցն։ Եւ ընդէ՞ր ասեն եօթն, զի վեց են ձայնաւորք։ Պատասխանի. զի է գիրն կայր յԱսորւոցն. եւ նա զայն էառ ի Դանիէլէ՝ վարդապետն Մեսրոպ, վասն այնորիկ զայն այլ նմա ասեն, բայց ի մարդոյ օգտեցաւ զէ գիրն, եւ զինն եւ տասն յԱստուծոյ։ Եւ վասն եօթն գրոյն առաւել պիտանութեան, զեօթն գիրն մեն ասեն եւ գովեն. եւ զերկոտասանն, ոչ յիշեն, այլ հաստատ են[1]։ Եւ ասեն թէ ալփայն այլոց (կարգաւ ասորւոց) կայ. է՞ր չառնուին։ Ասեմք թէ Ասորւոցն — է, որ է ․. եւ այրն՝ այս է ․՝ չկայ[2]։„

Այս պատմութենէն կ'երեւայ որ Դանիէլեան այբուբենն ունէր է, գ, ղ, թ, ջ, խ, կ, հ, ղ ճ, ն, պ, —, ․, փ, ր, + տառերը որոնք առնուած էին ասորերէնի 22 տառերէն, դուրս ձգելով ասկէ միայն 5 գիր. Մեսրոպ աւելցուց ա, ե, ո, է, ը, — ձայնաւորները եւ ջ, փ, ձ, ծ, յ, ւ, Չ, Վ,

---

1 Պատմագրութենէն կ'ուզէ այն թէ ինչո՞ւ Նախորդ պատմիչները 7 գրի պակասութեան մասին միայն կը խօսին։ Անոնք, կ'ըսէ, յատկապէս 7 գիրը կը յիշեն, որովհետեւ ձայնաւոր են, իսկ միւս 12ը կարեւոր չեն համարիր յիշել։ Բայց ի նկատի չունի պատմիչներուն բացորոշ ըսածը, թէ Դանիէլեան գիրերը 29 հատ էին։

2 Այսպէս ըստ արքագրութեան Խ. Յարութիւնեանի, Հայոց Գիրը, էջ 269։ Բայց այս հեղինակին առած բացատրութիւնը թէ — — է —՝ սխալ է. տես քիչ մը վարը։

ց, շ, ծ, յ, ֆ բաղաձայնները։ Բայց այդ ի՞նչպիսի ասորի այբուբեն է, որ երկու ւ, երկու ք ունի, բայց չունի բ, կ, ծ, ձ, շ, յ (կամ ֆ), ֆ բաղաձայնները։ Հեղինակը անշուշտ է տառով կը հասկնայ a (ուրեմն ի՞նչ գործ ունի ?), իսկ դ տառով o (b)! ուրեմն ինչպիսի՜ յետնութիւն։ Այսպիսի սոսկալի յետնութեան նշան է նաեւ – գրին համար ըսածը, որ մեր բանասէրները լաւ նկատած չեն։ Ինչո՞ւ համար –-ը ասորիներէն չառին, կը հարցնէ հեղինակը եւ պատասխանն ալ կու տայ՝ թէ ասորիները – չունին, անոնց –-ը –– = – է։ Այո՛, յետին ժամանակներու մէջ ասորերէն –-ը տեղ տեղ ‹ ձայնն առած է եւ ուֆֆ-ը եղած օւֆ։ Եւ ահա այս կը հասկցնէ հեղինակը։

Այս բոլորը կը ցուցնեն թէ մեր պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները այս մասին՝ զուտ անձնական ենթադրութիւններ են, որոնցմէ զուրկ են բարեբախտաբար ժամանակակից պատմիչները։ Այդ ենթադրութիւնները բոլորն ալ սխալ են[1], որովհետեւ որեւէ պատմական կռուան չունին։ Միակ պատմական կռուանը

---

1 Այսպիսի սխալներու ճշմարիտ օրինակ մըն է Վարդանի քերականութեան մէջ ըսուածը՝ միւս այբուբեններու համար. «Ազինք երեք վերստին ի շնորհացն Աստուծոյ գտան գգիրս՝ նախ քան զսառն մատեանն Մովսէսի, Լատինք եւ Գաղիատինք եւ Արապիկք հասարակացին գիրս թուով քսան եւ չորս, զոր թեպէտ եւ աւելի ունին եւ այլ ազինք՝ ի նոցանէ են, որչափ չիցէ ճեղքել եւ անհետացել... Զոր ի մերոց թարգմանչացն՝ պատճառաւ թանձր լեզուին վերցեալ վեց մերոց տառիցս երեւուն եւ վեց շարել գիրս» (Բազմ. 1848, էջ 248)։

Դանիէլ եպիսկոպոսի ասորի ըլլալն է, կամ Խորենացւոյն յունական ծագում տալը։

Ց. Նոր քննիչները, որոնք պատմիչներու յիշեալ ենթագրութիւնները, իբրեւ լուրջ ընդունած են, ըստ այսմ զանազան կարծիքներ կը յայտնեն եւ կը վերականգնեն Դանիէլեան այբուբենը։ Զամչեան, Ա. 760 եւ Աւգերեան, Վիակ. վարք Սրբոց Ե. 290, անորոշաբար կը համարին յարմարցուած յունարէնէ կամ թերեւս նշանագիրք (իմաստնոց), ինչ որ անկարելի բան է։

Ինճիճեան, Հնախ. Գ. 73—77, հիմնուելով Խորենացւոյ, Ասողիկի եւ Վարդանի պատմածներուն վրայ՝ Դանիէլեան գիրը կը համարէ թուով 22, որմէ կը պակսին 7 ձայնաւոր եւ 7 զուտ հայ գրեր (այս գրերը չի յիշեր, բայց կը հասկցնէ թէ պէտք է ընտրել կ, գ, +, ե — ո, յ, ջ — ղ, ծ — չ, ռ եւն տառերուն մէջ)։

Հ. Ղ. Մ. (Բազմ. 1848, էջ 248—9) պատմական վկայութեանց մէջ ամէնէն հինը համարելով Դաւիթ Անյաղթը, կը գտնէ զայն "անհակառակելի", որով կ'ընդունի թէ Դանիէլեան գիրն էր 24, իսկ Մեսրոպ աւելցուց 12 գիր. այս գրերը չեն կրնար ըլլալ ձայնաւորները, որովհետեւ հայերէնը իբրեւ հնդեւրոպական լեզու՝ չէր կրնար ձայնաւոր չունենալ. ուստի այդ պակաս 12 գրերը իրարու լծորդ բաղաձայններն էին։ Իսկ ձայնաւորներն յիշող հեղինակները վարուած են միայն մակաբերաբար։

Էմին (անդ, էջ 215—218) կ'ընդունի ըստ Վարդանի 22 գիր, այն է բ, գ, դ, զ, ժ, լ, խ, ծ, կ, հ, ձ, ճ, մ, յ, ն, շ, պ, ջ, ս, վ, տ, ր: — Ուրեմն կը պակսին 7 ձայնաւորները եւ 7 բնիկ հայ գիր. այս վերջիններն են թ, ց, ղ, չ, ռ, փ, ք: Այս գրերը կը հանէ մեր լծորդ գրերը հետեւեալ ձեւով դասաւորելով եւ անոնցմէ վերջինները՝ յետոյ ձեւացած (զարգացած) եւ զուտ հայ համարելով,

բ,	պ,	փ	խ,	ղ	
գ,	կ,	ք	ջ,	ճ,	չ
դ,	տ,	թ	ր,	ռ	
ձ,	ծ,	ց			

Նկատենք որ Էմին շատ անհետեւողաբար վարուած է. իր ընտրած ձայներուն մէջ փ, ք, թ կը գտնուին յոյն եւ ասորի այբուբեններուն մէջ, սակայն ց, ինչպէս նաեւ ջ, ճ, չ կը պակսին. խ եւ ղ երբեք իրարու լծորդ չեն. այնպէս որ եթէ պէտք էր ասոնցմէ 7 հայկական գիր ընտրել, առնելու էր ծ, ց, ղ (ւ), ջ, ճ, չ, ռ:

Ըստ Պատկանեանի (Recherches sur la formation de la langue arm. JAs. 1870, էջ 148—151) Դանիէլեան գրերը արամէական կամ իրանեան ծագում ունին եւ թուով 26 են. ա, բ, գ, դ, ե, զ, ժ, ի, խ, ծ, կ, հ, ձ, ճ, մ, յ, ն, շ, ո, չ, պ, ջ, ռ, ս, տ, ք: Կը պակսէին է, ը, լ, վ, ր, փ, թ, ղ, ց, ւ: — Տարօրինակ է ասիկա, որովհետեւ փ, թ կան ասորիին եւ յոյնին մէջ, վ ունի ասորին, է ունի յոյնը, ընդհակա-

տակը ժ, ճ, ջ չկան անոնց մէջ։ Անկէ զատ 26 թիւը որեւէ պատմիչի հետ համաձայն չէ։

Լանգլուա (Collection, II էջ 7) կը հետեւի Վարդանագրքի խեղկատակ պատմութեան եւ Դանիէլեան գրերը կը համարէ տասնական եւ թուով 17. բ, գ, դ, թ, լ, խ, կ, հ, ղ, մ, ն, պ, ս, վ, տ, ր, ք։ Կը պակսէին ա, ե, զ, է, ը, ի, ժ, ծ, ձ, ճ, յ, շ, ո, չ, ջ, ռ, ց, ւ, փ։

Լագարդ (Gelehrte Anzeigen, Göttingen 1883, էջ 281) հին գիրը կը համարէ 22· որոնք են ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, թ, ի, կ, լ, մ, ն, պ, ս, վ, տ, ր, ռ, ւ, փ, ք. Մնացածը յետոյ աւելցուած է։

Հիւբշման (Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, ZDMG 1876, էջ 63) կ'ընդունի Վարդանի թիւը (22), եւ սակայն կը համարէ յունարէնի 22 տառերը (չհաշուելով ψ եւ ω). հետեւաբար Դանիէլեան գիրը յունարէնի վրայ ձեւուած էր եւ ունէր հետեւեալ գրերը· ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, թ, ի, կ, լ, մ, ն, շ, ո, պ, ռ, ս, վ, տ, փ, ք։ — Կը պակսէր ըստ Վարդանի 14 գիր, որոնք են ը, ժ, լ, խ, ծ, հ, ձ, ճ, յ, ղ, չ, ջ, ր, ց։

Ղ. Աղայեան (Մուրճ, 1890, էջ 1587—8) Դանիէլեան գրերը կը համարէ 22 եւ ասորապարսկական ծագումէ. պակաս գրերը ամենեւին նեղութիւն չէին տար, որովհետեւ այն ժամանակ մարդիկ բոլոր գրուածքները բերան գիտէին եւ հետեւաբար դիւրութեամբ կը կար-

դայրին։ Մեսրոպ աւելցուց 7 գիր, որոնք են ը, ո, ձ, ջ, ճ, ռ, ց. յետին ժամանակներու մէջ աւելցան նաեւ ֆ, և, է, օ գրերը։ — Եթէ նեղութիւն չէին տար, ուրեմն ի՞նչ պէտք կար նոր գիր հնարելու։ Հաշուին մէջ մոռցած է յիշել երեք գիր, որով հայ գրերու թիւը եղած է միայն 33։

Խս. Ցարութիւնեան (Հայոց Գիրը, Գլ. ժդ, ժզ, յատկապէս էջ 281) կ՚ընդունի Վարդանի 22 թիւը եւ կ՚ենթադրէ որ Դանիէլեան այբուբենը ունէր ա, բ, գ, դ, ե, զ, թ, լ, խ, կ, մ, յ, ն, շ, ո, պ, ս, վ, տ, ր, ց, ք տառերը. կը պակսէին ը, է, ի, օ ձայնաւորները եւ ժ, ծ, հ, ձ, ղ, ճ, չ, ջ, ռ, փ հայուն յատուկ բաղաձայնները[1]։ Հեղինակը ծաղրով կը վերաբերուի "լեզուագիտութեան եւ վաղ թէ ուշ յառաջացած հնչիւնների տեսութեանց" հետ, որոնք "բացի խնդիրն աւելի խճճելուց՝ ոչինչ չեն պարզում." ուստի դիմելով "պալէօգրաֆիայի"՝ կը հասնի այս եզրակացութեան։ Բայց ի՞նչ է այս "պալէօգրաֆիան"։ Փիւնիկեան գրերու տարածման պատմութիւնը, եւ յետոյ բազմաթիւ ձրի խօսքեր։ Թէ հայերը փիւնիկեցիներէն եւ արամայեցիներէն ընդունեցան իրենց հին կրօնը (ապացոյց՝ Բաալշամին եւ Բաղաշամայ բառերը, որոնք ասորական են), թէ հայերը մեծ վաճառականու-

---

[1] Ասոնց համար կ՚ըսէ թէ "փառաւորն յաւալ կը բերբենք յաջորդ յօդուածի մէջը (անշուշտ Ելուի ըսել կ՚ուզէ). բայց մէկ մի անգ ասոր համար փառա չկայ. կ՚երեւայ թէ մոռցած է։

թիւն ունէին փիւնիկեցւոց հետ, թէ Մծբին, Եդեսիա եւն փիւնիկական գաղթականութիւններ էին եւն եւն։ Արդ՝ “եթէ այս հաղորդակցութեան գոյութիւնն ապացուցուեցաւ, այնուհետեւ հասկանալի է, որ հայ ազգն — եթէ դա մի փոքր ընդունակ եւ դէպ յառաջդիմութիւն ձգտող մի ազգ էր, որ վկայում են թէ հին եւ թէ նոր ժամանակների օտար ազգութեանց պատկանող անձինք — չէր կարող չ՚ենթարկուել այդ ժողովրդների քաղաքակրթութեան։ Ա՛րդ, քաղաքակրթութեան արդիւնքներից մէկն էր եւ գիրն, ուստի... անկարելի էր, որ հայերը կամ ուղղակի դոցա գիրը չ՚առնէին, կամ թէ նոցա հետեւողութեամբ եւ նմանութեամբ սեպհական գիր չկազմակերպէին„ (էջ 327)։ Այս բոլորը մենք կը համարենք նիւթին չվերաբերող խօսքեր։ Միակ բանը՝ որ փաստի տեղ պիտի բռնէր, հայ գրերու համեմատութիւնն է փիւնիկեան, պալմիրական, եբրայական եւ պահլաւ գրերու հետ, բայց այս համեմատութեան փոխարէն կու տայ միայն այս հինգ այբուբեններու հասարակ ցուցակը եւ առանց ամենեւին անոնց համեմատութեան մասին բառ մը իսկ դնելու, կը հետեւցնէ թէ “հայերէն հին տառերը պատկանում են սեմիտական մեծ ընտանիքին եւ ունին իւրեանց բոլոր ազգակիցների հետ մի որ եւ է նմանութիւն, թէ՛ ձեւի, թէ՛ հնչման եւ թէ շարահիւսութեան կողմից„ (էջ 305) եւ թէ “մեր այբուբենի տառերը ծագում են անմիջական սեմիտական տառերից եւ ոչ յունաց այբուբենից.

սեմիտական ձեւերի մէջ Հայոց տառերն առաւել նմանւում են փիւնիկեան տառերի ձեւերին» (էջ 309)։ Յետոյ ալ քանի մը խօսքով կը քննէ թէ «ինչո՞ւ մեր այբուբենը որչափ կերպիւ է շրջանակաձեւացած կամ գեղեցկացած քան սեմիտականը» եւ «եթէ նոյն իսկ Հայոց տառերի ձեւերն ուղղակի ծագում ընդունած են սեմիտական ձեւերէն» եւն (էջ 310—311)։

Երրեք աւելի աւելի անտրամաբան եւ թափթփած գրուածք տեսած չեմ[1]։

Միւլլէր WZKM, 1888, էջ 245—8 — 1890, էջ 284—8 եւ 1894, էջ 150—160) ընդունելով նախ Ասողիկի եւ յետոյ Վարդանի տուած թուերը, կ'եզրակացնէ թէ Հայոց հին

1 Ցարութիւնեանի գրքին վրայ ընդարձակ քննադատական մը ունի Աղայեան, Մուրճ 1892, էջ 1841–51, ժողովրդական ու սուր լեզուով գրուած, որմէ քանի մը հատուած ալ յիշեցինք վերը։ Իր գաղափարներուն մեծագոյն մասովը համաձայն ենք։ Փիւնիկեցւոց հետ յարաբերութեան եւ հետեւաբար անոնցմէ գիր առնելու առթիւ, ահա թէ ինչ կ'ըսէ Աղայեան իր զուարթ լեզուով. «Եթէ մի անգիր ազգ յարաբերութիւն ունենալով գիր ունեցող ազգի հետ, վեր առնէր նրա գիրը, էլ աշխարհիս երեսին ոչ մի անգիր ազգ չէր լինիլ։ Հին Հայերի յարաբերութիւնը իրանցից լուսաւոր ազգերի հետ նոյնն էր, ինչ որ այսօր օսերի եւ չէրքէզների յարաբերութիւնն է մեզ հետ. ինչպէս որանցից մէկը իր իւղն ու պանիրն է մեզ տալիս, միւսը՝ իր ձին ու եափինջին, նոյնպէս էլ Հայերը կարող էին իրանց խաղողն ու գինին եւ եզն ու ջորին տանել ի վաճառ։ Մտաւոր զարգացման մի աստիճանից միւսին անցնելը ոչ դիւրին եւ ոչ կարճ ժամանակի գործ է եւ կախումն ունի ամենազօրեղ ցնցումներից, ամենակենսական պահանջներից։ Ցանիկն ու պարսիկն էլ այսօր յարաբերութիւն ունին լուսաւորեալ Եւրոպայի հետ, բայց մնում են նոյնը, ինչ որ կան։»

այբուբենը սեմական է, եւ այն յատկապէս պալմիրական գիրն է, 22 տառէ բաղկացած, որուն վրայ Մեսրոպ աւելցուց նախ 7 բաղաձայն եւ յետոյ 7 ձայնաւոր: Մխլքէր, իր կարծիքը վերջին անգամ ձեւափոխելով՝ կ'ըսէ թէ Դանիէլեան այբուբենը նախապէս ունէր 20 գիր որ կազմուած էին սեմականէն. այս գրերն էին բ, գ, դ, հ, վ, զ, խ, թ, յ, կ, լ, մ, ն, ս, պ, ծ, ք, ր, շ, տ. առանցմէ յ գիրը հաւասարապէս կը գործածուէր ա, է, ե ձայնաւորներու տեղ. օր. կը գրէին [illegible]. կար նաեւ – գիրը, որ կը գործածուէր իբրեւ ն, ր, բայց այբուբենի մէջ չէին հաշուէր: Մեսրոպ աւելցուց 9 գիր ալ՝ որոնք են ճ, ղ, ջ, ձ, ց, չ, ժ, ւ, ռ, որով գրերուն թիւը ըստ Աստղիկի եղաւ 29 (միշտ չհաշուելով – գիրը). յետոյ ալ աւելցուց 7 ձայնաւորները (Մասնաւոր Նամակ՝ Տաղաւարեանին գրուած, 1893 Հոկտ. 28 թուով. տես Ծագումն Հայ տառից):

Սարգսեան (Ագաթ. եւ իր Բազմ. գաղտնիքը, էջ 290) կը կարծէ թէ Դանիէլեան այբուբենը Եդեսիոյ դպրոցին գործն էր եւ Գ կամ Դ դարուն յարմարցուած ասորիի մը միջոցով եւ ասորական կամ ղպտական այբուբենին յարմարութեամբ:

Գարագաշեան (Քննակ. Պատմ. Դ. 38) հիմնուելով Խորենացւոյն 7 ձայնաւորներուն վրայ, կ'ըսէ թէ Դանիէլեան այբուբենն էր "անշունչ եւ անկենդան այբուբեն մը բաղաձայն-

ներէ կազմեալ, ոչ անծանօթ սակաւ գրագիտաց, նոցին իսկ Սահակայ եւ Մեսրոպայ եւ նոցայոցն, որում տուաւ Մեսրոպ շունչ եւ կենդանութիւն՝ մուծանելով Յունաց ձայնաւորներն։„

Ցաղաւարեան (Ծագումն հայ տառից, էջ 7—12 եւն) գրեթէ ըստ ամենայնի համաձայն է Յարութիւնեանի կարծիքներուն եւ ապացոյցներուն։ Հոս ալ մէջ կը բերուին կրօնական ազդեցութիւն, վաճառականական յարաբերութիւններ, մաքս, քօրմ եւն բառերու փոխառութիւնը եւն։ Ցաղաւարեան կը համարի թէ հայերը սեպագրերու գործածութենէն ետք ընդունեցին փիւնիկեան գրերը եւ կազմեցին անով երկրորդ գրականութիւնը (առաջինն ըլլալով սեպագիր գրականութիւնը)։ Թէեւ ասիկա ապացուցանելու համար որեւէ յիշատակութիւն չկայ, կ'ըսէ, բայց տրամաբանութիւնը կը ստիպէ մեզ ընդունիլ։ Եթէ բոլորովին անգրագէտ ազգեր, ինչպէս յոյները, ընդունեցին փիւնիկեան գիրը, ուրեմն ինչքան աւելի հայերը, որ արդէն սեպագիր գրականութիւն ունէին, պիտի ընդունէին եւ իւրացնէին նոյն գրերը։ Այս փիւնիկեան գրականութիւնը տեւեց մինչեւ Լուսաւորիչ. Լուսաւորիչ եկաւ եւ փիւնիկեան տառերով գրուած բոլոր հայերէն գրքերը վառեց, մոխիր դարձուց։ Հին Դանիէլեան-Փիւնիկեան գրերը 22 հատ էին. ա, բ, գ, դ, ե, վ, զ, հ, թ, յ, կ, լ, մ, ն, ս, ա, պ, ց, ք, ր, շ, տ. Մնացեալ գրերը կ'որոշուէին կէտերով եւ նշաններով, որոնք Մես-

րոքի ձեռքը չհասան։ Մեսրոբ՝ տեսնելով որ կարելի չէ այս պակասաւոր տառերով բան գրել, կէտերով ու պայմանական նշաններով պակասները լրացուց. այս պայմանական նշաններն են թերեւս մեր հիմնական ունեցած երաժշտական խազերը (էջ 16)։ Բայց տեսնելով որ ասիկա շատ դժուար է, հնարեց 14 նոր գրերը։

Գ. Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 1[illegible]9) հիմ կ'առնէ Կորիւնի “յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան„ խօսքը։ Այս խօսքը առհասարակ հասկցուած է մեր մէջ այն իմաստով թէ այդ գրերը ուրիշ անգամ ալ փորձուած եւ իբր անյարմար թողուած էին. բայց Գ. Փառնակ կը թարգմանէ թէ այդ գրերը մոռցուած այբուբենէ մը հանուած՝ երեւան բերուած էին։ Այս այբուբենը չէր կրնար ըլլալ ոչ յոյն, ոչ ասորի եւ ոչ ալ սասանեան պահլաւ գրերը, որոնց հայերը արդէն ծանօթ էին եւ իսկոյն կը ճանչնային. կը մնայ ենթադրել հին (արշակունեան) պահլաւերէնը, որուն գործածութիւնը դադրած էր 272 թուականէն յետոյ. այս այբուբենը շատ կը նմանէր քաղդէականին եւ ասոր համար էր թերեւս որ գտնուեցաւ Դանիէլի քով, Դանիէլ այս արշակունի պահլաւ գրերէն հանեց իր այբուբենը եւ ղրկեց Մեսրոբին։

Այս բոլորը անապացոյց ենթադրութիւններ են՝ հիմնուած պատմիչներու աւելի անապացոյց ենթադրութեանց վրայ։ Միակ իրական եւ հաստատուն կէտը որ կայ, այն է թէ Դանիէլեան

այբուբենը չունէր հայերէն լեզուին յատուկ ձայները եւ այս իսկ պատճառաւ մէկ կողմ դրուեցաւ Ս. Մեսրոպի կողմէ։

9. Այս վերջին իրողութիւնը իմաստուն մտածութիւն մը կու տայ Ստ. Մալխասեանի, որ իւր վիմատիպ Մատենագրութեան Պատմութեան մէջ (էջ 50) այսպէս կը պատճառաբանէ։

Առաջին. եթէ Դանիէլեան գրերը պակասաւոր եւ հայերէն լեզուին անյարմար էին, կը նշանակէ թէ հայերէն լեզուի տառերը չէին։

Ցարութիւնեան (էջ 313) կը կարծէ թէ Դանիէլեան գրերը կը ներկայացնէին Հայոց շատ հին լեզուն եւ անոր մէջ չգտնուած տառերը այն ժամանակի հայերէնի մէջ ալ չկային, որովհետեւ "ժամանակի ընթացքում հայոց լեզուն եւս կատարելագործուել էր եւ հին գիրը չէր համապատասխանում լեզուի բոլոր հնչիւններին։" Արգարեւ շատ փխրուն փաստաբանութիւն։ Ցարութիւնեանի կարծիքը լիովին մերժելու համար բաւական է յիշել որ հեղինակը այս կատարելագործուած լեզուին յատուկ ձայները կը համարէր ը, է, ի, –, ժ, ծ, հ, յ, ղ, ճ, ն, ջ, –, ֆ ձայները, ասոնց մուտքը անշուշտ գնելու է Դ գարէն եաք, որովհետեւ իր կարծիքով Դ դարուն դադրեցաւ Դանիէլեան գիրը. եթէ այս "կատարելագործեալ" գրերը Դ դարէն առաջ մտած ըլլային, Դանիէլեան գիրն ալ Դ դարէն առաջ պիտի խափանուէր։ Ըսել է թէ Դ—Ե դարուն, այն է միայն 100 տարուան մէջ ստեղծուեցան այս 14 "հնչիւնները"։

Բայց մենք կրնանք ապահովցնել յարգելի հեղինակը թէ այս “կատարելագործեալ հնչիւնները„ Դ դարէն շատ առաջ ալ կային։

Հիւբշման, Sprachwissenschaftliche Abhandlungen թերթին մէջ (հատ. I, էջ 129—172) պատուական յօդուած մը ունի հայերէն ձայնական օրէնքներու ժամանակագրութեան վրայ։ Հեղինակը իբր կռուան բռնելով պարսկերէնէ, ասորերէնէ, յունարէնէ եւ արաբերէնէ փոխառեալ բառերը, քննութեան կ'առնէ անոնց մէջ տեղի ունեցած ձայնական փոփոխութիւնները (ի, ու — ձայնաւորներուն անկումը եւ է, եա, ոյ ձայներու սղումը)։ Յունարէն եւ արաբերէն բառերը այս փոփոխութիւններէն ազատ են բոլորովին, ասորերէն բառերը մասամբ ազատ եւ մասամբ ենթակայ են, իսկ հին պարթեւական փոխառութիւնները ամբողջապէս ենթակայ են։ Որովհետեւ յոյն եւ արաբ բառերը քրիստոնէական շրջանէն յետոյ մտած են, իսկ պարթեւական բառերը աւելի հին են, ուստի կ'եզրակացնէ հեղինակը թէ այն բառերը՝ որոնց մէջ այս փոփոխութիւնները տեղի ունեցած են, կը պատկանին պարթեւական շրջանին, այսինքն 300 թուէն առաջ, իսկ այն բառերը՝ որոնց մէջ նոյն փոփոխութիւնները տեղի ունեցած չեն, կը պատկանին սասանեան եւ քրիստոնէական շրջանին, այն է մօտաւորապէս 300 թուէն յետոյ։ Հեղինակը կու տայ նաեւ քանի մը ընդարձակ ցանկեր այն բառերու՝ որոնք այս հին պարթեւական շրջանին փոխառեալ են։

Արդ՝ ասոնց մէջ կան այնպիսի ձեւեր, որոնք կը պարունակեն մեր խնդրին առարկայ եղող ձայները. այսպէս՝

ժ. — Նժդեհ < հպրս. *niždahyu-, դրօժան < պհլ. drōžan, դժգոյն < զնդ. *dužgaona-.

ծ. — Մծբին < ասոր. נציבין Nṣīwin.

հ. — Հնար < պլ. hunar, Հնդիկ < պհլ. hindūk.

ճ. — Վճարել < պհլ. vičārtan, վճիռ < պհլ. vičir, կնճիթ < պհլ. kunčit, պատմուճան < պհլ. patmōčan.

ջ. — Ասպնջական < պհլ. *aspinjakān.

ի. — Բժիշկ < պհլ. bijišk, վճիռ < պհլ. vičīr.

Եթէ հայերէնի այս ձայները ճիշդ նոյն հնչումով կը գտնուին նաեւ օտար փոխառու ձեւերուն մէջ եւ փոխառութիւնը կատարուած է 300 թուէն առաջ, կը նշանակէ թէ նոյն թուին նոյն ձայները կային նաեւ հայերէնի մէջ։

Ը ձայնին հին գոյութեան համար օրինակ են բոլոր այն բառերը՝ որոնց մէջ իրանեան ի եւ ու ձայները ինկած են. երբ ասոնք ինկան, անոնց տեղ ակար ը ձայնը եկաւ։ Յիշենք յատկապէս Տրդ. < պհլ. Tīrdāt, որուն երեք յաջորդական բաղաձայնները անկարելի է որ միաշունչ արտասանուէին։

Հիւբշմանի սկզբունքով առաջնորդուելով՝ կրնանք վկայութեան առնել նաեւ այն բառերը՝

որոնք վրացերէնը մեզմէ փոխ առեր է։ Այս փոխառութիւնները խիստ բազմաթիւ են, բայց մեծաւ մասամբ 300 թուականէն յետոյ առնուած են, որովհետեւ կը ներկայացնեն ճիշդ հայերէնի ձեւերը՝ առանց ի, ու — ձայնաւորներու անկման եւ է, եա, ոյ ձայնաւորներու սղման Սակայն կան քանի մը սակաւաթիւ բառեր ալ՝ որոնք ի, ու — ձայները կը պահեն եւ հետեւաբար 300 թուէն առաջ փոխ առնուած են։ Այս բառերուն ցուցակը տուած եմ Արարատի մէջ, 1898, էջ 313բ։ Աւելորդ կը համարիմ օրինակներ դնել նաեւ ասոնցմէ, որովհետեւ վերիններուն վրայ նոր բան մը չպիտի աւելցնեն։ Կը յիշեմ միայն վրաց. [illegible] < [illegible] բառը, որ կ'ապացուցանէ հայ. յ ձայնին գոյութիւնը 300 թուէն առաջ։

Է ձայնին համար կը յիշենք վրէպ = պրս. virēb, որուն մէջ i ձայնին անկումը՝ բառը կը տանի 300 թուէն առաջ։ Սակայն այս ձայնին հին գոյութեան համար ունինք այնպիսի օրինակներ, որ պահլաւական ձեւերն ալ կ'անցնին կը գերազանցեն հնութեան կողմէ։ Այսպէս է ուշխէտ = զնդ. *xšaeta-, պհլ. šēt, որուն մէջ թէեւ ē (է) կայ, բայց x ձայնը ինկած է. ուրեմն մեր ձեւը անկէ աւելի հին է եւ կը բռնէ զանդիկ եւ պահլաւ ձեւերուն մէջտեղը. յաւէտ = արշակունեան պհլ. yāvētan, որուն սասանեան ձեւն է jāvēd, պարտէզ = սասանեան պհլ. pālēz, արշակունեան ձեւը պիտի ըլլար *pardēz, ինչպէս կը ցուցնէ եբր. pardēs. Արտաշէս, հին

արշակունի անուն. որուն նոր սասանեան ձեւն է Ardašir (Արտաշիր). Սասանեան բառին մէջ d կը ցուցնէ բառին յետնութիւնը. Հայերէնի մէջ տ (t) խոր հնութեան նշան է. Պլուտարքոս եւ Դիոն Կասսիոս կը յիշեն ᾿Αρτάξης (η = է եւ ոչ թէ ε = ե) հայ թագաւորը Ն. Ք. 30 թուին (Հիւբշ. Arm. Gramm. էջ 29)։

Այսպէս ուրեմն ապացուցուած է թէ Հայերէնի ը, ե, է, ժ, ծ, հ, յ, ճ, ջ ձայները արդէն Բ—Գ դարուն գոյութիւն ունէին։ Յարութիւնեանի ցուցակը ամբողջական ըլլալու համար պէտք էր ապացուցանել նաեւ ւ, ղ, ն, ւ, ֆ ձայներուն գոյութիւնը. ասոնց համար չունինք առ այժմ այնպիսի հաստատուն (եւ շօշափելի) օրինակներ, որ ամէն կասկածէ վեր ըլլային։ Սակայն այսքանն ալ բաւական է կարծեմ ոչընչացնելու համար իր սխալ կարծիքը։

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ այդ Դանիէլեան գիրը՝ որ 22 տառերէ կը բաղկանար, ոչ միայն չէր յարմարեր Ե դարու հայերէնին, այլ եւ չէր կրնար նախորդ դարերու լեզուին յարմարիլ, եւ հետեւաբար երբեք ալ հայերէն գիր եղած չէր։ Յարութիւնեանի փաստաբանութիւնը իր դէմ կ'ելլէ եւ ինքզինքը կը ջնջէ։

Երկրորդ. Ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ որ ազգ մը կամ լեզու մը այբուբեն մը ունենայ, գործածէ զայն ժամանակ մը, եւ այդ գրականութիւնը այնպէս մը ջնջուի, որ անկէ գիրք մը, տետրակ մը կամ աննշան արձանագրութիւն

մ'անգամ չմնայ։ Հին պարսկերէն բեւեռա-գրութիւնն ալ ջնջուեցաւ. պահլաւական գրա-կանութիւնը իրենք պարսիկները իրենց ձեռ-քով ջնջեցին ոչնչացուցին. բայց ի՛նչքան ալ որ ջնջեցին, նորէն այդ գրականութեանց մնացորդ-ները կան ու յաւիտեան կը մնան։ Եթէ դարե-րու խոշոր անջրպետ մ'ունենանք ի նկատի, այդ-պիսի գիրք մը (ինչպէս հանճարեղ կերպով կը նկատէ Հ. Բ. Սարգսեան, Ագաթ. եւ իւր բազմ. գաղտ. էջ 290) երեւան պիտի գար գոնէ Ե դարուն եւ այդ առթիւ Կորիւն եւ կամ ուրիշ ժամանակակից մէկը բան մը յիշելու էր։

Վերջապէս՝ ի՛նչպէս կրնայ ըլլալ որ այս հայկական համարուած այբուբենը ամէն տեղ անհետ կը կորսուի, Հայաստանի մէջ՝ ուր գոր-ծածուած պիտի ըլլար. ի սպառ կ'աներեւու-թանայ, եւ կը մնայ միայն Միջագետցի ասորիի մը քով։

Այս պատճառաբանութիւններէն կը հե-տեւի պարզապէս թէ Դանիէլեան գրերը հայե-րէն չէին եւ հայոցմէ երբեք գործածուած ալ չէին, այլ կորսուած հին սեմական ազգի մը այ-բուբենը, զոր Ս. Մեսրոբ յետոյ միայն հասկնա-լով՝ երեսի վրայ ձգեց։ Եւ այս բանը կը ցուցնէ Կորիւնի համառօտ, բայց զօրեղ վկայութիւնը. "Մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յ-ւլ-ց ֆդր--Բե-նց թողեալք եւ յարուցեալք դիպե-ցան",, Միեւնոյն բանն է նաեւ Խորենացւոյն ըսածը. "Մ--բ-ց-Ձ-յ-ն այնուիկ գծագրու-

թեամբ,,, այսինքն օտարէն մուրացուած[1] եւ երբեք Հայ ազգային սեփականութիւն չեղած ։ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսը յանկարծ տեղ մը գտնելով յիշեալ այբուբենը եւ կարծելով թէ Հայ լեզուի այբուբենն է, յայտնեց Վռամշապուհին, որով եւ պատճառ եղաւ սուտ լուրի մը տարածուելուն Հայոց մէջ։

Հայերը նախ քան Մեսրոբ գրաւոր գրականութիւն ունեցած չեն. եղած է միայն բանաւոր գրականութիւն՝ որուն հատակոտորներն են վիպասանական երգերը. այսպիսի գրականութիւն ունի եւ ամէն անգրագէտ ազգ, օր. այսօրուան քրդերը, գնչուները, լազերը եւն։ Ս. Մեսրոբէն առաջ Հայերէն գրականութիւն գտնելը, որ իբր թէ ջնջեց Լուսաւորիչ՝ այրելով բոլոր Հայերէն գրքերը, անմիտ հէքեաթ մ'է միայն։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Պարսիկ, Յոյն եւ Ասորի գրերը:

Նախորդ գլխուն մէջ մեր եզրակացութիւնն այն եղաւ՝ որ Հայերը նախ քան Ս. Մեսրոպ (իբր թէ Դանիէլեան գրերով) գրաւոր գրականութիւն ունեցած չեն. եղած է միայն բանաւոր գրականութիւն, որ կը բաղկանար ժողովրդական երգերէ, զրոյցներէ եւ առաս-

---

1 Մուրացածոյ բառին այս նշանակութիւնը կը գտնենք նաեւ Փարպեցւոյն քով. «Մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք Հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան նոյնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զօգուտ»

պերգներէ, որոնք կ'երգուէին ու կը պատմուէին միշտ բերանացի, առանց բնաւ գրի առնուելու (Վիպասանական շրջան)։ Այս շրջանը տեւեց մինչեւ Ե դարու սկիզբը, երբ Ս. Մեսրոպ Հայերէն գրերն հնարելով՝ ստեղծեց Հայոց գրաւոր գրականութիւնը։

Հին բանասէրներէն շատերը, ինչպէս եւ նորերէն ոմանք, կ'ենթադրեն թէ այս շրջանին մէջ Հայերը զուրկ չէին գրաւոր գրականութենէ, այլ ընդունելով պարսիկ[1], յոյն եւ ասորի տառերը՝ ստեղծեր էին Հայալեզու, բայց պարսկատառ, յունատառ եւ ասորատառ գրականութիւն մը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս արդի եւրոպական լեզուները կը գործածեն լատինական տառերը, բայց կը գրեն իրենց խօսած լեզուով, կամ ինչպէս մահմետական իւրաքանչիւր ազգ կը գործածէ արաբական տառերը, բայց կը գրէ իր մայրենի լեզուով։

Այս ենթադրութիւնն ապացուցանելու համար յիշեալ բանասէրները մէջ կը բերեն հետեւեալ երեք պատճառաբանութիւնները։

Ա. Ոսկեդարու առաջին գրուածքները, որոնք գրերու գիւտէն անմիջապէս յետոյ գրուեցան, ինչպէս Ս. Գիրք, Կորիւն, Եզնիկ եւն, ունին այնպիսի գեղեցիկ, ճոխ ու կանոնաւոր լե-

---

[1] Պարսկական տառեր ըսելով կը հասկցուի պահլաւական կամ զէնդական գրերը, որոնք իրարմէ աննշան տարբերութիւն միայն ունին։ Նոր պարսիկներու գործածած տառերը ասոնց հետ բնաւ կապ չունին, արաբերէն են եւ փոխ առնուած շատ յետին ժամանակներու մէջ։

զու մը, որ երկար մատենագրական մշակութիւն կ՚ենթադրէն. առանց այս մշակութեան այնպիսի սքանչելի լեզու մը արտադրել անկարելի է. եւ որովհետեւ անկարելի է մատենագրութիւն առանց գրերու, ուստի պէտք է ենթադրել թէ Հայերը այն երկար շրջանին ալ գրեր ունեցած ըլլան։

Բ. Մեր *մատենագրութեան մէջ կան քանի մը գրուածքներ, ինչ.* Յաճախապատում, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Զենոբ Գլակ, *որոնք գրուած են* Դ *դարուն. եթէ ասոնք գրուած ըլլային նախ յունարէն կամ ասորերէն եւ յետոյ թարգմանուած Հայերէն, պէտք էր որ բնագիրներէն հետք մը մնացած ըլլար. բայց որովհետեւ կարելի չէ ապացուցանել այսպիսի բնագրի մը գոյութիւնը, ուստի ընդունելու է թէ այս աշխատութիւնները գրուեցան յունարէն կամ ասորերէն տառերով եւ Հայերէն լեզուով. եւ միայն Հայերէն գրերու գիւտէն յետոյ վերածուեցան Հայերէն տառերու։*

Գ. Մեր *մատենագիրները քանի մը տեղ յայտնապէս կը վկայեն թէ Հայերը գրերու գիւտէն առաջ կը գործածէին յունարէն, ասորերէն եւ պարսկերէն գրերը։* Այսպէս Փարպ. Գլ. Ժ (*էջ* 43 *Նոր տպ.*) *խօսելով* Ս. Մեսրոպի *ժամանակ արքունի դիւանադպրութեան մասին, կ՚ըսէ.* “Վասն *զի ասորի եւ յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն եւ զհրովարտակացն։*„ Խորենացի (Ա. Գլ. Գ) *խօսելով հին*

Հայոց անուսումնասիրութեան մասին, կը գրէ. “Այլ ասիցէ ոք արդեւք վասն ոչ լինելոյ գիր եւ դպրութիւն ի ժամանակին կամ վասն պէսպէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց զկնի անհետ ի վերայ գային։ Այլ ոչ արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինի, քանզի գտանին եւ միջոցք լեալ պատերազմացն, եւ գիր պարսից եւ Յունաց, որովք այժմ գիւղից եւ գաւառաց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց եւ հանուրց հակառակութեանց եւ դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք. մանաւանդ որ ի սեփական ազատութեան պայազատութիւն։„ Նոյնպէս՝ Մերուժանի այրած գրքերու առթիւ խօսելով՝ կը յիշեցնէ թէ “Զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց չեւ եւս էր լեալ, եւ յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք„ (Խոր. Գ. լզ)։ Վերջապէս Մեսրոպի հրաժարումէն յետոյ՝ արքունի քարտուղարի պակասութեան առթիւ կը գրէ. “Ոչ փոքր ինչ կրէ (Վռամշապուհ) աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի, զի մինչեւ գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի գպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով„ (Խոր. Գ. ծբ)։

Ներսէս Շնորհալի՝ Բարձրացուցէքի Մեկնութեան յառաջաբանին մէջ՝ օգտուելով Խորենացիէն, կ'ըսէ. “Եւ այսպէս կարգեցան (յաջորդք Ս. Լուսաւորչի) մինչեւ ի սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ, զանձինս տուեալ օրինակ բարեաց։ Եւ վասն զի ոչ էր գիր հայերէն լեզուի, այլ

յոյն եւ ասորի գրով վարէին եւ ուր ոչն լինէին սուրբն Սահակ եւ Մեսրովբ, որ թարգմանէին եւ մեկնէին զգիրս սուրբս, յալով ուրեք պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան ուսանողացն առ աշակերտեալսն եւն[1]։»

Աւելի յետին ժամանակներէն ունինք՝ Կիրակոս պատմիչ. «Քանզի ցայնվայր ոչ ունէին գիր Հայք, այլ յոյն եւ ասորի գրով վարէին եւ նշանագրաւ» (էջ 15)։ Վարդան պատմիչ՝ էջ 49 «յոյն եւ ասորի եւ պարսիկ գրով շառացեալք։»

Գանձարանը երկու տեղ կը յիշատակէ նոյն բանը, նախ կանոն Սահակայ եւ Մեսրոպայ.

Արդ ի մերոյ սուրբ Լուսաւորչէն,
Արթուն անուն սրբոյ Գրիգորէն,
Օրինադրեալ դարձաք ի չարէն,
Ի կռոց զոհից եւ ի բանսարկուէն,
Այլ նա վարժեալ գրովն յունարէն,
Զի չունէաք գիր ի Հայ բառէն,
Մինչ Իսահակ մեծն ի պարթեւէն[2]։

---

1 Նոյն հեղինակին խօսքերը Ալէքս կայսեր մատուցած Հաւատոյ դաւանութեան մէջ (տես Կիրակոս պատմիչ), պէտք է հասկնալ զուտ յունարէն բնագիրներու համար. «Եւ օրհնութիւն խաչի ոչ ի մէնջ եղեալ է, այլ յառաջին հարցն ձերոց (Յունաց), զոր նախնիքն մեր թարգմանեալ ունին մեզ, որպէս այժմ գտանեմք յարեւելս յունարէն գրով ի հին գիրս, ոչ առաւել եւ ոչ նուազ քան զմերս, զի գրեալ էր լուսանալ զնորոգ խաչն»։

2 Առած եմ Թուրիգի Ա. 43 թիւ ձեռագրէն, էջ 318բ–321բ, որուն հետ համեմատած եմ Էջմիածնի Կարինեան Թ. 466, էջ 182 եւն։

երկրորդն է Գանձ սրբոց Թարգմանչացն,

Թադէոս եկեալ,
Զօր գրով յղեալ,
Թումայ առաքեալ,
Մեր հարքն որ ընտրեալ,
Յասորոց վարժեալ,
Յոյն գրով վարեալ[1]։

Այս կարծիքը առաջին անգամ յայտնած է Չամչեան, որ թէեւ իր պատմութեան մէջ առանձին անսութեամբ մը չի պարզեր իր գաղափարը, բայց էջ 494 եւ 509 տուած ակնարկութիւններով պարզապէս յայտնի կ՚ընէ իր միտքը։ Հայոց գրաւոր գրականութեան առաջին գործունէութեան ժամանակ Ս. Սահակի համար կ՚ըսէ. "Եւ որչափ ինչ գիրս եգիտ գրեալ յունաց կամ ասորւոց տառիւ, յորս բանքն էին հայերէն, ետ գրել զայնս Հայոց գրով„ (էջ 494)։ Յովսէփ եւ Եզնիկ ղրկուեցան Եդեսիա, "զի թէ կայցեն անդ մատեանք ինչ Հայոց՝ գրեալ ասորւոց գրով՝ գրեսցեն զայնս հայերէն, նաեւ զգիրս հարց ասորւոց թարգմանեսցեն ի Հայս„ (էջ 509)։

Չամչեանի կարծեկից են Ինճիճեան, Էմին, Ալիշան եւ Վենետիկցիներէն շատերը[2], աւելի

---

1 Թուղթ Ա. 43. էջ 150բ—154ա։

2 Ասոնց հետ դնելու է նաեւ Հ. Մ. Աւգերեան, որուն խօսքերը սակայն քիչ մը անորոշ են. Հմմտ. հետեւեալ հատուածը. "Քաջավարժ գտաւ (Ս. Սահակ) յամենայն դպրութիւնս յունաց եւ ասորւոց եւ պարսից. Թող զներհուն հմտութիւն ի բնիկ բարբառ հայկաբան առանց

Նորերէն Ջարբհանալեան (Պատմ. Հայ Դպր.[3] էջ 16—17), Ֆր. Միւլլէր (Zur Geschichte der arm. Schrift, WZKM 1890, Թրգմ. ՀԱ 1891, էջ 69բ), Իս. Ցարութիւնեան, Ս. Վէպէր, եւ այս բանը կ'ուսուցուի մինչեւ անգամ դասագրքերու մէջ եւ այլուր. ինչ. Մուրատեան Նկեղ. պատմ. էջ 87, Պալասանեան (Փորձ, Բ տարի, Գ. էջ 29), Խ. Եպ. Ստեփանէ (Խոր. աշխ. Թրգմ. ծանօթ. 12) եւն։

Ինճիճեան կ'ընդունի թէ Հայերը նախապէս կը գործածէին Դանիէլեան գրերը, այս գրերը ձայնաւորէ զուրկ ըլլալով՝ Հայերը ստիպուեցան թողուլ զանոնք եւ փոխ առին գրացի երեք ազգերու գրերը, բայց մանաւանդ յունարէն եւ ասորերէն. "ի պակասիլ ձայնաւոր տառիցն՝ չէ մարթ կապել կամ հեգել զվանկս... Նւ վասն այնորիկ նախնիք մեր բոլորովին ի բաց թողեալ զայն գիր՝ երից դրացի ազգաց գրովքն վարէին (Հնախօս. Գ. էջ 74). բայց առաւել երեւի գործածութիւն յունական տառից, եւս առաւել ասորւոցն" (անդ, էջ 70)։

Էմին (Изслѣд. 1896, էջ 207, 211 եւ 221, Թարգմ. Հայկ. աշխարհ 1870, էջ 45) Դանիէլեան գրերէն յետոյ կը դնէ պարսկական կամ զէնդ, յետոյ ասորական եւ վերջապէս յունական գրերու գործածութիւնը, այս գրերը՝ զուտ քաղաքական պատճառներով մանելով

Գրող, զի ոչ գոյր հայերէնագիր գրչութիւն մինչեւ ցաւուրս Նորա, վասն որոյ վարէին օտար գրով", (Լիակ. վարք. Սրբ. Բ. 132. Համառ. Նախ. Բ. 141, Ե. 281, 287։)

Հայաստան, խափանեցին Դանիէլեան գրերու գործածութիւնը։ "Գիտնականները այս խնդիրը բաւական լուսաբանած են արդէն,, կ'ըսէ Հեղինակը եւ աւելորդ կը գտնէ անոր վրայ անգամ մ'ալ վերադառնալու։

Իս. Յարութիւնեան (Հայոց գիրը, էջ 153, 157) կ'ընդունի թէ Հայերը ունէին բնիկ հին գիր, որ "ամուր կապերով շղթայուած էր կռապաշտութեան հետ.,, յոյն եւ ասորի կրօնաւորները գալով Հայաստան, հալածեցին զայն եւ "ներմուծեցին յունական եւ ասորական գիրը.,, այնուհետեւ հայ ազգը "մոռացութեան տալով իւր սեպհական հին գիրը՝ մուրացկանութեամբ սովորում եւ գործ էր դնում յունաց, պարսից եւ ասորոց տառերը։,, Բայց օտար քարոզիչները ասով ալ չբաւականացան եւ հայ լեզուն ալ ջնջելով՝ սկսան գործածել յունարէն եւ ասորերէն լեզուները։ Հայերը տեսնելով որ այսպէսով իրենց ազգութիւնը կորուսման ճամբուն մէջ է, մտածեցին հնարել հայերէն գիր եւ ազգը փրկել։

Ամէնէն մեղմ է S. Weber (Die katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 395), որ կը կարծէ թէ Ս. Մեսրոպէն առաջ հայերը առօրեայ գործառնութեանց մէջ կը գործածէին յունարէն գրերը (հայ լեզուով գրուածներու մէջ), բայց ամբողջական գրականութեան մը գոյութիւնը կը մերժէ։

Քննիչներէն ոմանք մինչեւ իսկ տարօրինակ յայտնութիւններ կ'ընեն այս մասին. օրինակ

ինճիճեան կը պատմէ թէ մինչեւ այժմ ալ գոյութիւն ունին ասորի տառերով Հայերէն գրքեր. “Մինչեւ ցայժմ լսեմք ուրեք ուրեք գտանիլ Հայկական մատենից գրեալ ասորի տառիւք. յորոց զմին ինքնին տեսեալ վկայեաց մեզ Սիմոն Լասեմանին, որ մի էր ի վարժապետացն ի Գետաւիոն„ (Հնախ. Գ. էջ 71)։

Սակայն բոլոր այն պատճառաբանութիւնները՝ որով կ'ուզուի ապացուցանել Հայերէն լեզուով ու պարսկատառ, յունատառ եւ ասորատառ գրականութեան մը գոյութիւնը, անհիմն ու սխալ են. անոնցմէ ոչ մէկը կրնայ դիմանալ նոր քննական գիտութեան առջեւ, եւ ոչ մէկ նոր բանասէր՝ որ ծանօթ է քննական պատմութեան եւ լեզուաբանութեան, կրնայ ընդունիլ այսպիսի սխալ ենթադրութիւն մը։

Զամչեանի կարծիքին հակառակորդ եղած Վիեննացիք, որոնց կողմնակից են նոր բանասէրները. այսպէս Գարագաշեան (քնն. պատմ. Դ. էջ 32—33), Հ. Յ. Տաշեան (ՀԱ 1893, էջ 90—91), Հ. Բ. Սարգիսեան (Ագաթ. եւ իւր բազմ. գաղտ. էջ 288—297), Հիւպշման (Arm. Gramm. էջ 12), Գ. Տէր-Մկրտչեան (Արարատ 1896, էջ 31), Հ. Գ. Մէնէվիշեան (ՀԱ 1896, էջ 213—214), Ստ. Մալխասեան (Դասընթաց Հայոց մատ. պատմ. էջ 44), Marquart (ՀԱ 1911, 535—536) եւն։

Ասոնց մէջ բերած փաստերը եւ մեր պատճառաբանութիւնները միացնելով իրարու հետ, կ'անցնինք քննել հիներուն առարկու-

թիւնները եւ իւրաքանչիւրին պատասխանել մի առ մի։

–) Լեզուն գործարանաւոր մարմին մ'է, որուն կեանքը կախուած է խօսողներէն. գրիչը՝ այսինքն գրական մշակութիւնը, այնքան մեծ ազդեցութիւն չունի անոր վրայ, որչափ կենդանի շրթունքը. Ժողովուրդի մը հազարաւոր տարիներու աշխատանքը այնպէս կը կոկէ կը կերպարանափոխէ զայն, որ գիտունը շատ անգամ զարմացած կը մնայ։ Ափրիկէի եւ Ամերիկայի վայրենիներուն մէջ անգամ գտնուեցան այնպիսի լեզուներ, որոնց կանոնաւորութիւնն ու ճոխութիւնը կրնար մրցիլ մշակուած լեզուներու հետ, թէեւ անոնք ամենեւին գրական մշակութիւն տեսած չըլլային։ Բնաշրջութեան եւ բնական զարգացման այս օրէնքին արդիւնքն է նաեւ մեր Ե դարու լեզուն. ամենեւին պէտք չկայ անոր կազմութեան մէջ հին գրական մշակութիւն մը ենթադրել. անոր կանոնաւոր քերականութիւնն ու ճոխ բառարանը հայ ազգի հազարաւոր տարիներու կեանքի ծնունդն է։ Իսկ ոճի այն մաքրութիւնն ու վայելչութիւնը՝ որով կը փայլին Ե դարու գրուածքներէն ոմանք, արդիւնք են իրենց հեղինակներու ազնիւ ճաշակին եւ Յունաստանի մէջ ստացած կրթութեան։ Լեզուն միշտ մարդունն է, ոճը հեղինակին։ Արդարեւ կրեց հայերէնը գրական մշակութիւն, բայց այս ձախորդ գրական մշակութիւնը յունաբան կամ լատինաբան արուեստական լեզու մը միայն տուաւ։

բ) Դ դարուն Հայերէն լեզուով մատենագրութիւն մը ենթադրելը Հին Վենետիկեաններուն քաղցր երազն էր. բոլոր այն աշխատութիւնները՝ որոնք նոյն դարուն ծնունդը կը համարուէին, նորագոյն քննադատութեան վճռով իջան Ե. Զ. եւ Է դարերուն։ Յաճախապատումը՝ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աշխատանքը կը համարուէր, Ե դարուն ալ չի կրնար գրուած ըլլալ։ Ագաթանգեղոս եւ Բուզանդ գրուած պիտի ըլլան Ե դարու առաջին կէսին, ինչպէս կը ցուցնէ իրենց բնիկ ոսկեդարեան լեզուն։ Զենոբ Գլակ Հ. Գաթրճեանի եւ Պրոֆ. Խալաթեանի վճռով Է դարու կարկատանք մ'է։ Ղերուբնայի բնագիրը գրուած է ասորերէն լեզուով եւ Ե դարու առաջին կէսին թարգմանիչներու ձեռքով Հայերէնի վերածուած։ Վերջապէս Ե դարէն առաջ Հայալեզու դրականութիւն մը չկայ եւ չկրնար լինել[1]։

Եթէ Հայերը Դ դարուն գրականութիւն մը ունեցած ըլլային, ամէնէն առաջ պարտաւոր էին Ս. Գիրքը, գոնէ միայն Աւետարանը թարգմանել եւ ոչ թէ զանազան պատմական գործեր հեղինակել։ Վրաց, Աղուանից, Գոթաց եւ Սլաւներու մատենագրութիւնն ալ այս ձեւով սկսած է։ Եւ չկայ հեղինակ մը՝ որ կարծէ թէ Աւետարանն ալ յունատառ կամ ասորատառ եւ Հայալեզու էր քանի որ պատմագիրներու վկայու-

---

1 Իր վերջին ուսումնասիրութեան մէջ Marquart խիստ բառերով կ'ըսէ. «Հայաստանի մէջ երկրին յատուկ լեզուաւ տող մ'իսկ գրուած չէր» (ՀԱ. 1911, էջ 536)։

թիւնն այս մասին շատ պարզ է. “Քանզի ոչ գոյին դեռ եւս հայերէն լուղութեամբ սուրբ կտակարանք եկեղեցւոյ” (Փարպ. Ժ)։ Նոյն իսկ Զամչեան, որ այս կարծիքին հեղինակն է, կ'ընդունի թէ Մեսրոպ “հանապազ ընթերցեալ յականջս ժողովրդոց զաստուածաշունչ գիրս գրեալս յայլ լեզու՝ մեկնէր նոցա զայն հայերէն” (Ա. էջ 489)։

է) Մեծագոյն փաստը՝ որ գիտնականները պիտի կասեցնէր, երրորդն է. ինչպէս կարելի էր առարկել այն պարագային՝ երբ Փարպեցի, Խորենացի եւն յայտնի վկայութիւն կու տան թէ հայերը կը գրէին յոյն, պարսիկ եւ ասորի գրով։

Քննագատութիւնը չի մերժեր Խորենացւոյն, մանաւանդ Փարպեցւոյն վկայութիւնը. բայց նկատել կու տայ թէ գիր բառը հոս հին իմաստով պէտք է հասկնալ “գրականութիւն” եւ ոչ թէ “տառ, նշանագիր”, Փարպեցին կամ Խորենացին կ'ուզեն ըսել թէ Հայերը Ս. Մեսրոպէն առաջ հայկական գիր եւ գրականութիւն չունէին, բայց պէտք եղած պարագային կը գործածէին յիշեալ երեք ազգերու գրականութիւնը. կը գրէին յունարէն տառերով եւ յունարէն լեզուով, կամ պարսկերէն տառերով եւ պարսկերէն լեզուով, եւ կամ վերջապէս ասորերէն տառերով եւ ասորերէն լեզուով։ Այս վիճակը կը համապատասխանէ եւրոպական ազգերու հին շրջանին, երբ ասոնք մայրենի լեզուով գրականութիւն չունենալով՝ կը գործածէին լատիներէն լեզուն։

Յետին ժամանակներու մէջ, երբ չէր բառը
պահեց միայն «տառ, նշանագիր» իմաստը, ինչ-
պէս հիմա, Փարպեցւոյն եւ Խորենացւոյն վկայու-
թիւնը՝ որ լեզուի մասին էր, նշանագրի համար
առնուեցաւ։ Այսպէս կրնայ հասկցած ըլլալ
օրինակ Ն. Շնորհալի՝ իւր վկայութեան մէջ,
թերեւս նաեւ Վարդան պատմիչ. բայց մանա-
ւանդ Կիրակոս Գանձակեցին, որ իր «[illegible] Ն-
նշանագիր——» բառերով յայտնապէս կը ցուցնէ
թէ ինքը նոր իմաստով միայն հասկցած էր։

Եթէ Հայերը կարենային գործածել յու-
նարէն, պարսկերէն եւ ասորերէն գրերը հայե-
րէնի համար, կը նշանակէ թէ ունէին երեք
տեսակ այբուբեն, հետեւաբար պէտք չկար
Ս. Մեսրոպին կրել այնպիսի մեծամեծ նեղու-
թիւններ՝ հայ ժողովուրդին գրեր տալու հա-
մար։ Եւ ի զուր է ենթադրել Խս. Ցարու-
թիւնեանի նման (Հայոց գիրը, էջ 258) թէ
Ս. Մեսրոպի հայերէն գրեր հնարելու բուն
պատճառը նոյն իսկ մեր երեք տեսակ այբուբեն
ունենալն էր, որոնցմէ ոչ մին կրցաւ ճանչցուիլ
իբր ազգային սեպհականութիւն. եւ իբր թէ
եթէ այս երեք գրերէն մէկը միայն գործածա-
կան ըլլար, գրի գիւտը երբեք չէր կրնար տեղի
ունենալ եւ ոչ ալ կրնար յառաջ գալ Ս. Մես-
րոպի այն մեծ յեղափոխութիւնը։ Ի զուր է այս
ենթադրութիւնը, որովհետեւ բուն իսկ իր մէջ
կը հակասէ, քանի որ պատմագիրներու վկայու-
թեան համեմատ վերջին ժամանակները յունա-
րէնը վտարուելով՝ մնացած էին միայն ասորի եւ

պարսիկ գրերը. եւ որովհետեւ ասորի գիրն էր միայն գործածական եկեղեցւոյ մէջ, ուստի պէտք էր ենթադրել թէ հայերը վերջապէս պահած էին միակ այբուբեն մը։

Բայց նոյն իսկ եթէ ընդունինք որ յիշեալ երեք այբուբեններն ալ գործածական էին, նորէն անտեղութիւն մը ամենեւին չենք նշմարեր։ Այսօրուան օրս Ալպանացիք ալ ճիշտ նոյն վիճակին մէջ են. ունին երեք տեսակ այբուբեն՝ լատինական (կեկա), յունական (թոսքա) եւ արաբական. բայց այս երեքութիւնը ամենեւին պատճառ մը չէ՝ որ անոնք բոլորն ալ փտարուին ժողովուրդէն եւ ալպանական առանձին այբուբեն մը հնարուելու պէտքն զգացուի։ Այսպիսի պէտք մը ամենեւին չպիտի զգացուի, քանի որ Ալպանացիք այլալեզու գրականութիւն մը չունին մեր նախամեսրոբեան շրջանին նման, այլ կը գրեն իրենց բնիկ ալպանական լեզուով ու բարբառով։

Զամչեանի այս կարծիքը թէ Ս. Սահակ եւ Թարգմանիչները առաջին անգամ աշխատեցան օտար տառերով գրուած հայալեզու գրքերը հայատառի վերածել՝ պատմական հիմ չունի։ Արդարեւ Ասողիկ այս տեսակ տեղեկութիւն մը կու տայ. "Յովսէփ եւ Եզնիկ, արբանեակք Սահակայ, զայսու ժամանակաւ առաքեալք յԱսորիս, ուստի եւ ի Յոյնս՝ է եր––––ր––բէ–ն– գրոց վարդապետականաց„ (էջ 75)։ Հոս՝ եթէ ուզենք, եր–––ր––բէ–ն բառը կրնանք Զամչեանի ենթադրած ձեւով հասկնալ։ Բայց յետին պատմագրի մը վկայութիւնը, նոյն իսկ

եթէ աւելի բացայայտ կերպով ալ ըսուած ըլլար, կարելի չէր իբրեւ ստուգութիւն ընդունիլ, քանի որ հնագոյն պատմագիրները այդպիսի բան մը չունին։ Կորիւն կը գրէ. “Զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրելս դարձուցեն (էջ 20)։ Հոս “Հայերէն գրելս” դարձուածը պէտք չէ կասկածի տեղիք տայ, իբր թէ Կորիւն ըսել ուզեր “միայն հայերէն գրերով գրուած”, որովհետեւ եթէ գրերը միայն ասորի ըլլային, իսկ լեզուն հայերէն, կարելի չէր ըսել “յասորական բարբառոյն”։

Աւելի բացորոշ են Փ. Կորիւն եւ Խորենացի. “Զի յասորի բարբառոյն զսուրբ գիրս նոր թարգմանեսցեն ի հայ լեզու եւ գրով աւանդեսցին իւրեանց աշխարհիս” (Փ. Կոր. էջ 16)։ Հոս ոչ միայն “յասորի բարբառոյն” բառերը ասորերէն լեզուն կը մատնանշեն, այլ եւ “Նոր թարգմանեսցին ի հայ լեզու” բառերն ալ կարծես դիտմամբ դրուած են, յայտնապէս ցուցնելու համար թէ այն գրքերը հայերէն չէին, հայերէնի թարգմանուած չէին, եւ նոր պէտք էր թարգմանել հայերէնի։ — “Զի որ միանգամ գացի անգ գիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց, թարգմանեալ ի մեր լեզուս՝ բերցին փութով, զի յետ այնր ի Բիւզանդիոն առաքեսցին ի նոյն գործ” (Խոր. Գ. Կ)։ Կարելի չէ կարծել որ Ասորի սուրբ հայրերը իրենց գործերը հայալեզու եւ միայն ասորատառ գրած ըլլային. եւ, եթէ նոյն փորձին համար Բիւզանդիոն ալ

պիտի երթային, նաեւ յոյն հայրերը յունատառ ու հայալեզու գործեր թողուցած ըլլային։ Վերջապէս եթէ իրօք հայալեզու եւ ասորատառ կամ յունատառ գրութիւններ կային, ինչ գործ ունէին անոնք Եդեսիոյ եւ Պոլսոյ մէջ. չէ՞ որ այդպիսի գրքերը Հայաստանի մէջ միայն պիտի գտնուէին. եւ եթէ Հայաստանի մէջ կար, այլ եւս ի՞նչ պէտք կար այդքան հեռուները երթալ՝ հայատառի վերածելու համար զանոնք։

Եթէ հայերը օտար տառերով հայալեզու գրականութիւն մը ունենային, այլ եւս ինչո՞ւ ուրեմն չպիտի կրնային հասկնալ եկեղեցական գրքերը, երբ անոնք եկեղեցւոյն բեմէն կը հնչէին. գրին ձեւը ի՞նչ նշանակութիւն ունի հնչման մէջ. Նեղութիւն կրողը շատ շատ ընթերցողը պիտի ըլլար։ Եւ այլ եւս ի՞նչ բանի պէտք էին թարգմանիչները, առանց որոնց ժողովուրդը ամենեւին բան մը չէր հասկնար։ “Ասորի մեծաջան եւ անօգուտ ուսմամբքն աշտեալք յոխորտ. յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք եւ թափուրք հրաժարեալք գնային յեկեղեցւոյն, եւ ուսուցիչքն հանելով յոգւոց եւ հառաչելով՝ զղջանային զսնոտի ջանն իւրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովրդոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգեւոր խրատուցն„ (Փարպ. ժա)։ “Քանզի ինքն էր (Մեսրոպ) ընթերցող եւ թարգմանիչ, եւ եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ„, (Խոր. Գ. խէ)

Այս խօսքէն պարզ է որ գրքերու ընթերցման համար կային երկու տարբեր պաշտօնեաններ՝ ընթերցող եւ թարգմանիչ. առաջինը յոյն կամ ասորի տառերը ճանչնալով՝ պարզապէս կը կարդար գիրքը, բայց լեզուն չէր հասկնար. անոր կը յաջորդէր երկրորդը՝ որ յոյն կամ ասորերէն լեզուն ալ գիտնալով՝ կը սկսէր թարգմանել կամ գրուածքին միտքը բացատրել։

Եթէ օտարատառ եւ հայալեզու գրականութիւն մը ունէին Հայերը, այն ինչ աւելորդ ոգեւորութիւն է՝ որ ամբողջ Հայաստանը կը պատէ հայալեզու գրականութիւն մը ստեղծուելուն առթիւ, որուն համար Կորիւն ու Փարպեցի յափշտակուած հիացած՝ բառ չեն գտներ պատմելու, ու կը նկարագրեն մեզ՝ իբրեւ հրաշալիք մը՝ որուն նմանը բնաւ երբեք չէր տեսնուած։

Վերջապէս իբրեւ հզօր փաստ պէտք է յիշել պատմագիրներու այն վկայութիւնները, որոնցմով յայտնի կը ցուցուի թէ խնդիրը ոչ թէ յոյն, պարսիկ եւ ասորի տառերով գրելու վրայ է, այլ բուն իսկ այդ լեզուներով գրելու եւ կարդալու։ Այսպէս օրինակ՝ Փարպ. Ա. "Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդք այսպիսի մեծ աշխարհի, եւ լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորւոյ... մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով

հնար է՝ ինքեան ձայնիւ, եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով (բարբառով՝ այսինքն լեզուով եւ ոչ թէ տառերով), շահիլ զոգիս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն,, Խոր. Գ. լզ. “Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր (Մերուժան)՝ այրէր, եւ հրաման տայր մի՛ ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ. եւ մի՛ ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել... զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց եւ եւս էր լեալ, եւ յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք։,, Նոյն, Գ. ծգ. “չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի։,,

Աւելի հինէն եւ աւելի զօրեղ բառերով վկայութիւն մը ունի Բուզ. Գ. ժգ. “ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն, լոկ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց եւ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ։ Ոչ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ։ Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այլ խառնաղանճ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն եւ կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ եւ զցերեկ նստեալ վարդապետացն եւ ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեւ

զյորդահեղեղ ինչ անձրեւաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանէն եւ ոչ մի ոչ, եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ գոյզն յիշատակ ինչ, եւ ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, եւ ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի։»

Յոյն եւ ասորի լեզուները սորվելու համար Հայերը ոչ միայն կը դիմէին Յունաստան եւ Ասորիք, այլ եւ Հայաստանի մէջ իսկ ունէին զուտ ասորի եւ յոյն լեզուով դպրոցներ։ Այսպիսի դպրոցներ հաստատեցին Լուսաւորիչ եւ Մեծն Ներսէս, ինչպէս կը պատմեն Ագաթանգեղոս եւ Բուզանդ. «Եւ ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց՝ տայր հրաման թագաւորն Տրդատ՝ իւրոյ իշխանութեանն յաշխարհաց եւ ի գաւառաց բազմութիւն մատաղ մանկտւոյ ածել յարուեստ դպրութեան, եւ կարգել ի վերայ հաւատարիմ վարդապետս... եւ զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յԱսորի դպրութիւն կարգեալ, եւ զոմանս ի Հելլէն» (Ագաթ. ճխ. 840)։ «Կարգէր եւ ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն յամենայն գաւառս Հայոց» (Բուզ. Դ. 4)։ Առաջիններուն մասին կ'ակնարկէ նաեւ Վարդան՝ Ներբող Լուսաւորչի. «Դպրոցս յօրինէր, մանկունս հաւաքէր, վարդապետս յոյն եւ ասորի գրոյ եւ լեզուի գիտակս կացուցանէր։» Այսպիսի դպրոցի մը մէջ սորվեցաւ նաեւ Մեսրոպ. «Ի մանկութեան տիսն վայելեալ հելլենական գպրութեամբն» (ոչ թէ գրով) (Կորիւն, էջ 13—14)։

Զուտ յունարէն եւ ասորերէն գրականութեան յիշատակարաններէն ոմանք յիշուած են յայտնի կերպով մեր մատենագրութեան մէջ եւ ոմանք ալ մինչեւ այսօր մեր ձեռքը հասած են։ Հ. Բ. Սարգիսեան (Ագաթ. եւ իւր բազմ. գաղտնիքը, էջ 295—297) կու տայ այս յիշատակարաններու ցուցակը, հետեւեալ ձեւով. 1. Տիգրանի, Արտաւազդի, Զարեհ կուսակալի եւ Երատոյ Թագուհւոյն դրամները՝ յունարէն վերտառութեամբ. ասոնց վրայ կրնանք աւելցնել (ըստ Ասպետ v. Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Wien, 1904, յառաջաբան, էջ 183—188 եւ տախտակ 24—25) Վաղարշակ Ա.ի, Արշակ Ա.ի եւ Արտաշէս Ա.ի դրամները, որոնք մեր ձեռքը հասած են։ 2. Արտաւազդ Ա.ի գրած յունարէն ողբերգութիւնները՝ ըստ վկայութեան Պլուտարքոսի։ 3. Հանիի մեհենական պատմութիւնները եւ Վաղարշապատի արքունական վճիռները (յունարէն)։ 4. Մեծն Խոսրովի կանգնած յաղթական կոթողը “հելլենացի գրով՝” Խաղրաց եւ Բասլաց դէմ յաղթական արշաւանքին առթիւ (Խոր. Բ, կե)։ 5. Տրդատի յունարէն արձանագրութիւնը Գառնիի ամրոցին եւ արքունի ապարանքին վրայ (Խոր. Բ, ղա)։ 6. Տարօնի մէջ Արձանի պատերազմին ինկած հայ քաջերու եւ քուրմերու տապանագիրը “ասորի եւ հելլենացի գրով” (Զենոբ, էջ 31)։ 7. Տարօնի մէջ Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթանագինէի գերեզմանին վրայ գրուած ասորի արձանագրութիւնը՝ որով կ'ար-

գիլուէր կանանց մուտքը։ (Զենոբ, էջ 33։) 8. Սուտ-Սեբէոսի պատմութիւնը՝ որ իբր թէ Ագաթանգեղոս արձանագրեր էր Տրդատի հրամանով՝ յունարէն լեզուով։ 9. Էջմիածնի տաճարին հիւսիսային պատին արտաքին կողմի կրկին արձանագրութիւնները՝ յունարէն լեզուով (Ալիշան, Այրարատ, էջ 213, պատկեր 82 եւ 83), որոնք մինչեւ հիմայ կը մնան։ Աւելցնենք նաեւ 10. Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն արտաքին պատերուն վրայի երեք ասորերէն արձանագրութիւնները, որ այնպէս մինչեւ այժմ կը մնան (Ալիշան, Այրարատ, էջ 530—531, պատկեր 200, 201, 202)։ 11. Մուփարղինի մէջ Լեմանի գտած յունարէն արձանագրութիւնը՝ որ կը վերագրէ Պապ թագաւորին (տես իր Armenien einst und jetzt, I. 1910 եւ ՀԱ 1911, էջ 542)։

Այս յիշատակարաններէն անոնք՝ որ մեր ձեռքը հասած են, ամէն կասկած կը փարատեն. իսկ եթէ միւսները կեղծիք ալ ըլլան, խնդիրը ամենեւին չեն փոխեր, այլ հաստատ կերպով կը ցուցնեն թէ հին հայոց գործածածը, ոչ թէ յոյն, ասորի եւ պարսիկ այբուբենն էր, այլ լեզուն։

Այժմ անցնինք Ինճիճեանի[1] այն վկայութեան՝ որով կը հաստատէ թէ այսօր ալ կան

---

1 Ինճիճեանի այս վկայութիւնը կը յիշեցնէ իր միւս վկայութիւնը՝ Դանիէլեան գրերու մասին, որ տեսանք վերը (ՀԱ. էջ 273)։ Այս մասին Հնախօսութենէն աւելի մանրամասն տեղեկութիւն կը գտնենք իր Դարապատում գոր-

ասորատառ Հայալեզու գրքեր, որոնցմէ մէկը յատկապէս տեսեր է հռչակաւոր ասորագէտ Ասսեմանի (Հնախ. գ. էջ 71)։ — Ասոնք ուրիշ բան չեն կրնար ըլլալ, բայց եթէ շատ յետին ժամանակները գրուած ձեռագիրներ՝ Միջագետցի Հայոց ձեռքով՝ որոնք սաստիկ ազդուած էին Ասորիներէն։

Մեր ըսածը կը հաստատեն երկու այս կարգի յիշատակարաններ (ասորատառ Հայալեզու), որոնք այսօր բանասիրութեան կատարելապէս ծանօթ են։ Առաջինն է ասորերէնէ հայերէն բառգիրք մը, որ թարգմանութիւնն է Բար-Բահլուլի (արաբական յորջորջումով Աբուլ-Հասան-Իսա-իբն-ալ-Բահլուլ) ասորերէնէ արաբերէն բառգրքին։ Այս աշխատութեան վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը

ծին մէջ (տպ. Վենետիկ 1827, էջ 239—240 ծան)։ Այնսլէ՝ Սուլթան Համիտ Ա.ի օրով Պոլսոյ անգլիական դեսպանն էր, ունէր 100.000 հին դրամներու հաւաքածու մը՝ որ ժողված էր Փոքր-Ասիոյ մէջ։ 1788 թուին Ինճիճեան կը տեսնէ այս հաւաքածուն եւ հոն կը գտնէ 12 տիպ ռուբինեան դրամներ ասոնց մէջ էին նաեւ «պարթեւաց կոչեցեալ» հարիւրաւոր անծանօթ դրամներ, որոնց չուրջը տեսանք. կ՚ըսէ. այնպիսի գրեր, որ Հայերէն էին, ինչ. ղ, ճ, պ, փ եւն. «որը չիտակ դրած, որը պառկած, բայց ամէնն ալ խիստ որոշ. միայն Յոյնաւոր տառեր չէ կային մէջը։ Աս ըստակները՝ որ ուրիշ տեղեր ալ կը գտնըվին, մեզի երեւցան հին Հայկական ըստակներ, ան Հայկական գրերով՝ որ Եւրոպեան գիրը չի գտնըված անկատար գիր մը կը բանեցնէին մերոնք»։ — Այս խօսքերէն ակներեւ է որ դրամները իրօք սասանեան էին, Ինճիճեանը սխալմամբ միայն Հայերէն կարծած է, իսկ իր ակնարկած ղ, ճ, պ, փ տառերն ալ պհլ. d, m, k r, գրերն են, որոնք իրօք շատ կը նմանին նոյն Հայ տառերուն։

հրատարակեց D. S. Margoliouth, The Syro-Armenian Dialect, IRAS, 1898, էջ 839 եւ շար. (տես Հ. Յ. Տաշեանի մատենախօսականը, ՀԱ 1899, էջ 22—23)։ Ասկէ կ'երեւայ որ աշխատութիւնը շատ յետին ժամանակի գործ է. գրուած 1657—1660 թուին, Եփրեմ գրչի ձեռքով եւ Միջագետքի հայ բարբառով մը, որ՝ ինչ. – յօդին գործածութենէն կ'երեւայ (օր. ֆրաֆա, լաաա, ծըճա փխ. կրակը, լոյսը, մէջը), Տիգրանակերտի բարբառին շատ մօտիկ էր։

Երկրորդն է երեք տող արձանագրութիւն մը իբր թէ Ն դարէն (!), որ գտնուած է Մերտինի (Մամպտոյ) Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ եւ հրատարակուած է ՀԱ 1906, էջ 65—67, Հ. Յ. Տաշեանի քննութեամբ հանդերձ։ Արձանագրութիւնն է "Շինեցաւ տուն տեառն յանուն Սուրբ Կեւորկիոս Զօրաւարի յամի տեառն 450։" Հ. Տաշեան քննելով նոյն արձանագրութիւնը եւ նկատելով անոր մէջ նորագոյն արեւմտեան տառադարձութեան հետքեր (ինչ. տ գիրը երեք անգամ տառադարձուած ասորերէն ܕ d գրով, յ երկու անգամ տառադարձուած ասորերէն ܗ h գրով, եւ վերջապէս ձ երկու անգամ տառադարձուած ասորերէն ܦ p տառով), կը հետեւցնէ թէ յիշեալ արձանագրութիւնը շատ յետին ժամանակի կեղծիք է, հաւանաբար 1707—1716 թուերէն։

Ինճիճեանի աւանդածին նման բան մ'ալ կը յիշուի աւելի նորերէն (տե՛ս Ջէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն, Մասն Ա. Վիեննա 1900,

էջ 15)։ Հոս կը յիշուի մագաղաթեայ ձեռագիր աւետարան մը "յունական գրով ու հին հայերէնով գրած," որ սեպհականութիւնն էր Զէյթունի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քահանաներէն Տ. Ենովք Դաւիթ-Երէցեանի։ Սկիզբէն թէեւ այսպէս պարզապէս Աւետարան կ'ըսուի, բայց յետոյ կը պարզուի թէ ձեռագիրը "Մանկութեան աւետարան կը կոչուէր," որ գրուած էր "Քրիստոսի 250 թուականին։" Հեղինակը ձեռագրին ետեւէն կը հանէ ծանօթութիւն մը՝ ուր կը պատմուի Զէյթունցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին՝ Քրիստոսի 75 թուին։ Մանկութեան աւետարանները առհասարակ անվաւերական բաներ են եւ յետին ժամանակի գործ. ուստի 250 թիւը կեղծիք կը համարիմ։ Յայտնի չէ թէ Զէյթունցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու սուտ պատմութիւնն ա՞լ յունարէն գրերով գրուած էր. եթէ այո, այն ժամանակ կեղծիքը բոլորովին կը հաստատուի։ Ցաւալի է որ "այս անգին հնութիւնը Գող Վալի հուշակաւոր աւետարանին եւ ուրիշ կարեւոր ձեռագիրներու հետ այրեցաւ 1884ի մեծ հրդեհին։" Ասով զրկուած ենք կարողանալէ դրականապէս հաստատելու որ յիշեալ աւետարանն ալ, եթէ իրօք յունարէն գրերով հայերէն էր, յետին ժամանակի գրութիւն մ'էր։

Այս բոլորին եզրակացութիւնն այն է թէ մինչեւ Ս. Մեսրոբ ենթադրել հայալեզու գրականութիւն մը յոյն, պարսիկ կամ ասորի տառերով՝ անհիմն է. եւ թէ այս շրջանին հայերը

ունէին ոչ թէ հայերէն, այլ յունարէն, պարսկերէն եւ ասորերէն լեզուներով գրականութիւն։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Մեսրոբեան գիրը։

Բոլոր նախորդ այբուբեններու խափանումէն յետոյ, վերջին գրութիւնը՝ որ հայ ժողովուրդը գործածել սկսաւ Ե դարէն եւ անխափան կը պահէ մինչեւ հիմայ, Մեսրոբեան (կամ ընդհանուր անունով՝ Հայկական) գիրն է։ Այս գրերու գիւտի հանգամանքները, տեղի ու ժամանակի քննութիւնը կը պատկանին Ս. Մեսրոբի կենսագրութեան։ Այս գլխուն մէջ կը մնայ մեզ ուսումնասիրել բոլոր այն հանգամանքները՝ որ կը վերաբերին Մեսրոբեան գրերու ներքին կազմութեան։

Նիւթին ամբողջական ուսումնասիրութիւնը կը պարունակէ ութը գլխաւոր խնդիրներ. ասոնք են՝

Ա. Գրերու թիւը.

Բ. Մեսրոբեան այբուբենի յօրինուածութիւնը.

Գ. Գրութեան ուղղութիւնը.

Դ. Գրերու ձեւը եւ անոնց ծագումը.

Ե. Գրերու դասաւորութիւնը կամ կարգը.

Զ. Գրերու անունը.

Է. Գրերու հնչումը կամ արժէքը.

Ը. Գրերու տեսակները եւ զարգացումը։

Ուրեմն ներկայ գլուխն ալ պիտի պարունակէ ութը մաս՝ նիւթին ութը մասերուն համապատասխան։

Մեսրոպեան գրերուն թիւը։

1. Պատմագիրներու վկայութիւնը Մեսրոբեան գրերու թուի մասին. 2. Մատենագրական վկայութիւններ. 3. Հնագոյն արձանագրութեանց վկայութիւնը. 4. Նոր քննիչներուն կարծիքը. 5. Ղ. Աղայեանի կարծիքը. 6. Աւոր հերքումը. 7. Մեր 36 գրերը բոլորն ալ Մեսրոբի հնարածն են. Հին պատմիչներու եւ Նոր քննիչներու երկու տարբեր կարծիքները. 8. Անոնց քննութիւնը. եզրակացութիւն։

---

1. Թէեւ այսօրուան մեր գործածած հայերէն այբուբենը 38 գիր կը պարունակէ, բայց ինչպէս ամէնուն յայտնի է, անոնցմէ օ եւ ֆ վերջին դարերուն միայն աւելցուած են հին այբուբենին վրայ՝ յունարէնի եւ լատիներէնի ազդեցութեամբ։ Բուն Մեսրոբեան այբուբենը ունի 36 գիր (ա-էն մինչեւ ք)։

Բայց տեսնենք թէ իրօք Ս. Մեսրոբի հնարած այբուբենը 36 գիր էր, արդեօք այս թուին վրայ յաւելումներ կամ յապաւումներ տեղի ունեցած չե՞ն յետագայ դարերուն մէջ։

Մեսրոբեան գրերու թուին վրայ՝ մեր հին պատմագիրներուն (յատկապէս Կորիւնի, Փարպեցւոյն եւ Խորենացւոյն) մէջ ամենեւին տեղե-

կութիւն չենք գտներ։ Աւելի յետին մատենագիրներու մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները կան։

ա) Շնորհալւոյն վիպասանութեան հետեւեալ տողերը։

ԶԱստուածագիծ տառս ընկալեալ,
Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ,
Արեգական ելիւք չափեալ։

(Վիպաս. էջ 533։)

Հատուածին երկրորդ տողը շատ պարզ է. կը ներկայացնէ 36 թիւը $(3 \times 10 + 6 = 36)$. իսկ երկրորդ տողը մութ կը մնայ։ Չամչեան Ա. 755 կը համարի իբրեւ ակնարկութիւն տարւոյն 360 օրերուն („ըստ 36 տասանց աւուրց տարւոյն“)։

բ) Ասողիկ (Գլ. Զ. էջ 139) կը գրէ. „Դպրութիւն Հայոց լեզուիս էր գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ կարգեցաւ, իսկ զեօթն գրոցն պակասութիւն Մեսրովբ երանելի Տարօնեցի խնդրուածովք յԱստուծոյ առնու“։ (29+7=36։)

գ) Վարդան, էջ 49. „Սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն Հայերէն, քանզի եւ երկու գիր առ Դանիէլէ ասորւոյ գտեալ . . .“, որուն վրայ կ՚աւելցնէ թէ „այնմս Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս“։ (22+14 կ՚ըլլայ 36։)

դ) Կայսերաց Պատմ. „Գտաւ դպրութիւն Հայերէն լեզուին, էր գրով ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ . . . իսկ զեօթն գրոյն պակասութիւն Մեսրոպ երանելի Տարօնացի . . . հայցեալ

յԱստուծոյ եւ ցուցեալ նմա ի տեսլեան»։ (29 + 7 = 36։)

ե) Գանձարանի մէջ. «Քսան եւ ինն գիր էր շինած . . . Այն Աստուծոյ անեղին փառաց՝ եօթն գիր այլ ի վիմին դրոշմած»։ (Ձեռ. Թաւրիզի, թ. 43, էջ 318բ—321բ, Var. զեօթն գիրն ի քարին գրեաց՝ Ձեռ. Կարին. 466, էջ 182։) — Ուրեմն 29 + 7 = 36։

զ) Նոյն Գանձարանի մէջ՝ աւելի յետոյ. «Սրբայ Հոգի ջահեցաւ նոցին, վեցեակ վեցից համարեալ գրին»։ (6 × 6 = 36։)

է) Դարձեալ Գանձարան, ուրիշ տաղի մը մէջ. «Դանիէլ շնորհեալ, քսանեւինն գտեալ... Աստուած գթացեալ . . . եօթն գիր յայտնեալ։ (Ձեռ. Թաւրիզի, թ. 43, էջ 150բ—154ա։) — Հոս ալ 29 + 7 = 36։ — Իսկ Կարին. 466, էջ 57—61 «քսան եւ ինն» բառին տեղ ունի «քսան եւ հինգ», որ յայտնապէս սխալ է։

ը) Կարապետ Սասնեցի, էջ 41. «Որոյ անյապաղ առեալ ընդ իւր զիմաստութիւնն Դանիէլ եւ ժամանէ առ կոչողն իւր՝ թարգմանելով զվաղուց արարեալ նշանսն զկրկին տասն եւ զերկու տասն»։ — Հոս վերջին բառը պէտք է ուղղել տառն, որովհետեւ 2 × 10 + 2 × 10 արդէն անսովոր եւ ագեղ դարձուած մ՚է. ասով կ՚ունենանք 2 × 10 + 2 = 22, որուն վրայ աւելցնելով էջ 43 յիշուած 14 տառերը (գրէր մատանագիծ ի սալս սրտի իւրոյ չորեքտասան տառ), կ՚ունենանք 36 տառ։

ի) Ոսկեփորիկ (Ձեռ. Գէորգեան, թ. 263. էջ 255 եւ Կարինեան, թ. 1723, էջ 275) կը գրէ. «Հայերէն եղաւ դպրութիւն ի քսան եւ ինն գրոյ . . . իսկ զեւթն (գրոց) պակասութիւն ելից Մեսրոպ»։ (29 + 7 = 36)։

ժ) Դաւիթ Անյաղթին ընծայուած հանելուկին մէջ (տես վերը՝ էջ 81) «Զափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան, այժմ եմ երիցս երկոտասան»։ (այսինքն թէ առաջ գրերը 2×12=24 հատ էին, յետոյ եղան 3×12=36 հատ։)

ժա) Ցաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դաւթի անվաւերականին մէջ՝ (Սրուանձտ. Հնոց-Նորոց) «ունէին ԻԹ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ . . . Հրեշտակ տեառն էջ յերկիր . . . տայր նոցա զգիրս եօթն»։ (29 + 7 = 36։)

ժբ) Վարդանագրքին մէջ կը կարդանք (տես վերը էջ 88) «Զառաջինն ի նոցանէ (յԱսորւոց) էր առեալ 17 գիր . . . ապա յաղօթս ապաւինեալ . . . եւ վաղվաղակի ստեղծանէր ինն եւ տասն գիր»։ (17 + 19 = 36։)

Ինչպէս կը տեսնուի, այս բոլոր յիշատակութիւնները միաձայն կ'ընդունին 36 մեսրոպեան գիր։ Ասոնցմէ հնագոյնը Ասողիկինն է, Ժ դարէն։ Աւելի հին տեղեկութիւն չկայ։ Անստոյգ է Դաւիթ Անյաղթին ընծայուած հանելուկին թուականը, թէեւ ասիկա մինչեւ Ե դար հանել ուզուի։ (Այսպէս Հ. Ղ. Մ., Բազմ. 1848, էջ 248—49)։ Անծանօթ է նոյնպէս Կայսերաց

գրոց թարգմանութեան ժամանակը, զոր ոմանք Անանիա Շիրակացիին կու տան (Է դար) եւ ոմանք Ուխտանէսին (Ժ դար)։ Հմմտ. Զարբ. Հայկ. հին Դպր.[3] էջ 465 եւ Ալիշանի Հայապատումը՝ Ա. 71բ։

2. Բայց այս խնդրին մէջ մեզի օգնութեան կը հասնին անուղղակի միջոցներ։

Է դարուն ունինք երկու քերթող՝ Կոմիտաս կաթուղիկոս եւ Դաւթակ Երգիչ, որոնց առաջինը դրած է Հռիփսիմեանց շարականը եւ երկրորդը՝ Աղուանից Ջուանշիր իշխանին մահուան վրայ ողբ մը։ Այս երկու դրութիւններն ալ տուն տուն այբուբենական կարգով ըլլալով՝ կը պարունակեն բոլոր 36 տառերը (–էն մինչեւ +)։

3. Անցնինք հիմայ արձանագրութիւններուն։

Հայերէն ամենահին արձանագրութիւնը կը համարուի Տեկորի եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան բարաւորին արձանագրութիւնը, որ հրատարակեց նախ Սարգսեան, Տեղագր. էջ 206 եւ յետոյ Ալիշան, Շիրակ էջ 132։ Ալիշան այս արձանագրութիւնը կը դնէ Ե դարէն, ինչպէս ընդունած են նաեւ բանասէրներէն շատերը։ (Յուսիկ եպս., Արարատ 1892, էջ 879 կը համարի Է դարու սկիզբէն։) Ասոր չափ հին կը կարծուին նաեւ այն քանի մը մոզայիք արձանագրութիւնները՝ որ գտնուեցան Երուսաղէմի մէջ՝ Ձիթենեաց լերան քով, Ռուսաց վանքի շինութեան ժամանակ եւ զորոնք հրատարակեց Երուսաղէմի Սիոն թերթը, ապա ալ Արարատ 1871,

էջ 251, 1872, էջ 494, պատմ. կամ ուղեցոյց Ս. Տեղեաց էջ 167, Նաեւ Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագր. էջ 137։ Այս արձանագրութեանց մէջ տարեթիւ չկայ, բայց մէկուն մէջ կայ “հոռի ԺԸ„ ամսաթիւը. ասկէ կը հետեւցնեն թէ հայ թուականի հաստատութենէն առաջ ըլլայ արձանագիրը։

Որոշ թուականով ամենահին արձանագրութիւններ կը համարուին՝ 1. Հառիճի Ս. Յարութիւն մատուռին քով թաղուած Երեմիա երաժիշտին տապանաքարը՝ ԺԷ = 568 թուէն (Ալիշան, Շիրակ էջ 163)։ 2. Սեբաստիոյ մօտ Սոխկերի քարայրին արձանագրութիւնը՝ ԽԷ = 598 թուէն (Հրատ. Սարգս. Տեղագր. էջ 65. արձանագրութեան նմանահան արտագրութիւնը ինձ հաղորդեց թղթակից բարեկամս՝ Սեբաստացի Պր. Կ. Գաբիկեան)։ 3. Խազմասի գերեզմանատան մէջ գտնուած տապանաքար մը՝ ԻԲ = 573 թուէն (Մ. Վ. Բարխուդ. Աղուանից երկիր, էջ 134)։ 4. Շամախիի Գէօքչայ գաւառին Ղալակեա գիւղին գերեզմանատան մէջ գտնուած տապանաքար մը՝ ԼԴ = 585 թուէն (անդ, էջ 209)։ Բայց ասոնք ամէնքն ալ կասկածելի են, գրեթէ բոլորին ալ հարիւրաւոր թուանշանները կոտրած կամ յապաւուած ըլլալով։ Ստոյգ կը մնայ յատկապէս Տեկորի արձանագրութիւնը։ Արդ՝ այս արձանագրութեան մէջ գործածուած կը գտնենք հայերէն գրերուն ամենամեծ մասը (պատահաբար միայն գործածուած չեն հոն՝ է, ը, ժ, ծ, ճ, ւ, ջ, ֆ, + տառերը)։

4. Նոր քննիչներէն ոչ մէկը կասկած յայտնած է Մեսրոպեան գրերու թուի մասին. բոլորն ալ կ'ընդունին որ մեր գրերը Մեսրոպի օրով 36 հատ էին։ Այսպէս՝ Չամչեան, Աւգերեան, Ինճիճեան, Ալիշան, Էմին, Պատկանեան, Լանկլուա, Լոկարա, Հիւբշման, Սարգսեան, Յարութիւնեան, Միւլլէր, Գարագաշեան, Տաղաւարեան, Տաշեան, Մէնէվիշեան եւն եւն։ Ասոնց վկայութիւնները աւելորդ կը դտնեմ մի առ մի յիշատակել, որովհետեւ վերը՝ Դանիէլեան գրերու առթիւ (գլուխ Դ. 8) արդէն յիշած եմ։

5. Միմիայն Ղ. Աղայեանն է որ այս կարծիքէն կը շեղի։

Իր քանի մը գրուածքներուն մէջ[1] Աղայեան այն կարծիքը կը յայտնէ թէ Մեսրոպի հնարած այբուբենին մէջ չկային ե, ւ, ի, յ գրերը. այլ այս չորսն ալ յետին ժամանակներու մէջ հնարուած բաներ են։ Ասոր իբր ապացոյց մէջ բերուած խօսքերը այնպիսի տգիտական բաներ են, որ մարդ կը զարմանայ թէ իրօ՞ք ասոնք գրագէտ մարդու գրուածներ են։

Աղայեան նախ ընդհանուր տեսութիւն մը կ'ընէ Մեսրոպեան գրերուն վրայ, բայց այնքան

---

1 Հմմտ. յատկապէս՝ Սուրբ Լեզու, Մուրճ 1890, էջ 1581—1591 եւ 1713—1721 (մանաւանդ՝ էջ 1587—1589). Մեր գրերի թիւն ինչու էր 36, Մուրճ 1891, էջ 1575—1579. Մեր ուսուցիչներին ընկերական նը—եր, Թիֆլիս 1892. Վերջին գրքոյկին մէջ ամփոփած է այս առթիւ զանազան տեղեր հրատարակած յօդուածներուն էութիւնը.

ճապաղ, մթին ու անհասկանալի. որ երկար աշխատութեան պէտք կայ իր միտքը ըմբռնելու համար։ Իր ըսել ուզածը կրնանք հետեւեալ ձեւով պարզել։ — Մեր հայ գրերը կը բաժնուին երեք տեսակի.

1. Բուն հայ գրեր, այսինքն այն գրերը՝ որ չեն գտնուիր պարսիկ, ասորի կամ յոյն այբուբեններին մէջ, եւ հետեւաբար չեն կրնար անոնցմէ փոխ առնուած ըլլալ։ Այս գրերն են՝ ը, ո, ծ, ջ, ճ, ռ, ց։

2. Այն գրերը՝ որ կը գտնուին թէ հայ, թէ ասորի եւ թէ պարսիկ այբուբեններին մէջ։ (Այս գրերուն ցուցակը չի տար Աղայեան։)

3. Այս երկու շարքի գրերը հանելով մեր այբուբենէն՝ կը մնան է, ղ, ի, յ յունական գրերը։

Ս. Մեսրոպ "յունական տառերից ոչ մէկ հատ չի վերցրել", որովհետեւ եթէ յունական այբուբենէն օգտուած ըլլար, անկարելի է որ անոնց երկու օերէն (o եւ ω) մէկն ու մէկը չառնէր։ Մեսրոպ — երկբարբառին տուած էր 4—5 պաշտօն, այն է ով, ո, ու, օ, ով ձայները. յունական o կամ ω գիրը փոխ առնելով՝ ճիշտ այս անպատեհութենէն պիտի ազատէր Մեսրոպ։ Բայց նա չուզեց օգտուել յունարէնէ։ Այս պատճառով ալ է, ղ, ի, յ գրերը՝ որ յունական են, չեն կրնար ըլլալ Մեսրոպի գործը։

Մեսրոպի ժամանակ է գրին տեղ կը գրուէր ե. ինչպէս՝ բերեմ, բերես, եւ անոնց բնական հետեւութեամբ անշուշտ նաեւ բերէ, հին ձեռա-

գիրներու մէջ արդէն կը գտնենք է գրին տեղ ե։ Մեսրոպէն շատ յետոյ՝ Ունիթոռները հնարեցին այս է գիրը, որ սակայն չկրնալով ամբողջապէս փոխարել հին ե-ը, հաստատուեցաւ միայն բառերուն ծայրը եւ երբեմն ալ մէջերը։

վ եւ ւ գրերը հնչական տարբերութիւն չունին եւ չունէին. մէկը հաստ, մէկը նուրբ կամ մէկը բաղաձայն եւ միւսը ձայնաւոր չէ եղած։ Մեսրոպի ժամանակ ուա, ուե, ուէ, ուի, ուո, ուը ձեւերը կը կարդացուէին «ուվա, ուվե, ուվէ, ուվի, ուվո, ուվը»։ Օրինակի համար՝ Նուէր բառը կը կարդացուէր Նուվէր (nuver). յետոյ ըստ օրինի ու ձայնը սղուելով ը, բառը դարձաւ Նըվէր, ինչպէս կը գրուի տողադարձի ժամանակ։ Ուղղագրութիւնը իբրեւ վ՝ հնարուած է նոյնպէս Ունիթոռներու ձեռքով։

Մեսրոպի ժամանակ մեր այսօրուան օ գրութեան տեղ կը գործածուէր ու. ինչպէս՝ [illegible], [illegible] ևն. օ չկար։ Մեսրոպը Սիւնեաց երկրին մէջ եւ Սիւնեցոց համար գրելով աւետարանն ու Մաշտոցը, բնական է որ Սիւնեցոց բարբառով ալ գրեց. արդ՝ Սիւնեաց բարբառին մէջ՝ մինչեւ այսօր օ չկայ. այլ միշտ ու կը հնչուի. (օր. [illegible] = Աստուծով, աղու = աղով ևն). ուստի Մեսրոպ ալ ու գործածած է եւ ոչ բնաւ օ։

Այս բոլորէն կը հետեւի որ է տառն ալ եկամուտ է. Մեսրոպի այբուբենին մէջ չկար այդպիսի գիր։ Երբ Թրակացւոյն Քերականութիւնը թարգմանեցին յունարէնէ, յունարէնի

հետեւողութեամբ աւելցուցին նաեւ ֆ ձայնը, որ միայն բառերուն սկիզբը յաջողեցաւ մտնել։ Պիտի գայ օր մը՝ երբ մենք բառին սկիզբէն ալ պիտի ջնջենք այդ գիրը եւ մեր այբուբենէն բոլորովին դուրս պիտի վտարենք։

է եւ օ գրերուն համար ապացոյց բնաւ բերած չէ Աղայեան. "Մեր գրերի թիւն ինչու էր 36" յօդուածին մէջ ընդհանրապէս կ'ըսէ որ այս ե, է, օ, ֆ գրերը Մեսրոպէն շատ յետոյ աւելցուցին մեր այբուբենին վրայ՝ թուագրութեան հաշիւը ճիշտ բերելու համար. (ուրեմն ա—ժ = 1—10, ժ—ճ = 10—100, ճ—ռ = 100—1000, ռ—ք = 1000—9000)։ Առանց այս չորս գրերու յաւելուածին՝ 5000ի վրայ պիտի կանգնէինք։

6. Ահա ասոնք են Աղայեանի տեսութիւնն ու մէջ բերած փաստերը։

Բանասիրութեան համար աւելորդ էր վիճել այսպիսի գրութեան մը դէմ, որ ծայրէ ի ծայր անհեթեթ սխալներով լի է։ Բայց որովհետեւ մեր աշխատութեան մէջ մենք ուզած ենք ամբողջական ըլլալ եւ հայ այբուբենի առթիւ յարուցուած ամէն խնդիր շօշափել, ուստի ստիպուած ենք խօսելու։

Ամենէն առաջ նկատենք հաշուի անտեղի սխալը, որ նախորդ գլխով ալ յիշեցինք։ Աղայեան դնելով Դանիէլեան գիրը 22 ասորապարսիկ տառերէ բաղկացած, կ'աւելցնէ ասոր վրայ 7 Մեսրոպեան գրեր (ը, ո, ծ, յ, ձ, ւ, ց) եւ յետոյ ալ 4 ունիթոռական գրեր (ե, է, օ, ֆ)։ Բայց ասով

գումարը կ՚ըլլայ 33. ուր են հապա մնացեալ երեք գրերը։

ը, օ, ծ, յ, ճ, ա, ց գրերուն համար կ՚ըսէ թէ բնիկ հայ են եւ չեն գտնուիր ասորի, պարսիկ եւ յոյն այբուբեններուն մէջ։ Բայց սխալ է. ծ կայ ասորերէնի մէջ (հմմտ. Ծնծղայ, Մծբին, Ծոմ, Մեծղայէմ, Նածըրայէ եւն բառերը՝ որոնք ասորերէնէ փոխառեալ են)։ ճ կայ պարսկերէնի եւ պահլաւերէնի մէջ (հմմտ. ճրագ, ճիճու, ճերմակ, ճաշակ, ճաշան եւն բառերը). օ կայ յունարէնի մէջ (o). Մեծ տգիտութիւն կ՚ըլլայ եթէ ըսենք թէ հայերէն օ գիրը Ս. Մեսրոպի ժամանակ հնչուելով աւ՝ համապատասխան չէր յունական o-ին։

Չեմ հասկնար թէ ինչ մտածելով է, վ, է, յ գրերը յունական միայն կը կարծէ։ Ի գիրը կայ թէ ասորերէնի մէջ եւ թէ պահլաւերէնի մէջ. յ գիրը յունարէնի մէջ բնաւ չկայ եւ միայն պահլաւերէնի y գիրը կրնայ ասոր համապատասխանել. (հմմտ. յաւիտեան, Յազկերտ, յաչել)։ Եթէ կայ գիր մը՝ որուն համար յատկապէ՛ս պէտք է ըսել թէ յունական չէ, այդ ալ վ գիրն է (եւ վ ձայնը), որ յունարէնի մէջ բոլորովին կը պակսի. պարսիկը, պահլաւը, զէնդը, ինչպէս նաեւ ասորին ունին վ։ Կ՚երեւայ թէ Աղայեան β գիրը նոր հնչումով V կը կարդայ!!!

Աղայեան գաղափար չունի մեր գրերու հին հնչման մասին. աւ երկբարբառը ոչ ավ կը կարդացուէր, ոչ օ, ոչ աւ, ոչ o եւ ոչ ավ.

այլ միայն եւ միայն ɑɑ, հնչում մը՝ որ կայ այսօր գերմաներէնի, անգլերէնի, արաբերէնի եւ քրդերէնի մէջ. այսօրուան հայը այսպիսի հնչում չգիտէր եւ ինք չունենալով՝ կը կարծէ թէ հին հայն ալ չունէր։ Հայը այսօր — երկբարբառը ɑv կը կարդայ եւ կը կարծէ որ Ե դարուն ալ այսպէս կը կարդային։ Ո՛չ։ Հին հայերը չէին կրնար հնչել ɑv, ինչպէս որ մենք ալ այսօր չենք կրնար հնչել ɑɑ։ (Ասոր վրայ քիչ մ'աւելի ընդարձակ տես վարը՝ § Է)։

Հնագոյն ձեռագիրներուն մէջ, կ'ըսէ Աճառեան, ե կը գործածուի եւ ոչ է։ Բայց ասիկա շատ սահմանափակ բան մ'է. ե-ի գործածութիւնը մեր ներկայ է-ին տեղ՝ կը գտնենք միայն թե, եթե, թեպետ, երբեք բառերուն եւ անկատարներու մէջ. ինչ. եաք, եիք, եին, հարցանեին, գիտեաք. տեսանեաք եւն. (տես Յուշարձան, էջ 68, Կրկնագիր Ագաթանգեղոսի գրութեան առթիւ, եւ Meillet, իր Նորատիպ հայերէն քերականութեան մէջ, էջ 6)։ Ասոնցմէ դուրս է գիրը կայ ամէն տեղ եւ ամէն հին ձեռագրի մէջ. օր. Կրկնագիր Ագաթանգեղոսի մէջ, Յուշարձան՝ էջ 73բ է մեջ, 75ա փոքնապեցե, եցե. 77բ ղոր-դորե, [illegible], էջ 79ա անդեն, 81բ որքայեն, է [illegible] եւն եւն։ Է գիրը քանի մը տեղ արդէն լեզուաբանական պահանջ է եւ կը ներկայացնէ հին ե + յ երկբարբառը. այսպէս բայերուն երրորդ դէմքին վրայ. բեր-եմ բերեա, բերեայ = բերէ (տես Meillet, նոյն տեղը՝ էջ 22)։

Վ եւ ւ միայն այսօր հնչական տարբերութիւն չունին. Հին ժամանակ շատ տարբեր էին. Ւ ունէր մեր այսօրուան հնչումը, իսկ ւ կը հնչուէր w, հնչում մը՝ որ մենք այսօր կարող չենք արտաբերել, եւ որ կը գտնուի անգլերէնի, արաբերէնի, քրդերէնի եւ քանի մը հեռաւոր Հայ բարբառներու մէջ, այն է՝ Սուչավա, Մարաղա, Հաջը։

Ամենէն աւելի տարօրինակ է այն կարծիքը թէ է, ի, յ, ւ գրերը Թրակացւոյն ժամանակ կամ Սունիթոռական շրջանին աւելցուած են։ Քիչ մը վերը տեսանք արդէն խումբ մը հին արձանագրութիւններ, որոնց մէջ կան գործածուած այս գրերը։ Տեկորի արձանագրութեան մէջ՝ որ Ե դարէն է, կան ի, յ, ւ տառերը. միայն է չկայ։ Եթէ ուզենք, կրնանք ասոր վրայ ուրիշներ ալ աւելցնել։ Օրինակի համար՝ Նախիջեւան գաւառի Ալաման գիւղին եկեղեցւոյն շրջապատ արձանագրութիւնը՝ ՁԵ = 636 թուէն (Հրատ. Սարգսեան, Տեղագր. 194, Ալիշան, Շիրակ էջ 125), ունի 1 ւ, 13 ի։ Ս. Հռիփսիմէի տաճարին արեւմըտեան դռան կամարին վրայ՝ Կոմիտաս կաթուղիկոսի արձանագրութիւնը՝ Է դարէն (Հրատ. Շահխաթ. Ա. 264, Ալիշան, Այրարատ 238, Աբ. արք. Մխիթ. Արարատ 1875, էջ 18, լաւագոյնը Գ. վրդ. Յովսեփեան, Արարատ 1898, էջ 442) ունի 1 ւ, 10 ի, 5 յ. («ւկոյէօ» բառին մէջ երեք գրերն ալ կան)։ միայն է չկայ, նոյն կաթուղիկոսին արձանա-

գրութիւնը՝ տաճարին ներսը՝ աւագ սեղանին եռեւը՝ արեւելեան պատին պատուհանին ճակատը ագուցուած քարին վրայ (Հրատ. Գ. Վ. Յովսէփեան, Արրտ. 1898, 441) ունի 7 է, 3 յ։ Է գիրը հոս ալ չկայ։ Բայց թէ՛ հոս եւ թէ՛ վերիններուն մէջ գործածուած չըլլալը բոլորովին պատահական է, որովհետեւ բացառական հոլով գոյական մը կամ բայի եզակի երրորդ դէմք մը գործածուած չէ[1]։

Այսպէս ուրեմն Աղայեանի փաստերը ամբողջապէս սխալ են եւ ամէնեւին բանի մը չեն զօրեր։ Հեղինակը յետին միտք մը միայն ունէր․ այն է իբր թէ բարեփոխել հայերէն ուղղագրութիւնը եւ անոր մէջէն երեք տեսակ V գրութեան ձեւերէն (ւ, ու, վ) երկուքը ջնջելով՝ պահել մէկ հնչիւնին մէկ գիր։ Նպատակը բարի էր (որովհետեւ գիտական՝ այսինքն հնչական ուղղագրութիւն մը այսօր բոլոր ազգերու մէջ եւ բոլոր լեզուներու համար ալ ցանկալի եղած է), բայց միջոցը սխալ, իսկ արդիւնքը՝ բաբելոնեան խառնակութիւն մը, որուն մէջ կը գտնուի այսօր արեւելեան հայերէնի ուղղագրութիւնը, Աղայեանի պատճառով։ Աղայեան ոչ միայն չկրցաւ հասնիլ իր նպատակին, որովհետեւ չկրնալով վտարել բառասկզբի վ գիրը, չկրցաւ մէկ հնչիւնին մէկ գիր սկզբունքը հաստատել, այլ եւ ընդհակառակը՝ աւելի խանգարեց հայերէն ուղղագրութիւնը, որովհետեւ

---

[1] Է ձայնին հայերէնի մէջ Քրիստոսէ առաջ ալ գոյութեան ապացոյցները տես վերը Գլ. Դ. § 9։

վ, —, – գրերուն դիւրին ու հաստատուն կանոնները խառնակուեցան ու մոռցուեցան, եւ մէկ գրին երկու հնչում տալու անախորժ դրութիւնը աւելի հաստատուեցաւ։

7. Հաստատելէ յետոյ թէ Մեսրոպեան այբուբենը ունէր 36 գիր, պէտք է քննել թէ այս գրերը բոլորն ալ Մեսրոպի հնարածնե՞րն են, եւ եթէ ոչ՝ որո՞նք են Մեսրոպի հնարածները։

Այս խնդրին մէջ թէ՛ հին մատենագիրները եւ թէ՛ նոր քննիչները երկու մեծ խումբի կը բաժնուին։

Առաջին խումբը կ'ընդունի որ Մեսրոպեան գրերը անկախ են Դանիէլեան գրերէն, թէ Դանիէլեան գրերը հայերէն չէին եւ թէ Մեսրոպ իր նշանագրերը հնարելու ժամանակ՝ անոնցմէ օգտուած չէ. հայերէն այբուբենը ամբողջապէս Մեսրոպի հնարածն է։

Երկրորդ խումբը կ'ընդունի որ Դանիէլեան գիրը հայերէն էր, որ Մեսրոպ ձեռք անցընելէ յետոյ՝ պէտք չունէր մէկ կողմ նետելու. նա պակասները միայն լրացուցած է եւ կազմած է հայերէն այբուբենը։

Առաջին խումբին գլուխը կանգնած է գրերու գիւտին ամէնէն հաւաստի պատմիչը՝ Կորիւն. "Որում եւ պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ հայրական չափուն ծնանել ծնունդ՝ նորոգ եւ սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին։ Եւ անդէն վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ

կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք եւ կապօք եւ ձայնատուր նշանօք» (էջ 10[1])։ Վերջին երեք բառերը (նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ) այնպիսի թանկագին բառեր են, որ իրենց համառօտութեան մէջ ամէն գաղտնիք կը բացատրեն։ Մեսրոպ ըրաւ այբուբենին վրայ ինչ որ պէտք էր. տուաւ անոնց ձեւերը (նշանակել), դրաւ անոնց անունները (անուանել), որոշեց անոնց կարգը (կարգել), աւելցուց ձայնաւորները։ Կորիւն մասնաւոր տառերու գիւտին վրայ չի խօսիր, այլ ընդհանրապէս կ՚ըսէ «նշանագիրս հայերէն լեզուին». ասկէ պէտք է հասկնանք որ Մեսրոպի գտած հնարած գրերը մեր այբուբենին բոլոր գրերն էին։ Այս բանը աւելի կը շեշտէ ձայնաւորներու առանձին յիշատակութիւնը, որմէ կ՚երեւայ որ բաղաձայններն ալ Մեսրոպինն էին։ Վերջապէս Նորոգ բառը՝ որ կը պատկանի ծնած գրերուն (եւ ոչ թէ աջին), կը ցուցնէ թէ այն գրերը Մեսրոպի ձեռքով նոր հնարուած էին եւ ոչ թէ հին Դանիէլեան գրերն էին։

Կորիւնէն յետոյ կու գայ Խորենացին, որ գրերու գիւտը նոյնպէս ամբողջովին կու տայ Մեսրոպին. «Երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի . . . եւ յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպաձեւեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ, փոխադրելով

---

1 Ըստ Գ. Տէր-Մկրտչեանի կազմած բնագրին (տե՛ս Արար. 1912, էջ 510)։

զհայերէն աթուլթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղոբայից Հելլենացւոց (Խոր. Գ. ծգ)։ — (Հոս Խորենացւոյն մէջ յետոյ աւելցուած եօթը ձայնաւորներուն մասին տես քիչ մը վարը)։

Գրեթէ նոյն բառերն ունի փոքր Կորիւն (էջ 10), ինչպէս նաեւ Կիր. Գանձակեցի, էջ 15. "Երեւեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռին Հզօրին, գրելով ի վերայ վիմի, եւ ծանուցաւ ամենայն համանգամայնս. եւ յարուցեալ ստեղծ զգիրսն"։

Շնորհալին ալ՝ համառօտ ակնարկի մը մէջ՝ այսպէս կը մտածէ.

Ըստ Մովսեսի արժանացեալ,
Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ։

Նոր քննիչներէն այս կարծիքը կը պաշտպանեն Ջամչեան, Աւգերեան, Իգ. Փափազեան եւ Մէնէվիշեան։

Աւգերեան կը գրէ. "Ընկալաւ (Մեսրոբ) տեսլեամբ զկատարեալ նշանագիրս բաւականս վասն ճոխ եւ բազմահնչիւն լեզուիս հայոց" (Լիակ. վրք. սրբ. Ե. 292—3)։ Նոյն հետեւողութեամբ է Իգ. Վ. Փափազեանց (Պատմ. եկեղ. էջ 227). "Երեւութացան նմա ձեւք տառիցն եւ հնչմանց, սերտ տպաւորութեամբ ի սիրտ եւ ի խորհուրդս մտացն՝ բովանդակեալ ունելով զամենայն փառս բազմահնչիւն լեզուիս"։ Բայց այս մասին ընդարձակ եւ մանրամասն կը խօսի Ջամչեան, Ա. 493 եւ 755—761։

Ջամչեան իբր փաստ առաջ կը բերէ նախ՝ պատմագիրներուն վկայութիւնը, երկրորդ՝ այն հանգամանքը՝ որ երբ Մեսրոբ գրերը ձեռքը կը դառնայ Հայաստան, Թագաւոր եւ կաթուղիկոս հանդիսաւոր կերպով ընդ առաջ կ՚ելլեն եւ անոր բերած գրերը իբր աստուածատուր շնորհք կ՚ընդունին. երրորդ՝ Ս. Մեսրոբ որ Վրաց ու Աղուանից այբուբենը ամբողջապէս հնարեց, չպիտի՞ կրնար իր ազգին գրերը ամբողջապէս հնարել։

Հ. Գ. Մէնէվիշեան՝ Տաղաւարեանի գրքին ընդարձակ քննադատականին մէջ (*ՀԱ.* 1896, *էջ* 213—7) *Դանիէլ ասորիին գործը լոկ իբր փորձ կը համարէ եւ մեր ամբողջ այբուբենի գիւտը կու տայ Մեսրոբին։*

Ահա ասոնք են առաջին կարծիքին պաշտպանները։

Գալով երկրորդ կարծիքին, ասոր կը պատկանին հին պատմիչներուն եւ նոր քննիչներուն մեծագոյն մասը։

Հին պատմիչներուն մէջ այս կարծիքին առաջին պաշտպանն է Փարպեցին, որ Մեսրոբեան գիրը ուղղակի Դանիէլեան գիրը կը դնէ. "Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ եւ երանելեաւն Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն (Դանիէլի) ի Հաբէլէ՝ ուրախ լինէին։ Եւ այսպէս դիպեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց, յերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով

կարգադրութեան գրենոյս եւ հեգենային ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնականս եւ այլ արս բանիբունս եւ մտացիս ի քահանայից Հայոց, որք էին սակաւ մի եւ նոքա, որպէս երանելին Մաշտոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հեգենայինսն . . . (Մաշտոց) զոր զարթոյց Աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվաղընջուցն գրեալ շարագիրս տառից, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր»։ (Փարպ. 1904, էջ 15—16։)

Փարպեցիէն յետոյ կու գայ Խորենացին (Գ. ԾԳ), որ թէեւ իսկապէս առաջին խումբին կը պատկանի, բայց անոր ձեռագիրներէն մէկուն մէջ աւելցուած է եօթը ձայնաւորներու յիշատակութիւնը. “Երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի. ա. ե. է. ը. ի. ո. ւ»։ Ասով կ'իմացուի որ Մեսրոպ Դանիէլեան գիրը անփոփոխ պահելով՝ իր կողմէն աւելցուց միայն 7 ձայնաւորները։

Խորենացիէն յետոյ եկող գրեթէ բոլոր պատմիչներուն առջեւ կը բացուի ազատ ասպարէզ՝ համանման կարծիքներու համար, թէեւ ոչ ամէնքն ալ միեւնոյն ձեւով։ Ասոնք ամէնքն ալ կը պատմեն թէ Մեսրոպ Դանիէլեան գիրը անփոփոխ պահեց եւ անոր պակասները միայն լրացնելով՝ կազմեց իր այբուբենը։ Բայց այս պակասներու թուին համար մեծապէս կը զանազանին իրարմէ։ Ոմանք որ Դանիէլեան գրերը 22 կը դնեն, կ'ընդունին հետեւաբար որ Ս. Մեսրոպ նարած ըլլայ հնացեալ 14 գրերը. ոմանք որ կը

գնեն 29 գիր, Ս. Մեսրոպին կու տան 7 գիր. այսպէս եւ 24 գիր գնողները՝ կու տան 12 գիր, իսկ 17 գիր ընդունող Վարդանագիրքը՝ 19 գիր։

Պատմիչներուն մեծագոյն մասը 7 գիր աւելցուած ըլլալու կողմն է. այսպէս են՝ Ասողիկ, Ոսկեփորիկ, Կայսերաց գիրք, Մովսէսի եւ Դաւթի անվաւերականը եւ Գանձարան։ “Մաշտոցն երանելի . . . դանիէլեան նշանագրօք զդպրութիւն ըստ Հայումս յօրինէր ընկերօք ոմամբք, տուեալովք նմա ի Սահակայ։ Յետ որոյ դարձեալ եւս ի վեցերորդումն նորին Վռամ-Շապոյ . . . վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր (Ասող. էջ 74)։ Դպրութիւն Հայոց լեզուիս իթ գիր ի Դանիէլէ Փիլիսոփայէ ասորւոյ կարգեցաւ. իսկ չեօն գրոցն պակասութիւն Մեսրովբ երանելի տարօնեցի խնդրուածովք յԱստուածոյ առնու„ (Ասող. էջ 139)։ “Ա. ե. է. ը. ի. ո. ւ. այս գրերս աւելաւ ի Մեսրոպա գեղեցիկ վարդապետէ . . . եւն„. (Ոսկեփ. Ձեռ. Էջմ. թ. 263 եւ 1723. ամբողջ հատուածը տես վերը՝ էջ 86—87)։ “Յորոյ աւուրս գտաւ դպրութիւն Հայերէն լեզուին, իթ գրով ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոյ կարգեցաւ . . . իսկ չեօն գրոյն պակասութիւն Մեսրոպ երանելի տարօնացի . . . հայցեալ յԱստուծոյ եւ ցուցեալ նմա ի տեսլեան“ (Կայսերաց պատմ.)։ “Յայսմ ժամանակիս եղեւ խնդիր պակասութեան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, իթ գիր ի Դանիէլէ Փիլիսոփայէ ասորոյ՝ աշակերտ սրբոյն Գրիգորի. իսկ սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ

բազում աշխատութեամբ պէտս արարին . . . յետոյ երեւցաւ ի տեսլեան Հրեշտակ տեառն . . . էջ յերկիր առ Նոսա եւ որպէս ի տունջեան խօսէր ընդ Նոսա, եւ յաման ինչ խեցեղէն՝ մատամբ նկարեալ տայր Նոցա զգիրս եօթն„։ (Մովսէսի եւ Դաւթի անվաւերականը, Հնոց-Նորոց, էջ 41—46։)

Վերջապէս Գանձարանի մէջ կը կարդանք հետեւեալ տողերը.

Քսան եւ ինն գիր էր շինած,
Այլ անօգուտ էր ընթերցողաց,
Զի ոչ կապէր հեգ բանից անուանց,
Այլ անհոգի մարմնոց նմանած . . .
Այն Աստուծոյ անեղին փառաց՝
Եօթն գիր այլ ի վիմին դրոշմած։
(Var. զեօթն գիրն ի քարին գրեաց)։ . . .

Տպաւորեալ ի սիրտս Նորին
Այն որ գրեցաւ աջովն անեղին,
Այբ, եչ եւ է կարգեալ ընդ եթին,
Ոյ եւ ւիւն՝ որ եօթն կոչին.
(Var. ի եւ ու իւնն ի կարգին.)

Զոր առեալ Մեսրոպ սքանչելին,
Խառնեաց ի յայլ գիրսն որ նախ էին։
(Var. զոր եւ առեալ մեծի Մեսրաւպին,
Խառնեալ ի յայլ գրերն առաջին։)

Սոքայ հոգի ջահեցաւ Նոցին,
Վեցեակ վեցից համարեալ գրին։
(Ձեռ. թուր. 43, էջ 318բ—321բ,
Var. Էջմ. կարին. թ. 466, էջ 182։)

Հայ գիր յօրինեալ,
Վռամշապուհ օգնեալ,
Վախրիճ գործակցեալ,
Դանիէլ շնորհեալ,
Քսան եւ ինն գտեալ,
(Var. քսան եւ հինգ)
Նախնեացն արարեալ...
Աստուած գթացեալ,
Հրեշտակ Տեառն իջեալ,
Մատամբ փորագրեալ...
Եօթն գիր յայտնեալ.
Այն հոգի ջահեալ,
Զայլ գիրսն յարուցեալ,
Սիղոբայք հեգեալ,
Բանն յար մնացեալ,
Ի գիրս միացեալ,
Զիմաստս պատմեալ։

(Ձեռ. Թաւր. 43, էջ 150բ—154ա,
Var. Էջմ. կարին. Թ. 466, էջ 57—61։)

Եօթը գիր ընդունողներուն մէջ կը յիշուի նաեւ հին հեղինակ մը՝ Անանիա Շիրակացի (տես Բազմ. 1848, 248)։ Բայց այս բանը ուրիշ տեղ մ'ալ կրկնուած չեմ գտներ. եւ կը կարծեմ որ այս անունով կ'ուզուի ակնարկել Կայսերաց Պատմութիւնը, որ յիշեցինք վերը։

Դանիէլեան այբուբենը 22 գրէ բաղկացած ընդունելով՝ Ս. Մեսրոբին 14 գիր կու տան միայն Կարապետ Սասնեցի եւ Վարդան պատմիչ, երկուքը իրարու գրեթէ ժամանակակից, կամ

Սասնեցին քիչ մը աւելի հին։ “Առեալ ընդ իւր զիմաստութիւնն Դանիէլ եւ ժամանէ առ կոչողն իւր՝ թարգմանելով զվաղուց արարեալ նշանսն՝ զկրկին տասն եւ զերկու տառսն (տպուած է տառ. այս սրբագրութեան մասին տես վերը՝ § 1)*, որք ոչ բաւականանային բայից մերոց ... (յետոյ կ'աւելցնէ) տեսանէր ... զՏէրն հրեշտակաց՝ մարգարէական աչօք՝ որ գրէր մատանագիծ ի սալս սրտի իւրոյ չորեքտասան տառ„։ (կ. Սամ. էջ* 41, 43*։) “Սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն, քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլի ասորւոյ գրեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղեւ յառաջնոցն . . . եւ ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել զաստուածաշունչ մատեանս ի հայ բարբառ։ Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս, աջով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա„ (Վարդան, էջ* 49*)։ “Լեալ է հայերէն գիր հնոցն . . . զորոյ զթերութիւնն ելից նորա մեր Եզրաս, աստուածախառն շնորհօք լցեալ, նորոգիչ նորոյս Իսրայելի եւ կարգաւորիչ„ (անդ, էջ* 50*)։*

Դաւիթ Անյաղթին ընծայուած հանելուկին մէջ եւ Մագիստրոսի քով Ս. Մեսրոբին կը տրուի 12 *գիր, իսկ Վարդանագրքին մէջ՝* 19 *գիր (տես վերը՝ էջ* 81, 88*)։*

Յաւելեալ գրերու թուի մասին անտարբեր է Սամ. Անեցի, էջ 68*. “Զդանիէլի նշա-*

նագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ։ Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր Նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ. որով եւ գպրութիւնք եւ գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին»։

Գրեթէ սոյն նման բան մը կը գրէ Յայսմաւուրքը. «Եւ առեալ (տեսիլքէն յետոյ) եստեղծ զնշանագիրսն մերոյ լեզուիս՝ հանդերձ Ռուփինոսիւ իմաստասիրաւն։ Եւ նախ յզեցին զՀռոմ գիրն ի հայերէն պրուբենսն եւ ապա զԹերին լցին աստուածատուր շնորհօքն»։

Վերջապէս յիշենք եթովպական առասպել մը՝ որ այլանդակ ձեւով՝ հայերէն գրերուն գիւտը կը պատմէ։ Այս առասպելը որ կը կրէ «Պատմութիւն Տերտադ հայ թագաւորին» վերնագիրը, առաջին անգամ գտաւ Joh. Bachmann՝ Պերլինի թագաւորական մատենադարանի եթովպացերէն մէկ ձեռագրին մէջ եւ հրատակեց՝ գերմաներէն թարգմանութեամբ հանդերձ՝ Die Philosophie des Neopytagoreers Secundus (Berlin 1888) աշխատութեան իբր յաւելուած (տես գրքին ետեւը, էջք 12, Geschichte des armenischen Königs Tertâg) եւ երկրորդ անգամ իր Aethiopische Lesestücke (Leipzig 1893) աշխատութեան մէջ։ Այս առասպելին համառօտութիւնը կու տայ Տաղաւարեան (Ծագումն հայ տառից, էջ 37), որուն ամփոփումը կը դնեմ հոս։

«Հայերը հին ժամանակ չունենալով գիր՝ կը գործածէին Հռովմայեցոց եկեղեցական գրքերը. անոնց քահանաները կու գային Հռով-

մէն։ Յետոյ Հայերը գժտելով Հռովմայեցիներէն, կտրեցին իրենց յարաբերութիւնը, որոշեցին իրենցմէ ընտրել քահանաները եւ սեպհական գիր հնարել։ Թադէոս անունով առաքինի եւ արդար քահանայ մը, 3 շաբաթ աղօթեց Աստուծոյ, եւ Աստուած շնորհեց անոր 12 գիր, որ բաւական չէին գիրք գրելու։ Թադէոս այս գրերը փորագրեց եկեղեցիի մը քարին վրայ ու մեռաւ։ Մարտիրոս եպիսկոպոսը՝ հայ տառերը գտնելու համար քուրձ հագաւ, մոխրի վրայ նստաւ, 3 օր ծոմ պահեց, 42 անգամ լալախառն աղօթեց։ Վերջապէս Աստուած լսեց անոր ձայնը եւ ղրկեց հրեշտակը, որ Մարտիրոսին սորվեցուց 10 գիր ալ եւ ըսաւ. “Գնա՛ բարդէ՛ Թադէոս քահանային 12 գրերուն վրայ, որով կ'ունենաս 22 գիր. ասով կ'ամբողջանայ այբուբենը„։ Այսպէս գտնուեցան հայերէն գրերը, որոնցմով թարգմանեցին հին ու նոր կտակարանները։„

Այս խնդրին առթիւ նոր քննիչները կը բաժնուին 10 մասի։

1. Ինճիճեան, Էմին, Լակարտ, Հիւբշման, Կարդհաուզէն, Սարգսեան, Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կ'ընդունին որ Մեսրոպ իրմէ հնարած եւ Դանիէլեան այբուբենին վրայ աւելցուցած է 14 գիր։

2. Հ. Ղ. Մ. (Բազմ. 1848, էջ 248—9) 12՝ բաղաձայն։

3. Պատկանեան՝ 10 գիր (2 ձայնաւոր եւ 8 բաղաձայն)։

4. Լանկլուա՝ 19 գիր (6 ձայնաւոր եւ 23 բաղաձայն)։

5. Գարագաշեան (Քնն. պատմ. դ. 38)՝ 7 ձայնաւոր,

6. Աղայեան (Մուրճ 1890, էջ 1587—8)՝ 7 գիր (2 ձայնաւոր եւ 5 բաղաձայն). իսկ 2 ձայնաւոր եւ 2 բաղաձայն՝ շատ յետոյ։

7. Միւլլէր՝ 14 գիր (7 ձայնաւոր եւ 7 բաղաձայն) կամ 16 գիր (7 ձայնաւոր եւ 9 բաղաձայն). (տես Ցաղաւ. ծագ. հայ տառից, էջ 19)։

8. Ս. Վ. Պարոնեան (ՀԱ. 1896, էջ 74բ եւ 75) աւելցուած գրերուն թիւը չ'որոշեր։ Այսպէս նաեւ Գ. Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 130)։

9. Մալխասեան՝ իր Դասընթաց հայ. մատ. (Թիֆլիս 1899) աշխատութեան մէջ երկդիմի դիրք մը կը բռնէ. նախ (էջ 50) կը հաստատէ որ Դանիէլեան գրերը հայերէն չէին եւ հետեւաբար Մեսրոպ մէկ կողմ թողուցած է. իսկ յետոյ (էջ 52) կը գտնէ որ Մեսրոպ 15 գիր միայն հնարած է (1 ձայնաւոր եւ 14 բաղաձայն), այն է՝ յունարէնի մէջ չգտնուող գրերը՝ որոնց մէջ նաեւ ւ։

10. Մարկուարդ[1] կ'ընդունի որ Մեսրոպ բարեփոխած ըլլայ Դանիէլեան գիրը, թէ անոր

---

1 Այս հեղինակին աշխատութիւնը (Պատմ. Հայերէն նշանագրերու եւ Վարուց Ս. Մաշթոցի) նոր միայն հրատարակուեցաւ (ՀԱ. 1911, էջ 529—544, 673—684, 1912, էջ 41—54, 199—216, 657—666), բնագրով եւ Հ. Ա.

դրութիւնը փոխելով եւ թէ նոր գրեր աւելցնելով. բայց այս յաւելումները որոշել անկարելի կը գտնէ։ Իր կարծիքով Դանիէլեան գիրը սեմական այբուբեն մ'էր՝ զանազան այբուբեններէ քաղուած (ասորի, արշակունեան եւ սասանեան պահլաւերէն)։ Այս այբուբենը շինած էր Դանիէլ՝ Ասորոց եպիսկոպոսը։ Ասոր թեմին մէջ կը մտնէին Աղձնեաց բդեշխութիւնը եւ Սասուն գաւառը, որոնց բնակչութեան մեծ մասը հայերէ կը բաղկանար։ Դանիէլ այս հայոց մէջ քարոզելու նպատակով՝ հայերէն լեզուին համար շինած էր յիշեալ այբուբենը, որով "երկայն ատեն արդէն հայերէն գրած էր եւ հետեւաբար այս լեզուաւ թարգմանութիւններ ալ կատարած„ (ՀԱ. 1912, էջ 212)։ Բայց կրնայ ըլլալ որ այս Դանիէլն ալ նոյն այբուբենը ինքը հնարած չըլլայ, որով հեղինակը կ'ըլլայ աւելի հնագոյն ասորի մը (էջ 216)։ Դանիէլեան այբուբենը ձախակողմեան ուղղութեան կը հետեւէր, այսինքն գրերուն երեսը դէպի ձախ դարձած էր, ձայնաւորներ քիչ ունէր, եւ գրերը ասորերէնի պէս իրարու կը կցուէին։ Մեսրոպ գրերը աջ դարձուց, աւելցուց եւ լրացուց ձայնաւորներու թիւը, մտցուց գրերը անջատ գրելու դրութիւնը, բայց իր աւելցուցած տառերուն թիւը որոշ չէ։ Անշուշտ իր հնարածներն են ղ, –, [illegible], [illegible], +, [illegible], [illegible], [illegible], –

Վարդանեանի թարգմանութեամբ։ Իր բոլոր տեսութիւնները եւ անոնց քննադատութիւնը մտցուցած եմ աշխատութեանս մէջ։

(էջ 663)։ Ասոնց վրայ մոռցած է աւելցնել նաեւ Է, Ը գրերը, որոնց համար կ'ըսէ թէ Է գրէն կազմուած են (էջ 659)[1]։

Վերոյիշեալ տասը կարծիքներուն մանրամասն թուումը չենք ըներ, որովհետեւ նախորդ գլխուն մէջ՝ Դանիէլեան գրերուն առթիւ (§ 8) յիշած ենք։

8. Կարծիքներու այս քաօսին մէջ ո՞րն է ուղիղն ու հաւանականը։ Ասիկա գտնելու համար պէտք է մի առ մի քննել վերը յիշատակուածները։

Ամէնէն առաջ արժէքէ զուրկ է Փարպեցւոյն պատմութիւնը։ Այս պատմութեամբ Դանիէլեան գիրն է նոյն իսկ Մեսրոպեան գիրը. եւ դեռ այս գրին ալ [illegible] ոչ թէ Մեսրոպինն է, այլ Սահակի եւ անոր տուած քանի մը աշակերտներունը։ Եթէ այսպէս է, այսինքն թէ մեր այսօրուան 36 գրերը Դանիէլեան այբուբենն են, ո՞ւր են ուրեմն Մեսրոպի երկամեայ փորձերը, Միջագետք եւ Եդեսիա իր ճամբորդութիւնը, տեսիլքով կամ իր սեպհական աշխատութեամբ պակաս գրերը գտնելը, Առակաց գրքի թարգմանութիւնը, ուրախ վերադարձը, թագաւորին, կաթուղիկոսին եւ ժողովուրդին ուրախ ընդունելութիւնը եւն, դէպքեր, որոնք այնքան մանրամասն պատմուած են Կորիւնի մէջ։ Այս խնդիրը արդէն աւելի ընդարձակ քննած ըլլալով Ս. Մեսրոպի կեն-

---

[1] Այս ենթադրութեանց դէմ մեր պատասխանը տես վերը՝ էջ 70—76։

սագրութեան մէջ (Գլուխ Դ), աւելորդ կը գտնենք հոս մէջ բերել մեր փաստերը։ Միայն կը յիշենք հետեւեալ հանգամանքը․ Փարպեցին գրի գիւտը պատմած ատեն կ՚ըսէ որ իր աղբիւրը Կորիւնն է, իր տուած տեղեկութիւնները բոլոր անկէ կը քաղէ։ Եւ որովհետեւ Կորիւնի մէջ չկայ այսպիսի տեղեկութիւն, կը հետեւի թէ Փարպեցին սխալած կամ, աւելի բանաւոր կ՚ըլլայ ըսել, խնդիրը կարճ կապած է։ Այս համառօտախօսութեան պատճառաւ է նաեւ որ վրաց ու աղուանից այբուբենի գիւտն ալ չի յիշեր։ Հետեւաբար եւ անոր վրայ կարծիք հիմնել՝ անտեղի է եւ սխալ։

Խորենացւոյն մէջ գտնուած եօթը ձայնաւորներուն թուումը յետին յաւելուած մ՚է։ Այս խնդրին վրայ խօսած են արդէն Langlois, Collect. II, 162, Խալաթեան, Փարպ. եւ գործք նորին, էջ 117, Խ. Ստեփանէ, Թրգմ. Խոր. 1889, ծան. 697, Իս. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 265, 371 եւն։ Ասոնք կը ցուցնեն որ յիշեալ ձայնաւորներու յաւելուածը կայ Վենետիկի 6 ձեռագիրներէն միայն մէկուն մէջ[1], այն ալ լուսանցքին վրայ։ Միւս ձեռագիրները չունին այդպիսի բան. չկայ Լամբրոնացւոյն ընտիր օրինակին մէջ, չկայ Յակոբ Կարինեանի բաղդատած օրինակին մէջ, ինչպէս նաեւ Փոքր Կորիւնին (էջ 10) եւ Գանձակեցւոյն մէջ (էջ 15), որոնք Խորենացւոյն տե-

---

[1] Իսկ Ալիշանի Հայապատումը (մասն Բ, էջ 145բ) կը գրէ. «Ամենք ի վեց օրինակաց մեր ունեցած ձեռագրաց»

սիլքը թէեւ բառացի կ՚օրինակեն, բայց եօթը ձայնաւորներու յիշատակութիւնը չունին։ Վենետիկի հրատարակիչները զուր տեղը բնագրին մէջ մտցուցած են այդ յետին յաւելուածը, որոնց հետեւած են միւսներն ալ անգիտութեամբ, եւ այսպէսով մտած է նաեւ զանազան թարգմանութեանց եւ արտատպութեանց մէջ։

Միայն Հ. Բ. Սարգիսեանն է (Բազմ. 1897, Ապրիլ, յաւել. էջ 3), որ պաշտպան կը ներկայանայ այս եօթը ձայնաւորներուն։ Իր ապացոյցն այն է որ “Մովսէս քերթողահօր քերականական գրուածոց մէջ կը հանդիպինք եօթն ձայնաւորաց թուարկութեան՝ զոյգ ընդ բաղաձայնից. ասկէց իսկ կարելի է թէ անցած ըլլան պատմագրութեան մէջ. բայց ես կարծեմ, թէ Մովսէս՝ պէտք է, որ նոյն իսկ իւր պատմութեան մէջ անորոշ կերպով Մեսրովբայ ձեռքով յաւելեալ տառերու յիշատակութիւն մ՚ըրած ըլլար, զոր անոր ընծայուած հնագոյն քերականք, այսպէս եւ յետոյ Վարդան եւ Ասողիկ՝ իբրեւ պաշտպան մեր այբբենարանի ասորական ծագման՝ չգտնելով այգ ձայնաւորաց գոյութիւնը ասորի հին այբբենարանին մէջ, մտածեցին Մեսրովբայ գիւտին ընծայել զայն„։

Այս ապացոյցը, ինչպէս կը տեսնուի, բաւական անզօր է։ Նախ՝ Մովսէս քերթողի անուանով հասած քերականութիւնը յետին գործ մ՚է եւ անուանապէս միայն ընծայուած է Պատմագրին։ Երկրորդ՝ ենթադրելով իսկ որ երկուքն ալ մէկ հեղինակի գործ ըլլան, ի՞նչ կապ

մեկուն կամ միւսին մէջ։ Մովսէս Քերթողի Քերականութիւնը տպագրութեամբ ծանօթ չըլլալով եւ Հ. Սարգիսեանի գրուածքին մէջ ալ նոյն հատուածը մէջ բերուած չըլլալով, պարզ չենք գիտեր թէ ինչ կ'ըսէ Քերականը։ Բայց որչափ կ'իմացուի Հ. Սարգիսեանի բառերէն, կ'երեւայ որ Քերականութեան մէջ տառերու պարզ «թուարկութիւն» մը կայ. չէ յիշուած թէ ձայնաւոր գրերը Մեսրոպ աւելցուց հին այբուբենին վրայ։ Այն Քերականութեան մէջ ալ ի հարկէ պիտի յիշուէին լեզուին գրերը, թէ՛ ձայնաւորները եւ թէ՛ բաղաձայնները. բայց ասկէ եզրակացնել թէ ուրեմն Խորենացւոյն Պատմութեան մէջ ալ յիշուած էր որ Մեսրոպ եօթը ձայնաւորներն աւելցուց հին գրին վրայ, առնուազն զարմանալի կը գտնենք։

Այսպէս ուրեմն Խորենացւոյն մէջ ձայնաւորներու թուումը յետին եւ երկրորդական գրչի մը յաւելուածն ըլլալով, ժամանակ է որ վերնայ նոր հրատարակութեանց մէջէն, ինչպէս վերցաւ Փարպեցւոյն մէջէն՝ տեսիլքին ամբողջ հատուածը։

Ս. Մեսրոպին մասնակի գիւտ մը վերագրելու գաղափարը առաջին անգամ կը ծագի Հայոց մէջ՝ Ժ դարուն (Ասողիկի քով)։ Ասկէ հին համարուած յիշատակութիւնները անստոյգ են. այսպէս Անանիա Շիրակացին (Բազմ. 1848, 248), որուն վերագրուած Պատմութիւնը, ինչպէս ըսինք, պիտի ըլլայ Կայսերաց Պատմութիւնը[1]։

---

[1] Հայապատում Ա. 71բ՝ Կայսերաց Պատմութեան

Սկիզբէն Մեսրոպի աւելցուցած տառերուն թիւը եօթը կը համարուի, բայց առանց որոշելու թէ ինչ տառեր են։ Երկու-երեք դար յետոյ՝ թիւը կը բարձրանայ 14-ի (ինչպէս ունին Սամնեցին եւ Վարդան)․ բայց ասոնք ալ դեռ չեն որոշեր տառերուն էութիւնը։ Քիչ մը յետոյ կու գան Գանձարանն ու Ոսկեփորիկը, որոնք խառնելով նոյն թիւէն, գաղափարաց զուգորդութեամբ կ'ենթադրեն թէ Մեսրոպի հնարած գրերը ձայնաւորներն են։ Վերջապէս կու գայ Վարդանագիրքը, որ խայտառակ պատմութիւն մը կը յերիւրէ, ինչպէս տեսանք վերը՝ էջ 88—89։

Խնդիրը այսպէս ամփոփելէ յետոյ, կը հարցնենք, իրաւացի՞ է արդեօք մէկ կողմ ձգել հնագոյն եւ գրի գիւտին ժամանակակից պատմիչները եւ 600 կամ 800 տարի յետոյ եկող անձերու պատմածին կարեւորութիւն տալ, ինչպէս կ'ընեն վերը յիշուած նոր քննիչները, այն ալ կամայաբար մէկուն կամ միւսին հետեւելով։ Եթէ խնդիրը ներքին պահանջներ ունենար, այն ժամանակ հնարաւոր էր թերեւս լսել յետին պատմիչներուն. բայց այսպիսի պահանջ մը չկայ։ Եթէ Մեսրոպ հասկցաւ որ խաբէութեան մը զոհ գացած է, թէ Դանիէլեան գրերը հայերէն չեն, այլ եւս ինչո՞ւ պիտի պահէր այդ ձեւերը։

Համար կ'ըսէ թէ խորագրին մէջ կը գրուի «յԱնդրէասէ եւ ի Մովսէսէ քերթողահօրէ» քաղուած եւ կը հասնի մինչեւ 685 թուը։ Խորենացւոյն յիշատակութիւնը շատ կասկածելի կը դարձնէ գործը։

կորիւն իր գրքին սկիզբը կը գրէ. “Զասքանազեան ազգին եւ Հայաստան աշխարհին զաստուածապարգեւ գրոյն . . .„։ Եթէ մեր գրերը Դանիէլին ղրկածներն են եւ քանի մը հատը միայն Մեսրոպ գտեր է, ալ ինչ “ասքանազեան ազգ„, “Հայաստան աշխարհ„, կամ “աստուածապարգեւ գիր„։ Թո՛ղ ըսէր “Զասորական ազգին եւ Միջագետաց աշխարհին զԴանիէլապարգեւ գրոյն . . .„ եւ այն տաեն ճիշդ կ'ըլլար։ Ո՛վ որ աչք ունի համեմատելու հայերէն, ինչպէս նաեւ հին վրացերէն գրերը, պարզ կը տեսնէ որ ատոնք մէկ ոճ, նկարչական մէկ դպրութիւն ունին, հետեւաբար եւ մէկ ձեռքի շնորհք, միեւնոյն մարդու ձեռակերտն են։ Երկու գրութիւն, երկու տարր, մին Դանիէլեան եւ միւսը Մեսրոպեան՝ չկա՛յ հոն։ Յաւելուածներու մասին խօսող պատմիչները իրողութիւն մը չէ որ կը պատմեն, այլ իրենց բանասիրական մտածողութեան արդիւնքը։ Կորիւնի եւ Խորենացւոյն քով կարդալով թէ Դանիէլ ասորի էր, կամ թէ այբուբենը յունականին հետեւողութեամբ կազմուած էր, ասկէ կը սկսին եզրակացութիւններ հանել. կը հետեւցնեն թէ Դանիէլեան գրերու թիւն ըլլալու էր ըստ ասորականին 22, կամ ըստ յունականին 24 եւ կամ երկուքին խառնուրդով 29 եւն (տես վերը, էջ 82—91)։ Բայց այս բոլորը անհիմն է։

Ս. Վ. Պարոնեան (Երկրագունտ 1885, էջ 101—3), որ Դանիէլեան գրերուն անփոփոխ շարունակութեանը կողմնակից է (իրեն հետ

նաեւ Զարբհանալեան, Հին Դպր. Պատմ.[3], էջ 48), բացի Փարպեցւոյն վկայութենէն՝ կը բերէ նաեւ հետեւեալ երկու պատճառաբանութիւնները. 1. Հնութիւնը յարգի բան մ'է. մարդիկ ամէն ժամանակ աշխատած են պահել հնութիւնը. այս զգացմունքով Մեսրոպն ալ պիտի պահէր Դանիէլեան գրերը. 2. Եթէ Հայերը այնպէս պինդ փարեցան Դանիէլեան գրերուն, երկու տարի գործածեցին եւ շատեր վարժեցան անոնց, ուրեմն Մեսրոպ անկարող էր անտես ընել զանոնք։

Մեսրոպ հայերէն գիր կը փնտռէր եւ ոչ թէ հնութիւն. Պարոնեան այս պատճառաբանութիւնը կու տայ այն պատճառով որ կը կարծէ թէ Դանիէլեան գիրը հայերէն է եւ թէ այդ գրերով գրուած հայ գրականութիւն կար։ Այսպէս է նաեւ Ցաղաւարեան. "Մեսրոպ կամեցաւ հաւատարիմ մնալ հնութեան, պահել այդ գրերն նոյնութեամբ, զի ազգային էին եւ նուիրական . . .։ Եւ ինչու թողուր այդ ազգային նուիրական գրերն եւ բոլորովին նորեր գտնելու աշխատէր" (էջ 25—26)։ Բայց մենք գիտենք որ Դանիէլեան գիրը հայերէն չէր, Մեսրոպ այդ գրով գրուած բան մը հազիւ թէ գտած ըլլար, կամ եթէ գտած էր՝ անմիջապէս տեսած ու հասկցած էր որ օտար այբուբենի մը հետ գործ ունի. եւ այս հանգամանքը միայն բաւական էր որ իսկոյն եւեթ մէկ կողմ նետէր զայն։

Երկու տարուան փորձ ըսածը երկու դար չէր նշանակեր։ Նայելով այն ժամանակի հան-

գամանքներուն՝ այսքան կարճ ժամանակի մէջ՝ Դանիէլեան այբուբենը շատ ոչինչ տարածութիւն ունեցած պիտի ըլլար։ Մեսրոպ իր գրերը 35 տարի տարածեց անխոնջ ջանքերով. իր գործը շարունակեցին իր յաջորդներն անդադար եւ այնու ամենայնիւ մէկ-երկու դար յետոյ կը գտնենք որ Տարօնի մէջ դեռ Մեսրոպեան գիր չկայ եւ ասորի գրականութիւնը կ'իշխէ։

Մեր կարծիքն այն է որ Մեսրոպ Դանիէլեան գիրը բոլորովին մէկ կողմ դնելէն յետոյ՝ իր այբուբենը ամբողջապէս ինքը հնարեց։

Բ. Մեսրոպեան այբուբենի յօրինուածութիւնը։

9. Անջատական եւ կցողական այբուբեններ. 10. Հայերէնը իբրեւ անջատական այբուբեն. 11. Ձայնաւորները գրելու կամ չգրելու դրութիւնը:

9. Երբ աշխարհիս վրայ գտնուած զանազան այբուբենները համեմատենք իրարու հետ, անոնց յօրինուածութեան մէջ երկու կարեւոր կէտ կը գտնենք, որով այդ այբուբենները կը զանազանին իրարմէ։

Այս կէտերէն առաջինը տառաձեւերուն ամէն գիրքի մէջ ալ նոյն կերպով գրուելու կամ չգրուելու խնդիրն է։ Այբուբեններէն ոմանք անջատական են, այսինքն շարագրութեան մէջ տառերը անջատ իրարու քով կը շարուին, առանց անոնց վրայ որեւիցէ փոփոխութիւն մը տեղի ունենալու։ Միւսները կցողական են, այսինքն

շարագրութեան մէջ տառերը իրարու կը կցուին եւ այս պարագային իրենց զանազան մասերէն յապաւումներ կը կրեն. այնպէս որ տառ մը միայն առանձին մնացած պարագային կը ներկայանայ իր ամբողջ ձեւով։ Օրինակ՝ արաբ. ل գիրը՝ որ առանձին մնացած ժամանակ ل ձեւն ունի, երբ յաջորդ գրի մը կցուի՝ կ'ըլլայ لـ, երբ իրեն գիր մը կցուի՝ կ'ըլլայ ـل, երբ երկու գրի մէջտեղ գտնուի՝ կ'ըլլայ ـلـ, վերջապէս ا - գրին հետ միացած՝ կ'ըլլայ لا։ Աւելի բարդ ձեւափոխութիւններ ալ կան. ինչպէս արաբ. հ գիրը, որ առանձին կ'ըլլայ ه, աջէն կցուած ـه, ձախէն կցուած هـ. երկու գրի միջեւ ـهـ։

Անջատական այբուբեններու կարգին կը պատկանին հայերէնը, վրացերէնը, փիւնիկերէնը, յունարէնը, ռուսերէնը, լատիներէնը եւ ասկէ ածանցած բոլոր եւրոպական այբուբենները։ Կցողական այբուբեններու կարգին կը պատկանին ասորերէնը, պահլաւերէնը, արաբերէնը եւ մոնղոլական այբուբենները (մանչու, մոնղոլ, քալմուք, պուրեաթ ևն)։

Երկու դրութեանց մէջտեղը կը բռնեն եթովպական եւ հնդկական այբուբենները։ Եթովպացերէնի մէջ ձայնաւորները կրճատ ձեւով կը կցուին բաղաձայններուն վրայ։ Հնդկերէնի մէջ անջատ կը գրուի ձայնաւորէն անմիջապէս առաջ գտնուած բաղաձայնը միայն, իսկ եթէ նոյն վանկին մէջ այս բաղաձայնէն առաջ ուրիշ բաղաձայններ ալ կան, կը կրճատուին եւ իրենց կրճատ ձեւերով վրայէ վրայ

կը կցուին վերջին բաղաձայնին վրայ։ Ասկէ զատ հնդկերէնի մէջ ամբողջ բառը կամ աւելի յաճախ քանի մը բառեր միասին՝ վերի կողմէն գծով մը կը միանան, այնպէս որ հնդկերէն գրութիւն մը միշտ կը ներկայացնէ հորիզոնաձեւ գրուած ձող մը՝ որուն վրայէն կախուած են տառերը։

Պէտք չէ կարծել թէ ամէն սեմական այբուբեն կցողական է. ընդհակառակը հնագոյն սեմական այբուբենները անջատական էին, ինչպէս եւ փիւնիկերէնը եւ եբրայեցերէնը։ Կցողականութիւնը յետոյ մտաւ սեմականներուն մէջ։ Այս գրութեան հետեւեցան ասորիները, պահլաւները, արաբները եւ անոնց հետեւողութեամբ՝ պարսիկներն ու թուրքերը։ Նոյն իսկ զենդական այբուբենը՝ որ պահլաւականէն ձեւացած է, անջատական գրութեան կը հետեւի։

10. Այն ժամանակ՝ երբ Ս. Մեսրոպ հայերէն գրերը հնարելու հետամուտ էր, Հայաստանի մէջ գործածական էին թէ՛ անջատական եւ թէ կցողական այբուբեններ. այսպէս՝ յունարէնը անջատական էր, ասորերէնն ու պահլաւերէնը կցողական էին։ Եթէ այս վերջին երկու այբուբենները միասին առնունք, կրնանք ըսել թէ կցողական գրութիւնը աւելի տարածուած էր հայոց մէջ, քան անջատականը։ Բայց իմաստունն Մեսրոպ՝ առած է կցողականին անպատեհութիւնները եւ անջատականին առաւելութիւնները, եւ հակառակ աւելի տարածուած

ասորական ու պահլաւիկ այբուբեններու գրութեան՝ ընդունած է յունական դրութիւնը։ Այսպէսով մենք ալ, ինչպէս եւ մեզի հետ մեր դրացի Վրացիները՝ այսօր անջատական այբուբեններու լաւագոյն շարքին մէջ մեր տեղն ունինք։

11. Երկրորդ կէտը՝ որով աշխարհիս զանազան այբուբենները կը զանազանին իրարմէ իրենց յօրինուածութեան մէջ, ձայնաւորներու գործածութեան խնդիրն է։ Հայերէն, վրացերէն, յունարէն, ռուսերէն, լատիներէն եւ ասկէ ածանցած բոլոր այբուբենները՝ ձայնաւորները կը գրեն. իսկ սեմական այբուբենները չեն գրեր։ Ասոնք սովորաբար բառին բաղաձայնները միայն կը նշանակեն եւ ընթերցողին կը թողուն գուշակել ձայնաւորները։ Այսպէս օր. եբրայեցերէն քեսեֆ բառը կը գրուի כסף, այն է ք-ս-ֆ. ընթերցողին կը մնայ գուշակել — եւ ե ձայնաւորները։ Արաբերէն محمد Մուհամմեդ բառը տառացի կը կարդացուի Մհմդ. իսկ ու, ա, ե ձայնաւորները, ինչպէս նաեւ երկրորդ մ բաղաձայնը՝ կարդացողը պիտի դնէ։ Որոշ պարագաներ կան միայն՝ երբ ձայնաւորն ալ կը նշանակուի. այն է՝ երբ ձայնաւորը երկար է կամ բառին սկիզբը եւ կամ վերջը կը գտնուի. ասոնք ալ շատ անկատար կերպով։ Օրինակ՝ ասոր. ܝܫܘܥ Եշու բառին մէջ, ինչպէս գրուած կը գտնենք ամբո. ուրեմն առաջին ձայնաւորը պէտք է հասկնալ ե, վերջինը՝ ու։ Աւելի յետին ժամանակի գործ է ձայնանիշներու գործածութիւնը։ Սեմականները

իրենք ալ տեսան որ այս դրութեամբ՝ բառերը, մանաւանդ օտար անունները շատ դժուար էր կարդալ. ուստի մտածեցին հնարել ձայնաւորներու համար քանի մը նշաններ, որոնք բաղաձայններուն վրան կամ տակը դրուելով՝ կը ցուցնեն թէ բաղաձայնէն յետոյ ինչ ձայնաւոր պէտք է կարդալ։

Պահլաւերէն այբուբենն ալ՝ իբրեւ սեմականին հարազատ զաւակը՝ ժառանգած էր այս դրութիւնը։ Բայց այս լեզուին մէջ դրութիւնը այնպիսի խայտառակ վիճակի մը հասած էր որ ընթերցումը կատարեալ չարչարանք մ'էր։ Պահլաւերէնի մէջ ոչ միայն չէին գործածուեր ձայնաւորները, ոչ միայն տառերը իրարու կցուելով ձեւահան կ'ըլլային, այլ եւ գրերը մաշուելով մաշուելով այնպիսի վիճակի մը հասեր էին, որ շատ գրեր իրարու նման էին. օրինակ՝ գ եւ դ միեւնոյն ձեւն ունէին. վ, ն, ւ, ր, — միեւնոյն ձեւն ունէին, նոյնպէս նաեւ հ, խ, —։ Այս խառնակութիւնը այն աստիճանին հասաւ՝ որ Պարսիկները իրենք ալ ձանձրացան եւ հնարեցին նորանջատական այբուբեն մը, ուր ձայնաւորները գրելու դրութիւնը ընդունուեցաւ եւ ամէն մէկ տառ մէկ հնչումով մը որոշուեցաւ։ Ասիկա էր զենդական այբուբենը։

Ս. Մեսրոպ՝ որ ամէն օր աչքին առջեւ կը տեսնէր անձայնաւոր այբուբեններու պատճառուած անտեղութիւնները, ընթերցանութեան բազմաթիւ սխալները՝ որ հայ նորուսները կ'ընէին ասորերէն կամ պահլաւերէն գրելու կամ

կարդալու ժամանակ, իմաստուն գտնուեցաւ հոս ալ հետեւելու յունական այբուբենական դրութեան՝ թէ հայերէնի եւ թէ վրացերէնի համար, որով եւ տուաւ մեզի այս կողմէն ալ կատարեալ այբուբեն մը։ Ա՛յս կը ցուցնէ նաեւ Կորիւնի կարճ, բայց զօրեղ վկայութիւնը. «յօրինէր սիղոբայիւք եւ կապօք եւ յօյնատառ նշանօք»։

Գ. Մեսրոպեան գրերուն ուղղութիւնը։

12. Աջակողմեան, ձախակողմեան եւ ուղղահայեաց գրութիւնները գրութեան մէջ. 13. Գրերու աջակողմեան կամ ձախակողմեան ուղղութիւնը. 14. Ձախակողմեան ուղղութեամբ հայերէն գրուածքներ։

12. Գրութեան ուղղութիւն ըսելով կը հասկնանք այն հանգամանքը որ գրերը իրարու յաջորդած ժամանակ՝ անոնց ընթացքը աջէն դէպի ձա՞խ կ'ուղղուի թէ ձախէն դէպի աջ։

Այբուբեններէն ոմանք կը հետեւին աջակողմեան ուղղութեան. այսինքն գրերը կը շարուին ձախէն դէպի աջ, ինչպէս է հայերէնը. միւսները կը հետեւին ձախակողմեան ուղղութեան, այսինքն գրերը կը շարուին աջէն դէպի ձախ, ինչպէս է տաճկերէնը։

Ասոնցմէ դուրս կայ նաեւ վերէն վար գրելու ուղղութիւնը, ինչպէս են չինարէնը, ճափոներէնը, մոնկոլերէնը։ Այս լեզուներուն մէջ՝ գրողը սկսելով թուղթին աջ անկիւնէն՝ գրերը տակէ տակ կը շարէ, յետոյ կ'անցնի քովի տողին եւն. այսպէս իրարու քով ուղղա-

հայեաց գիրքով կը շարուին տողերը։ Ընթեր-ցողը կարդալու ժամանակ թուղթը դէպի ձախ կը դարձնէ, այնպէս որ ուղղահայեաց տողերը դառնան հորիզոնական, եւ աջէն ձախ գիծելով ու տող առ տող վարէն վեր բարձրանալով՝ կը կարդայ գրութիւնը։

Աշխարհիս ամենահին գրութիւնները կը հետեւին աջակողմեան ուղղութեան. այսպէս են ասորեստանեան, բաբելական, հին պարսկական, ինչպէս նաեւ խաղդեան բեւեռագիրները։ Այ-բուբենի դասական գրութիւնը հնարող փիւնի-կեցիք ընդունեցան ձախակողմեան գրութիւնը, որոնց հետեւեցան նաեւ միւս բոլոր փոխառու ազգերը։ Այսպէս՝ Եբրայեցիք, Ասորիները, Պարսիկները, Արաբները եւն։ Յոյներն ալ նա-խապէս ընդունած էին ձախակողմեան գրութիւնը. ասոնց մէջ յետոյ յառաջացաւ βουστροφηδόν կոչուած գրութիւնը, ուր գրութիւնը մէկ տող կ'երթար աջէն ձախ, յաջորդը ձախէն աջ եւ այս-պէս շարունակաբար։ Քրիստոսէ առաջ Ե դարուն՝ այս գրութեան տեղ կ'ընդունուի աջակողմեան ուղղութիւնը, որուն կը հետեւին նաեւ Լա-տինները եւ ասոնցմէ ածանցող բոլոր այբու-բենները։

Այն ժամանակ՝ երբ Ս. Մեսրոպ իր ազգին համար այբուբեն մը հնարելու հետամուտ էր, Հայերը երեք լեզու կը գործածէին. ասորերէն, պահլաւերէն եւ յունարէն։ Ասոնցմէ առաջին երկուքը աջէն ձախ կը գրուէին, յունարէնը միայն ձախէն աջ էր։ Ենթադրելով թէ երկու

լեզուի գործածութիւնը միասին՝ աւելի շատ պիտի ըլլար քան միայն յունարէնինը, հաւատալով նոյնպէս պատմիչներու խօսքին, որ կը ցուցնեն թէ ասորերէնը շատ աւելի տարածուած էր Հայաստանի մէջ քան յունարէնը, կրնանք հետեւցնել որ Հայերը աւելի վարժած էին աջէն ձախ գրութեան, քան թէ ձախէն աջին։ Սակայն Մեսրոպ չհետեւեցաւ այս ձեւին, թողուց աւելի տարածուած գրութիւնը եւ յունարէն գրութեան ոճը ընդունեցաւ։

Պատմիչները հայերէն գրութեան ուղղութեան վրայ բան մը չեն ըսեր, ո՛չ ալ նոր քննիչներէն որեւիցէ մէկը ասոր վրայ խնդիր հանած է։ Բայց դարաւոր գործածութիւնը կը ցուցնէ որ ուրիշ տեսակ ալ եղած չէ։

Զուր կասկած մըն է միայն այն որ Ի. Յարութիւնեան (Հայոց գիրը, էջ 310), կը յայտնէ, որ իբր թէ “մեր նախնիքը պահած լինէին սեմիտական գրի ուղիղ ձեւերն եւ գրելու ուղղութիւնը մինչեւ սուրբ Մեսրոպ„, եւ կը սպասէ որ նախաքրիստոնէական արձանագրութիւն մը գտնուելով՝ դրականապէս ցոյց տար թէ հին հայերը կը գրէին աջէն ձախ։ Մենք որ նախամեսրոպեան գրականութեան մը գոյութեան մասին ամենեւին հաւատք չունինք, բնական է որ չենք կրնար ընդունիլ նաեւ այսպիսի անհիմն ենթադրութիւններ։

13. Գրութեան ուղղութեան իբրեւ բնական հետեւութիւն՝ կայ նաեւ գրերու ուղղութիւնը։

Երբ առնունք օրինակի համար երկու հայերէն տառ՝ Ա եւ Ց, եւ առանց դիրքն ու գրութեան ձեւը համեմատենք իրարու հետ, կը տեսնենք որ Ա-ը իր երեսը դարձուցած է դէպի աջ, իսկ Ց՝ դէպի ձախ. Ա գրելու ժամանակ՝ գրիչը ձախէն դէպի աջ կը շարժենք, իսկ Ց գրելու ժամանակ՝ աջէն դէպի ձախ։ Ասիկա կը կոչուի գրերու աջակողմեան կամ ձախակողմեան ուղղութիւնը։

Փիւնիկերէն այբուբենը՝ որ աշխարհիս հնագոյն տառական այբուբենն է, առհասարակ կը հետեւի ձախակողմեան ուղղութեան, այսպէս օրինակ՝ 𐤁 բ, 𐤂 գ, 𐤄 ե, 𐤊 կ, 𐤓 ր եւն եւն դարձած են դէպի ձախ։ Յոյները փիւնիկեցիներէն փոխ առնելով այբուբենը՝ գրերուն տուին աջակողմեան ուղղութիւն. այսպէս՝ վերոյիշեալ գրերը յունարէնի մէջ եղան B, Γ, E, K, P եւն։ Ասկէ ժառանգեցին նաեւ Լատիններն ու Ռուսերը։ Եւ այսօր յունարէնի ու լատիներէնի մէջ չկայ ոչ մի տառ՝ որ ձախակողմեան ուղղութիւն ունենայ։

Միւս այբուբեններէն ասորին, եբրայեցին ու պահլաւը կը հետեւին փիւնիկերէնին եւ ունին ամէնն ալ ձախակողմեան ուղղութիւն։

Հայերէն այբուբենը կը ներկայացնէ երեք ձեւ.

ա) Աջակողմեան ուղղութեամբ գրեր. Ա. Բ, Ե, Է, Ը, Թ, Ի, Լ, Խ, Կ, Հ, Մ, Ն, Շ, Ռ, Ր եւ Ք.

զ) Միջին դիրքով գրեր. Ծ, Ճ, Ո, Ջ, Ս, Տ, Ց, Փ.

է) Ձախակողմեան ուղղութեամբ գրեր. Գ, Դ, Զ, Ժ, Ձ, Ղ, Ը, Չ, Պ, Վ։

Ինչպէս կը տեսնուի, մեր գրերուն ճիշտ կէսը նոյնպէս աջակողմեան է, որոնց վրայ եթէ աւելցնենք նաեւ միջին դիրք ունեցող 8 տառերը, կը տեսնենք որ միայն շատ փոքր մաս մը (10 գիր) կը մնայ ձախակողմեան ուղղութեամբ։ Հ. Սարգիսեան, որ առաջին անգամ ըլլալով երեւան հանած է մեր ձախակողմեան գրերու խնդիրը, կը կարծէ թէ Ս. Մեսրոպ՝ հայ այբուբենի կազմութեան ժամանակ՝ փիւնիկ կամ ուրիշ սեմական այբուբեն մը ի նկատի ունեցած է (Բազմ. 1897, ապր. յաւել. էջ 5)։

Սակայն, ինչպէս քիչ մը յետոյ ինքն ալ կ'ըսէ, ասիկա կարեւորութենէ զուրկ խնդիր մըն է։ Յունարէնը եւ լատիներէնը՝ որոնց գլխագիր այբուբենին մէջ ձախակողմեան ոչ մէկ տառ կայ, ընդհակառակը նոր գրութեան մէջ ունին բազմաթիւ ձախակողմեան տառեր. ինչ. յն. δ, η, ϑ, λ, լտ. g, j, q, y, z։ Ռուսերէն այբուբենին մէջ՝ որ յունականէն ընդօրինակուած է՝ կը գտնենք З, Л, У, Ч, Ө, Я գրերը։ Ընդհակառակը սեմական այբուբեններու մէջ կան աջակողմեան ուղղութեան հետեւող տառեր. ինչ. զենդերէն՝ [illegible], արաբերէն՝ ج, چ, ح, خ, ح, ج եւ մինչեւ անգամ փիւնիկերէն 𐤀 ա, 𐤑 ծ, 𐤋 լ, [illegible] ա, 𐤒 ք։

Այս բոլորէն կը հետեւի որ այբուբենի մը աջակողմեան կամ ձախակողմեան ուղղութիւնը ընդհանրապէս պէտք է հասկնալ, եւ թէ ձախակողմեան ուղղութեան հետեւող այբուբեններու մէջ ալ կան աջակողմեան տառեր։ Ս. Մեսրոպ այս մասին կամ առանձին մտադրութիւն մը ունեցած չէ, եւ կամ եթէ ունեցած է՝ առաւելութիւնը աջակողմեան այբուբեններուն տուած է։ Իւրաքանչիւր գրին մանրամասնութիւնը կը տեսնենք վարը՝ գրերու ձեւական համեմատութեան մէջ։

Ինչ որ ըսինք հայերէնի համար, նոյնը հասկնալու է նաեւ վրացերէնի համար։ Հոս ալ ունինք՝

ա) Աջակողմեան գրեր. Ⴀ ա, Ⴆ զ, Ⴡ հ, Ⴇ թ, Ⴈ ի, Ⴉ կ, Ⴌ ն, Ⴍ ո, Ⴎ պ, Ⴑ ս, Ⴒ տ, Ⴙ չ, Ⴚ ց, Ⴜ ծ, Ⴝ ճ, Ⴞ խ, Ⴥ հ՛։

բ) Ձախակողմեան գրեր. Ⴁ բ, Ⴂ գ, Ⴄ ե, Ⴅ վ, Ⴊ լ, Ⴋ մ, Ⴠ հ, Ⴢ յ, Ⴐ ր, Ⴓ ւ, Ⴏ ժ՛, Ⴘ շ, Ⴛ ձ, Ⴟ ջ, Ⴤ հ։

գ) Միջին դիրքով գրեր. Ⴃ դ, Ⴔ փ, Ⴕ ք, Ⴖ ղ, Ⴗ խ՛։

Մեծամասնութիւնը աջակողմեան ուղղութեամբ է։

14. Լսած եմ թէ Շամախիի մէջ եկեղեցւոյ մը աւերակները փորելու ժամանակ գտնուեր է հայերէն արձանագրութիւն մը,

որուն գրութիւնը աջէն ձախ էր եւ գրերը հակառակ կողմը դարձած։ (Այս դիրքին ճիշտ պատկերը ունենալու համար կարելի է թուղթի մը վրայի գրութիւնը թուղթին ետեւի կողմէն կամ հայելիի մը մէջ ցուցնելով դիտել)։

Այսպիսի արձանագրութիւն մը ուրիշ տեղ տեսնուած չէ։ Միայն Սեւանի մէջ խաչքարի մը վրայ կայ շրջուած արձանագրութիւն մը, որ վերինը կը յիշեցնէ։ Այս արձանագրութիւնը 1826 թուին օրինակեր է Այխվալտ գերմանացին, որմէ առնելով Ալիշան, Սիսական, էջ 79, կը հրատարակէ նմանատպութեամբ։

Ընթերցողները այլալեզու գրութիւն մը կարծած են անշուշտ։ Բայց Ալիշան սրամիտ կերպով կը լուծէ հանելուկը եւ տառերը գլխիվայր շրջելով կը վերածէ՝

ԳՒՐՁԿՊՑՔ־ՅԱՂ

որ եւ կը կարդայ (առաջին երեք գրերէն յետոյ)՝

Զկարապետ Քահանայ ՅԱՂ.օթս աղաչեմ[1]

Սակայն թէ այս եւ թէ նախորդը ծածկագրութեանց ոճին պատկանող գրութիւններ են եւ շատ մասնաւոր դիպուածներ։ Արձանագրողը այսպէս ըրած է անոր համար՝ որ յետին

---

1 Ըստ իս պէտք է կարդալ ՅԻՍԻՍԻ, որովհետեւ Կարապետ հայցական է։ Առաջին երեք գրերն ալ թերեւս ըլլան թուականը, որմէ պարզ է միայն վերջին Բ — 2 թիւը։

խարգախողներ գրուածքէն բան մը չհասկնալով անունը կամ յիշատակը չջնջեն։

Նման բան մը կը գտնենք նաեւ Սկեւռայ վանուց "Հանգիստ Նշխարաց սրբոց" կոչուած մասնատուփին վրայի արձանագրութեան մէջ (տես Ալիշանի Սիսուանը, էջ 107—112), ուր Հեթում թագաւորի պատկերին քով, իբրեւ անոր բերնէն ըսած՝ կը կարդանք հետեւեալ տողերը. ԲԱՐԵԽԱՒՍԵԱՑ ՄԱՑՐ ԱՑ ԱՆՃԱՌ ԾՆԵԼՈՑՆ Ի ՔԵՆ ՈՐԴՈ ՎԱՍՆ ԿԱՄԱՑ ԻՒՐ ՀԱՇՏԵԼՈ·· ԸՆԴ ԾԱՌԱՒՍ ԻՒՐՈՑ ՀԵԹՄՈ·· Ասոր մէջ "բարեխաւսեա" բառին թէ գրութիւնը եւ թէ գրերը ձախակողմեան ուղղութեան կը հետեւին, այսինքն աջէն ձախ է գրուած եւ տառերն ալ շրջուած՝ դէպի ձախ դարձած են։ Ասիկա գրողին կամ փորագրիչին մէկ մասնաւոր քմահաճոյքին արգիւնքն է եւ գործ չունի հասարակաց գործածութեան հետ։

Դ. Գրերու ձեւը եւ անոնց ծագումը։

15. Մեր պատմագիրներու տուած տեղեկութիւնները մեսրոպեան գրերու ձեւի ծագման մասին. 16. Նոր քննիչներու կարծիքները. 17. Ասոնց քննադատութիւնը. որ պարունակներէն կրնար Մեսրոպ օգտուած ըլլալ. 18. Հայերէն 36 գրերու մանրամասն համեմատութիւնը օտար պարունակներու հետ. 19. Եզրակացութիւն եւ ամփոփում:

15. Գրերու ուսումնասիրութեան մէջ ամենէն գլխաւոր խնդիրը գրերու ձեւն է։

Ի՞նչպէս հնարեց Մեսրոպ հայերէն 36 գրերու պատկերը, իրմէ՞ հնարեց բոլորը, թէ ուրիշ այբուբեններու օրինակով կազմեց զանոնք, եւ յատկապէս ո՛ր գիրը ո՛ր այբուբենէն։

Մեր պատմիչներուն մէջ այս առթիւ վստահելի տեղեկութիւն մը չենք գտներ։ Կան քանի մը ակնարկութիւններ, բայց ասոնք կամ անստոյգ են եւ կամ ուրիշ բան կ'ակնարկեն։ Ահա ինչ որ կը գտնեմ պատմիչներուն մէջ այս մասին։

«Երանելին Մաշտոց հանգիպեցուցանէր զհայերէն աթութայսն ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթութայիցն գաղափար, ըստ անսայթաքութեան յունին... Կարգեալ այնուհետեւ, Փրկչին առաջնորդութեամբ, զգիր գրենոյն հայերէնի եւ հելլենացին ուղղեալ յօրինուածս... (Փարպ. 1904, 16)։ Խստեղծ զնշանագիրս մեր հանգերձ Հռոփանոսիւ, կերպաձեւեալ զգիրն Մեսրոպայ առձեռն պատրաստ փոխադրելով զհայերէն աթութայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից հելլենացւոց» (Խոր. Գ. ծգ)։ Ասոր հետ նոյն է Փոքր Կորիւն էջ 11. «Փոխադրելով ըստ հայերէն ըստ անսայթաքութեան սիղոբայից հելլենացւոց։» — «Եւ առեալ ստեղծն զնշանագիրսն մերոյ լեզուիս՝ հանգերձ Ռուփինոսիւ իմաստասիրաւն։ Եւ նախ յղեցին զհռոմ գիրն ի հայերէն այբուբենսն եւ ապա զթերին լցին աս-

տուածատուր շնորհօքն„ (Ցայսմ. տրէ 17 = Նոյ. 25)։

Խորենացւոյն եւ Փոքր Կորիւնին ըսածը այն է թէ հայերէն գրերը յունարէնի ոճով էին ոչ թէ ձեւի կողմէ, այլ ընթերցանութեան։ Ասորերէնի եւ պահլաւերէնի մէջ՝ ինչպէս գիտենք, ձայնաւորներ չգործածելով՝ ուղիղ (անսայթաք) ընթերցանութիւն կարելի չէ, բայց յունարէնի մէջ այսպէս չէ, որովհետեւ ձայնաւորներ գործածելու սովորութիւնը կայ։ Մեսրոպ մեր գրերուն մէջ ընդունեցաւ յունական դրութիւնը, ձայնաւորները նշանակեց, որով ընթերցանութիւնը եղաւ ուղիղ (անսայթաք)։

Փարպեցւոյն գրածը աւելի մութ է. հոս կայ ակնարկութիւն գրերու շարքի մասին (ըստ [illegible] սիլովբայից Յունաց), ձայնաւորները գրելու դրութեան մասին (ըստ անսայթաքութեան Ցունին), բայց թէ արդեօք [illegible] եւ [illegible] յաւ-կապէս գրերուն նիւթական ձեւը կ'ակնարկեն, յայտնի չէ։

Հոս տեղն է յիշել Մարքուարդի մէկ նոր մեկնութիւնը (ՀԱ 1912, 200), որով Փարպեցւոյն [illegible] բառը կը հասկնայ գրերու անջատողական դրութիւն։ Ասիկա նոր իմաստ մ'է, որ անծանօթ է թէ հին պատմիչներուն եւ թէ մեր նոր հայկաբաններուն։ Ասոնք բոլորն ալ [illegible] բառով հասկցած են "ուղիղ ընթերցանութիւն,„ ակնարկելով ձայնաւորները

գրելու դիւրութիւնը։ Ասոր համար է որ հին պատմիչներէն ոմանք յատկապէս կը յիշեն եօթը ձայնաւորներու յաւելումը, որով մեռեալ տառերը շունչ առին։ Արդէն բառին կազմութիւնն ալ ուրիշ բան չի կրնար ցուցնել։ Առանց սայթաքելու, առանց սահելու, առանց [illegible] ընելով՝ ուղիղ ընթերցանութիւն կրնայ հասկցուիլ։ Ասիկա կը հաստատեն նաեւ բառին գործածութեան հանգամանքները։ Խոր. Գ. ծգ կը գրէ. «Փոխադրելով զհայերէն աթուլթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից հելլենացւոց»։ Սիղղաբայ յն. συλλαβή «վանկ» բառն է եւ «գիր» չի նշանակեր. հմմտ. նաեւ Կոր. էջ 10. «Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք եւ կապօք», ուր նոյն բառին յարադրութիւնը կը ցուցնէ թէ սիղղաբայ ունի «վանկ» նշանակութիւնը։ Արդ՝ երբ կ'ըսուի «վանկերու անսայթաքութիւն», բնական է թէ կը հասկցուի «ուղիղ ընթերցանութիւն» անջատական դրութիւն նշանակելու համար՝ գոնէ պէտք է ըսուէր «[illegible] անսայթաքութիւն»։ Փարպեցին՝ որ կը գործածէ ան[illegible] ձեւը, քիչ մը անդին իր միտքը կը բացատրէ ուրիշ բառով մը՝ որով ամէն բան կը պարզուի։ «Սահակայ դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոցս եւ հեգենային [illegible]», գրեթէ թարգմանութիւնն է «ըստ կարգման սիլովբայիցն յունաց, սաէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթութթայիցն գաղա-

փար, ըստ անսայթաքութեան յունին„ հաստուածին։ Ուղղաձայնութեան բառը այլ եւս տարակոյս չի թողուր որ խնդիրը գրերու հնչման եւ ոչ թէ ձեւի մասին է[1]։

Մարքուարդ իր տուած իմաստը հաստատելու համար օգնական կ'առնու նաեւ փարպեցւոյն մէկ ուրիշ խօսքը. “Մեք որ կամքս առաջի քո, հանգերձ երանելեաւն Մաշթոցիւ, զոր զարթոյց աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվաղնջուցն գրեալ շուրջկէր տառից, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր։„ Շուրջկէր բառը Մարքուարդ կը հասկնայ “իրարու կցուած գիր„։ Բայց ասիկա բոլորովին անյարմար է եւ մինչեւ անգամ Մարքուարդի ուզածին հակառակը կ'ապացուցանէ։ Ղազար կ'ըսէ թէ “Հին շուրջկէր տառերը ամենեւին մէկը գործածած չէր, եւ միայն Մեսրոպ գործածեց։„ Ըսել է թէ Մեսրոպեան գիրը նոյն է հին “շարագիր տառից„ հետ. եւ որովհետեւ Մեսրոպեան գիրը կցողական չէ, ուստի հին “շարագիր տառերն„ ալ կցողական չեն։ Ասկէ զատ շարել եւ կցել նոյն բանը չեն. շուրջկէր տառից կրնայ նշանակել միայն “գրերու շարք, իրարու քով շարուած գիրեր, շարագրութիւն„ եւ ոչ թէ “կցուած գրեր„։ Վերջապէս տառից սեռականը չի թողուր որ շուրջկէր բառը իւր

---

1 Մարքուարդ իր տուած այս նշանակութեան վրայ դոյն հիմնուելով՝ եզրակացուցած է թէ Դանիէլեան գիրը կցողական գրութեան կը հետեւէր, զոր Մեսրոպ վերածած է անջատականի։

ածական առնունք. իսկ եթէ գոյական առնունք, ինչպէս որ է իրգք, այն ժամանակ չենք կրնար տալ անոր «կցուած գիր» նշանակութիւնը, քանի որ գիր բառը արդէն քովը կայ. Ճիշդ ինչպէս որ չենք կրնար ըսել [illegible] տառէց, [illegible] տառէց, [illegible] տառէց եւն։ Ըստ իս [illegible] բառն եւս պարզապէս կը նշանակէ «տառ», ինչպէս կը մեկնէ նաեւ ՆՀԲ. որով կ'ունենանք սեռականով աւելադրութեան սովորական ձեւերէն մին։ Այս պատճառով կը կարծեմ որ բառը պէտք է ուղղել [illegible]։ Փարպեցիոյն այս կտորը փոխ առած է նաեւ Խոր. Գ. 52, ինչպէս կը նկատեն ՆՀԲ եւ Մարքուարդ։ Արդ՝ թէեւ Վենետիկի հրատարակութեան բնագրին մէջ հոս դրուած է [illegible], բայց 6 ձեռագիրներէն երեքը միայն ունին [illegible], իսկ երեքը [illegible], ինչ որ կ'ապացուցանէ մեր կարծիքը։ Մարքուարդի ենթադրած իմաստը տալու համար գոնէ պէտք էր ըսել (ը) [illegible] [illegible]։

16. Հայ գրերու ձեւին ծագման մասին արդի քննիչները իրարմէ շատ տարակարծիք են։

Ահաւասիկ արտայայտուած կարծիքներու ցուցակը՝ հեղինակներու ժամանակագրական կարգով[1]։

---

1 Ասոնցմէ ոմանք ըսուած են Դանիէլեան գրերու համար, բայց որովհետեւ անոնց հեղինակները Մեսրոպեան եւ Դանիէլեան գրերը միեւնոյն բանը կը կարծեն, ուստի միասին առած ենք։ Տեղեկութիւններէն մէկ քանի հատը քաղած եմ Ի. Յարութիւնեանի Հայոց գրէն, ուր յիշուած

ա) Շրէօտէր, Thesaurus ling. arm. I, էջ 33 կը դնէ յունարէնէ։

բ) Չամչեան ընդունելով որ մեր բոլոր գրերը Ս. Մեսրոբի հնարածն են, առանց բացառութեան կ'ընդունի նաեւ որ Մեսրոբ այդ գրերու յօրինման մէջ ուրիշ այբուբենէ մը ազդուած չէ։

գ) S. Wahl, Allgemeine Geschichte der morgenländischen Sprachen und Literatur, էջ 613։ մասամբ յունականէն եւ մասամբ Պարսից ու Ասորւոց այբուբենէն։

դ) Gatterer, Abriß der Diplomatik, էջ 46, կը դնէ յոյնէն։

ե) Fr. Kopp, Bilder und Schriften der Vorzeit, 1819, II, էջ 361—367 ծաղրելի կը գտնէ հայկական այբուբենը յունականէն հանել եւ կը դնէ պահլաւերէնէ, քանի մը տառ ալ խպտական ու եթովպական այբուբենէ։

զ) Ռոմմէլ, Allgemeine Enzykl. der Wiss. und Künste von Ersch und Gruber, Լայպցիկ 1820, հատ. V, էջ 360, կը դնէ յունականէն։

է) Սէն-Մարթէն, Hist. du Bas-Empire, V, էջ 322, 323, ծան. 1, Դանիէլեան գրերը

են նաեւ քանի մը ուրիշ հեղինակներու կարծիքները. բայց ասոնք այնքան աննշան բաներ են, որ մինչեւ անգամ աւելորդ է յիշատակել։

յունականին նման կը գտնէ, իսկ Մեսրոպի աւելցուցած նոր գրերը զենդ ու պահլաւ գրերուն կը նմանցնէ։

ը) Klaproth, Aperçu de l'origine des diverses écritures de l'ancien monde, Paris 1832 (արտատպուած Courtinի Encyclopédie moderneէն), էջ 69, հայ գիրը կը համարի Դանիէլեանէն, ճոխացած նոր յաւելուածներով, յատկապէս ճ եւ Տ խպտերէնէ։

թ) Ինճիճեան, Հնախ. Գ. 77 ծան. չ'ընդունիր որ Մեսրոպ յոյն գրերու ձեւն օրինակած ըլլայ, որովհետեւ այս պարագային տեսիլքի պէտք չէր մնար, կ'ըսէ, իսկ էջ 74՝ ձայնաւորները յունարէնէ կը դնէ։

ժ) E. Boré, IAs. Paris 1836, էջ 214, ծան. 1, զենդ ու ասորի այբուբենէն։

ժա) Վինտիշման, Die Grundlage der Arm. էջ 5—16, 24 կը դնէ յունարէնէ եւ ասորերէնէ։

ժբ) Büttner, Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker, I, էջ 8 եւ II, էջ 25—26 հին պարսկերէնէ։

ժգ) Լեպսիուս, Standard Alphabet, էջ 133, յունարէնէ։

ժդ) Էմին (Изсл. и Статьи, Մոսկուա 1896, էջ 222) կը մերժէ որեւէ նմանութիւն հայ եւ զանդիկ գրերու մէջ, որովհետեւ նախ տառաձեւերու նմանութիւն չկայ, երկրորդ՝ զանդկե-

րէն գրերու թիւը մերինէն տարբեր է, երրորդ՝ զանդկերէնը շատ աւելի հարուստ է ձայնաւոր-ներու կողմէն քան հայերէնը։ Յունարէն այբու-բենի համար ալ «գրեթէ նոյն բանն է», կ'ըսէ Լէմին, ասով ծագումն անորոշ կը թողու։

ժե) Պատկանեան (Recherches sur la form. de la langue Arm. 148, 149, 151) կը համարի մէյ մը արամէական, մէյ մ'ալ իրանական ծագում։

ժզ) Միւլլէր, Über den Ursprung der arm. Schrift, SWAW 48, 438, կը գտնէ արա-մէական այն այբուբենէն՝ որմէ ձեւացած է նաեւ պահլաւական այբուբենը։ Գրեթէ նոյն բաները կը կրկնէ նաեւ WZKM 1888, էջ 245—248 (Թրգմ. ՀԱ 1889, 86—87), ուր կ'աւելցնէ թէ եօթը ձայնաւորները յունականէն են։ Եր-րորդ յօդուածի մը մէջ (WZKM 1890, էջ 284—288, Թրգմ. ՀԱ 1891, 68—70) հայերէնի 22 Դանիէլեան տառերը կը գտնէ ծագած ասորական այբուբենէ մը, յատկապէս պալմիրական գրէն, որուն վրայ Մեսրոպ աւել-ցուց 7 բաղաձայն (ո՞ր ազգէն) եւ 7 ձայնաւոր՝ որ ամբողջապէս փոխ առաւ զենդական այբու-բենէն (WZKM 1894, 150—160, Թրգմ. ՀԱ 1894, էջ 244—246 եւ Մուրճ 1894, էջ 1089—1092)։

ժէ) Lagard, Gesammelte Abh. 1866, յաջ. էջ Թ—Ժ, հայերէն այբուբենի հիմը կը գտնէ յունականէն, միայն 4 կամ 6 գիր խպտա-կանէն։ Նոյն հեղինակը (Gelehrte Anzeigen,

Göttingen 1883, էջ 281) քիչ մը աւելի պարզելով իր միտքը՝ 19 գիր կը դնէ հին այբուբենէն. 3 գիր յունարէնէ, 4 գիր (ճ, ջ, ց, ռ) խալտիերէնէ, երկու գիր (յ, ծ) արամականէն, իսկ եօթը գիր անյայտ։ Մոռցած է հաշուել Ձ գիրը՝

ժը) Լանկլուա, Kollekt. II, 7, կը դնէ ասորականէն։

ժթ) Dulaurier, IAs. 1870, էջ 149, ծան. 1, արամէականէն։

ի) Լընօրման, Essai sur la propagation de l'Alphabet phénicien I, էջ 192. Հայերէն այբուբենը ծագած կը դնէ զենդականէն։

իա) Ֆաուլման, Illustrierte Geschichte der Schrift, էջ 499—500 Թէ հայոց եւ թէ վրաց այբուբենը կը համարի այն ժամանակ գործածուած հմայական հին նշաններէ։

իբ) Հիւպշման, Über Aussprache und Umschreibung des Altarm. ZDMG 1876, 64՝ յունականէն կը դնէ։

իգ) Gardthausen, ZDMG, 1876, 74—80, շարունակելով Հիւպշմանի գործը, մի առ մի կը համեմատէ հայ գրերը յունականին հետ եւ կը հաստատէ որ մեր գրերը յունական ծագում ունին։

իդ) Թէյլըր՝ իր նշանաւոր գործին մէջ (The Alphabet, London 1883, հա. II, էջ 268) հայ այբուբենը կը դնէ իրանեան-սեմական այբուբենէն անցուած։

ԺԵ) Սարգիսեան, Բազմ. 1889, էջ 34—35, կը ցուցնէ որ Հայերէն այբուբենը կազմուած է պարսիկ, յոյն եւ ասորի այբուբեններու խառնուրդով (22 գիր յունարէնէ, 12 գիր պարսկերէնէ եւ զանգկերէնէ, 2 գիր ասորերէնէ)։ Մեսրոպ մեր գրերը ձեւած ժամանակ փիւնիկ եւ զանգիկ գրերն “իբրեւ նախատիպ օրինակ„ իր առջին ունեցած է։

ԺԶ) Աղայեան. Մուրճ 1890, էջ 1587, Դանիէլեան գիրը կը գնէ ասորապարսկական ծագումէ, իսկ յաւելեալ եօթը գրերը Մեսրոպէն հնարուած։ Հայ այբուբենը յունական ծագում չունի։

ԺԷ) Ի. Յարութիւնեան (Հայոց գիրը, էջ 309—314) կը գտնէ որ Հայերէն այբուբենէն 22 գիր ծագած է փիւնիկեան այբուբենէն (էջ 309) կամ ուղղակի եւ կամ Արամայեցւոց միջնորդութեամբ (էջ 312), որուն վրայ Մեսրոպ աւելցուցեր է 2 գիր յունարէնէ առնելով եւ 12 գիր իրմէ հնարելով՝ փիւնիկեան տառերու ոճով։ Էջ 309 կ՚ըսէ թէ Հայերէն գրերը 60 տեսակ յունարէն այբուբենի հետ համեմատեր է եւ ոչ մէկ նմանութիւն չէ գտեր։

ԺԸ) Տաշեան, ՀԱ 1893, էջ 91բ, կ՚ընդունի որ Հայ գրերը կազմուած են յունարէնի վրայ, որուն ապացոյց են գրերու նմանութիւնը, շարքը, թուական արժէքը, — գրելու ձեւը, — = ս տառին կնճռոտ գործածութիւնը։ Պատուական յօդուած մ՚է ասիկա, որուն մէջ

յայտնուած կարծիքներուն գրեթէ լիովին համաձայն ենք։

ԺԲ) Մալխասեան՝ Յարութիւնեան գրքին քննադատականին մէջ (Տարազ 1893, թ. 1—5[1]) այն կարծիքը կը յայտնէ որ Մեսրոբ մեր գրերը Ասորիքի մէջ հնարելով՝ ազդուած ըլլայ ասորականէն. բայց յետոյ Հռուփանոս զանոնք դարձուց յունականի (տես անդ. էջ 42բ եւ 72բ)։ Այսօրուան մեր այբուբենը նման է յունականին։ Ծիծաղելի կը գտնէ Յարու-

---

[1] Նոր միայն ձեռքս անցաւ Ս. Մալխասեանի այս գրուածքը։ Առողջ գաղափարներով լի պատուական յօդուած մ'է. այնքան որ կը զարմանամ նախապէս տեսած չըլլալուս համար։ Իր գաղափարները նոյն են մերինին հետ, յատկապէս ինչ որ ըսինք Գլուխ Դ., Դանիէլեան գրերու մասին։ Հեղինակն ալ հակառակ է նախաւոր հայ գրականութեան մը գոյութեան, որուն համար երկու երեւելի ապացոյց ալ ունի, որ պէտք է աւելցնել վերը՝ յիշուածներուն մէջ։ Եթէ հին հայ գրականութիւն մը կար, ինչո՞ւ համար էին ուրեմն Խորենացւոյն այն գանգատները թէ հին հայերը ագէտ, անուսումնասէր ու վայրենի մարդիկ էին, որ ոչ միայն իրենց յատուկ գիրը չունէին, այլ եւ չէին ուզեր օգտուիլ յոյն ու պարսիկ գրականութիւններէն։ (Եւ ալ կ'աւելցնեմ՝ մանաւանդ այն Խորենացին, որուն խօսքերուն վրայ էր թէ հիմնուելով կ'եզրակացնեն քննիչները թէ հին հայ գիր ու գրականութիւն կար)։ Եթէ հին հայ գրի ու գրականութեան ջնջման իբր պատճառ կը բերուի քրիստոնէութիւնը, ընդհակառակը մենք կը տեսնենք որ Մեսրոբի ժամանակ դեռ հեթանոսութիւնը կենդանի է Հայաստանի զանազան գաւառներուն մէջ, եւ եթէ հին հայ գիր ու գրականութիւն կար, անոնց մէջ գոնէ պահուած պիտի ըլլար, մանաւանդ որ միայն 100 տարի անցեր էր Լուսաւորչէն յետոյ, եւ այն ատեն Մեսրոբ պէտք չպիտի ունենար Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ փնտռելու հին հայկական գիրը։

քիւնեանի համեմատութիւնները սեմականնե-րուն հետ։ Ասկէ քիչ մը տարբեր է Դասընթաց Հայ. մատ. պատմ. (Թիֆլիս 1899, վիմատիպ), ուր նախ կը դրուի ասորական ազդեցութեամբ (էջ 49), իսկ յետոյ յունական, ասորական եւ զենդական ծագումը (էջ 52)։

է) Տաղաւարեան (Ծագումն հայ տառից, էջ 24 եւ 32—33) Յարութիւնեանի նման՝ մեր գրերը ծագած կը դնէ փիւնիկերէնէ. միայն 7 գիր զանդիկ-պարսկականէն, մէկը ասորերէնէ, մէկը յունարէնէ, իսկ հինգը ածանցուած նոյն փիւնիկեան տառերու ոճով։

ը) Գարագաշեան (Քնն. պատմ. Դ. 39) 7 ձայնաւորները կը դնէ յունարէնէ, իսկ բաղաձայնները սեմականէն, որոնք առաջ թերեւս աջէն ձախ կը գրուէին։ Յետոյ ալ կ'ըսէ թէ Մեսրոբեան գրերը շինուած են յունարէնի ոճով, մէջը խառնելով նաեւ Դանիէլեան (սեմական) գրերը, որոնցմէ յատկապէս կը յիշէ ք եւ խ։

թ) Ս. Վ. Պարոնեան (ՀԱ 1896, էջ 74բ, 75բ) ծագումը կը դնէ արեւելեան (այն է սեմական կամ պահլաւական), իսկ յաւելեալ գրերը բուն իսկ Մեսրոպէն, որովհետեւ «յայնժամ դրացի ազգք չունէին հայկականին յաւելեալ հնչմանց համապատասխանող տառեր որ տային Հայոյն»։

ժ) Հ. Գ. Մէնէվիշեան (ՀԱ 1896, էջ 213—217) 25 գիր կը դնէ յունարէնէ, իսկ մնացեալ 11ը պարսկերէնէ, ասորերէնէ

կամ Մեսրոբի մօտ ճարտարութեամբ հնարուած ։

ժդ) Պասմաճեան (Բազմ. 1898, էջ 534) հայերէն այբուբենը կը հանէ հին պարսկական բեւեռագիրներէն։ Առանձին ցուցակի մը մէջ կը համեմատէ հետեւեալ գրերը, սեպերը ուղիղ գծերու վերածելով եւ անջատ սեպերը իրարու միացնելով։ Այսպէս՝ 𐎠 = Ա, 𐎲 = Բ, 𐎥 = Գ, 𐎭 = Դ, 𐎰 = Թ, 𐎡 = Ի, 𐎾 = Լ, 𐎧 = Խ, 𐎣 = Կ, 𐏃 = Հ, 𐎪 = Ձ, 𐎶 = Մ, 𐏂 = Ց, 𐎴 = Ն, 𐏁 = Շ, 𐎱 = Պ, 𐎿 = Ս, 𐎺 = Վ, 𐎫 = Տ։

ժե) Վէպէր (Die katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 395 եւն) կը կարծէ որ Մեսրոբ յունականէն օգտուելով եւ այս այբուբենին տառերուն նմանցնելով՝ կատարելագործած ու լրացուցած է Դանիէլեան այբուբենը։

ժզ) Գ. Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 129—130) Դանիէլեան գիրը կը դնէ հին (արշակունեան) պահլաւերէնէ (բայց իր բերած օրինակներէն շատը սասանեան պահլաւերէնէն է), որուն վրայ Մեսրոբ աւելցուց քանի մը գիր յունարէնէ առնելով, քանի մը հատ ալ իրմէ հնարելով։ Պահլաւական ծագման իբր ապացոյց կը դնէ փարպեցւոյն "ըստ ուղղաձայնութեան, ըստ անսայթաքութեան յունին„ բա-

ռերը, որով կը կարծէ թէ կ'ակնարկուի պահլաւերէն գրերու բազմատեսակ ընթերցումը. ինչպէս՝ ı = ւ եւ վ. ս = պ եւ ֆ եւն.

է) Մարքուարդի ՀԱ 1912, էջ 658—666 մէջ բերած համեմատութիւններէն կը տեսնուի որ մեր այսօրուան 36 գրերէն 15ը պահլաւ են, 7ը յոյն, 6ը ասորական այբուբեններէ (ասորի. եսթրանկէլօ, արամական), 5ը Մեսրոպի հնարածը, երեքն ալ անծանօթ։

Ահա ասոնք են Նոր քննիչներուն կարծիքները, որ եթէ միասին ամփոփենք, կը տեսնենք որ հայ գրերու ծագումը՝ ամբողջապէս կամ մասամբ՝ կը դրուի անկախ կամ հին հմայական նշաններէ եւ կամ հին պարսիկ բեւեռագիրներէ, հին (քաղդէական) կամ Նոր (սասանեան) պահլաւերէնէ, զանդկերէնէ, Նոր պարսկերէնէ, փիւնիկերէնէ, պալմիրականէն, արամերէնէ, էսթրանկէլօ գրէն, ասորերէնէ, խպտերէնէ, եթովպացերէնէ կամ յունարէնէ։

17. Անմիջապէս ըսենք որ այբուբեններու յիշեալ ձախ շարքին մէջ կան քանի մը հատ՝ որ ի սպառ գործ չունին մեզի հետ եւ չեն կրնար Մեսրոբեան գրերուն իբրեւ աղբիւր ծառայած ըլլալ։

Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ հին պարսկական բեւեռագրութիւնը, որմէ հանել կ'ուզէ Գասմաճեան մեր հայերէն գրերը։ Պարսկական բեւեռագրերը, ինչպէս յայտնի է, գործածական էին Աքեմենեան աէրութեան ժամանակ։ Քրիստոսէ երեք դար առաջ (330 թուին)

Դարեհ Գ.ի մահով՝ Աքեմենեան տէրութիւնը վերջացաւ եւ Պարսկաստանը ինկաւ Մակեդոնական իշխանութեան տակ։ Անոր հետ վերջացաւ նաեւ բեւեռագիրներու գործածութիւնը։ Եւ այն ժամանակ՝ երբ Ս. Մեսրոպ հայերէն գրերը կը հնարէր, սեպագրերը, ինչպէս կը նկատէ Միւլլեր (Բազմ. 1898, էջ 534—535), արդէն 800 տարիէ ի վեր գործածութենէ ինկած եւ մոռցուած էին։ Ապահովապէս այն դարուն չկար մէկը՝ որ անոնց արժէքը գիտնար. ի՞նչպէս կրնար ուրեմն Մեսրոպ այս գրերը իրեն օրինակ առնել։ Հայերէն եւ բեւեռագիր այբուբենին մէջ եղած քանի մը գրերու նմանութիւնը (ինչպէս են –, ղ եւն) բոլորովին պատահական է, իսկ մնացեալը բռնի։ Ինչպէս անձնական տեղեկութեամբ գիտենք, Պատմաճեան ալ արդէն հիմայ իր այս կարծիքէն բոլորովին հրաժարած է։

Երկրորդ տեղը կը բռնէ Նոր պարսկերէնը, որուն հետ կը համեմատեն Սարգիսեան եւ Ցաղաւարեան քանի մը հայերէն գրեր։ Պարսկերէն կոչումը խաբած է զանոնք եւ կարծել տուած է որ այս գիրը պարսկական մտքի արդիւնք է եւ հին։ Բայց իրօք Նոր պարսկերէն կոչումը սխալ բացատրութիւն մըն է եւ այդ անունով կոչուած գիրը ամենեւին կապ չունի Պարսկաստանի հետ։ Նա պարզապէս արաբական գիրն է. եւ այնչափ միայն պարսիկ է, որչափ որ է թուրք, աֆղան, հինդուսթանի, մալայեցի, սարթ, թաթար, թիւրքմէն, քումուք, մուլ-

թանի, սինահի, քաշմիրի, սվահիլի կամ պէր-պէր։ Այս բոլոր ազգերն ու լեզուները փոխ առած են միեւնոյն արաբական գիրը, որուն վրայ երբեմն աննշան յաւելումներ ըրած են։ Այսպէս պարսիկները աւելցուցած են پ P, چ Č, ژ Ž, گ g գրերը, որոնք գոյութիւն չունին արաբերէնի մէջ։ Արաբական գիրը իր ձեւաւորումն ստացած է Մահմետի ժամանակ եւ անկէ առաջ Արաբիայէն դուրս ելած չէ։ Է դարուն միայն, երբ մահմետական Արաբները դուրս ելան Արաբիայէն եւ իրենց աշխարհակալութեան հետ տարածել սկսան իրենց կրօնն ու գրութիւնը, այս գրերն ալ այն ժամանակ սկսան կամաց կամաց մուտք գործել նուաճուած եւ մահմետականացած ազգերուն մէջ։ Այս ժամանակ է որ պարսիկներն ալ թողուցին իրենց զրադաշտական կրօնը, ոչըն-չացուցին իրենց հին գրքերը, մոռացութեան տուին պահլաւական ու զենդական գրերը, եւ իսլամութեան հետ ընդունեցան արաբերէն տառերը։

Այսպէսով ուրեմն Ժ դարուն Նոր պարսկերէն գրեր չկային դեռ եւ հետեւաբար Մեսրոպ չէր կրնար անոնցմէ օգտուած ըլլալ։

Փիւնիկ, պալմիրական եւ արամական գրերը գործածուած են մինչեւ Քրիստոսի երկրորդ դարը, որմէ յետոյ անոնք տեղի տուին ասորական եւ յունական այբուբեններուն։ Եւ այն ժամանակ երբ Ս. Մեսրոպ կը հնարէր հայերէն գրերը, փիւնիկեան, պալմիրական եւ արամական գրերը արդէն 250 տարիէ ի վեր

գործածութիւնէ ելած եւ մոռացութեան մատնուած էին։ Կրնա՞ր կամ պէտք ունէ՞ր Մեսրոբ այս անհետացած այբուբենները երեւան հանելու եւ անոնցմէ օգտուելու հայերէն գրերու համար, մինչ իր ձեռքին տակ պատրաստ ունէր խումբ մը այբուբեններ, որոնք իր հայրենակիցներուն ալ մասամբ կամ ամբողջովին ծանօթ էին։

Մեր կարծիքով ոչ։

Երկու ու կէս դարը մեր ժամանակ ալ մեծ շրջան մ'է. բայց Ե դարուն, երբ գրքերը այնքան սակաւաթիւ էին, գրելու արուեստը չափազանց քիչ տարածուած, ուսումնականներու թիւը անհամեմատ կերպով սահմանափակ, ինչքան խոշոր պէտք է ըլլար այդ շրջանը, որ մոռացութեան տրուած չըլլար ամէն բան։ Այն հեղինակները՝ որոնք հայերէն գրերուն կու տան փիւնիկեան, արամական կամ պալմիրական ծագում, կը հաւատան Դանիէլեան գրերու գոյութեան, որով չափազանց կը մօտենան կամ գրեթէ ժամանակակից կ'ըլլան այն գրերուն։ Բայց որովհետեւ մեզի համար Դանիէլեան հայգիր ու գրականութիւն գոյութիւն չունի, ուստի հայ գրերն ալ չեն կրնար փիւնիկեան, պալմիրական կամ արամական ծագում ունենալ։

Ամէնէն բնական ու տրամաբանական բանը՝ որ կարելի է ենթադրել, եւ որ աշխարհիս բոլոր այբուբեններուն ծագման տիեզերական պատմութենէն կը հետեւի, այն է թէ Մեսրոբ օգտուած ըլլայ իր ժամանակակից եւ շրջակայ

ազգերու այբուբեններէն. ասոնք են արեւելքէն պարսիկները, հարաւէն ասորիները եւ արեւմուտքէն յոյները։

Պարսիկները բեւեռագրական գրութիւնը կորսնցնելէ յետոյ՝ արամական գրին վրայէն ձեւակերպեցին նոր այբուբեն մը, որ հասած է մեզի միմիայն երկու հնագոյն արձանագրութեանց մէջ եւ ծանօթ է գիտական աշխարհին մէջ Թուրֆանեան պահլաւերէն, հին կամ արշակունեաց պահլաւերէն անունով։ Այս գրութիւնը շուտով փոխուելով տեղը անցաւ երկրորդ այբուբենը, որ կը կոչուի նոր կամ սասանեան պահլաւերէն եւ նախորդէն մեծ տարբերութիւն չունի։ Գործածուած է դրամներու, ամաններէններու եւ վերջապէս խումբ մը ձեռագիրներու մէջ։ Սասանեան պահլաւերէն գրութիւնը ունենալով շատ պակասութիւններ (գրերու չափազանց միօրինակութիւն, խումբ մը գրերու համար միեւնոյն նշանը, ձայնաւորներ չգործածուիլը, կցողական գրութիւն), ընթերցումը շատ դժուար էր։ Ս. Գրքերը՝ որ պարտաւոր էին երկիւղած հաւատարմութեամբ կարդալ, այլ եւս ենթակայ էին եղած այլեւայլ խեղաթիւրումներու։ Այս պատճառով պարսիկները հնարեցին երրորդ տեսակ այբուբեն մը, որ կազմուած էր երկրորդէն եւ կը պարունակէր ամէն ձայնի համար առանձին նշան, երկար ու կարճ ձայնաւորներ, միանգամայն կը հետեւէր անջատական դրութեան։ Այս այբուբենն է որ կը կոչուի զենդական կամ աւեստական այբուբենն։ Այս այ-

բուքենը ուրեմն հին չէ։ Spiegel (Gramm. d. altērānischen Sprachen, էջ 11) կը համարի որ հնարուած ըլլայ Է դարուն։ Միւլլէր, WZKM 1891, էջ 253 կ՚ուզէ ապացուցանել թէ չինուած ըլլայ Գ—Դ դարուն, որովհետեւ յունական դրերու հետ նմանութիւններ կ՚ենթադրէ, որ Աղէքսանդրի աշխարհակալութեամբ Պարսից ծանօթացած կը կարծէ։ Բայց իր տեսութիւնը ընդունուած չէ գիտնականներու կողմէն եւ առհասարակ զանդկերէն այբուբենը նոր դիր կը համարուի, առանց թէեւ ճիշտ ժամանակը որոշելու (Salemann, Grundriß der iranischen Philologie, Ib. I. Abt. III, էջ 353)։

Իրանեան այբուբեններու շարքին հետ կրնանք յիշել նաեւ մանիքէական եւ սոգդիական այբուբենները՝ որոնք նոյնպէս արամական ծագում ունին եւ վերջերս միայն գտնուեցան Թուրքֆանի գիտական արշաւանքի ժամանակ։ Այս երկու այբուբեններուն հրատարակութիւնն ու անոնց քննութիւնը ըրաւ Մարքուարդ, WZKM 12, էջ 158—159 եւն։

Ասորիներն ունին երկու տեսակ գրութիւն։ Առաջինը՝ որ ասորիներու երկաթագիրը կրնայ համարուիլ, կը կոչուի Էսթրանկէլօ, երկրորդը՝ որ կրնայ անոնց բոլորգիրը համարուիլ, կը կոչուի պարզապէս փշիթթա, ասորական կամ լաւագոյնս յակոբիկեան։ Առաջ կը կարծուէր ընդհանրապէս որ ասորիներու հին գրութիւնը էսթրանկէլօն է, որու գործածութիւնը սկսած է Քրիստոսի Բ դարէն եւ մինչեւ հիմայ կը տեւէ, իսկ յակոբի-

կեան գրութիւնը սկսած է 550 թուականէն եւ այսօրուան սովորական գրութիւնն է։ Բայց նոր քննութիւնները ցուցուցին որ այս կարծիքը սխալ է. երկու գրութիւնները իրարու ժամանակակից էին, էսթրանկէլօն կը գործածուէր իբր պաշտօնական գիր՝ մեծածախ գրքերու եւ եկեղեցական մատեաններու մէջ, իսկ յակոբիկեանը առանին գործածութեան համար էր։ Առաջինը հետզհետէ տեղի տուաւ երկրորդին եւ յակոբիկեան գրութիւնը դարձաւ յետոյ գերիշխող[1]։ Ս. Մեսրոպ իր առջեւ ունէր ուրեմն թէ էսթրանկէլօ եւ թէ յակոբիկեան գրութիւնները։

Յունարէն այբուբենը ամէնուն յայտնի է։ Ասիկա կը ծագի փիւնիկեան այբուբենէն, որուն մէջ յոյները մտցուցին քանի մը կարեւոր փոփոխութիւններ։ Նախ՝ փիւնիկեցւոց չորս կիսաձայները դարձուցին ձայնաւորի, որոնց վրայ աւելցուցին հինգերորդ նորահնար ձայնաւոր մը՝ Υ —։ Երկրորդ՝ ջնջեցին փիւնիկեան Վ եւ Ծ գրերը, որովհետեւ ասոնց համապատասխան ձայները չկային յունարէն լեզուի մէջ։ Երրորդ՝ աւելցուցին φ եւ χ գրերը՝ որոնք չկային փիւնիկեան այբուբենին մէջ։ Չորրորդ՝ փոխեցին գրերու ուղղութիւնը եւ ձախէն դարձուցին դէպի աջ։ Հինգերորդ՝ զանազանելու համար ղբ եւ յօտ գրերը՝ որոնք փիւնիկերէնի մէջ նմանաձեւ տառեր էին, փոխեցին իօտ (Ղ) գրին ձեւը եւ վերածեցին ուղղահայեաց գծիկի մը (I)։

---

[1] Տ՛ս Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, էջ 89։

Ահա ասոնք են այն այբուբենները՝ որոնք Ս. Մեսրոպի ձեռքի տակ կային եւ որոնցմէ կրնար օգտուիլ Ս. Մեսրոպ։ Քննիչներուն յիշած այբուբեններուն մէջ կան նաեւ խպտի եւ եթովպական այբուբենները, որոնցմէ ձեւացած կը համարուին հայերէն քանի մը գիր։ Այս գրերն են՝ դ, է, հ, յ, ճ, մ, ն, վ, ց։ Առաջին ութը ըստ ոմանց կը համարուին խպտիերէնէ փոխառեալ, վերջինը (ց)՝ եթովպացերէնէ։ Քիչ մը վարը պիտի տեսնենք որ այս համեմատութիւնները յաջող չեն եւ հետեւաբար խպտին եւ եթովպացին գործ չունին մեզի հետ։ Այսպէս կը մտածէ նաեւ Մարքուարդ, որ (ՀԱ 1912, 662) կը յայտնէ թէ Ս. Մեսրոպի ժամանակ Եգիպտոսի եւ պարսկական Միջագետքի միջեւ յարաբերութիւն չկայ։

Կը մնայ հերքել նաեւ հայերէն գրերու անկախ կամ հին հմայական նշաններէ յօրինուած ըլլալու գաղափարը. բայց ասիկա ինքնին պիտի հերքուի արդէն, երբ յաջորդ համեմատութիւններէն տեսնուի թէ հայերէն գրերը ինչ աղբիւրներէ յօրինուած են։

18. Վերոյիշեալ այբուբեններէն ոչ մէկը կրնար Ս. Մեսրոպի փափաքը ամբողջապէս լրացնել, այսինքն տալ հայերէն լեզուին հնչումները պատկերացնող բոլոր գրերը միանգամայն։ Այս պատճառով առաջին իսկ վայրկեանին Մեսրոպ պարտաւորուած էր դիմելու քանի մը այբուբեններու, անոնցմէ ընտրութեամբ քաղելու իրեն պէտք եղած նշանները, մէկուն պակասը

միսով լրացնելու եւ բնաւ չգտածները իր մտքէն հնարելու։ Այսկէ բնականօրէն կը հետեւի որ հայերէն գրերուն ծագումը չի կրնար մէկ աղբիւրէ մը բղխիլ եւ պէտք է զանազան աղբիւրներ ենթադրել։ Այս աղբիւրները որոշելու համար ուրիշ ապահով միջոց չկայ, բայց եթէ հայերէնի իւրաքանչիւր տառը համեմատել շրջակայ ազգերու այբուբեններուն համապատասխան տառերուն հետ եւ անոնց ձեւական նմանութենէն հանել ստոյգ եզրակացութիւնը։ Ուրիշ ամէն միջոց (պատմական յարաբերութիւններ, գրական ազդեցութիւն, փոխառեալ բառեր, կրօնական միութիւն, քաղաքական գերիշխանութիւն եւն) երկրորդական նշանակութիւն ունին վճռելու համար այս խնդիրը։ Այս միջոցները շատ անգամ խաբուսիկ ալ են. օրինակի համար՝ Միւլլէր (WZKM. 1894, 155—160) ապացուցանելու համար թէ Հայերը յունարէնէ գիր չառին, մէջ կը բերէ այն թղթակցութիւնը՝ որ տեղի ունեցաւ Ս. Սահակի ժամանակ Յունաց եւ Հայոց մէջ, եւ որով Յոյները կը դատապարտէին Հայերը թէ ինչու անոնք դիմեցին “ասորոց ումանց„ եւ Յոյներուն գիտութեանը չդիմեցին։ Բայց այս թղթակցութիւնը Խորենացւոյն շինածն է եւ իրականութեան մէջ գոյութիւն չունի. եւ առ առաւելն Դանիէլ ասորիին դիմումը եւ Ս. Մեսրոպի Միջագետք ու Եգեսիա ճամբորդութիւնը կ՚ակնարկէ։

Քննիչներէն շատերը դիմած են յիշեալ երկրորդական ապացոյցներուն. քիչերն են միայն

որ կը գիմեն առաջին միջոցին. Հայերէնի իւրաքանչիւր տառը համեմատելով օտար այբուբեններու այս կամ այն տառին հետ եւ անոր կրած ձեւափոխութիւնները նշանակելով։

Վերջիններուն կը պատկանին.

ա) Kopp, Bilder und Schriften (1819) ունի 18 հայ գրերու համեմատական տախտակ մը, որ կ'արտատպէ Ցարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 288։

բ) Müller, SWAW. 48. 436—38 կու տայ հայ եւ վրացի գրերու մեծ մասին համեմատութիւնը. այս յօդուածին կցուած առանձին տախտակը հայ եւ վրացի գրերու հասարակ ցուցակն է, առանց որեւիցէ համեմատութեան։ Ձայնաւորներու համեմատութիւնն ունի WZKM. 1894, 155—160, թրգմ. ՀԱ. 1894, էջ 244—46։ Իսկ նոյն հեղինակին Ueber den Ursprung der gruzinischen Schrift (SWAW. 137, էջ 1—12) յօդուածին մէջ կը գտնենք վրացերէն գրերու ծագման պատմութիւնը, համեմատական տախտակով։

գ) Gardthausen, ZDMG. 1876, 74—80, յաջող գաղափարն ունեցած է փոխանակ հայ գրերը արդի յունարէն տառերու հետ համեմատելու, ընարել հին ձեռագիրներու մէջէն յունարէն տառերու հին ձեւերը եւ մի առ մի համեմատած է մեր գրերուն հետ։

դ) Սարգիսեան (Բազմ. 1889, էջ 34 եւ 35) երկու տախտակի մէջ կու տայ հայերէն

գրերու հնագոյն ձեւերը եւ կը համեմատէ զանոնք յունարէնի հնագոյն ձեւերուն, զանդկերէնի եւ նոր պարսկերէնի հետ։

ե) Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 308, վիմատիպ ցուցակի մը մէջ կը շարէ հայուն դէմ փիւնիկ, արամական, պալմիրական, եբրայական, բաբելական եւ պարսկերէն գրերը մասամբ, բայց անոնց համեմատական քննութիւնը չի տար։

զ) Մալխասեան (Տարազ 1893, էջ 72) ունի քանի մը գրերու համեմատութիւնը, բայց առանց սկզբնաձեւերը յիշելու։

է) Տաղաւարեան, Ծագումն հայ տառից, էջ 24 ունի համագրական պարզ տախտակ մը հայ, փիւնիկ եւ յոյն գրերու։

ը) Հ. Գ. Մէնէվիշեան (ՀԱ. 1896, էջ 215) իբր հիմ ընդունելով Gardthausenի տուած հին յունական ձեւերը՝ առանձին տախտակի մը մէջ կը դնէ անոնց յաջորդական ձեւափոխութիւնները՝ մինչեւ հայերէն երկաթագրին հասնիլը։ Հայերէն գրերու մինչեւ այժմ եղած բոլոր համեմատական ուսումնասիրութեանց մէջ ամէնէն կատարեալն ու միակ լաւագոյնն է։

թ) Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 129—130) անցողակի կը յիշէ քանի մը գրերու առանձին առանձին ծագումը, առանց սակայն օտար ձեւերը համեմատութեան առնլու (տպագրութեան դժուարութեան պատճառով)։

ժ) Մարքուարդ (ՀԱ. 1912, էջ 658—666) կու տայ 33 հայերէն գրերու համեմա-

տութիւնը իրենց համապատասխան յոյն. ասորի եւ պահլաւ ձեւերուն հետ։

Մենք ալ պիտի դիմենք տառերու ձեւական համեմատութեան ստոյգ միջոցին։

Համեմատութիւնը կատարեալ եւ ամբողջական ընելու համար կարեւոր կը համարինք նախ գտնել ընդհանուր համադրական տախտակ մը, որուն մէջ իւրաքանչիւր հայերէն տառի դէմ գրուած են օտար այբուբեններու հնչմամբ համապատասխան տառերը։ Համեմատուած այբուբեններն են հայերէն յետոյ կարգով՝ վրացերէն (խուցուրի եւ մխեդրուլի), յունարէն (ձեռագիրներէ քաղուած հին յունական ձեւերը եւ յետոյ արդի ձեւերը՝ գլխագիր եւ բոլորգիր), խպտիերէն, փիւնիկերէն, արամական, պալմիրական, բաբելական, սամարական, եթովպական, մանիքէական, սոգդիական, էսթրանկելօ, ասորական (յակոբիկեան), հին սասանեան (երկու արձանագրութեանց մէջ գործածուած ձեւերը), պահլաւական, զենդական եւ արաբական գրերը[1]։

Այս ցուցակին հետ կուտանք նաեւ Հ. Մէնէվիշեանի յօրինած տախտակը, ուր կը գտնենք 25 հայ գրերու համեմատութիւնը յունարէնի հետ եւ անոնց միջին կամ անցման ձեւերը[2]։

---

1 Հրապարակային շնորհակալութիւն ընկերոջս Պր. Կ. Թասմաջեանի, որ ուղարկեց ինծի վերոյիշեալ այբուբեններէն քանի մը հատը։

2 Յաջորդ էջերուն մէջ այս տախտակը պիտի յիշենք Փ. Ցուց. (Փոքր Ցուցակ) համառօտագրութեամբ. իսկ Մեծ Ցուցակը պարզապէս Ցուցակ բառով։

ɑ.Ӿ.Ӿ.Ա.Ա.	Ⴥ.Ξ.Ξ.Շ.Շ.
B.Ᏼ.Բ.Բ.Բ.	O.Ọ.Ո.Ո.
Ⴕ.Գ.Գ.Գ.Գ.	Ո.Π.Պ.Պ.
Ꮭ.Δ.Դ.Դ.Դ.	Ջ.Ջ.Ջ.
Ᏺ.E.Ե.Ե.Ե.	Ռ.P.Ք.Ռ.Ռ.
Ȥ.Z.Z.Ջ.Զ.	C.Ս.Ս.Ս.
h.H.Է.Է.Է.	Վ.Վ.Վ.
Ə.Θ.Թ.Թ.Թ.	T.Տ.Տ.Տ.
i.Ի.Ի.	Ր.Ր.Ր.
Ա.K.K.Կ.Կ.Կ.	Y.Y.Ւ.Ւ.
Ղ.Λ.λ.Լ.Ղ.	Φ.Φ.Փ.
Մ.M.M.Մ.Մ.	X.Ք.Ք.
N.Ա.Ն.Ն.	

Այս երկու ցուցակները ունենալով մեր աչքին առջեւ, կրնանք հիմայ անցնիլ իւրաքանչիւր գրի մանրամասն քննութեան։

Ա.

Gardthausen *եւ Մէնէվիշեան այս գիրը կը հանեն յն. α-էն (տես Փ. Ցուց. Թիւ* 1 *նշանը, որ արդի α-էն այն տարբերութիւնն ունի, որ կլորակին ծայրերը դուրս ելած չեն).* Kopp *եւ*

փառնակ հին պահլաւական Ա ձեւէն, Տաղա-
ւարեան եւ Յարութիւնեան փիւնիկ ϒ գրէն․
Միւլլէր նախ սասանեան եւ զանդիկ » գրէն,
յետոյ զնդ․ ω գրէն․ Սարգիսեան յն․ α-էն,
բայց կ՚ըսէ թէ Մեսրոբ աչքի առջեւ ունեցեր է
նաեւ զնդ․ ω գիրը՝ Մալքուարդ կը մերժէ յն․
α եւ կը դնէ գլխիվայր դարձած էսթրանկելօ
ϰ էն կամ աւելի լաւ՝ պահլաւերէն ω էն։

Սխալ է զանդիկ ω գրին համեմատու-
թիւնը, ինչքան որ հայերէն ա-ին հետ նմանու-
թիւնը կատարեալ ըլլայ, որովհետեւ նախ զնդ․ ω
կը ներկայացնէ երկար ա́, երկրորդ որ հայերէն
բոլորգիր կամ նօտրագիր ձեւը շատ աւելի-
յետին ժամանակի բան է։ Անընդունելի կը
գտնեմ նաեւ էսթրանկելօ գիրը, որմէ հայե-
րէն Ա հանելու համար ոչ միայն տառը պէտք
է գլխիվայր շրջել (ע), այլ եւ յետոյ ալ դէպի
աջ դարձնել։ Ի՞նչ պէտք ունէր Մեսրոբ այս-
պիսի յեղաշրջումներու ենթարկելու տառը։

Մեր գրին նման կը մնան ուրեմն փիւնիկ-
արամական ϰ ձեւը, յունարէնն ու պահլաւա-
կանը։

Յունարէնի համար պէտք չէ առնուլ արդի
α ձեւը, այլ այն հնագոյն ձեւերը՝ որ կ՚երեւան-
մեր Ցուցակին մէջ։ Gardthausen կ՚առնու ցու-
ցակին առաջին ձեւը, որ օղակ մ՚է՝ քովէն թեք-
գծիկով մը գոցուած։ Բայց Gardt. կը յիշէ-
նաեւ տեսակ մը α, որ հին գրութեանց մէջ
շատ անգամ կը պատահի եւ որուն մէջ կլորա-
կին տեղ սուր անկիւն մը կայ (տես Փ․ Ցուց-

թիւ 2 եւ 3)։ Այս պարագային յոյն տառը գրեթէ կը նոյնանայ փիւնիկեան ձեւին հետ։ Մեծ ցուցակին երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը աւելի մօտիկ են հայերէնին։ Յոյն եւ հայ գրերուն նմանութիւնը երեւան հանելու համար պէտք է նկատել որ յունարէն տառերը հայերէնի մէջ ենթարկուած են բնորոշ ձեւափոխութեան մը. գրերուն կլոր դարձուածքները գրեթէ միշտ բացուած են։ Այս օրէնքը անմիջապէս աչքի կը զարնէ, երբ համեմատենք օրինակի համար՝ փ = յն. Φ, ր = յն. P, ո = յն. O գրերը։ Այս ձեւափոխութեան ծագումն անշուշտ այն է որ գրչի շարժումները սկիզբէն քիչ մը թոյլ եղած են, կլոր դարձուածները անփոյթ կերպով կատարուած են, որով կլորակներուն գիծը գրին միշտ բունին կպած չէ, այլ անջատ ու բերանաբաց թեւ մը ձեւացուցած է։ Այս նկատումով ոչ միայն ցուցակին երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը՝ որոնք նոյն են հայերէնին հետ, այլ եւ նոյն իսկ առաջին ձեւը կրնայ տալ հայերէն Ա. կլորակը ըստ օրինի բանալով եւ թեք գիծը փոխանակ ամբողջութեամբ դնելու, քիչ մը վարէն դնելով։ (Մեր նոր ոճի գրութեանց մէջ՝ ռէտապանն Ա-ը գրեթէ այս ձեւն ունի։)

Մեր գրին շատ մօտիկ են նաեւ փիւնիկ-արամեական ⊬ ձեւը, զոր պէտք է մերժել ժամանակի հեռաւորութեան պատճառով, եւ պահլաւական ", որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ դէպի ձախ դարձած Ա։

Ուրեմն մեր Ա-ին ծագումը կը տատանի յուն. α-ի եւ պհլ. [illegible]-ի միջեւ։

Վրացերէն ձեւը մեկնելն աւելի դժուար է, որովհետեւ ծանօթ ձեւերէն ոչ մէկուն կը նմանի։ Միւլլէր շրջելով մէկ քովի վրայ ([illegible]) կը գանէ որ նման է սասանեան եւ զնդ. [illegible] ձեւին, իսկ յետոյ կը նմանցնէ արամ. [illegible] գրին։ Ըստ իս անտարակոյս է որ վրացերէն գիրը կը ծագի յն. α-ին եւ իր ձեւով կը գտնուի հայուն եւ յոյնին մէջտեղ։ Հայերէն Ա ձեւը դուրս բերելու համար երեք շարժում կ'ընենք. առաջին շարժումով կը գծենք ձախակողմեան սիւնը, երկրորդ շարժումով այս սիւնը կը շարունակենք եւ կը գծենք աջակողմեան սիւնը. երրորդ շարժումով կը գծենք պոչը։ Եթէ այս երեք շարժումներուն կարգը փոխենք եւ առաջին շարժումէն յետոյ անցնինք երրորդ շարժումին, կը ձեւանայ վրացի գրին հիմնական մասը Լ, զոր լրացնելու համար կը մնայ երրորդ շարժումով մը գծել աջակողմեան սիւնը։ Այս սիւնը անջատ մնալուն պատճառաւ կրցած է աւելի վեր բարձրանալ, քիչ մը հեռուէն սկսիլ, եւ վերջապէս կարճնալով՝ Լ-ին վրայ թեւ մը ձեւացնել։ Այս բոլորը զարմանալի երեւալու չէ մեզի, որովհետեւ միշտ միեւնոյն բանը պատահած է նաեւ հայերէն գրութեան մէջ. Նոտրագիր գլխատառ Ա-ը, որ մեր հիմնական ձեռագիրներուն մէջ գործածական է, կազմուած է նոյն հիմնական Լ-էն, որուն ծոցին մէջ դրուած է մէկ շեշտաձեւ նշան (|) եւ մէկ ոլորուող թեւ (~)։

Բ.

Ցարութիւնեան եւ Ցաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան 𐤁 կամ շրջուած ᑭ ձեւէն։ Müller կը յիշէ յն. B, բայց աւելի լաւ կը գտնէ պալմիրականը, որմէ շրջեալ կը կարծէ։ Մարքուարդ կը հանէ էսթրանկէլօ ⊃ գրէն, իսկ Gardt., Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան եւ Փառնակ կը հանեն յն. B-էն։ Ըստ իս ո՛չ փիւնիկեանը, ո՛չ պալմիրականը եւ ո՛չ ալ արամական, բաբելական, ասորական ու պարսկական ձեւերը կրնան մեկնել մեր գրին ծագումը։ Մարքուարդ մեր ձեւին հասնելու համար ⊃ ձեւը նախ աջ կը դարձնէ (⊂), երկրորդ՝ ասոր ձախ կողմէն սիւն մը կ'աւելցնէ (F) եւ երրորդ՝ երկու թեւերուն ծայրը կտուցի պէս վար կը ծռէ՝ համաձայնեցնելու համար "յոյն նախագաղափար B-ին»։

Չեմ գիտեր թէ ինչ պէտք կայ այսքան փոփոխութիւն մտցնելու մէկ գրի վրայ եւ վերջը դարձեալ յունական B գրին օգնութեանը դիմելու, որ ինքնին կրնայ ամենագեղեցիկ կերպով տալ մեր Բ գիրը։ Մարքուարդ կը մերժէ B գրէն հանել մեր Բ-ը, ըսելով որ եթէ յունարէնը մեր գրին մայրն ըլլար, գրեթէ R ձեւը պիտի տար։ Բայց այսպէս չէ։ Հայերէն գիրը յունարէնի հետ նոյն դիրքն ունի. աջ ու ձախ շրջելու պէտք չկայ. յոյն գրին աջակողմեան երկու կլոր դարձուածքները՝ հայերէն գեղագրութեան սովորական օրէնքով (ինչպէս քիչ մը վերը բացատրեցինք) բացուած եւ ձեւացուցած են մեր

Բ գրին երկու թեւերը։ Այսօր ալ շատեր արգէն այնպէս մը կը գրեն մեր գլխատառ Բ-ը, որ գրեթէ յունական կամ եւրոպական B գիրը կը դառնայ։

Վրացերէն Պ շատ կը նմանի արամականին՝ իր ձախ դարձած դիրքով ու կիսաբաց բերանով. բայց պոչը աջ է դարձած, մինչդեռ արամականին մէջ դէպի ձախ դարձած է։ Միւլլէր վրացի տառը կը միացնէ մէյ մը պալմիրականին, մէյ մ'ալ արամականին։

Ինձ համար այս գրին ծագումը մութ կը մնայ։

Գ.

Միւլլէր կը հանէ արամական եւ պալմիրական ձեւերէն. Ցարութիւնեան եւ Տաղաւարեան փիւնիկեան ձեւէն. Մարքուարդ կը գտնէ որ Գ գիրը նման է սասանեան Գին, բայց որովհետեւ ասիկա Կ ձայնն ունի, ուստի չընդունիր եւ առանց մեկնութեան կը թողու։

Փիւնիկերէնն ու արամերէնը՝ որոնք նոյն ձեւն ունին, զուրկ ըլլալով մեր գրին թեւէն, բնականաբար համեմատութենէ հեռու կը մնան։ Պալմիրականը բնաւ չի նմանիր հայուն։ Շատ տարբեր են նաեւ ասորի, էսթրանկէլօ, պահլաւական եւ մանիքէական ձեւերը։ Սոգդիական, եթովպական ու սամարական ձեւերը թէեւ շատ նման են, բայց չունին Գ-ին թեւը՝ որ մեր գրին հիմնական գիծը կը կազմէ եւ Դ-էն զանազանող մասն է. հետեւաբար եւ հաշուի չեն

գար։ Ձնդ. Ք կրնար բաւական մօտենալ, եթէ շրջուած չըլլար։ Իբրեւ համեմատութեան նիւթ կը մնայ յունարէնը։ Սարգիսեան կը հանէ յն. Γ ձեւէն, որուն հետ կցելու համար գիրը աջէն ձախ կը դարձնէ։ Բայց աջէն ձախ դարձնելը արդէն հայերէն գեղագրութեան ոգւոյն հակառակ է, որովհետեւ՝ ինչպէս գիտենք, հայերէն այբուբենը աջակողմեան ուղղութեան կը հետեւի, հետեւաբար կրնայ առ առաւելն ձախէն աջ դարձնել եւ ոչ բնաւ հակառակը։ Այս տեսակէտով յունարէն Γ եւս նշանակութենէ զուրկ է։

Պէտք է առնուլ հին յունարէն ձեւը, որ կը տեսնուի Ցուցակին մէջ. Gardt. եւ Մէնէվիշեան մեր գիրը կը համեմատեն այս ձեւին հետ։ Մեր եւ յոյն գրին մէջ երկու տարբերութիւն կայ. Նախ՝ յոյն գրին գլուխը բաց է, մինչդեռ մերինին մէջ ընդհակառակը գոց է, եւ երկրորդ՝ տակը կեռ մը կայ, որ մերինին մէջ չէր գտնուիր։ Gardt. յունարէն հին ձեռագիրներու մէջ գտած է զուտ խաչաձեւ գէմ մը (+), որ տակի կեռէն զուրկ ըլլալով՝ տարբերութիւններէն մէկը կը ջնջուի։ Բայց գլխի կողմէն միացած ձեւ մը գտնուած չէ։ Կրնայ ըլլալ որ այս միացումը յետոյ հայերէնի մէջ ձեւացած ըլլայ, ինչ որ շատ դիւրութեամբ կրնար տեղի ունենալ։ Արդարեւ եթէ առնունք զուտ խաչաձեւ գիմ մը (+), բնականօրէն կրնանք ենթադրել որ այս խաչաձեւ կազմող երկու գծերը գրութեան ժամանակ երկրաչափական ճշտութիւն

մը պահած չըլլան, այլ գրութեան դիւրութեան համար իրենց ծայրը փոքրիկ կեռ մը ստացած ըլլան ւ 7 ձեւով, որոնք յետոյ միանալով կազմած ըլլան 4 թուանշանին նման ձեւ մը եւ ասկէ ալ Գ։ Արգէն ներկայ ձեռագրին մէջ ալ կայ նման գիմ մը, որ կը բաղկանայ ւ ձեւով գծէ մը, որուն մէջտեղէն վերէն վար կ'անցնի Կ նշանին նման գիծ մը։

Վրացերէն Դ նոյն է հայերէնի հետ, միայն թէ հոս թեւին տեղ գրին ստորոտը սանդղաձեւ մը շինուած է։ Միւլլեր այս գիրն ալ կը հանէ արամական եւ պալմիրական ձեւերէն, ինչ որ իմ կարծիքովս անընդունելի է։

Դ.

Այս գիրը բաւական դժուարութիւն կը յարուցանէ։ Միւլլեր կը հանէ արամական կրկնակ նշաններէն, Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան փինիկեան T գրէն, որոնց հետ շատ յարմար կու գան նաեւ բաբելականը, պալմիրականը եւ սամարականը։ Բայց այս համեմատութեան ժամանակ նկատի պէտք է առնուլ Գ տառը։ Ինչպէս գիտենք, հայ. Գ եւ Դ շատ նման են իրարու եւ միայն բերնի բաց կամ գոց ըլլալով կը տարբերին։ Այսպէս է նաեւ սասանեան գրութեան մէջ։ Հին սասանեան գրութեան մէջ Գ եւ Դ առանձին առանձին ձեւեր ունէին, բայց ժամանակ անցնելով այդ գրերը իրենց հին ձեւը կորսնցուցին եւ այնքան մօտեցան իրարու, որ պահլաւերէնի մէջ արդէն

միեւնոյն փոքրիկ ⅃ ձեւին հասան։ Ընթերցանութեան համար շփոթ էր այս, ուստի զանդիկ այբուբենին մէջ այդ ձեւը յատկացուցին ք-ի, իսկ գ-ի համար հնարեցին բոլորովին տարբեր նշան մը։ Այսօր պահլաւերէն ձեռագիրներու եւ եւրոպական հրատարակութեանց մէջ՝ երկու ձայները տարբերելու համար գ-ին վրայ կը դնեն երկկէտ, իսկ ք-ին վրայ պարոյկ կամ երեք կէտ։ Նոյնպիսի նմանութիւն կայ նաեւ փիւնիկերէնի մէջ, ուր 7 = գ եւ Ϯ = գ։ Թէեւ այս նմանութիւնը շատ նպաստաւոր հանգամանք մը կը ներկայացնէ, բայց կայ կէտ մը որով նմանութիւնը շատ կը հեռանայ։ Փիւնիկերէնի մէջ գ տառն է որ բաց բերան ունի, իսկ ք՝ գոց. մինչդեռ հայերէնի մէջ ճիշդ հակառակը։ Այնպէս որ եթէ հայ եւ փիւնիկեան ձեւերուն մէջ ցեղակցութիւն ըլլար, 7 պիտի տար Դ, իսկ Ϯ պիտի տար Գ։

Փիւնիկերէնի մանրանկարներն են եսթրանկէլօ, ասորի, պահլաւ եւ արաբական ձեւերը, որոնք գլխէ կամ թեւէ զուրկ ըլլալով՝ չեն յարմարիր մեր գրին։ Ասորին ⅃ գրէն զանազանուելու համար ստացած է տակը կէտ մը. նոյն ձեւը քիչ մ'աւելի զարգացուցած է զանդիկը՝ որ իր տակի պոչով մեզմէ հեռու կը մնայ։ Մարքուարդ մեր գիրը կ'ուզէ հանել այս պահլաւական » կամ հին եգեսական (ասորական) ›› ձեւէն։ Այս ձեւը մեր Դ-ին հասցնելու համար գիրը նախ ուղիղ դիրքով կը կանգնեցնէ, երկրորդ՝ ձախ կողմէ կտուց մը կ'աւելցնէ, երրորդ՝

աջ կողմէն թեւ մը կը կպցնէ։ Գրին ուղղուած դիրքը եւ ձախակողմեան կտուցը կրնանք ընդունիլ. բայց աջակողմեան թեւին յաւելումը մեզի համար անըմբռնելի է։ Գրերը իրենց ձեւափոխութեան մէջ ենթակայ եղած են միշտ յաջորդական զարգացման մը. ամէն զարգացում իր սկզբնապատճառն ունի. օրինակի համար՝ երբ կ'ըսենք որ յոյն գրերու բերանը բացուած է հայերէնի մէջ, ասիկա գրչի թուլութեան բնական արդիւնքն է, զարգացման յաջորդական աստիճան մը։ Երբ կը տեսնենք որ գրի մը պոչը կտրուած է, ասիկա աւելի համառօտ գրելու կամ ժամանակի ընթացքին մաշուելու սկզբունքէն է։ Երբ կը տեսնենք որ գծի մը ծայրը աւելորդ պոչ մը աւելցած է (օր. զենդական ɔ գրին պոչը), ասիկա ալ կրնանք մեկնել աճման կամ զարգարուն գրելու հասարակ սկզբունքով (ինչպէս է տաճկերէնը կամ տաճկահայոց այսօրուան ձեռագիրը)։ Բայց երբ կ'ուզուի բոլորովին անկախ մաս մը աւելցնել գրի մը վրայ, առանց որեւիցէ պատճառի, ասիկա անըմբռնելի կը մնայ։ Վերի պարագային Դ գրին համար ենթադրուած թեւը բոլորովին անտեղի է. եթէ Դ ծագած ըլլար պահլաւական ձեւէն, պարզապէս Գ ձեւը պիտի ունենար։ Չենք կրնար ալ ըսել որ ուրիշ գրի հետ չշփոթուելու համար ստացած է այդ թեւը, որովհետեւ առանց թեւի ալ ոչ մէկ գրի հետ կրնայ շփոթուիլ։

Kopp հայերէն Դ գիրը կը հանէ խպարերէն † d գրէն, որ անշուշտ շատ նման է եւ

կրնայինք ընդունիլ իբր մեր գրին մայրը, եթէ խպտիներէնը ուրիշ որեւէ պարագայի մէջ հայերէն գրերուն նպաստ մը մատուցած ըլլար։

Եթովպական եւ հին պահլաւական, մանաւանդ մանիքէական եւ սոգդիական գրերը համեմատութենէ հեռու կը մնան ձեւի պատճառաւ։

Կը մնայ ուրեմն յունարէնը, որուն հետ կը համեմատեն Gardt., Մէնէվիշեան եւ Սարգիսեան։

Յունարէն Դ գիրը թէեւ այսօր հասարակ եռանկիւն մ'է, բայց նախապէս եռանկիւնին գագաթին վրայ՝ աջ ու ձախ թեւեր ունէր։ Այս հին ձեւէն ծագած է խպտական Ⲇ ⲇ գիրը, որ գագաթին վրայի ձախ թեւը անաղարտ կը պահէ. նոյնպէս է նաեւ խպտի Ϫ ϫ, որ ձեւացած է յն. Δ-էն եւ անոր գագաթին վրայի երկու թեւերն ալ կը պահէ։ Gardt. որ մեր հայերէն Դ գիրը այս յոյն ձեւէն կը հանէ, իբր միջնորդ կամ ապացոյց կը բերէ խպտիին հետ վրացերէն գիրը։ Ս. Մեսրոպ անշուշտ աչքի առջեւ ունեցած է երկու թեւերով յունարէն Դ, որուն բաւական հաւատարիմ պատկերն է վրացերէն Ⴃ։ Ասոր տակի կլորակը յոյն դելտային եռանկիւնը կը ներկայացնէ, իսկ կարճ բունին վրայ աջ ու ձախ նստած թեւերը կը ներկայացնեն հին դելտային գագաթի երկու թեւերը։ Հայերէն Դ-ի մէջ՝ տակի գոց եռանկիւնը բացուելով՝ նախապէս թոյլ կիսակլորակ մը շինուած է՝ որ հետզհետէ կրճատուելով՝

մնացած է միայն Դ-ին ուղիղ սիւնը։ Ընդհակառակը գագաթի կարճ թեւերը զարգացած եւ ձեւացուցած են մեր մէջ Դ-ին գլուխը եւ թեւը։ Գոց եռանկիւնի բացման երեւոյթը տեղի ունեցած է նաեւ յունաց մէջ. Հմմտ. ցուցակին մէջ երկրորդ եւ երրորդ ձեւը՝ ուրկէ զարգացած է նորագոյն δ ձեւը։

Սարգիսեան մեր Դ գիրը կը հանէ ցուցակին երրորդ եւ չորրորդ ձեւերէն, որոնք սակայն չեն կրնար հայերէն Դ-ին նմանցուիլ. Միեւնոյն ժամանակ կ՚ըսէ թէ Մեսրոպ աչքի առջեւ ունէր զն. Δ δ գիրը (եթէ dh կը յիշէ ձեւ մը՝ որով անշուշտ այս գիրը կը հասկնայ)։

Միւլլէր վրացի Ⴃ կը հանէ փիւնիկ. A կամ արամական A Ч գրէն, գլխիվայր շրջելով, ինչ որ այնու ամենայնիւ նմանութենէ հեռու կը մնայ։

Ե.

Յարութիւնեան կը հանէ փիւնիկեան 𐤄 գրէն. բայց ասիկա հայերէն Ե դառնալու համար շատ բանի կը կարօտի. նախ պէտք է երեսը դէպի աջ դարձնել. յետոյ սիւնը տակէն կարճել, եւ վերջապէս վերի առաջին թեւը հանել։ Այսքան փոփոխութիւն ծանր երեւցած է նոյն իսկ Տաղաւարեանին, որ թէեւ առհասարակ հայերէն գրերու փիւնիկեան ծագման կողմնակից է, բայց այս պարագային Ե կը համարի հայերէն Է գրէն ձեւափոխուած։ Կայ նաեւ այն հանգամանքը՝ որ փիւնիկեան 𐤄 գիրը, ինչպէս

եւ անոր ցեղակից բոլոր սեմական, ասորական եւ իրանեան ձեւերը, ի ձայնն ունի եւ յունաց մէջ միայն դարձած է ե։ Սեմական լեզուները զուրկ են ե ձայնաւորէն եւ միայն զենդական այբուբենն է որ ստեղծած է այս ձայնաւորին համար քանի մը նշաններ. ю (ե) եւ ɛ̃ որ կը համարուի ը ə, եւ ասոնց համապատասխան երկարները՝ ա ē եւ ɜ̄ ə̄։ Այս կէտը նկատի ունենալով համեմատութեան ամէն պայման կը ջնջուի յիշեալներուն հետ։

Միւլլէր, որ սկիզբէն սեմական ח ի գրին կողմնակից էր, ասոր ԽԲԲ ապացոյց բերելով վրացերէն Պ ե գրին նմանութիւնը, վերջին անգամ կը դիմէ զենդերէնի եւ մեր գիրը կը հանէ զնդ. ɛ ձեւէն որ ճիշտ նոյն է յունարին ɛ-ին հետ։ Բայց այս մեկնութիւնը անշուշտ ուղիղ չէ, որովհետեւ, ի նկատի չունենալով հանդերձ այն կէտը՝ որ զնդ. ɛ կը համարուի ə ը, գրին մէջքը փոս է եւ չի կրնար տալ հայերէն Ե, այլ շատ շատ շրջուած з-ի նման ձեւ մը։

Սակայն ինչքան հաւատարիմ նմանութիւն կայ յն. ձեւին հետ, որուն հետ կը համեմատեն մեր Ե-ը բանասէրներուն մեծ մասը. Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան եւ Մարքուարդ։

Յունարէն գիրը փիւնիկերէնի շրջուած ձեւն է, ծուռ կամ ուղիղ գրուած Ǝ, որ մեր գրին դիրքն ունի։ Ասոր տակէն յետոյ կրճատուած է վար երկարած սիւնը, ինչպէս հայերէնին մէջ եւս, որով ձեւացած է Ǝ ձեւը։

Բայց ինչպէս Ցուցակին մէջ կը տեսնուի, զանազան հին ձեռագիրներու մէջ գործածուած է նաեւ ասոր քիչ մը տարբեր ձեւը, ուր ստորին թեւը կիսաբոլոր վեր դարձած է՝ ճիշտ մեր գրին պէս. իսկ վերին թեւը շեշտի նման բան մը եղած է։ Երբեմն նաեւ այս շեշտն ալ կը պակսի, ինչպէս կը ցուցնեն ցուցակին երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ ձեւերը, որոնք մեր Ե-էն տարբերութիւն մը չունին։

Սարգիսեան թէեւ ուղիղ համեմատութիւնը կը դնէ, բայց կ'ըսէ նաեւ որ Մեսրոբ զնդ. ε ց գիրը աչքի առջեւ ունէր հայերէն "Համապատասխան„ գիրը կազմած ժամանակ։ Բայց թէ որն է այս համապատասխան գիրը չ'ըսեր։ Ինձ կը թուի թէ Ե կ'ուզէ հասկնալ։ Այս կէտը աւելորդ էր։

Շատ հետաքրքիր է վրացերէն Դ ե. Ասիկա՝ ինչպէս կը տեսնուի, յն. գրին հետ բնաւ նմանութիւն չունի եւ աւելի արդարացի պիտի ըլլար համեմատել արամական ու պալմիրական ձեւին հետ, ինչպէս կ'ընէ Միւլլեր։ Սակայն. ինչպէս Gardthausen կ'ըսէ, վրացի ձեւը կը ծագի հին II գրէն, որ յն. E-ին երկրորդական ձեւն էր եւ յատկապէս գործածական լատինական գրութեան մէջ։ Վրացերէնի մէջ, ինչպէս սպասելի էր, երկու ցուպերը գլխի կողմէն միացած են, միակտուր գիր մը ունենալու համար։ Ասկէ զատ առաջին ցպիկը երկրորդէն քիչ մը կարճցած է։

Ջ.

Յարութիւնեան կը համեմատէ փիւնիկեան Գ, Յաղաւարեան | կամ Z գրերուն հետ։ Առաջինը գլխով նման է, բայց քովէն աւելորդ թեւ մը ունի. ասկէ զատ ասկի պոչը կը պակսի։ Միւս փիւնիկեան ձեւերը, ինչպէս նաեւ պալմիրականը, սամարականը, եթովպացին, մանիքէականը, սոգդիականը, էսթրանկէլօն, ասորին, զենդն ու սասանեան ձեւերը բոլորովին տարբեր են։ Կրնայինք սամարական ց ձեւին դիրքը փոխել, վրայի կոտոշը կտրել, որով կը ձեւանար ճիշդ մեր Ջ գիրը, բայց մենք այսպիսի յեղաշրջութեանց հակառակ ենք։ Չենք կրնար ընդունիլ նաեւ Kopp-ի կարծիքը, որ մեր Ջ գիրը պհլ. [illegible] գրէն կը հանէ. եւ կը զարմանանք Մարքուարդի վրայ որ կը դիմէ պհլ. [illegible] կամ սասանեան [illegible] ձեւերուն։

Ենթադրենք թէ ասոնց վերի մասի կորութիւնը զարգանալով առած ըլլայ Հայերէն Ջ-ին գլուխը. բայց ո՞ւր է պոչը։ Ենթադրենք նոյնպէս որ յիշեալ գրերուն ծայրի ոլորքը աւելցած եւ կանոնաւոր պոչ մը դարձած ըլլայ. բայց այն ժամանակ այս պոչը ձախ կողմը միայն պիտի գտնուէր եւ պիտի ունենայինք կ ձեւը։ Ինչէ՞ն յառաջացաւ պոչին աջակողմեան մասը։

Մեր կարծիքով իրաւունք ունին Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան եւ Մալխասեան, երբ Հայերէն գիրը կը համեմատեն յն. Z-ին հետ։ Ասիկա փիւնիկականին զարգացած ձեւն է, որուն առաջին աստիճանն է

տրամականը, զոր կրնայինք նոյնպէս հայերէնի հետ համեմատել, եթէ ասոր գլուխը քիչ մ'աւելի զարգացած ըլլար, ինչպէս յունարէնին մէջ։

Յունարէն գիրը զանազան ձեւեր ունի, որոնցմէ հինգը դրած ենք ցուցակին մէջ։ Ասոնց վրայ աւելցնենք նաեւ նորագոյն Ղ եւ խպտիերէն ձեւը։ Ասոնցմէ կը տեսնուի որ ձգտում կայ այս գրին գլուխը զարգացնելու եւ նախկին ուղիղ գիծը՝ ձախակողմ հակուած բոլորակի մը վերածելու։ Համեմատէ՛ խպտիական ձեւը, նոյնպէս արդի եւրոպական ձեռագրին Ƶ ձեւը։ Բոլորակը կատարելութեան հասած է յունական երկրորդ ձեւին մէջ, որմէ առնուած է ռուս. З։ Ասկէ ձեւացած է նաեւ հայերէն Ջ-ին գլուխը։

Գալով գրին տակի պոչին, այս ալ տեսակ տեսակ է. առաջին ձեւին մէջ պոչը կը թեքուի աջ ու ձախ՝ երկու կողմ. երկրորդին մէջ միայն դէպի ձախ կ'ոլորուի, իսկ միւսներուն մէջ դէպի աջ։ Նոր այբուբեններէն խպտին աջակողմեան է, ռուսը ձախակողմեան, իսկ մերը աջ ու ձախ է միանգամայն։ Այսպէս է նաեւ եւրոպական արդի ձեռագրին մէջ, ուր Ƶ-ին տակի գիծը աջ ու ձախ ալեձեւ կը ծածանի։ Հայերէն բոլորգրին ու նոտրագրին մէջ պոչին աջակողմեան ուղղութիւնը վերականգնուած է։

Մարքուարդ՝ որ Ջ գրին յն. Z-էն ծագման հակառակ է, հարց կու տայ թէ ի՞նչ պատճառաւ բոլորակը աջակողմը դրուած չէ։ — Ճիշտ այն պատճառաւ ինչ պատճառաւ որ եղած

է յունականին երկրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ ձեւերուն. խպտիին, ռուսին եւ լատինին մէջ։ Իրր գրենք յն. նօտրագիր փ ձեւը, վերի ա-ջակողման ոլորքը արագ գրութեան մէջ կրնայ հետզհետէ պակսիլ եւ վերջապէս ոչինչի վե-րածուիլ, իսկ ընդհակառակը ձախակողման ոլորքը շատ աւելի վերէն սկսիլ ու հետզհետէ մեծնալ։ Կրնայ նաեւ ճիշտ հակառակը կատա-րուիլ։ Երկուքն ալ գրին զարգացման բնական ընթացքը կը ներկայացնեն։ Հայերէնին մէջ առաջինը տեղի ունեցած է եւ տարօրինակ բան մը չի ներկայացներ բնաւ։

Վրացերէն Ն որ մեր այսօրուան շղագիր ն-ին ձեւն ունի միշտ, մերինին հետ նոյն ծա-գումն ունի։ Միւլլէր կը հանէ արամական եւ փիւնիկեան 𐤍 ձեւէն, որ դժբախտաբար շատ հին է։ Վրացերէնի մէջ գրին գլուխը մերինին պէս ձախակողման է եւ իր կիսաբաց դիրքով նման է յունարէնի հինգերորդ ձեւին։ Յունա-րէնի սովորական ձեւերուն համաձայն է նաեւ գրին պոչը՝ որ միայն դէպի աջ կ'երկարի։

Է.

Յարութիւնեան (էջ 314) այս գիրը կը հանէ հայերէն Ղ գրէն, մէջտեղը թեւ մը ան-ցնելով։ Բայց չեմ հասկնար թէ ինչ կապ կայ ղ-ի եւ ն-ի մէջտեղ։ Եթէ գրերու համե-մատութեան մէջ ձեւի նմանութիւնը միայն պիտի ունենանք ի նկատի, առանց հնչման հա-մազօրութիւնը ի նկատի առնելու, այն ժամա-

նակ այլ եւս ինչ պէտք են հնագրութիւն, զանազան այբուբեններու քննութիւն, համեմատութիւն, տառերու յաջորդական փոփոխութիւններ եւն. Կրնայինք այն ժամանակ մեր բոլոր 36 գրերն ալ հանել օրինակի համար միակ մեր Ի գրէն, կը վերջանար կ'երթար։ Գրերու ածանցման օրէնքն է կամ հնչման նոյնութիւն եւ կամ գոնէ մերձաւորութիւն. վերջին պարագան ալ այն ժամանակ միայն, երբ մայր այբուբենին մէջ կը պակսի պահանջուած ձայնը։ Ասոր վրայ աւելի ընդարձակ տես Ը գրին մէջ։

Ցաղաւարեան Ը գիրը կը հանէ փիւնիկ Ξ գրէն, որ սակայն կը համապատասխանէ մեր հ-ին եւ Ը դառնալու համար կարօտ է ենթարկուիլ գրեթէ նոյնքան անդամահատութեան, որչափ Ե դառնալու համար։

Շատ գեղեցիկ է Kopp-ի եւ Միւլլէրի համեմատութիւնը։ Ասոնց քով մեր գիրը կը դրուի ընդ. { գրէն, ճիշդ ինչպէս որ Ե կը հանուի ընդ. ξ գրէն։ Զնդ. ξ եւ { ճիշդ այն համեմատութիւնն ունին իրարու հետ, ինչ որ հայ. Ե եւ Ը։ Երկուքին մէջ ալ վերջինը պոչով մը միայն կը տարբերի առաջինէն։ Սակայն դժբախտաբար, ինչպէս գիտենք զանդիկ ձայնաւորներու դրութիւնը յետին ժամանակի ներմուծութիւն մ'է։ ξ եւ { ոչ թէ e, ə ձայներն ունին, այլ e, ə. e ձայնին համար կը գործածուի ընդ. ω ձեւը, որուն երկարն է ω̄ ē. Հայերէն Ե չի ծագիր ընդ. ξ-էն, այլ յն. ε-էն, ինչպէս տեսանք։ Այսպէսով հայ. Ը եւ ընդ. { գրերուն

շատ գեղեցիկ նմանութիւնը կը դառնայ պատահական։

Միւս այբուբենները զուրկ են համապատասխան ձայնաւորէն. կը մնայ միայն յունարէնը։

Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Սարգիսեան մեր գիրը կը համեմատեն յն. H η գրին հետ, որ հնչմամբ, գրերու շարքով եւ տառադարձութեան մէջ հայերէն է-ին համապատասխանն է։ Թէեւ յունարէն H մերինէն շատ տարբեր է ձեւով, բայց անոր հին ձեւերը (անս ցուցակին երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը) դիւրութեամբ կու տան հայերէն Է գիրը, միջին թեւին յաւելմամբ։

Մարքուարդ Է գիրը մեր Ե-էն ձեւացած կը դնէ եւ հակառակ է յունարէն ծագման, առարկելով թէ H գիրը Է-ի մօտիկ հնչում մ'ունէր։ Բայց ապահովապէս կը սխալի Մարքուարդ, որովհետեւ Ե դարու հայերը յունարէն H գիրը տառադարձուցած են միշտ է կամ է եւ այբուբենին մէջ ալ է-ին դէմ դրած են։

Միւլլէր վրացի Ⴡ գիրը կը հանէ արամական H (𐡇) գրէն, բայց յն. H-ին երկրորդ ձեւը աւելի մօտ է. վրացի գրին վրայի կէտը կը բռնէ մեր գրին թեւին տեղը եւ միեւնոյն ծագումն ունի։

Ը.

Միւս ազգերը չունին այս գիրը. հարուստ վրացերէնի մէջ անգամ կը պակսի. եբրայեցիք եւ նոր պարսիկները ունին այս հնչումը, բայց

ձայնանիշով կը նշանակեն։ Այնպէս որ Մեսրոբի համար հայերէնի այս հնչման դէմ համազօր մը չկար։

Յարութիւնեան (էջ 314) այս գիրը կը հանէ հայ. Լ-էն, որուն համար պէտք է կրկնել այն՝ ինչ որ վերը ըսինք Ւ գրին առթիւ։ Տաղաւարեան կը հանէ հայերէն Հ գրէն, ասիկա ալ փիւնիկ ⊟ գրէն։ Միւլլէր կը հանէ զնդ. * գրէն, որ ունի անգային – (–ն) հնչումը եւ հետեւաբար նոյնպէս հեռու կը մնայ մեզմէ։ Սարգիսեան կը հանէ ասոր. ‑ է գրէն (անունը iud Թերեւս յարմար գտնելով ըՌ անունին), բայց ասիկա ալ ձեւով ամենեւին նման չէ։

Գրին ծագումը գտնելու համար պէտք է նախ քննել թէ ինչպէս վարուած են այբուբեն-հնարող ուրիշ ազգերը՝ երբ իրենց լեզուին մէջ ունեցած են այնպիսի հնչիւններ՝ որոնց համազօրը կը պակսէր իւր նախատիպ առնուած այբուբենին մէջ։

Օրինակը կը ցուցնէ որ այս պարագային՝ այբուբեն հնարողները իրենց տիպար այբուբենին մէջէն ընտրած են սովորաբար այն գիրը՝ որ ամենէն աւելի մօտիկ հնչում ունէր իրենց ունեցած հնչման, եւ այն գրին վրայ փոքր ձեւափոխութիւն մը մտցնելով՝ շինած են նոր տառ։ Այսպէս օրինակի համար պարսիկները փոխ առնելով արաբական այբուբենը, չգտան հոն իրենց լեզուին p, č, ž եւ g հնչիւնները. ուստի առին ասոնց մերձաւոր հնչիւնն ունեցող տառերը՝ ب b, ج ǰ, ز z, ك k եւ փոքրիկ փոփոխու-

թեամբ շինեցին՝ پ p, چ č, ژ ž, گ g։ Թուրքերը երբ փոխ առին պարսկական (= արաբական) այբուբենը, չգտան հոն իրենց լեզուին ṅ (կոկորդական ն) հնչիւնը, ուստի առին ասոր մօտաւոր հնչիւնն ունեցող ك k գիրը եւ վրան երեք կէտ աւելցնելով՝ շինեցին ڭ ṅ (սաղըր քեաֆ)։ Այսպիսի նորակերտութիւններ են նաեւ մալայերէնի ڠ ng, ڽ ny, ڤ p, Հինդուստանի ٿ ṭ, եւրոպական լեզուներուն մէջ՝ լեհերէն, սլովաք եւն ł, č, ś, ź, իսլանտերէն Ð, գոթերէն Þ, սպաներէն ñ եւն եւն։

Այս օրէնքը կը կոչեմ այլանմանութեան օրէնք։

Այլանմանութեան բնական եւ ընդհանուր օրէնքին հետեւած է նաեւ Մեսրոպ ամէն անգամ՝ երբ հայ հնչումն արտայայտող գիր մը չէ գտած իր ծանօթ այբուբեններուն մէջ։

Ը գրին ամէնամօտիկ հնչիւնն էր անշուշտ է, ուստի ասոր միջին թեւը քիչ մը վեր բարձրացնելով՝ շինած է Ը տառը։ Գրեթէ նման ձեւով մը վարուած են նաեւ նոր լեզուաբանները, որոնք գիտական այբուբենի մէջ ը ձայնը նշանակելու համար ընտրած են նոյն e գիրը եւ շրջելով կամ տակը կէտ մը դնելով՝ շինած են ə կամ ẹ։

Մենք ուրախ ենք որ Ս. Մեսրոպ մեր գրերուն մէջ կէտեր գործածած չէ, ինչ որ առանձին առաւելութիւն մը կու տայ մեր այբուբենին։ Քիչ այբուբեն կայ որ այս առաւելութիւնն ունենայ. ամէնքն ալ գոնէ փոքր չափով մը կէտե-

րով զարդարուած են. օր. ասորին ունի ܝ, ܢ, լատինը ï, j, ռուսը й, й, յունարէնը կէտերու եւ շեշտերու առհագին բազմութիւն մը, իսկ սեմական լեզուները իրենց ձայնանիշներով, մանաւանդ արաբերէնը եւ ասկէ յառաջացած այբուբենները՝ ամէն մէկ գրի վրայ մէկէն մինչեւ չորս կէտերով ու ձայնանիշերով՝ ուղղակի անտանելի են։

Վրացերէնը, ինչպէս գիտենք, ը գիրը չունի. վերջին ժամանակները հնարուած է ჷ ձեւը՝ այս ձայնին համար։

Թ.

Թ գրին ծագումը որոնելէ առաջ պէտք է որոշել թէ որո՞նք են իր համապատասխանները օտար այբուբեններու մէջ։ Յունարէնի մէջ ասոր համապատասխանն է Θ, որուն տարակոյս չկայ։ Յունարէն այբուբենը, ինչպէս գիտենք, ծագած է փիւնիկեանէն, ուր այս գրին մայրն է ⊕ teth գիրը։ Միւս սեմական այբուբեններուն մէջ փիւնիկեան ⊕ գրին համապատասխաններն են եբր. ט, ասոր. ܛ, սամար. ▽, եթովպ. ጠ եւն։ Յունարէնի մէջ կայ նաեւ T գիրը, որուն փիւնիկեան մայրն է + կամ X tau. ասոր ալ ցեղակիցներն են եբր. ת, եթովպ. +, սամար. x, ասոր. ܬ եւն։ Արդ՝ հայերէնի մէջ թէեւ յունարէն θ տառադարձուած է թ եւ յն. T = հայ. տ, բայց սեմական ט կու տայ հայ. տ, իսկ սեմական ת = հայ. թ (տես Հիւբշ., Arm. Gramm. էջ 286)։ Հակառակութիւնը ակ-

ներեւ է. յն. θ = հայ. Թ, յն. θ = սեմ. ט, բայց սեմ. ט = հայ. տ:

Արդ՝ երբ Ս. Մեսրոպ կը հնարէր հայերէն գրերը, ի՛նչ բան ի նկատի պիտի առնուր. գրերուն հնչո՞ւմը թէ անոնց հին ծագումը: Տարակոյս չկայ որ միայն հնչման հետ գործ ունէր անիկա, որովհետեւ հնագրագէտ մը չէր՝ տառերուն հին վիճակը փնտռելու եւ իր գրերը անոնց վրայ կաղապարելու համար: Այս տեսակէտէն առաջնորդուելով՝ մենք ալ մեր ցուցակին մէջ Թ գրին դէմ գրինք յունարէն եւ խպտիերէն Θ, բայց փիւնիկ եւ այլ սեմական այբուբեններուն ת tau գիրը. իսկ Տ գրին դէմ յն. T, բայց փիւնիկ եւ այլ սեմական այբուբեններուն ט thet գիրը:

Այս համապատասխանութիւնները որոշելէ յետոյ տեսնենք թէ ինչպէս կը վարուին մեր քննիչները Թ գրին հետ:

Յարութիւնեան այս գիրը կը հանէ փիւնիկեան ט գրէն, Տաղաւարեան՝ փիւնիկ ⊕ գրէն, Միւլլէր պալմիրական ь գրէն. ասոնք բոլորն ալ սեմական thet գրին ներկայացուցիչներն են, որ ինչպէս տեսանք, կը համապատասխանեն միայն մեր Տ-ին եւ հետեւաբար հոս գործ չունին: Աւելցնենք նաեւ որ ձեւով ալ նման չեն մեր գրին: Փիւնիկեան ט եւ պալմիրական ь մեր գրին վերածուելու համար պէտք է նախ աջ դառնան եւ յետոյ գլխիվայր շրջուին: Փիւնիկ ⊕ հեռուէն միայն կը յիշեցնէ մեր գիրը եւ անոր հասնելու համար զանազան ձեւափոխութեանց

պէտք ունի։ Զնգ. ե գիրն ալ գործ չունի մեզի հետ, որովհետեւ ասոր հնչումը յն. արդի Θ գրին պէս Թ-ի եւ Ֆ-ի մէջ կը տատանէր. ասկէ զատ՝ ձեւով տարբեր չէ պալմիրականէն։ Միւս այբուբեններու համապատասխան ձեւերը, փիւնիկ + կամ X (տես ցուցակին մէջ), նոյնպէս տարբեր են մեր գրէն։ Kopp կը դնէ հին պրս. (իմա՛ զնդ. պհլ.) ɷ գրէն, որ աւելի մեր տ գրին կը համապատասխանէ, թէեւ երբեմն ալ Ի տառադարձուած է։

Փիւնիկեան ⊕ գրին զարգացած ձեւը կը ներկայացնէ յն. Θ։ Փիւնիկ գիրը գրչի անջատ շարժումներով միայն կրնար ձեւանալ. ջանք եղած է մէկ շարժումով գրելու. այսպէս ձեւացած է հին յունական ձեւը, որ շրջուած ǝ գրին նման բան մ՚է եւ նոր յունական ϑ, որոնց տարբերութիւնն այն է որ առաջինը վերէն կը սկսի, երկրորդը վարէն։ Հին յունականին բոլորովին նման է հայ. Թ, որուն մէջ ձախակողման սիւնը հայ գեղագրութեան ոճին համաձայն երկարած եւ մինչեւ տողին վրայ իջած է։

Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան եւ Փառնակ մեր գիրը կը դնեն յոյնէն։ Սարգիսեան կ՚ուզէ որ Մեսրոպ աչքի առջեւ ունեցած ըլլայ նաեւ զնդ. Ϭ գիրը. բայց ասիկա, ինչպէս ըսինք, թէ ձեւով եւ թէ իր թլուատ հնչումով յարմար չէ մերինին։ Մարքուարդ ալ յն. Θ գրէն կը դնէ մեր գիրը, բայց աւելի լաւ կը կարծէ հին եսթրանկելօ ⸰ ձեւէն

գծելը, որ սակայն յունարէնին չափ նման չէ հայուն։

Վրացերէն Ⴇ գիրը Միւլլեր կը հանէ փիւնիկ ⊕ ձեւէն, բայց ըստ մեզ հայերէնի հետ նոյն ծագումն ունի, ինչ որ աւելի պարզ կ'երեւայ երբ համեմատենք յն. Θ ձեւը։ Յոյն տառին մէջի անջատ գծիկը վրացերէնին մէջ թեւ մը դարձած է՝ միակտուր գիր մը ունենալու համար։

Ժ.

Մեր շրջակայ ազգերուն մէջ միայն պարսիկներն են որ ունին այս հնչումը, այն է զնդ. 𐬲, պհլ. 𐭦։ Հայերէնը շատ նման է վերջիններին եւ ակներեւ կերպով անկէ շինուած է։ Վրացերէն Ⴏ ჟ գրին մէջ, հիմնական ձեւը նոյն է. սիւնը կը մնայ անփոփոխ, միայն ձախակողմեան ոլորքը փոխանակ սիւնէն ճեղքել անցնելու՝ կրկնակ ոլորքով մը վեր կը դառնայ։

Յարութիւնեան այս գրին հետ համեմատած է փիւնիկ Ⴖ ʒ գիրը, իսկ էջ 314՝ հայերէն Ջ կամ Ճ գրէն կը հանէ։ Սարգիսեան պրս. ژ կամ զնդ. 𐬘 ǰ (Ջ) գրէն (անշուշտ տառադարձութենէն խաբուելով, որովհետեւ ինքն ալ արդէն ژ կը տառադարձէ)։ Ցաղաւարեան պրս. ژ կամ բակտրիական φ (?) գրէն։ Բայց թէ փիւնիկ ʒ եւ թէ բակտրիական φ (?) չունին հայ տառին հնչումը. հետեւաբար անոր հետ չեն կրնար համեմատուիլ։ Գալով ձախորդ պրս. ژ գրին, ասիկա արաբերէն ز գրին վրայէն

շինուած տառ մ՚է եւ մօտաւորապէս Թ դարու գործ։ Մարքուարդ ժ գրին մեկնութիւնը անծանօթ կը համարի. կը զարմանանք որ պհլ. ʊ ձեւը չտեսնելու զարկած է։ Kopp կը դնէ զնդ. ꝏ e կամ ꝏ y գրին նման ձեւէ մը, որ հին պրս. կը կոչէ եւ որուն ինչ ըլլալը չգիտեմ։ Միւլլեր վրացին կը դնէ փիւնիկ. ϒ (ծ) գրէն շրջուած, որովհետեւ այբուբենի շարքին մէջ այս երկու գրերը իրարու դէմ ինկած կը գտնէ։

Ի.

Ցարութիւննեան այս գիրը կը հանէ հայերէն Ղ-էն (տես վերը՝ Ղ-ի մասին ըսուածները)։ Տաղաւարեան կը հանէ փիւնիկ Z ⸗ գրէն, որ շատ նմանութիւն չունի մեր գրին հետ։ Նմանութիւն չենք գտներ նաեւ պալմիրական, սամարական եւ հին սասանեան գրերուն հետ։ Հին սասանեան գիրը պալմիրականին մէկ թեթեւ ձեւափոխութիւնն է. այս գիրը քիչ մը աւելի մանրանալով էսթրանկէլօի մէջ դարձած է ץ, ասորերէնի մէջ ܝ, իսկ նոր պահլաւերէնի մէջ ։։ Բայց ինչպէս յայտնի է, պահլաւերէնը ձայնաւորներ չունի, ուստի այս տառը կը գործածէ միայն իբրեւ երկար ի։ Ջանդիկ գրութեան մէջ՝ ուր ձայնաւորներու կատարեալ առատութիւն մը կայ, պահլաւական այս ◦ տառը յատկացուած է կարճ ⸗-ին, իսկ երկար ⸗-ին համար՝ փոքրիկ մը յաւելմամբ շինուած է ⸗ մանր տառը (ինչպէս որ կարճ ⸗ ⸗-էն շինուած է երկար ⸗ ⸗́, կարճ ⸗ ⸗-էն շինուած է երկար ⸗ ⸗́,

կարճ Ն օ-էն երկար Ն ն՛ եւն)։ Միւլլեր՝ որ նախապէս թէ մեր գիրը եւ թէ վրացին սեմական Ն (?) գրէն շրջուած կը համարէր, վերջին անգամ հայերէն է գիրը այս զանգիկ երկար է-էն կը հանէ, որ ո՛չ հնչումով նոյն է եւ ո՛չ ձեւով։ Ի՞նչ պատճառով Ս. Մեսրոբ պիտի առնուր երկար Է-ն, քանի որ կարճ է կար։ Ձեւի կողմէն յարմարութիւն մը գտնելու համար՝ Միւլլեր զանգիկ է գիրը ձախ կողմ կը դարձնէ, յետոյ ուղիղ կը կանգնեցնէ, բայց ասով ալ դեռ է չի ձեւանար։

Շատ գեղեցիկ կը մեկնեն Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան, Փառնակ եւ Մարքուարդ, որ մեր է գիրը կը համեմատեն յունական I գրին հետ։ Այս հասարակ ձողիկը քիչ մը աւելի պարզորոշ ձեւ մ'առնելու համար՝ քովէն ստացած է թեւ մը։ Այս բանը գեղեցիկ կերպով կը ցուցնէ նաեւ վրացերէն Ⴈ, որուն մէջ նոյն թեւը աւելցած է ձողիկին գլուխը։ Սարգիսեան կը կարծէ որ հայ գիրը յունարէնի I ձեւէն յառաջացած ըլլայ, ուր ծայրի գծիկներուն տեղ դրուած է մեր է-ին թեւը. կը յիշէ նաեւ Ɨ ձեւով գրութիւն մը, որուն միջին թեւը շատ աւելի մօտ է մեր գրին թեւին։ Բայց աւելորդ կը գտնենք Սարգիսեանի այն ենթադրութիւնը թէ Մեսրոբ այս գիրը յօրինած ժամանակ զնդ. Է գիրն ալ աչքի առջեւ ունէր։

Միւլլեր՝ որ նախապէս վրացի գիրը վերի սեմական ձեւէն կը դնէր, վերջին անգամ կը

հանէ արամական ⊣ ձեւէն։ Ասիկա շատ լաւ կրնար մեկնել ոչ թէ վրացին, այլ աւելի հայերէն ձեւը, եթէ ժամանակի այնքան մեծ անջրպետ մը չգտնուէր երկուքին մէջտեղ։

Լ.

Այս հնչիւնը յատուկ է միայն հայերէնի. միւս ազգերու l ձայնին դէմ կը գտնենք հայերէն ղ, թէ այբուբենի շարքին մէջ եւ թէ բառերու տառադարձութեան մէջ։ Յարութիւնեան եւ Տաշաւարեան այս գիրը կը հանեն փիւնիկեան L գրէն, որուն հետ նոյն են քաղդէական, արամական, սամարական, հին եբրայական եւ հին սասանեան ձեւերը։ Էսթրանկէլօ, ասորի, սոգդիական եւ արաբական ձեւերը միայն ձախ դարձած են. իսկ պհլ. ς կրած է փոքր ձեւափոխութիւն մը, որ կը յիշեցնէ եբրայական ל l տառը։ Զանգիկը այս գիրը չունի։ Եթովպացին վերածած է զուտ եռանկիւնի մը՝ որուն նման կու գայ յունարէնի արդի Λ ձեւը։ Հին յունարէնը կը տարբերի ասկէ աջակողմեան սրունքին ծայրը աւելցուած թեւով մը, իսկ ձախակողմեան սրունքը երբեմն երկար է, երբեմն կարճ։ Տարբեր զարգացում մը կրած է պալմիրականը՝ որ կը յիշեցնէ մեր կ գիրը եւ նման մեր Ն-ին։ Միւլլէր մեր գիրը կը հանէ սեմականէն, Մարքուարդ էսթրանկէլօ ∖-էն շրջուած կը կարծէ, Սարգիսեան կը գրէ հին յունական ∠ ձեւը եւ ասկէ կը դնէ մերը։ Փառնակ կը հանէ նոր պահլաւական ձեւէն, որ գրեթէ ուղիղ

գծիկ մ'է եւ ք-էն զանազանուելու համար աջակողմը ստացած է յետոյ փոքրիկ կլորակ մը, որով մեր գրէն շատ հեռու կը մնայ։

Խնդիր է թէ իրաւունք ունի՞նք հայ գիրը վերիններուն հետ համեմատելու. ձեւի կողմէն հակառակելու բան չկայ, բայց հնչման տարբերութիւնը կրնա՞նք արդեօք նկատի չունենալ։ Ասոր պատասխանը կը դժուարանամ տալ, որովհետեւ Լ գիրը մեծ դիւրութեամբ կրնայ նաեւ Ղ-էն յառաջանալ՝ այլանմանութեան օրէնքով (հմմտ. Ը գրի մասին ըսուածները)։ Ղ լինելով աւելի թանձր l, իսկ Լ աւելի նուրբ, կրնար Ս. Մեսրոպ առաջինին փլէկը յապաւել եւ շինել Լ տառը։

Այս կարծիքն ունի նաեւ Մէնէվիշեան։

Վրացերէնը չունի Լ։

Խ.

Յարութիւնեան կը համեմատէ փիւնիկ 𐤇 եւ բաբելական K ձեւերուն հետ, որոնք շատ հեռու են մեզմէ։ Տաղաւարեան կը հանէ փիւնիկ ⅄ + գրէն, որ ձեւով աւելի հեռու է եւ հնչմամբ տարբեր։ Ձեւով հեռու են նաեւ արամական, մանիքէական, սոգդիական, խպտի եւ հին սասանեան գրերը. յոյնը չգիտէ այս հնչումը. քիչ մը նմանութիւն ունին պալմիրական, սամարական եւ եթովպական այբուբենները, բայց նմանութիւնը գրեթէ կատարեալ է նոր սասանեան, զենդի, էսթրանկէլօ եւ ասորա-

կան ձեւերուն մէջ։ Ասոնցմէ մեր Խ-ին հասնե-լու համար կը պակսի միայն ձողիկը, բայց այս ձողիկն ալ արդէն կը գտնուի զանդիկ ձեւին մէջ։

Մեր քննիչներէն ոմանք արդէն դիմած են այս ուղղութեան։ Kopp համեմատած է հին պրս. գ (ʒ) գրին հետ, որով կ'երեւայ թէ կ'ուզէր հասկնալ պհլ. ʷ X կամ զնդ. 𐬓 XV։ Միւլլէր նախապէս (SWAW. 1864) սասանեան Տ կամ ՏՍ եւ զնդ. 𐬑 X ձեւերուն հետ կը համեմատէր, բայց յետոյ՝ առանձին յօդուածի մը մէջ (WZKM. 1894, 272—287, Թրգմ. ՀԱ. 1894, էջ 295) կը համեմատէ զնդ. 𐬓 կամ 𐬓 XV գրին հետ։ Սարգիսեան արար. خ-ին! հետ կը յիշէ նաեւ զնդ. 𐬑 X գիրը։ Մարքուարդ ալ 𐬓 XV ձեւէն կը հանէ։ Փառնակ կը յիշէ պարզապէս պահլաւը։ Մեր կարծիքով պէտք չկայ դիմելու 𐬓 XV ձեւին, որովհետեւ ասիկա կրկին հնչիւններու գումարն է եւ հետեւաբար համապատասխան չէ մերինին։ Իրանեան եւ ասորական այբուբեններու պարզ Խ ձեւը բաւական է մեր գիրը մեկնելու համար։ Հայերէնին ձախակողմեան ձողիկը դժուարութիւն չի հաներ, որովհետեւ կրնայ յետոյ զարգացած ըլլալ հայ գեղագրութեան օրէնքով. երկրորդ՝ պահլաւերէն – եւ ⅃ գրերը նոյն ձեւն ունենալով՝ պէտք կար վերջապէս այսպիսի զանազանութիւն մը հնարելու. երրորդ՝ ինչպէս ըսինք, զանդիկն արդէն ունի ձախակողմեան սիւնը։ Խ գրին զարգացումը կարելի է համեմատել ճիշտ Թ գրին հետ։

Վրացի Ⴟ նման է հայերէն մէկ թեւով խ-ի. բայց թէ ինչէ՞ն զարգացած է տակի թեւը՝ չեմ գիտեր։

Ծ.

Ցարութիւնեան կը հանէ հայերէն Ջ կամ Հ գրէն. Սարգիսեան պրս. (իմա՛ արաբ.) ض z եւ զնդ. 𐬲 ž գրէն։ Ցաղաւարեան արաբ. ض z գրէն! Ասոնք թէ՛ ձեւով եւ թէ՛ հնչումով տարբեր են հայէն։ Այս հնչումը կը գտնենք միայն սեմական լեզուներուն մէջ։ Ասոնցմէ փիւնիկ, արամական, պալմիրական, սամարական, մանիքեան եւ սոգդիական ձեւերը բնաւ նմանութիւն չունին մեր գրին հետ։ Ընդհակառակը շատ նման են եթովպական, էսթրանկէլօ եւ ասորի ձեւերը, որոնք հայերէն տառադարձութեան մէջ ալ կը համապատասխանեն մեր ծ գրին. օր. ܨܕܩܝܐ = ասոր. *ṣeδaqyā*, ܒܪܕܝܨܢ = *Bardaiṣān*, ܒܪܨܘܡܐ = *Barṣaumā*, ܨܒܐܘܬ = *Ṣwāōθ*, ܨܘܪ = *Ṣūr*, ܨܘܦܢܝܐ = *Ṣōpnīā*, ܡܨܪܝܢ = *Meṣrīm*, ܢܨܝܒܝܢ = *Nṣīwīn*, ܒܘܨܝܢܐ = *būṣīnā*, ܨܨܠܐ = *ṣeṣṣəlā*, ܨܬܪܐ = *ṣaθrā*, ܨܘܡ = *ṣaumā*, ܨܪܪ = *ṣərārā*, ܡܨܠܝܢܐ = *məṣaləyānē*, ܢܨܪܝܐ = *naṣraya* (այս բառերուն վրայ տե՛ս Հիւպշ. Arm. Gramm. էջ 290—312)։ Եթովպական ձեւը տեղի հետաւորութեան պատճառով դուրս ձգելով համեմատութենէ, կը մնան ասորերէնն ու էսթրանկէլօն, որոնք էապէս տարբերութիւն չունին իրարմէ։ Ասոնցմէ կը գնենք նախ Լակարտ եւ Մարքուարդ։

Այս գիրը Հայերէնի անցած ժամանակ՝ տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած եւ աջակողմեան շրջագծէն դուրս երկարած է, այնպէս որ ձեւացած է երկրորդ թեւ մը, գրեթէ բոլորգիր ծ-ին նման։ Յետոյ այս ձեւը երկաթագրի գեղագրութեան օրէնքներով ձեւաւորուած եւ յառաջ եկած է Ծ։ Այս ձեւափոխութիւնը համապատասխան է ճիշտ Ճ գրին ձեւափոխութեան, ուր նոյնպէս պհլ. գրին տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած եւ աջակողմեան շրջագծէն դուրս երկարած է թեւի մը պէս։

Վրացերէն ձեւը գժուար է մեկնել։ Փիւնիկերէն, արամերէն եւ պալմիրական ձեւերուն բաւական նման է. բայց գլուխը գոց է, եւ աւելորդ թեւ մը ունի։ Աւելի յաջող կ՚ըլլար եթովպականին համեմատութիւնը, բայց չեմ կարծեր որ այս գիրը իբր օրինակ ծառայած ըլլան վրացերէնին։ Ուստի նորէն պիտի դիմենք ասորականին։ Իմ կարծիքով յաջորդական փոփոխութեանց շարքը կարելի է դնել հետեւեալ ձեւով։ Ասորիին տակի կիսատ կլորակը, ինչպէս Հայերէնի մէջ, նոյնպէս հոս ալ աշխատուած է ամբողջացնել. բայց մինչդեռ Հայուն մէջ աջակողմեան շրջագծին մէջէն ճեղքած անցած է, հոս ընդհակառակը ուղղակի վեր բարձրացած է, որով յառաջացած է գրեթէ B-ի նման ձեւ մը, որ յետոյ դարձած է Ⴁ։ Նկատենք որ հոս ալ ձեւափոխութեան նմանութիւն մը կայ Ճ ճ գրին հետ, ուր նոյնպէս պհլ. Ս գրին տակի կիսատ կլորակը՝ փոխանակ Հայուն պէս շրջա-

գիծը ճեղքել անցնելու. ուղիղ դէպի վեր բարձրացած է։

Կ.

Այս գրին ծագումը որոնելէ առաջ՝ պէտք է որոշել անոր համապատասխան գրերը օտար այբուբեններուն մէջ։

Յունարէնի մէջ այս կարգի երկու գիր ունինք՝ K եւ X, որոնցմէ առաջինը տառադարձուած է միշտ կ, երկրորդը ք։ Իրանեանները ունին մէկ գիր (կ), որ տառադարձուած է մեծ մասամբ կ եւ երբեմն միայն ք (շատը յետին)։ Սեմականները ունին նոյնպէս երկու գիր, մէկը kaf (եբր. כ, ասոր. ܟ, արաբ. ك) եւ միւսը qof (եբր. ק, ասոր. ܩ, արաբ. ق). kaf-ը հայերէն տառադարձուած է ք, qof-ը կ. Համմ. Բրքիշոյ = ասոր. Briכīšō', Դկղաթ = Deקlaϑ, Կամիշոյ = Qāmīšō', կատինայ = Qaṭṭīnā, աքսոր = aksoria, կաթսայ = qaδsā, կատու = qaṭṭū, կարկուրեայ = qarqūrā, կաքաւ = qaqqəwā, կեղեւ = qəlāfa, կուզ = qūsā, կաւ = qettau, ղեկ = lēqā, մաքս = maכsā, մտրակ = maṭrəqā, շուկայ = šūqā, սակուր = seqūrā, փրկեմ = pəraq, քահանայ = kāhnā, քաղդեայ = כaldāyā, քանքար = kakkərā, քարոզ = kārōzā, քնար = kennārā, քուշնայ = kušnā, քուսիթայ = kōsiϑā, քուրայ = kūrā, քուրմ = kumrā, քրոբէ = krōwā, քրքում = kurkəmā, քօշ = kewšā (տե՛ս Հիւբշ. Arm. Gramm., էջ 286—320)։

ընդունելով որ յն. K ծագած է փիւնիկեան kaf-էն, իսկ X ծագած է փիւնիկեան qof-էն, կը գտնենք նոյնպիսի հակառակութիւն մը, ինչ որ գտած էինք Թ եւ Տ գրերուն մէջ. յն. K = հայ. Կ, յն. K = սեմ. כ, բայց սեմ. כ = հայ. Ք, իսկ յն. X = հայ. Ք, յն. X = սեմ. ק, բայց սեմ. ק = հայ. Կ։

Ինչպէս Թ եւ Տ գրերուն առթիւ ըսած ենք, Մեսրոպ պէտք չունէր հետեւելու գրերու սկզբնական ծագման պատմութեան, այլ միայն անոնց հնչումին. հետեւաբար մենք ալ մեր համեմատութեանց մէջ պէտք է որ ի նկատի ունենանք միայն ձայնական համապատասխանութիւնները, ինչպէս ըրած ենք Ցուցակին մէջ։

Kopp մեր գիրը կը հանէ ղպտի ϧ (քէյ) գրէն. Միւլլեր՝ նախ սեմական Կ ձեւէն կը հանէր, յետոյ պալմիրական ך գրէն կը հանէ (WZKM. 1890, 284—88, թրգմ. ՀԱ. 1891, էջ 70). Յարութիւնեան կը դնէ փիւնիկեան Կ եւ արամէական Կ ձեւէն. Բայց այս բոլորը մեր Ք գրին կը համապատասխանեն եւ ո՛չ թէ Կ-ին. Սեմական qof գրին զանազան ձեւերը բոլորովին հեռու են մեզմէ, ինչպէս նաեւ զենդ ու պահլաւ ȝ ձեւը. Տաղաւարեան կը դնէ հայերէն Գ գրէն ձեւափոխուած, ինչ որ անյարմար կը կարծեմ. Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Սարգիսեան կը հանեն յն. K գրին նօտրագիր k ձեւէն. Մառքուարդ այս վերջինին հետ կը յիշէ նաեւ ասորի ܘ գրին ܟ վերջաձեւը (350/400 թ. Յ. Ք.). չափազանց նման

է նոյնպէս հին սասանեան ղ գիրը․ այնպէս որ մենք կը վարանինք այս երեքէն մէկը որոշել։

Վրացերէն Կ հայերէնէն գրեթէ տարբերութիւն չունի եւ միեւնոյն վճռին կ՚ենթարկուի․ ուստի սխալ կը գտնեմ Միւլլէրի մեկնութիւնը, որով վրացի գիրը արամական կ ձեւէն կը հանէ։

Հ.

Ցարութիւնեան կը հանէ հայերէն Ջ գրէն! Տաղաւարեան՝ փիւնիկ Θ գրէն, որ սակայն տ հնչումն ունի եւ հետեւաբար սխալ է համեմատել մեր գրին հետ։ Միեւնոյն սխալը կը գործէ նաեւ Müller (WZKM. 11, 390), որ մեր գիրը կը հանէ սեմ․ Ꭺ գրէն, որ իբր թէ նախ գրուած է ծուռ գիծքով Ƨ, յետոյ տակէն կրճատուած եղած է Հ եւ վերջապէս Հ։ Kopp եւ Լակարտ խպտիերէն Ϩ (հօրի) գրէն կը հանեն, բայց այս ալ ձեւով տարբեր է։ Անտեղի է Սարգիսեանի յիշած արաբ! ح ի գիրը։ Ծիծաղելի է Հիւնքեարպէյէնտեանի մեկնութիւնը, որ կը հանէ Հայկ համաստեղութեան գլխաւոր աստղերուն գիծքէն, իբր Հ (տես Տաղաւ. էջ 23)։ Մեր դրացի ազգերու այբուբեններուն մէջ սեմական ձեւերը շատ կը տարբերին մեր գրէն. իրանեաններն են միայն՝ որ բաւական նման են մեզի։ Արդէն փառնակ դրած է պահլաւէն, առանց սակայն յիշելու թէ յատկապէս որ ձեւէն։ Մարքուարդ կը հանէ սասանեան ք ձեւէն, բայց ըստ իս լաւագոյն է դնել պահլա-

ւական Ղ ձեւէն, որ նոյնին տարբերակն է եւ աւելի լաւ կը յարմարի հայերէն Հ-ին։ Անկէ զատ վրացի Ⴖ ⴖ գիրն ալ վերջինով միայն կրնայ մեկնուիլ եւ ոչ նախորդով։ Վրացի գրին ձախակողմը թեքուած գլուխը կը ներկայացնէ մեր յիշած պահլաւ ձեւին դէպի դուրս կորացած գլուխը. նախորդին մէջ այս գլուխը ներսն է եւ չի կրնար տալ վրացիին դուրս երկարած գլուխը։

Ջ.

Յարութիւնեան կը հանէ Զ կամ Ձ գրէն. Սարգիսեան եւ Տաղաւարեան արաբ. ج գրէն. Լակարտ խպտական Ϭ (սիմա) գրէն որ յունարէնի σ - գիրն է. Մարքուարդ հայերէն Ջ գրէն։ Բայց ասոնք բոլորն ալ անյարմար են՝ հնչման տարբերութեան պատճառաւ։ Ջ հնչիւնը կը գտնենք միայն հապէշերէն ጀ եւ արաբերէն ژ գրերուն մէջ (վերջինը այսօր տաճկերէնի մէջ կը հնչուի պարզապէս ժ). բայց այս երկու այբուբենները Մեսրոպի ձեռքին տակ չկային։ Մեզի դրացի ուրիշ որեւիցէ այբուբենի մէջ չգտնուելով այս գիրը՝ բնական է որ Ս. Մեսրոպ իրմէ հնարած ըլլայ։ Ձեւով ու ձայնով Ջ շատ նման է մեր Ծ գրին, ուստի կը կարծեմ որ ասկէ շինուած ըլլայ այլանմանութեան օրէնքով։ Ծ գիրը բաղկացած է օղակէ մը՝ որուն գլուխը ագուցուած է երկթեւ մը. Ջ-ի մէջ օղակը անփոփոխ կը մնայ եւ միայն երկթեւը տակն է դրուած։ Մեր մեկնութիւնը աւելի կը

յարմարի, եթէ դիմենք ուղղակի Ծ գրին մօրը՝ ասորական յ ձեւին։ Ասոր գլուխը խոշորցած եւ ուղիղ դիրքով գրուած է (հմմտ. ք), իսկ տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած ժամանակ՝ փոխանակ աջակողմեան շրջագծին վերի կողմէն դուրս երկարելու, վարի կողմէն դարձած է։

Վրացերէնի մէջ ալ գրեթէ նոյն բանն է եղած եւ վրացերէն Ⴟ ჯ գիրը հայերէն Ջ-էն անով միայն կը տարբերի որ գլուխը կրճատուած է։

Դ.

Kopp այս գիրը կը հանէ հին պրս. (իմա՛ զնդ.) ղ (γ) գրէն, Սարգիսեան արաբ. غ ղ (շատ կոկորդական ղ ձայնը) կամ զնդ. [illegible] g գրէն, որուն կը հետեւի նաեւ Տաղաւարեան (էջ 32), դնելով արաբերէն غ-էն։ Բայց երեքն ալ չարաչար կը սխալին. որովհետեւ՝ ինչպէս յայտնի է, Ս. Մեսրոպի ժամանակ մեր ղ գիրը ամենեւին այսօրուան հնչումը չունէր, այլ տեսակ մը հաստ լ էր եւ կը համապատասխանէր միւս այբուբեններու լ գրին։ Միւլլէր նախ թէ հայը եւ թէ վրացին կը հանէր սեմական Լ ձեւէն, բայց յետոյ հայերէն Լ գրէն, ինչպէս կ՚ընէ նաեւ Ցարութիւնեան։ Փառնակ դրած է պահլաւէն (բայց ո՞ր ձեւէն)։

Բայց թէ այս համեմատութիւնները եւ թէ ասոնցմէ դուրս մնացած միւս բոլոր օտար ձեւերը յարմար չեն, որովհետեւ կա՛մ պարզ եռանկիւն մը կը ներկայացնեն, կա՛մ ձախ դար-

ձած են եւ կամ եթէ աջ դարձած են՝ զուրկ են մեր գրին ձախակողմեան թեւէն։ Ասոնք կրնան առ առաւելն ծառայած ըլլալ իբր նախատիպ մեր Լ գրին, բայց ոչ նաեւ Ղ-ին։ Աւելորդ կը գտնեմ նաեւ Մարքուարդի մեկնութիւնը, որ կը կարծէ թէ Ղ կազմուած է Լ-ի կրկնութեամբ իբր ΓL, Ղ ունի լաւագոյն մեկնութիւն մը. Gardthausen, Լակարտ եւ Մէնէվիշեան կը համեմատեն յունարէն Λ գրին հետ. թէեւ այս ձեւը չի կրնար տալ հայերէն Ղ, բայց Gartdhausen հին յունարէն ձեռագիրներու մէջ տեղ տեղ գործածուած կը գտնէ անոր մէկ ուրիշ տարբերակը (հմմտ. Wattenbach, Anleitung zur gr. Paläogr., էջ 13), որ մեր Ղ-էն տարբերութիւն չունի (տես մեծ եւ փոքր Ցուցակները)։

Վրացերէն Ⴖ բոլորովին նոյն է հայ ձեւին հետ եւ պէտք չունի բացատրութեան։

Ճ.

Սարգիսեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն արաբ. ج գրէն, որ ոչ մէկ նմանութիւն ունի մեր գրին հետ։ Նախ՝ կայ հնչման տարբերութիւնը (ج հին տառադարձութեամբ կը դառնայ ջ եւ արեւմտեան նոր հնչմամբ միայն ժ է). Երկրորդ՝ ձեւի տարբերութիւնը (գիրը պէտք է գլխիվայր դարձնել, թեւը շրջել եւ պակաս մէկ թեւը աւելցնել). Երրորդ՝ ժամանակի եւ տեղի մեծ հեռաւորութիւնը։ Kopp, Klaproth եւ Լակարտ կը հանեն խպտական Ϫ (ǰanǰa) գրէն,

որոնց համամիտ է նաեւ Մալխասեան։ Յարու-թիւնեան (էջ 313—14) մէկ անգամ իրաւունք կու տայ Kopp-ին եւ երկրորդ անգամ յունարէն X + տառէն կը հանէ! բայց խպտի Ϫ ունի ǰ հնչումը եւ կը համապատասխանէ մեր Ջ-ին, ոչ թէ Ճ-ին։ Մարքուարդ ալ չ՚ընդունիր զայն, որովհետեւ Ե դարուն Հայոց ու Խպտիներու մէջ յարաբերութիւն չկար։ Սակայն Մարքուարդ իր կողմէն մեկնութիւն մը չի տար այս գրին։

Մեր շրջակայ ազգերէն միայն իրանեաններն ունին ճ č գիրը, ուստի Մեսրոպ ասոնց միայն դիմած պիտի ըլլար։ Ինչպէս Ցուցակէն կ՚երեւայ, իրանեան այբուբեններուն մէջ՝ č ունի երեք ձեւ, որոնք իրարմէ շատ կը տարբերին, բայց այնու ամենայնիւ միեւնոյն գրին տարբերակներն են։ Առաջին ակնարկով ասոնց եւ Հայ. Ճ-ի մէջ նմանութիւն չենք տեսներ. բայց եթէ օգնութեան առնունք վրացի ձեւը, կրնանք նմանութեան գծեր գտնել։ Առաջին իրանեան ձեւը բաղկացած է երկու մասէ, թեք { մասէն, որուն գլուխն ագուցուած է կեռ գիծ մը։ Կեռ գիծը վրացւոյն մէջ ուղղուած է, իսկ թեք մասը աննշան փոփոխութիւն մը ստացած է, որ յետին զարգացման արդիւնք է։ Հայերէնի համար պէտք է Ȝ ձեւէ մը, որուն մէջ եթէ ընդունինք որ վերի կորութիւնը հետզհետէ կրճատուած ըլլայ, իսկ տակի կիսատ կլորակը ամբողջանալով՝ ձախակողմեան շրջագծէն դուրս ելած ըլլայ, այն ժամանակ կ՚ունենանք Ճ գիրը։ Զարգացման

Նոյն երեւոյթը կը ներկայացընեն նաեւ Ժ եւ Ծ գրերը, մանաւանդ վերջինը, որուն մայրը՝ ասորի ϡ իրանեան ճ-ի աջ շրջուած ձեւն ունի գրեթէ. Ցակի կիսատ կլորակին ամբողջացումն ու շրջագծէն դուրս երկարիլը ընդհանուր է բոլորին. Եթէ ասորի ɩ ձեւը առուած է հայերէն Ծ, նոյն զարգացմամբ իրանեան ձեւն ալ պէտի կրնար տալ Ճ, որ Ծ գրէն իրապէս տարբեր չէ ձեւով.

Միւլլէր մեր գիրը հանած է սասանեան Ƃ ձեւէն, որ ինձ անծանօթ է. Բայց եթէ ասիկա ուղիղ է, ուրեմն մենք ունինք միեւնոյն գրին համար չորս իրարմէ տարբեր ձեւեր. եւ այն ժամանակ դժուար չէ ենթադրել որ ասոնց հետ գտնուէին նաեւ ուրիշ միջին ձեւեր՝ որոնք աւելի նման ըլլային հայերէն Ճ-ին.

Մ.

Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան 𐤌 գրէն, որ ամենեւին նմանութիւն չունի մեր գրին հետ. Տաղաւարեան կը յիշէ նաեւ փիւնիկ. Ղ ձեւ մը՝ որ ինձ անծանօթ է եւ նմանութեան հետք մ՚ալ չունի. Կը սխալի նաեւ Միւլլէր, երբ կը համեմատէ սեմական מ ձեւին եւ սասանեան ու զանդիկ գրերուն հետ. Փառնակ կը հանէ պահլաւէն, բայց չեմ գիտեր թէ ինչ նմանութիւն կրնայ նշմարուիլ ասոր հետ: Էսթրանկէլօ, ասորի եւ միւս սեմական ձեւերն ալ չունին նմանութիւն: Մարքուարդ կը դնէ հնագոյն եդեսական (ասորա-

կան) ռու ձեւէն, որ իբր թէ դարձուած է աջ եւ յետոյ գլխիվայր շրջուած է, չշփոթելու համար Ո-ի հետ։ Բայց չէ՞ որ այն ժամանակ ալ Ս-ի հետ կը շփոթուէր։ Տրուած բացատրութեամբ կը հասկնանք Ա ձեւին եւ ոչ թէ Մ-ի։ Մարքուարդ այս չափին վրայ աւելցնելու էր նաեւ թէ Ա-ի հետ ալ չշփոթելու համար՝ ծայրի թեւը վերի կողմը դրուեցաւ։ Բայց այսչափ ձեւափոխութիւն շա՜տ է մէկ գրի վրայ։

Իրաւունք ունին Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան եւ Մալխասեան, որոնք մեր գիրը կը համեմատեն յունարէնի հետ։ Սարգիսեան կը դնէ յն. μ ձեւէն, բայց ասիկա շատ յարմար չէ մեր գրին։ Պէտք է առնուլ Gardthausen-ի եւ Մէնէվիշեանի առաջարկած Ա ձեւը, որ կը գործածուէր քրիստոնէական թուականէն առաջ եւ յետոյ, ինչպէս կը գտնենք սինայական նշանաւոր Աւետարանի ձեռագրին մէջ։ Յունարէնի այս ձեւէն ծագած է խպտիական ա մ։ Այս պատճառաւ աւելորդ է Kopp-ի եւ Klaproth-ի առաջարկութիւնը, որոնք մեր գիրը կը հանեն խպտական այս ձեւէն։ Հայերէնի մէջ յոյն գրին աջակողմեան եւ ձախակողմեան մանր փլիկները ջնջուած են եւ անոնց տեղ աւելցուած է գլխուն վրայի կորութիւնը, տարբերելու համար Ս-էն, առանց որոյ անոր հետ բոլորովին նոյն պիտի ըլլար։ Մարքուարդ ընդունելով եգիպտական ծագումն, բնական է հակառակ պիտի ըլլար յունարէնին, որմէ շատ տարբեր կը գտնէ մեր գիրը։ Բայց իր յիշած

յունարէնը ℳ ձեւն ունի, որ իրօք տարբեր է. ինչո՞ւ չի գներ Gardthausen-ի ձեւը։

Վրացերէն ժ գիրը Միւլլեր կը դնէ պահլաւ ɕ-էն. բայց մենք աստ հետ նմանութիւն չենք տեսներ, եւ հին սասանեան ձեւէն ծագած կը կարծենք։ Զարմանալի է որ Նոր Վրացական ∂ ձեւը այնքան նման է պահլաւ ու զանդիկ ɕ-ին. բայց ասիկա զուտ պատահմունք մ՚է։

Յ.

Յարութիւնեան մոռցած է նշանակել այս գրին ծագումը. Լակարտ կը դնէ արամ. (ասոր.) ı - գրէն. Սարգիսեան պրս ! (իմա արաբ.) ي y կամ զնդ. v (?) գրէն, բայց յետոյ ասկէ հրաժարած՝ յն. ί գրին եւ նշանին միացումը կը դնէ (Բազմ. 1897, ապր. յաւել. էջ 6)։ Տաղաւարեան ալ հետեւելով Սարգիսեանի՝ կը հանէ արաբ. ي y գրէն։ Հիւնքեարպէյէնտեան (տես Տաղաւ. էջ 23) Հ գրին շրջուած ʔ ձեւէն կը համարէ։ Gardthausen չէ նշանակած այս գրին ծագումը՝ իբր ոչ յունական։

Մեր դրացի ազգերու այբուբեններին մէջ առանձին տառով մը նշանակուած չէ այս ձայնը, որ սակայն թէ ասորերէնի եւ թէ մանաւանդ պահլաւերէնի մէջ սովորական էր եւ որ մեր նախնիք տառադարձած են միշտ յ գրով. օր. ասորերէն՝ *Yaunān* = Յովնան, *Yōxannān* = Յուխնան, *ĭhūδāyā* = Հրեայ, *yaxmūrā* = յամոյր եւն. պահլաւերէն՝ *yaštan* = յազել, *yāsmīn* = յասմիկ, *yāvētān* = յաւիտեան,

ayātkār = յիշատակ, *Yazdkert* = Յազկերտ եւն եւն։ Աւորերէնի մէջ այս ձայնը կը նշանակուի պարզապէս ւ է գրով. նոյնպէս եւ պահլաւերէնի մէջ · է գրով, որ յաջորդ գրի մը հետ միացած ժամանակ կը դառնայ ւ ձեւով կիսաշրջանակ մը։ Զանդիկ գրութեան մէջ է եւ յ ձայները զանազանելու համար՝ առաջինին տեղ կը գործածեն մէկ է (՝), երկրորդին տեղ երկու է (՝՝), որ իբր առանձին տառ կ'ըմբռնուի եւ կամ նորահնար ﬓ ձեւը՝ որ անշուշտ կազմուած է պահլաւերէնի կցեալ ՙ գրէն։

Ս. Մեսրոպ շրջակայ ազգերու այբուբեններուն մէջ առանձին ձեւ մը չգտնելով այս ձայնին համար՝ փոխ առած է պհլ. ՝ է գիրը։ Բայց որովհետեւ ասիկա շատ փոքրիկ նշանախեց մըն էր, ուստի հարկ համարած է կամ խոշորցնել (ինչպէս րած է վրացերէնի համար՝ Ⴅ) եւ կամ երկու անգամ իրարու վրայ դնել (ինչպէս ըրած է հայերէնի համար՝ Յ)։ Այս վերջինը բաւական կը մօտենայ զանդիկ ՝՝ y գրութեան, ուր երկու է-երը քովէ քով դրուած են, փոխանակ վրայէ վրայ դրուելու։

Այսպէս կը մտնէ նաեւ Մարքուարդ։

Ն.

Յարութիւնեան կը հանէ փիւնիկեան ↿ գրէն. այսպէս է նաեւ Տաղաւարեան։ Բայց փիւնիկեան ձեւը չունի մեր գրին աջակողմեան դէպի վեր գարձած մասը։ Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ Kopp-ի համար, որ կը հանէ եթովպա-

կան Ն ն գրէն։ Միւս այբուբեններէն արամա-
կանը, պալմիրականը, բաբելականը եւ սամա-
րականը փիւնիկեանին ընկերներն են եւ նմա-
նութիւն չունին մեր գրին հետ։ Աւելի կը հե-
ռանան էսթրանկելօ, սուրի եւ նոր պահլաւիկ
ձեւերը. վերջինը հասած է պարզապէս ուղիղ
գծի մը։ Զափազանց տարբեր են մանիքէական
ﻟ եւ սոգդիական ﺟ ձեւերը։

Համեմատութեան համար կը միան յու-
նարէն, հին սասանեան եւ զանգիկ ձեւերը։

Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Մալխա-
սեան կը համեմատեն յն. N ձեւին հետ։ Gardt-
hausen նմանութիւնը այնքան պայծառ կը գտնէ,
որ աւելորդ կը կարծէ բացատրութիւն տալ։
Մենք այդչափ պայծառ նմանութիւն չենք տես-
ներ եւ նմանագոյն ձեւի մը հասնելու համար
պէտք կը տեսնենք դիմելու նախաձեւին։ N-ի
նախաձեւն ստանալու համար՝ միջին շեղագիծը
պէտք է բոլորովին վար իջեցնել, այն ատեն կը
ձեւանայ Ա-ի նման գիր մը։ Ինչպէս փիւնիկե-
րէն 𐤌 մ եւ 𐤍 ն իրարու նման բաներ էին եւ
երկրորդը առաջինէն պակաս ատամով մը միայն
կը տարբերէր, նոյնպէս յունարէնի մէջ ալ նա-
խապէս Ա մ եւ Ա ն նման բաներ էին, եւ եր-
կրորդը առաջինէն կը տարբերէր աջակողմեան
եւ ձախակողմեան ստորին փլիկներու բացա-
կայութեամբ։ Սարգիսեանի յիշած յունարէն
ձեւերուն մէջ մ եւ ն բնաւ չեն տարբերիր, եր-
կուքն ալ μ ձեւն ունին։ Ս. Մեսրոպ այս երկու
գրերը, ինչպէս նաեւ հայ. Ա իրարմէ տարբե-

րելու համար կրնար Ն-ի վրայ աւելցնել ձախակողման կտուցը, ինչպէս որ Մ-ի վրայ աւելցուցեր էր աջակողման կտուցը։

Հայերէնին չափազանց նման է հին սասանեան չ, որմէ կազմուած են զանգիկ չորս Ն-երէն գոնէ երկուքը, այն է ձախ շրջուած 3 ն եւ փոքրիկ յաւելուածով մը Ն ն։ Սարգիսեան արդէն յունարէնի հետ նաեւ վերջին զանգիկ ձեւն ալ կը յիշէ. Փառնակ պահլաւ (իմա՛ զնդ.) 3-էն շրջուած կը համարէ. իսկ Մարքուարդ սասանեան չ ձեւէն։

Ես չեմ կրնար վերջին վճիռ մը տալ եւ կը տատանիմ յունարէն եւ սասանեան ձեւերուն մէջտեղ։

Արամերէն K ն հայերէն Ն-էն մեծ տարբերութիւն չունի. բայց իր աջ դարձած կտուցով կարծես կը ցուցնէ որ ինչպէս իրեն, նոյնպէս եւ հայ գրին համար աւելի լաւ է ընդունիլ սասանեանը։

Շ.

Միւլլէր այս գիրը կը հանէ սեմական ך (իմա՛ պալմիրական շ) գրէն, որմէ կը դնէ նաեւ վրաց. Ⴘ! (ըսել կ'ուզէ Ց շ)։ Սարգիսեան կը հանէ արաբ! ش կամ զնդ. ∾ š ձեւէն, որուն ինչ ըլլալը չհասկցայ։ Յարութիւնեան փիւնիկ w ա կամ սասանեան շշ š ձեւէն։ Տաղաւարեան փիւնիկ Ր գրէն, որ մեր Ծ գրին արժէքն ունենալով՝ ոչ ձեւով կը յարմարի եւ ոչ

ձայնով։ Սասանեան ձեւլն ալ նմանութիւնը խաբուսիկ է. որովհետեւ նախ տառը պէտք է կիսել եւ առնուլ միայն կէսը. այն ալ կը համապատասխանէ մեր բոլորգիր շ-ին, որ յետին ժամանակի գործ է։ Աւելորդ է խօսիլ արաբ. ش-ին վրայ։ Միւս սեմական ձեւերը, ինչպէս նաեւ ղպտին, իրենց եռաճիւղ մատերով շատ հեռու են մեր գրէն։

Կը մնան յունարէնը, զանդիկն ու պահլաւը։

Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Մոլխասեան մեր գրին հետ կը համեմատեն յն. Ξ քս. ձեւը, որուն համաձայն էր նաեւ Հիւպշման, ինչպէս յայտնած է ինծ իր դասախօսութիւններէն մէկուն մէջ։ Յունարէնի մէջ, ինչպէս յայտնի է, շ ձայնը չկայ. եւ եթէ Մեսրոպ փափաքէր մեր շ-ին համազօր մը փնտռել յունական այբուբենին մէջ, պիտի ընտրէր կամ σ ս. եւ կամ ξ քս։ Առաջինը իր բնիկ պաշտօնն ունենալով, իսկ երկրորդը իբր աւելորդ տառ մնալով՝ այս վերջինը կրնար աւելի լաւ համարուիլ՝ մանաւանդ որ յոյներն ալ իրենց Ἀρταξήρ = Արտաշիր, Ἀρταξίας = Արտաշէս, Ἀρτάξατα = Արտաշատ եւն տառադարձութիւններով կը թուէին ցուցնել թէ ξ տառը կրնայ փոխանակել մեր շ ձայնը։ Այս պատճառաւ է անշուշտ որ Մեսրոպ հայերէն գրերու շարքին մէջ շ գիրը զետեղած է ճիշդ հոն՝ ուր կ'իյնայ յն. ξ (ν ն-ի եւ ο օ-ի մէջտեղ)։

Ξ տառը շատ բազմաչարչար ձեւ մը ունի- հնապէս ունէր Ξ ձեւը, որ յետոյ ուղղահայեացը

կորսնցնելով՝ եղաւ Ξ, բայց նաեւ երեք անջատ գծերը իրարու հետ միանալով՝ եղաւ վերջապէս ξ, որուն հնագոյն ձեւը տես Ցուցակին մէջ։ Ասիկա մեր Հ-էն մեծ տարբերութիւն չունի։

Վերյիշեալ գիտուններուն հետ մենք ալ պիտի ընդունէինք այս շատ յարմարաւոր մեկնութիւնը, եթէ սակայն աւելի յարմարը չգտնուէր։ Ասիկա է պհլ. ծ ճ գիրը, որ թէ ձայնով (մինչդեռ ξ ունէր կս հնչումը) ու թէ ձեւով նոյն է հայերէն Հ-ի հետ։ Յն. ξ ձեւը հայերէն Հ-ին հանելու համար՝ վերի երկու ոլորքներէն մէկը պիտի պակսէր, իսկ պահլաւերէն ծ ձեւին մէջ՝ ձախակողմեան փչիկը պէտք է թեւի պէս երկարել գրին գլխուն վրայ։

Մեր կարծիքը կը հաստատէ նաեւ վրացերէն Ყ ճ, որ աւելի դիւրութեամբ կրնայ նոյն պահլաւ ձեւէն ծագիլ, քան թէ յն. ξ-էն։

Մարքուարդ մեր Հ գիրը կը համեմատէ հին եգեական ∀ եւ Ատրպատականի մէջ հնարուած ընիկ պահլաւիկ Ն գրին հետ, որ յետնագոյն Արշակունեաց դրամներուն եւ քանի մը հնագոյն սասանեան արձանագրութեանց վրայ կը նշմարուի։

Մենք՝ մեր եւ յիշեալ գրերուն մէջ նմանութիւն չենք տեսներ։

Ռ.

Յարութիւնեան եւ Ցաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան ○ (ʻայն) գրէն, որ սեմականներուն յատուկ կոկորդային հնչում մ'է (ա-

քար. ը) եւ ամենեւին կապ չունի մեզի հետ։ Միւլլէր կը հանէ զՆդ. ն o գրէն, բայց թէ ասիկա ինչքան տարբեր է մերինէն, պէտք չկայ բացատրելու։ Մարքուարդ կը դնէ եսթրանկելօ •• կամ Հաճիապատի (պհլ.) ”” գրէն, որ իբր թէ ձեւափոխուեր է յն. O գրին կաղապարով։ Բայց եթէ յն. O գիրն է ծառայած իբր կաղապար, ալ ինչ պէտք կայ յիշելու եսթրանկելօն ու պահլաւը։

Մեր գրին մայրն է յն. O, ինչպէս կ'ընդունին Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Մալխասեան։ Միւս այբուբենները արդէն զուրկ են համապատասխան ձայնաւորէն։ Յունարէն տառը ձեւով ու ձայնով նոյն է մեր Ո-ին հետ։ Միակ տարբերութիւնն այն է որ Ո-ին տակը բաց է, մինչդեռ յունարէնը չորս կողմէն գոց կլորակ մ'է։ Gardth. կ'ըսէ թէ յունարէնի մէջ ալ կայ կիսաբաց բերնով O, միայն թէ այս բացուածքը վերի կողմէն է։ Gardth. կը կարծէ որ այդ ձեւով բացուած O մը հայերէնի մէջ պիտի տար Ս, բայց որպէս զի այս ձեւը չշփոթուի մեր Ս-ին հետ, բացուածքը տակի կողմէն եղած է։ Այս բացատրութիւնը ուղիղ չէ։ Ս. Մեսրոպ իր առջեւ բերանաբաց O մը ունեցած չէ, ինչպէս կը ցուցնէ ասոր միշտ օրինակութիւնն եղող վրացերէն Ⴍ. այլ այդ բացուածքը առաջ եկած է յետոյ՝ հայերէնի մէջ եւ հայկական գեղագրութեան այն ոճէն, որուն վրայ աւելի ընդարձակ խօսեցանք վերը՝ Ա գրին առթիւ (հմմտ. P = ր, Φ = փ, B = բ)։

Ո գրին բացուածքի տարբերութիւնը կատեցուցած է նաեւ Սարգիսեանը, որ՝ կարծելով նաեւ թէ հայ. օ երկար ձայնաւոր է, մինչ յն. o կարճ է, հայերէն օ գիրը կը հանէ յն. երկար Ω ω-էն եւ կամ ասորի ܘ o-էն (որ ըստ Վարդանագրքի խեղկատակ պատմութեան՝ մեր օ գիրն է)։

Չ.

Gardthausen չի խօսիր այս գրին վրայ, որովհետեւ յունական այբուբենին մէջ չկայ։ Սարգիսեան կը հանէ արաբ. ج գրէն. Տաղաւարեան՝ փիւնիկեան 𐤑 ձեւերէն, որոնք ս հնչիւնն ունենալով՝ չեն յարմարիր մեր գրին։ Յարութիւնեան հայերէն Ջ կամ Շ գրէն ձեւացած կը կարծէ։ Մեր շրջակայ այբուբեններուն մէջ միայն իրանեանն ունի č ձայնը, բայց ասիկա ալ հայերէնի մէջ տառադարձուած է միշտ Ճ. (Մէկ անգամ կայ պհլ. āvāč = հայ. աւաչ. Հիւպշ. Arm. Gramm., էջ 112)։

Այսպէս ուրեմն Չ գիրը մնալով առանց համապատասխանութեան, պէտք է որ շինուած ըլլայ այլանմանութեան օրէնքով՝ մերձաւորագոյն հնչումէ մը։ Չ-ին ամէնէն մօտիկ հնչումներն են Ճ եւ Ջ, որոնց իրանեան ձեւերը տես Ցուցակին մէջ։ Մարքուարդ կը հանէ արշակունի դրամներուն C գրէն, որ պահլաւական ʕʕ կամ զանդիկ ɣ գիրն է եւ ըստ մեզ տուած է հայերէն Ճ։ Այս մեկնութիւնը կրնայ ուղիղ ըլլալ։ Բայց աւելի նման է հայերէն Ջ,

որուն զէնդական ձեւն է ჯ. Վերջին պարագային՝ պիտի ըսենք որ ჯ-ին ծուռ ու մուռ գլուխը կանոնաւորուած եւ տակի պոչն ալ ուղղուած է։

Վրացերէն Ⴈ ւ նման է յատկապէս զանդիկ ν-ին։

Մեր բոլորգիր ւ-էն ածանցուած է ռուսերէն Ч, ինչպէս կ'ըսեն ռուս հեղինակները։ Ռուս ձեւին մէջ յապաւուած է մեր ւ-ին պոչը, ինչպէս եղած է նաեւ ց-ի քով (տես անդ)։ Այսպէսով ռուսերէն Ч ստացած է զանդկերէնի շրջուած ձեւը՝ բոլորովին պատահաբար։

Պ.

Հայերէնը ունի երեք շրթնային պայթուցիկ բաղաձայն (բ, պ, փ). ասոնցմէ առաջինը բոլոր մեր դրացի ազգերուն մէջ ալ կը գտնուի. երկրորդ եւ երրորդ ձայներուն դէմ յունարէնի մէջ կը գտնենք π եւ φ, որոնցմէ առաջինը կանոնաւոր կերպով եւ միշտ տառադարձուած է պ, երկրորդը միշտ փ։ Իրանեան լեզուներն ունին p եւ f ձայները. որոնց առաջինը կու տայ հայերէն պ եւ երկրորդը՝ փ. (Հարիւրաւորներու դէմ ունինք տասնի չափ բառ, ուր պրս. p = հայ. փ)։ Այս p եւ f ձայներուն համար պահլաւերէնն ունի մէկ գիր (𐭯), որ երբեմն p կը կարդացուի, երբեմն f։ Այս շփոթութեան առջեւն առնլու համար զանդկերէնի մէջ 𐬞 յատկացուեցաւ p ձայնին, իսկ f-ի համար՝ այլանմանութեան օրէնքով հնարուեցաւ 𐬟 ձեւը։

Սեմականներն ալ ունին ܦ = ասորի ֆ գիրը, որ կը կարդացուի երբեմն p եւ երբեմն f։ Հայերէնի մէջ ասորական փոխառութեան 16 դէպք կայ, ուր կը պատահի նոյն տառը. ասոնցմէ վեցին մէջ ասորին ունի f, հայերէնը փ (Եփրեմ, Ծոփք, շեփոր, շուփայ, սոփեր, փիլիսոփայ). եօթնին մէջ ասորին p, հայերէնը փ (շամփուր, շափիւղայ, շուլփայ, սափրեմ, փեգենայ, փղշտացի, փրկեմ). երկուքին մէջ ասորին p, հայերէնը պ (զոպայ, պողոտայ). մէկ տեղ ալ ասորին f, հայերէնը պ (կուպր)։ Ասկէ կը հետեւի որ սեմական այս գրին դէմ հայերը սովորաբար կը հանեն փ. ուրիշ խօսքով սեմականներու հնչումը աւելի փ կը լսուէր, քան թէ պ։ Ասոր համար է որ նոյն իսկ իրանեան p ձայնին դէմ ասորերէն կը գտնենք f. օր. պհլ. sapat = ասոր. saftā "կողով", հպրս. apadāna = ասոր. āfadnā "ապարանք" եւայլն։ Արաբացին, ինչպէս յայտնի է, արդէն իսպառ զուրկ է ղ՝ պ ձայնէն եւ ունի միայն f փ։

Այս բոլորէն կը հետեւի որ հայերէն պ եւ փ գրերու ուղեղ եւ հաստատուն համապատասխանները պէտք է փնտռել միայն յունարէն այբուբենի մէջ եւ ոչ այլուր։

Տեսնենք հիմայ թէ ինչպէս վարուած են մեր քննիչները։

Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկ 𐤐 գրէն, Միւլլէր (WZKM. 1890. 284—88, Թրգմ. ՀԱ. 1891, էջ 70) պալմիրական ձեւէն, որ գէշ գրուած 3-ի կը նմանի

կ՚ըսէ։ Բայց ոչ մին եւ ոչ միւսը նման է Հայերէն Գ-ին։ Ցարութիւնեան ունի նաեւ փիւնիկ λ ձեւը. այս ձեւը բաւական կը յիշեցնէ Հայերէն Գ գիրը. ուստի փափաքելով ստուգել անոր գոյութիւնը, դիմեցի ընկերոջս Պր. Կ. Բասմաջեանի։ Պր. Բասմաջեան իր նամակին մէջ (1893 յունվ. 7 Ն. տ.) կը յայտնէ որ այսպիսի ձեւ մը չէ կրցած գտնել փիւնիկերէնի մէջ։ Հայերէնէն տարբեր են նաեւ միւս սեմական ձեւերը, ինչպէս նաեւ ասորի ܓ եւ պհլ. , որոնք մեր անութեամբ արդէն չէին կրնար գործածուած ըլլալ իբր օրինակ Հայ այբուբենին։ Մարքուարդ կ՚ըսէ թէ այս գրին ծագումը չի գիտեր. բայց միեւնոյն ժամանակ սասանեան կամ եգեսական (ասորական) ܓ ܓ գրին կրկնութիւնը կը կարծէ։

Ուղիղ մեկնութիւնը կու տան Gardthausen, Մէնէվիշեան, Մալխասեան, Սարգիսեան եւ փառնակ, որոնք Գ գիրը կը դնեն յունարէն Π-էն։

Այս գիրը յունարէնի մէջ երկու ձեւ ունեցած է. միաճիւղ (Γ) եւ երկճիւղ (Π). առաջինին շարունակութիւնն է լատինական P, որ սակայն շուտով ջնջուած է յունարէնի մէջ։ Տեւական եղած է երկճիւղ Π, որ անցած է նաեւ ռուսերէնի։ Հայերէն գիրն ալ յունական երկճիւղ Π-էն է։

Երկճիւղ Π-ն ալ քանի մը ձեւ ունեցած է, որոնցմէ երեքը տես մեր Ցուցակին մէջ։ Սարգիսեան մեր գիրը կը հանէ Ցուցակին վերջին ձեւէն, ենթադրելով որ ասոր գագաթին

վրայ երկարող հորիզոնական գծին աջ ծայրը քիչ մ՚աւելի վար կախուած է, որով ձեւացած է մեր Պ-ին երրորդ երկար սիւնը։ Բայց այն ատեն ընդունելու է նաեւ որ յունարէն գրին առաջին եւ երկրորդ սիւներն ալ կարճըցած են մեր մէջ. եւ հորիզոնական գծին ձախ ծայրը ջնջուած է։ Ասիկա քիչ մը երկար է։ Լաւագոյն մեկնութիւնը կ՚ակնարկէ Gardthausen, որ մատնանիշ կ՚ընէ Ցուցակին երկրորդ ձեւը։ Ասոր սկիզբը գտնուած փոքրիկ ոլորքը հայերէնի մէջ քիչ մը վարէն առնուելով՝ աւելի երկարած է, որով յառաջ եկած են մեր գրին երեք ճիւղերը, ինչպէս է նաեւ յունարէն բոլորգիր գրութեան մէջ։ Ձախակողմեան թեւին երկարացման համար կարելի է համեմատել նաեւ Թ եւ Խ։

Վրացերէն Ո ղ կը թուի թէ ծագած ըլլայ պհլ. օ-էն, ինչպէս կը դնէ նաեւ Միւլլէր. հմմտ. վրաց. Ყ = պհլ. օ ծ։

Ջ.

Յարութիւնեան կը հանէ հայերէն Ջ գրէն։ Սարգիսեան զնգ. Ն γ գրէն, որ թէեւ ձեւով նման է մեր գրին, բայց ձայնով տարբեր ըլլալով՝ հոս գործ չունի։ Տաղաւարեան կը հանէ պրս. چ գրէն, որ Թ—Ժ դարուն ձեւացած է արաբերէն ج Ջ գրէն՝ այլանմանութեան օրէնքով, եւ կը համապատասխանէ մեր ճ գրին։ Gardthausen (որուն հետեւելով նաեւ Մէնէվիշեան) կը համեմատէ յն. Ϙ + գրին հետ. բայց այս գիրը Ս. Մեսրոբի ժամանակ արդէն շատոնց

ջնջուած էր եւ մերինէն շատ տարբեր հնչում ունենալով՝ բնաւ չկրնար համեմատութեան առնուիլ։ Մարքուարդ կը հրաժարի այս գրին մեկնութիւն մը տալէ։ Միւլլեր նախապէս կը դնէր սեմ. Y Ⴤ (!) ձեւէն. ասիկա իրր թէ ուղիղ դիրքով առուած է վրացերէն ჯ ǯ (!), իսկ գլխիվայր դառնալով՝ եղած է հայերէն Ջ։ Բայց յետոյ ասկէ հրաժարած՝ կը դնէ զնդ. ç ǰ գրեն (WZKM. 8, 285, Թրգմ. ՀԱ. 1894, 295)։ Փառնակ կը դնէ պահլաւէն, բայց չեմ հասկնար թէ ինչ կը հասկնայ պահլաւ ըսելով։ Պահլաւերէնի մէջ ջ ձայնին համար յատուկ նշան մը չկայ. ասոր տեղ կը գործածուի ɑ ǰ, ɑ č, ɩ ǰ եւ ասոր կցեալ ɑ ձեւը։

Մեր շրջակայ ազգերու այբուբեններուն մէջ երկու տեղ միայն կրնանք գտնել հայերէնի համապատասխան գիր մը. առաջինն է եթովպացերէն Ⴟ ǯ ձեւը, որ տեղի հեռաւորութեան պատճառով մէկ կողմ կը մնայ, երկրորդն է զանդիկ ɖ ǰ, որուն հետ Միւլլեր կը համեմատէ հայերէն գիրը։ Ասիկա թէ ձեւով եւ թէ ձայնով նոյն է հայերէնի հետ։ Հայերէնի մէջ գրին գլուխը քիչ մը գոցուած է, իսկ պոչը գրուած է երկաթագրի հայկական այն ոճով՝ որ կը գտնենք նաեւ Ջ, Չ, Չ, Ծ գրերուն մէջ։ Բոլորգրի մէջ այս ձեւը փոխուած է եւ պոչը դարձած է միայն աջ. հմմտ. ջ, չ, ջ, չ։

Վրացերէն Ⴟ ջ նոյն ծագումն ունի. իր ծռմռուած ձեւը համապատասխան է մեր Ջ-ին ծուռ ու մուռ գլխին։

Ռ.

Այս գրին ծագումը քննելու ժամանակ ի նկատի առնելու է նաեւ Ր գիրը։ Օտար ազգերը մեր այս երկու գրերուն դէմ մէկ r միայն ունին։ Այբուբենի շարքին մէջ թէեւ այս r-ին դէմ հայերէն կը համապատասխանէ Ռ, բայց տառադարձութեան մէջ մեծագոյն մասամբ դրուած է Ր։ Գրերու ձեւէն դատելով՝ օտար այբուբեններու r գիրը կապուած է մեր Ր-ին հետ եւ ոչ թէ Ռ-ին, ինչպէս որ քիչ մը վարը պիտի տեսնենք։ Հայերէն Ր ծագած է յունարէն P գրէն։ Gardthausen, Լակարտ եւ Մէնէվիշեան թէեւ Ռ կը հանեն յունարէն P-էն, բայց անիկա յայանի կերպով սխալ է։ Gardthausen իր ըսածն ապացուցանելու համար՝ կը յիշէ գոթական ԴՂ ձեւը, զոր նաեւ Մէնէվիշեան գրած է իր ցանկին մէջ. ասոր հետ կարելի էր նաեւ յիշել լատինական R, որ շատ նման է մեր Ռ-ին. բայց թէ մին եւ թէ միւսը նշանակութիւն չունին մեզի համար, որովհետեւ չեն կրնար իբր օրինակ ծառայած ըլլալ Ս. Մեսրոբին. պէտք էր հին յունարէնի մէջ գտնել այդպիսի երկճիւղ ձեւ մը։ Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է Սարգիսեանի ցանկին մէջ յիշուած յունարէն Ω (r) ձեւը, որուն սակայն այլուր հանդիպած չեմ։ Այս ձեւին պակասութիւնն այն է որ ձախակողմը աւելորդ թեւ մը ունի՝ որ հայուն մէջ չկայ, իսկ աջակողմեան թեւը վարէն առնուած է, մինչդեռ հայուն քով՝ մէջտեղէն է։ Նոյն իսկ Սարգիսեան, որ իր ցու-

ցակին մէջ կը յիշէ այս յոյն ձեւը, իր բացատրութեանց ժամանակ Ռ գիրը կը գնէ յն. ρ կամ ասորի ܪ տառէն՝ մէկ քովի վրայ պառկեցընելով զանոնք։ Յարութիւնեան կը հանէ Ո գրէն!

Մեր դրացի ազգերու այբուբեններուն մէջ մէկ գիր մը կայ միայն, որ ըստ կարծելոյն մօտ է հայ գրին. այս է հին սասանեան արձանագրութեանց Ղ ձեւը։ Ասիկա, ինչպէս ցուցակէն կ'երեւայ, երկու արժէք ունէր ր եւ ս. Համմտ. նաեւ պհլ. ו, որ կ'արժէ ր եւ ս։ Այսպիսի անորոշ գրի մը դիմել եւ զայն իբր կաղապար գործածել անշուշտ չպիտի ուզէր Ս. Մեսրոպ, եթէ հանգամանքները քիչ մը տարբեր ըլլային։

Հայերէն այբուբենին համար պէտք էր հնարել R, R եւ V գրերը։ Քանի որ ոչ մէկ այբուբենի մէջ ալ կրկին R չկար, ուստի Մեսրոպ մտածեց մէկ ր առնել յունարէնէ, միւսը առնել ուրիշ այբուբենէ մը, այն է ասորիէն կամ իրանեանէն։ Ասորի ܪ կամ էսթրանկելա ܪ փոքր նշանախեց մ'էր, որ կէտով միայն կը զանազանուէր ܕ կամ ܕ գրէն. ուստի աւելի լաւ համարեցաւ Մեսրոպ՝ իրանեան Ղ ձեւը։ Բայց V գրին համար ալ պէտք էր դիմել այս երկու այբուբեններէն մէկուն, որովհետեւ յունարէնի մէջ V գիրն ալ կը պակսէր։ Ասորի o եւ էսթրանկելա ο (V) գրերը նոյնպէս փոքրիկ տառեր էին եւ հայերէնի մէջ ձեւով պիտի շփոթուէին Ո գրին հետ. ուստի նորէն պէտք էր դիմել իրանեաններուն։ Բայց, իրանեաններուն մէջ

ալ, ինչպէս գիտենք, ղ եւ ս միեւնոյն տառաձեւն ունէին։ Այլ եւս ուրիշ ելք չէր մնար Մեսրոպին, բայց եթէ այս երկու գրերուն մէջ մտցնել փոքրիկ ձեւափոխութիւն մը եւ այսպէսով հնարել հայերէն Ռ եւ Վ գրերը։

Ռ գիրը շինելու համար Մեսրոպ Սասանեան գրին ձախ սիւնը երկարեց մինչեւ վար (գեղագրական ձեւ մը՝ որ կը նշմարենք նաեւ Թ, Խ եւ Պ գրերուն մէջ), իսկ պոչը բարձրացուց վեր։ Իսկ Վ շինելու համար՝ պոչը տեղը պահեց, բայց ձախ սիւնը մէջտեղը բերաւ։ Այսպէս՝ Ղ = Ռ — Վ։

Բոլոր այս մեր ըսածները կ'անդրադառնան նաեւ վրացերէնի մէջ, ուր ունինք Փ — եւ Դ Հ գրերը։ Այս երկուքը միեւնոյն հիմնական կաղապարն ունին, եւ կը ծագին նոյնպէս սասանեան Ղ ձեւէն. երկուքին մէջ ալ միջին երկար սիւնը եւ աջակողմեան Թեւը ճիշտ միեւնոյնն են. միայն ձախակողմեան Թեւը մէկուն մէջ վերն է, միւսին մէջ վարն է։

Տաղաւարեան եւ Մարքուարդ մեր գիրը կը մեկնեն այլանմանութեան օրէնքով, իբր Բ գրին կրկնութեամբը ձեւացած (Ռ)։ Ասիկա կրնար հաւանական ըլլալ, որովհետեւ նախ՝ ձեւի կողմէ հակառակութիւն չկայ, երկրորդ որ Ռ գիրը իրօք շատ անգամներ դրուած է կրկին Բ-ին փոխարէն։ Բայց մեր կարծիքով Սասանեան ձեւը աւելի պատշաճ է, որուն իբր ապացոյց կը ծառայէ նաեւ վրացին։

Ս.

Տարութիւնեան կը հանէ փիւնիկ 𐤎 եւ արամական ℷ (ս) ձեւերէն, որոնք նման չեն մերին։ Տաշեանեան կը դնէ փիւնիկ w գրէն, որ շ հնչիւնն ունենալով՝ չի յարմարիր հոս։ Տարբեր են նաեւ ասորին եւ միւս սեմական ձեւերը։ Համեմատութեան համար կը մնան իրանեան եւ յոյն ձեւերը։

Մարքուարդ մեր գիրը կը հանէ հին սասանեան արձանագրութեանց ղղ ձեւէն, զոր իբր թէ Մեսրոպ գլխիվայր շրջած է՝ Ո գրէն զանազանելու համար։ Մեր գրին շատ աւելի նման է առաջին սասանեան, պահլաւական եւ զանգիկ ж ձեւը, որուն հետ համեմատած են արդէն Kopp, Միւլլեր եւ Փառնակ։

Gartdhausen, Մէնէվիշեան եւ Սարգիսեան մեր գիրը կը հանեն յունարէն Σ-էն։ Թէեւ այս ձեւը մեր գրէն շատ տարբեր է, բայց հնագոյն ձեւերը շատ աւելի նման են, ինչպէս կը տեսնուի ցուցակին մէջ։ Սարգիսեան կը յիշէ երկու ձեւ. առաջինն է ⊏ ձեւը, զոր մէկ քովի վրայ պառկեցնելով կը շինէ հայերէն Ս։ Ասիկա անյարմար կը կարծեմ։ Աւելի լաւ է Սարգիսեանի երկրորդ ձեւը, որ մեր ցուցակին ալ երկրորդ ձեւն է եւ հայերէն ա-ի նման բան մ'է։ Ասոր երկու ծայրի ոլորքները կրճատելով՝ կը ձեւանայ հայերէն Ս։

Gardthausen եւ Մէնէվիշեան կը հանեն յն. C ձեւէն, որ պարզ կիսալուսին մ'է եւ որմէ ձեւացած են նաեւ լատինական C եւ ռուսական

C գրերը։ Հայերէնի մէջ, կ'ըսէ Gardthausen, գրին համաչափ ձեւ մը տալու համար՝ աւելցուած է երկրորդ գիծը եւ այսպէսով յառաջ եկած է Ս։ Վրացերէն Ს-ի մէջ այս յաւելուածական ճիւղը կիսով չափ միայն բարձրացած է։

Բացի Gardthausen-ի եւ Սարգիսեանի յիշած ձեւերէն, հայերէնի յարմար կու գայ նաեւ յունարէնի երրորդ ձեւը (ϟ), որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ծուռ գիրքով գրուած Ս։

Այսպէսով մեր գիրը կը տատանի երկու մեկնութեանց մէջ (իրանեան ɔ կամ յունական Σ) եւ վճռի կը սպասէ։ Այս վճիռը տալու համար նպաստաւոր ըլլայ թերեւս վրացի Ს գիրը, որ իր ձեւով աւելի մօտիկ ըլլալով յունարէն C-ին, քան թէ սասանեան ɔ-ին, կրնայ յունական ծագումը ապացուցանել։

Միւլլէր վրացի Ს գիրը կը հանէր նախ արամական ⊬ ձեւէն (որ թէ ձեւով եւ թէ հնչումով [շ] տարբեր է), իսկ յետոյ սասանեան ɔ ձեւէն։

Վ.

Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան Y Կ (վ) գրէն։ Լակարտ ղպտական Ϥ (ֆէի) գրէն, որ թէեւ ձեւով բաւական նման է, բայց ձայնով տարբեր է, եւ կը համապատասխանէ մեր փ-ին։ Kopp հին պրս. Y գրէն կը հանէ, որ սակայն գոյութիւն չունի[1]։

---

[1] Եթէ ընդ. Ծ գիրը կ'ուզէ հասկնալ, ատոր վրայ տես քիչ մը վարը։

Սարգիսեան պրս! յ եւ զնդ. ե գրէն, բայց յետոյ ասկէ հրաժարած՝ կը դնէ իբր միացում յն. ου երկբարբառին երկու գրերուն (Բազմ. 1897, ապր. յաւել. էջ 5բ)։ Gardthausen չէ յիշած այս գրին ծագումը։ Մէնէվիշեան կը հանէ հին յունական այբուբենի վ ձեւէն։ Հին յունարէնի մէջ կար F (վ) գիրը, որ ծագած էր փիւնիկեան վավ տառէն, եւ կը բռնէր այբուբենի գրերուն մէջ վեցերորդ տեղը։ Այս գրէն ձեւացած է լատինական F (ֆ)։ Ժամանակ անցնելով՝ յունարէնի մէջէն այս ձայնը ջնջուեցաւ, հետեւաբար եւ գիրն ալ այբուբենէն վերցաւ։ Միայն թուահամարի կարգը չխանգարելու համար պահեցին այս գիրը գլխակարգութեանց մէջ Ϛ ձեւով եւ 6րդ նշանակութեամբ։ Դ դարուն արգէն F շատոնց ջնջուած էր, հետեւաբար Մեսրոբ այս գիրը բնաւ աչքի առջեւ ունեցած չէ։ — Մարքուարդ մեր գիրը հայ. Ւ գրէն կրկնուած կը կարծէ։ — Մեր գրէն շատ տարբեր են ասոր. օ, պհլ. ǀ, ինչպէս եւ միւսները. այնպէս որ չեն կրնար իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ։

Անցնինք զանդկերէնին։ Զանդկերէնը ունի երեք տեսակ V (𐬬 𐬎𐬎 𐬡). ասոնցմէ առաջինը կը գործածուի միայն բառասկիզբը, երկրորդը կազմուած է 𐬎 գրին կրկնութեամբ եւ կը գործածուի բառամէջը, երրորդը նախորդներէն տարբեր հնչում մ'ունի, որ արդի տառադարձութեամբ կը նշանակուի w։ Հայերէնի մէջ ալ ճիշտ նոյնպէս է. բառասկիզբն ունինք վ, բառի

մէջ ու– եւ ձայնաւորէ յետոյ –։ Զանգիկ ֆ հայերէն վ-ին համապատասխանն է եւ ձեւով ալ բաւական նման է։ Մենք պիտի ընդունէինք այս գիրը, եթէ չըլլար հին սասանեան Ղ ձեւը, որ չափազանց նման է մեր դրին եւ աննշան փոփոխութեան մը պէտք ունի՝ հայերէն վ դառնալու համար։

Թէ ինչ ձեւով կատարուած է այս փոփոխութիւնը, արդէն բացատրած ենք Ռ գրին առթիւ եւ հոս կրկնելու պէտք չկայ։

Միւլլէր վրացերէն Ⴅ (v) կը հանէ արամական ו (v) գրէն. աջակողմեան թեւը դրուած է կ'ըսէ, Ⴄ ե գրէն զանազանելու համար։

Տ.

Վերը՝ Թ գրին վրայ խօսելու ժամանակ ցոյց տուինք թէ որո՛նք են մեր Տ գրին համապատասխանող օտար գրերը։ Տեսնենք հիմայ թէ ինչ համեմատութիւններ եղած են քննիչներուն կողմէ։

Միւլլէր կը դնէ սեմական И ת ձեւէն, Յարութիւնեան փիւնիկեան ⊤ ձեւէն, իսկ Տաղաւարեան փիւնիկեան + ձեւէն. ասոնք բոլորը մեր Թ գրին կը համապատասխանեն եւ հոս գործ չունին. թող որ ձեւով ալ արդէն նմանութիւն չունին մեր Տ գրին հետ։ Տաղաւարեան կը յիշէ նաեւ փիւնիկեան Շ գիր մը, որ գտեր է Ph. Bergerի նշանաւոր գործին մէջ (էջ 126)։ Այս ձեւը շատ նման է հայերէնի. ուստի փափաքելով ստուգել անոր գոյութիւնը, դիմեցի

ընկերոջս Պր. Կ. Բասմաջեանի։ Պր. Բասմաջեան կը գրէ ինծ թէ յիշեալ տեղը նոյնպիսի տառ մը գոյութիւն չունի։ Kopp հին պրս. (զնդ. ըսել կ'ուզէ) ϭ գրէն կը հանէ, որ արդի յունարէնի θ գրին թլուատ հնչումն ունի եւ չի յարմարիր մեր Տ-ին։ Gardthausen եւ Մէնէվիշեան կը հանեն յունարէն T գրէն, որմէ իբր թէ նախ ձեւացած է Γ, յետոյ համաչափութիւնը պահելու համար՝ վերին աջակողմեան թեւը դրուած է նաեւ վարը՝ ձախակողմը։ Բայց այս մեկնութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի, բաւական քաշքշուկ է։ Աւելի յարմար էր Սարգիսեանի յիշած յունարէն ձեւը, ինչպէս կը տեսնուի մեր ցուցակին մէջ. բայց ասոր ալ թեւերը հայերէնին հակադիր շարքն ունին։ Այսպէս են նաեւ պալմիրական եւ ասորական ձեւերը։ Սոգդիական ձեւը բաւական կը նմանէր եթէ երկու անջատ մասերէ բաղկացած չըլլար, եւ միւս կողմէ եթէ ուրիշ որ եւ իցէ հայերէն գիր այս այբուբենէն ծագած ըլլար։

Մեր գրին լաւագոյն նմանութիւնը կը գտնենք հին սասանեան ձեւերուն մէջ։ Ասոնք երեք տարբերակներ կը ներկայացնեն մեզի, ինչպէս կը տեսնուի մեր ցուցակէն։ Տ դիրը յատկապէս նման է վերջին ձեւին, որ հայերէնի մէջ աւելի գեղեցկացած ու կանոնաւորուած է։ Սասանեան ձեւին նորագոյն վիճակը կը ներկայացնեն պհլ. եւ զնդ. ℘, որ ըստ Սարգիսեանի իբր օրինակ ծառայած է Ս. Մեսրոպին։ Այս ենթադրութիւնն անտեղի է։ Մարքուարդ ալ մեզի

պէս մեկնած է, բայց իր մէջ բերած սասանեան գիրը ծ ձեւն ունի։ Կը յիշէ նաեւ ասորական ծ գիրը, որ ոչ միայն ձեւով նման չէ հայերէն Տ-ին, այլ եւ հնչմամբ կը համապատասխանէ մեր Թ գրին։ Արդէն Մալքուարդ ալ քիչ մը վերն այս գիրը համարած էր մեր Թ-ին մայրը, հետեւաբար Տ-ի քով յիշելն աւելորդ էր։

Վրացերէն Ք փ ծագած է նմանապէս սասանեանէն. ասոր համար թերեւս իբր օրինակ ծառայած ըլլայ ցուցակին առաջին ձեւը, որուն տակը, ուղիղ գիծ մը աւելցուած է. այս գիծը մեր Տ-ին ձախակողմ թեքուող պոչին կը համապատասխանէ։

Միւլլէր վրացերէն գիրը կը համեմատէր արամական ի (*t*) ձեւին հետ։

Ր.

Այս գիրը Kopp հին պրս., իսկ փառնակ պհլ. Պ գրէն կը հանեն. բայց այսպիսի տառ մը գոյութիւն չունի։ Թերեւս կ՚ուզեն ըսել պհլ. եւ զնդ. 1 ր գիրը, որ գրեթէ ուղիղ գիծ մ՚է՝ ձախակողմ դարձած եւ թեւէն զուրկ։ Յարութիւնեան կը հանէ փիւնիկեան 𐤓 ձեւէն, Տաշաւարեան փիւնիկ A ▷ 𐤓 ձեւերէն։ Gardthausen չի յիշեր այս գիրը։ Ուղիղ մեկնութիւնը կու տայ Մէնէվիշեան, որ կը համեմատէ յն. P գրին հետ։ Այս գրին գոց բերանը հայերէնի մէջ բացուած է՝ մեր գեղագրութեան օրէնքներուն համաձայն. հմմտ. B = բ, Φ = փ, O = Ո։ Մէնէվիշեան իր ցուցակին մէջ կը յիշէ

նաեւ յունական Ρ-ի բերանաբաց ձեւ մը։ Սարգիսեան ալ յունարէնի կողմնակից է. բայց ասոր հետ կը դնէ նաեւ պրս՛ (իմա՛ արաբ.) ر ر, որմէ շրջուած կը կարծէ մեր գիրը։ Մարքուարդ յունական Ρ-ին հակառակ է, չեմ գիտեր ինչու, եւ հայ գիրը կը հանէ պհլ. ɔ ɔ կամ հին ասորական ܪ ܪ ձեւէն, որ սակայն ձեւափոխուած կը դնէ յն. Ρ գրին օրինակով։ Եթէ յն. Ρ իբր օրինակ պիտի ծառայէր, ալ ինչ պէտք կար պահլաւին կամ ասորիին։

Մեր գրին յն. Ρ-էն ծագելու հանգամանքները տես նաեւ Ռ գրին մէջ։

Ց.

Kopp կը հանէ եթովպական ጸ գրէն. Ցարութիւնեան փիւնիկ 𐤓, արամական 𐡓, պալմիրական 𐡷 եւ եթովպական ጸ գրերէն, որոնք նոր հնչմամբ միայն մեր ց-ին կը հասնին, իսկ Մեսրոպեան դարուն կը համապատասխանէին մեր Ծ գրին (անս այս գիրը)։ Այս պատճառով համեմատութիւնը անյաջող է թէ ձեւի եւ թէ հնչումի կողմէ։ Սարգիսեան եւ Տաշեանեան կը հանեն ասոր. ȝ գրէն, որուն համար նոյն հնչական դժուարութիւնը կայ։ Այսպէս է նաեւ Մարքուարդ։

Ըստ իս Ս. Մեսրոպ այս գիրը կազմած է այլանմանութեան օրէնքով՝ մեր Ծ գրէն։ Այս գրին հիմնական մասն էր տակի կլորակը, զոր երկու անգամ իրարու վրայ դրած է, ինչպէս

ըրած էր Ց գրին համար։ Վրացերէնը կազմուած է դարձեալ նոյն կլորակէն, բայց միայն մէկ անգամ դրուած (ինչպէս Ծ ɔ գրին մէջ) եւ քովէն թեւ մը ստացած։

Ըստ ռուս հեղինակներու, հայերէն բոլորգիր ց-էն ձեւացած է ռուսերէն Ц գիրը, որուն մէջ յապաւուած է մեր գրին տակի պոչը (հմմտ. չ = պ)։

Ի.

Ցարութիւնեան կը հանէ հայերէն Ւ գրէն։ Տաղաւարեան (էջ 33) կը դնէ հայ. Վ գրէն. ըսելով թէ – "թէ՛ հնչմամբ եւ թէ՛ ձեւով առաջնոյն կէսն է„։ Միւլլէր, Լակարտ, Gardthausen, Մէնէվիշեան, Մալխասեան եւ Մարքուարդ յաջող կերպով կը հանեն յն. Υ գրէն, որ հայ տառադարձութեամբ միշտ – է։ Երկուքին կատարեալ նմանութիւնը տեսնելու համար՝ պէտք է աչքի առջեւ ունենալ հին յունական Y ձեւը, որ մերինէն ոչ մէկ բանով կը տարբերի։ Սարգիսեան ալ կը դնէ յունարէն Υ-էն, բայց այնպիսի ձեւէ մը՝ որ բնաւ նման չէ հայուն՝ իր ձախ դարձած եւ հակադիր դիրքով։ Այս ձեւը սակայն կու տայ ճիշտ վրացերէն վ –։

Ու հնչման համար Ս. Մեսրոպ հետեւած է ուղղակի յունարէնին, ասոր համեմատ գրելով ու = յն. ου, վրաց. ՕՎ։ Աւելի յետոյ վրացիք իմաստուն գտնուած են այս երկու տառերը միախառնելով ստեղծել უ գիրը, որու

նմանը մեր մէջ դժբախտաբար տեղի ունեցած չէ։

Միւլլեր՝ որ նախապէս Ի գրին համար յունական ծագում կ'ընդունէր, 1893-ին (Նամակ Տաղաւարեանին, Ծագումն հայ տառից. էջ 19) կը յարէ փիւնիկեան ծագման. իբր թէ Ի կազմուած է փիւնիկ O (կոկորդական ՙայն հնչումը) գրէն եւ նախապէս ունեցած է ե–, –– հնչումները։ Տարի մը յետոյ՝ ասկէ ալ հրաժարած՝ կ'անցնի ղանդկերէնի եւ կ'ենթադրէ՝ որ, ինչպէս բոլոր հայ ձայնաւորները, նոյնպէս եւ Ի՝ զանդկական այբուբենէն առնուած է եւ չինուած է զնդ. ⁊ ´– (երկար) ձայնաւորէն։ Իրմէ առաջ այս կարծիքն ունեցած էր նաեւ Սարգիսեան, որ կ'ըսէ թէ Ս. Մեսրոբ հայ գիրը յն. Υ-էն հնարած ժամանակ՝ աչքի առջեւ ունեցած է նաեւ զնդ. յիշեալ գիրը։

Փ.

Բոլոր քննիչներն ալ կը հանեն յունական Φ գրէն. միայն Տաղաւարեանն է որ նոյն գիրը կը դնէ յն. ψ ‡- գրէն. սակայն կ'երեւայ որ ասիկա տպագրական սխալ մ'է։ Յն. Φ հայերէնի անցած ժամանակ՝ նախապէս տուած է Φ ձեւը, առանց փոփոխութեան. բայց յետոյ հայ գեղագրութեան սովորական օրէնքով՝ երկու կողմի կլոր թեւերուն բերանը բացուած է, մէկը վերի կողմէն, միւսը վարի կողմէն, որով յառաջացած է փ ձեւը։ Վրացերէնի մէջ (Ⴔ) այս բացումը տեղի ունեցած չէ, ինչպէս է նաեւ

Q = O = Ո։ Միայն թէ վրացերէնի մէջ գրին նեցուկը վերէն կրճատուած է, մինչդեռ հայերէնի մէջ ամբողջ է։

Յոյն գրին արտասանութիւնը (իբր Ֆ) բնաւ դժուարութիւն չի յարուցաներ, որովհետեւ Ս. Մեսրոպի ժամանակ հայերը (ինչպէս հիմայ Ղարաբաղցիք) անընդունակ ըլլալով Ֆ ձայնը արտասանել, օտար ազգերու Ֆ ձայնը փ կը լսէին։ Ասոր համար է որ բոլոր օտարազգի Ֆ-երը տառադարձուած են փ գրով։

Իրանեան լեզուներն ալ ունին Ֆ, որ զենդի այբուբենին մէջ 𐬟 ձեւն ունի, իսկ պահլաւական գրութեան մէջ առանձին ձեւ մը չունենալով՝ կը գործածուի ʊ ՚։ Այս երկուքը, ինչպէս նաեւ բոլոր միւս այբուբեններու համապատասխան գրերը, մեր ձեւէն հեռու կը մնան։

Ք.

Կ գրին վրայ խօսելու ժամանակ ցոյց տուինք արդէն թէ որո՞նք են մեր Ք գրին համապատասխան օտար գրերը։ Ըստ այսմ կը սխալին Յարութիւնեան, Տաղաւարեան եւ Միւլլէր, երբ առաջինները այս գիրը կը հանեն փիւնիկ-արամական 𐤒 գրէն, իսկ վերջինը սեմական Ϙ գրէն։ Այս գրերը կը համապատասխանեն մեր Կ-ին եւ գործ չունին հոս։ Միւս բոլոր քննիչները (Լակարտ, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Փառնակ, Մարքուարդ) Ք գիրը կը դնեն յն. X ձեւէն։ Մինչեւ անգամ Միւլլէր նախապէս այս

կարծիքն ունէր (1864), որ յետոյ փոխելով՝ դրաւ սեմական Ρ-էն, սակայն ընդունելով հանգերձ որ կրած է յն. X ձեւին ազդեցութիւնը։

Յունարէն գրին նախնական ձեւը արդէն կը տեսնուի մեր ցուցակին մէջ. այս գիրը քիչ մը աւելի ուղիղ կանգնեցնելով կ'ունենանք հայ ձեւը։ Սարգիսեան կը դնէ ցուցակին երրորդ ձեւէն։ Ամէն պարագայի մէջ շատ ուղիղ է Մարքուարդի այն նկատողութիւնը, որով դիտել կու տայ թէ յունարէնի ծուռ գծերը հայերէնի մէջ ուղիղ դիրքով դրուած են. հմմտ. յն. Υ = ⊢ կամ Ւ։ Այսպէս եղած է նաեւ Ք։

Ք-ի այս շատ պարզ մեկնութեան քով աւելորդ կը գտնեմ Gardthausen-ի այն մեկնութիւնը, որով Ք-ի ծագումը տառախաղ մը կը կարծէ եւ կը դնէ յունարէն ⳨ ձեւէն, որ Քրիստոսի բազմաթիւ համառօտագրութիւններէն մէկն է յունարէնի մէջ։ Մեր բարեպաշտ հայրերը թող չէին տար իրենց այսպիսի սրբազան անուններու հետ խաղեր ընել։

Վրացերէն Փ կը բռնէ յունարէնի եւ հայերէնի մէջտեղը. կը պակսի միայն գլխին կորութիւնը՝ որ յունարէնի մէջ ալ արդէն փոքր բան մ'ըլլալով՝ յետոյ ջնջուեցաւ (հմմտ. X)։

19. Ամփոփելով մինչեւ հիմայ ըսուածները, կը տեսնենք որ հայերէն 36 գրերու ծագումը կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը.

Ա = յն. A կամ եբրան. [illegible].
Բ = յն. B.
Գ = յն. Γ.
Դ = յն. Δ.
Ե = յն. E.
Զ = յն. Z.
Է = յն. H.
Ը = հայ. է.
Թ = յն. Θ.
Ժ = պհլ. [illegible].
Ի = յն. I.
Լ = հայ. Ղ կամ սամ. Լ.
Խ = պհլ. [illegible] կամ ասոր. [illegible].
Ծ = ասոր. [illegible].
Կ = յն. K կամ ասոր. կ կամ սամ. [illegible].
Հ = պհլ. [illegible].
Ձ = հայ. Ծ կամ ասոր. [illegible].
Ղ = յն. Λ.
Ճ = սամ. [illegible].
Մ = յն. M.
Յ = պհլ. [illegible].
Ն = յն. N կամ սամ. [illegible].
Շ = պհլ. [illegible].
Ո = յն. O.
Չ = հայ. Զ կամ սամ. ς (ϛ).
Պ = յն. Π.
Ջ = զնդ. [illegible].
Ռ = սամ. Ղ.
Ս = յն. Σ կամ եբրան. [illegible].
Վ = սամ. Ղ.
Տ = սամ. [illegible].
Ր = յն. P.
Ց = հայ. Ծ.
Ւ = յն. Υ.
Փ = յն. Φ.
Ք = յն. X.

Ըստ այսմ հայերէն գրերը մեծագոյն մասամբ կը ծագին յունարէնէ, քանի մը հատը եբրանեանէն, փոքր բան մը ասորական (ծ, խ? կ? ձ?), քանի մը հատ ալ հայերէնի մէջ ձեւացած են այլանմանութեան օրէնքով (է, ղ? ձ? չ? ց)։

Ե. Մեսրոպեան գրերու դասաւորութիւնը կամ կարգը

20. Այսօրուան հայերէն գրերու շարքը նոյն է հինին հետ: 21. Ս. Մեսրոպ որ այբուբենին հետեւած է հայերէն գրերու դասաւորութեան մէջ: 22. Վրացերէն այբուբենի մէջ ինչ դրութեան հետեւած է:

20. Թէեւ Կորիւնի եւ Փարպեցւոյն վկայութեամբ գիտենք թէ Հայերէն գրերու շարքը Ս. Մեսրոպի գործն է, (Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք եւ կապօք. Կոր. էջ 10. Երանելին Մաշթոց Հանդիպեցուցանէր զՀայերէն աթուլթոյն ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց. Փարպ.) բայց պէտք է ստուգել թէ արդեօք Ս. Մեսրոպի դրած շարքը անփոփոխ մնաց եւ թէ մեր այսօրուան գիրերու դասաւորութիւնը նոյնն է ինչ որ Ե դարուն։

Ասիկա ստուգելու համար երկու անուղղակի վկայութիւն ունինք։ Առաջինը Կոմիտաս կաթողիկոսի Անձինք Նուիրեալք շարականն է, երկրորդը Դաւթակ քերթողի ողբը՝ Աղուանից Ջուանշէր իշխանին մահուան վրայ։ Երկուքն ալ գրուած են այբուբենական կարգով եւ կը ներկայացնեն ճիշդ այն կարգը որ ունի մեր այբուբենը այսօր։ Յիշեալ գրութիւնները գրուած ըլլալով Է դարուն, կը ցուցնեն որ մեր այբուբենի այժմեան շարքը նոյն էր նաեւ Է դարուն։

Աւելի հին շրջանի մասին վկայութիւն կրնայինք գտնել ուղղակի Ե դարու մատենագրութեանց մէջ յիշուած թուականներու եւ գլուխներու թուահամարի միջոցով։ Բայց ի՜նչ

ապահովութիւն ունինք որ հնապէս այդ թուականները ամբողջ բառերով գրուած չէին եւ յետոյ միայն վերածուեցան տառականի։

Ե կամ Զ դարերուն գրուած եւ տառական թուականներ պարունակող արձանագրութեան մը գիւտը կրնայ լուծել այս խնդիրը։

Բայց մէկ անգամ որ վստահօրէն գիտենք թէ մեր այժմեան տառական շարքը նոյն է Է դարու շարքին հետ, այսինքն գիտենք թէ ամբողջ 13 դարերու տեւողութեան մէջ այդ շարքը փոփոխութիւն կրած չէ, այլ եւս ինչ տեղիք կայ կասկածելու որ երկու դարու ընթացքին մէջ (Ե դարէն մինչեւ Է դար) այդպիսի փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ։

21. Ինչպէս տառերու ձեւին համար Ս. Մեսրոպ օգտուած է շրջակայ ազգերու այբուբենէն, նոյնպէս կրնար ըլլալ նաեւ անոնց դասաւորութեան կամ շարքին համար։ Ուստի տեսնենք նախապէս թէ ի՛նչ շարք ունին այդ այբուբենները։

Բոլոր սեմական հին այբուբենները (փիւնիկերէն, եբրայեցերէն, ասորերէն) հետեւեալ կարգն ունին.

ա, բ, գ, դ, հ, վ, զ, խ, տ, ի, կ, լ, մ, ն, ս, ՙ, պ(ֆ), ծ, կ, ռ, շ, թ։

Յունական այբուբենի դասաւորութիւնն է՝

ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, թ, ի, կ, լ, մ, ն, քս(=Շ), ո, պ, ռ, ս, տ, ու, փ, ք, փս, ով։

Հին իրանեան այբուբեններու դասաւորութիւնը յայտնի չէ։ Նոր գիտուններն իրանեան այբուբենները շարելու ժամանակ՝ կը հետեւին հնդկական այբուբենի դասաւորութեան, որ զուտ ձայնախօսական է. նախ կու գան ձայնաւորները, յետոյ երկբարբառները, այնուհետեւ բաղաձայնները, որոնք շարուած են հնչող գործարաններու շարքին համեմատ. այսպէս՝ նախ շրթնայինները (բ, բհ, պ, փ), յետոյ ատամնականները, լեզուայինները, քմականները, կոկորդականները, նայերը եւն։ Սակայն իրանեան այս դասաւորութենէն խաբուելու չէ, որովհետեւ բոլորովին նոր բան է եւ յատուկ միայն Եւրոպացի գիտուններուն։ Հին իրանեան այբուբենի շարքը պէտք է կարծել որ նոյն էր սեմական այբուբենին հետ, քանի որ անկէ ծագած է եւ իր տառաձեւերով ալ նման է։ Այն քանի մը գրերը որ աւելցած էին իրանեան այբուբենին վրայ (ժ, յ, ճ, ջ, -), կրնային միւս գրերուն մէջերը դասաւորուած ըլլալ։

Պարզ համեմատութիւն մը սեմական, յոյն եւ հայ այբուբեններու, կը ցուցնէ թէ հայ տառերը չունին բնաւ սեմականին կարգը, որ թէեւ սկիզբէն համաձայն է մերինին, սակայն շուտով կը շեղի հ, ձ, ղ, ճ տառերով եւ աւելի հեռուն՝ - տառէն յետոյ՝ բոլորովին կը խանգարուի։ Յունարէնը սակայն քայլ առ քայլ համաձայն է մեր այբուբենին, որ կը հեռանայ անկէ միմիայն իր գերազանց ճոխութեան պատճառով։ Յաւելուածական տառերն անցնելէ

յետոյ՝ դասաւորութեան նոյնութիւնը կը շարունակուի մինչեւ χ, ասոր յաջորդող յունարէն ψ- եւ -ω գրերը չկան հայերէնի մէջ։

Ընդ ամէնը 15 գիր ունինք՝ որմէ զուրկ է յունարէն այբուբենը. այդ գրերն են մեր այբուբենական կարգով՝

Ը, Ժ, Լ, Խ, Ծ, Հ, Ձ, Ճ, Յ, Շ, Չ, Ջ, Ռ, Ր, Ց։

Այս գրերը տեղաւորելու համար՝ երկու միջոցի կրնար դիմել Ս. Մեսրոպ. այն է՝ աւելցնել զանոնք χ գրէն յետոյ՝ իբրեւ առանձին խումբ, եւ կամ ներմուծել միւս տառերուն շարքին մէջ։ Մեսրոպ առաջին միջոցին դիմած է վրացերէնի համար, իսկ երկրորդին՝ հայերէնի համար։

Այս ներմուծելի գրերն ալ կարելի էր երկու ձեւով դասաւորել. առաջին՝ գրերը շարելով առանց մասնաւոր դիտումի կամ նպատակի, երկրորդ՝ հետեւելով իրանական այբուբենին՝ ուր կը գտնուէր արդէն մեր տառերուն մէկ մասը (ինչ. ժ, յ, շ, ճ, ջ, ռ)։ Դժբախտաբար իրանական այբուբենին շարքն անծանօթ ըլլալով մեզի՝ չենք կրնար այս խնդրին լուծումը տալ։

Ը գրին տեղը որոշած է է տառը՝ որմէ ածանցուած է։ Շ գիրը դրուած է ξ գրին դէմը այն պատճառով որ պարզեցինք վերը։

22. Վրացերէն այբուբենին շարքը հետեւեալ ձեւով է (տես Մառի Լազերէն քերականութեան սկիզբը դրուած տախտակը)։

ա, բ, գ, դ, ե, վ, զ, է, թ, ի, կ, ղ (= լ), մ, ն, յ, ո, պ, ջ, ռ, ս, տ, ւ, փ, ք, ղ, ղ՛, շ, ջ, ց, ձ, ծ, ճ, խ, խ՛, չ, հ, հ՛։

Համեմատելով սեմական եւ յունական այբուբեններուն շարքին հետ, կը տեսնենք որ վրացի տառերն ալ մերիններուն նման կը հետեւին յունական այբուբենի շարքին։ Վրացերէնն ունի 16 գիր՝ որ կը պակսին յունական այբուբենին մէջ. հայերէն այբուբենի ոճին հակառակ՝ այս յաւելուածական գրերէն 13-ը զետեղուած են այբուբենին վերջը, միայն երեք գիր (վ, յ, ջ)՝ հայերէն այբուբենի ոճով ներմուծուած են նախորդ գրերուն շարքը։

Այս ներմուծումը սակայն անխորհուրդ եւ պատահական բան մը չէ։ Ինչպէս գիտենք, շատ հին յունական այբուբենն ունէր F եւ Q գրերը, որոնցմէ առաջինը կը գտնուէր ե գրէն յետոյ, իսկ երկրորդը՝ պ գրէն յետոյ։ Ասկէ զատ՝ յոյն այբուբենին մէջ կայ Ξ տառը՝ որ ինչպէս հայերէնի, նոյնպէս եւ վրացերէնի մէջ չկայ։ Բոլոր այս երեք գրերուն տեղ դրուած է մէկ մէկ վրացական տառ. F-ին տեղ դրուած է վ, որ սեմական այբուբենին մէջ ալ նոյն տեղը կը բռնէր. Ξ-ին տեղ դրուած է յ, իսկ Q-ին տեղ դրուած է ջ։ Այս ներմուծումը թերեւս անոր ըլլայ՝ որ վրացի գրերուն թուական արժէքը յունականին հետ նոյն ըլլայ, ինչպէս կը նկատէ Կարդհաուզէն, մինչդեռ հայերէնի մէջ տարբեր է։

Միւս յաւելուածական տառերուն շարքին մէջ, ուր չկայ Հայերէնի հետ համապատասխանութիւն, կ'երեւայ թէ ի նկատի առնուած է ձայնախօսական շարքը, որով իրարու քով գրուած են ղ, ղ՛ — ց, ֆ, ծ — խ, խ՛ — հ, հ՛,

Դ. Մեսրոպեան գրերու անունները.

23. Մեսրոպեան գրերու հին եւ նոր անունները:
24. Մեր ցեղակից ազգերու գրերու անունները:
25. Հայ եւ Վրացի գրերու անուանակոչութեան ծագումը:

23. Մեսրոպեան գրերու անուան մասին մեր ունեցած վկայութիւնները մինչեւ Ե դար կը հասնին։ Այս դարէն ունինք չորս գրի անուն. Համարեաց թէ գրիցէ զլիւն միայն եւ զդա եւ զքէ առանց ձայնաւորացն. Կիւրղ. աղ. մեկն. արրծ. Քրիստոսին եւ Աստուծոյ անելով, զքայն (կամ զքեն) վերագիր եդ. Ոսկ. Եփես. ժը։ Աւելի բազմաթիւ են յաջորդ դարերէն վկայութիւններ. Որպէս զայբ առ քէ, եւ զդայ եւ զբեն առ քէոր, եւ զլիւն առ եչ, եւ զդայ առ քէ. Խոր. Ա. բ. Զքէ-ըն ի դէ փոխեցին եւ զլիւն ի քէ. Ճիր. տպ. Պատկ. էջ 18. Ես եմ այբ եւ ես եմ քէ. Յայտ. ա. 8. Խոսր. անձ. Կոչիւր Աբրամ, յետոյ Աբրահամ, տառի այբին կրկնեցելոյ. Փիլ. իմ. եւ լին. գ. 43. Ցուցանէ չորս գիրս՝ բայ, էջ, ա, քա. Մոկր. գ. 19. Վեց անկեամբք յանկաւորեալ քառիւք ձայնաւորօք՝ այիւ, եչնիւ, այբիւ, եչիւ. իսկ երկու բաղաձայնիւք՝ բայիւ,

նայիւ, եւ յօդաւորեալ է նայիւ եւ բաղխեցեալ ճայիւ, բաղաասութեամբ եչիւ, այբիւ եւ վարատամամբ այիւ, Հենիւ. Մագ. 1910, էջ 33։ Ամենայն տառից առաջին եւ Հայր այբն է. Եղիշ. ծն. տռ վրգ.։ Թրակացւոյն քերականութեան մէջ կայ գրեթէ բոլոր մեր գրերուն անունները. Ձեռքի տակ չունենալով այս գործը, հետեւեալ օրինակները կը քաղեմ Հայկազեան Բառարանէն. Գիր է երեսուն եւ վեց՝ յայբէ մինչեւ ցքէ. Եւ են միջակքն, բէնն ի մէջ գինի, պէի եւ փիւրի. Գիմ ի մէջ կենի, քէի եւ խէի, զի քան զկենն թաւ է, եւ քան զքէն եւ զխէն զերկ. Դայն ի մէջ տիւնի եւ թոյի, զտայն՝ նուի եւ լիւնի. Դայն ի մէջ տիւնի եւ թոյի, զի քան զտիւնն թաւ է եւ քան զթոյն լերկ. Միջակ է ճէն ծայի եւ ջէի, եւ ձէն՝ շայի եւ չայի, զի քան զշայն թաւ է եւ քան զչայն լերկ. Զայ միջակ է սէի, շայի եւ ցոյի. բաղկանայ շայ ի սէէ եւ ի ցայէ. Բաց ի յայբէ եւ յեչէ եւ յոճէ։ Ուրիշ քերականական գրուածքներէ կը քաղեմ՝ Որ է վանգ, այբ, էչ, ին, ըեթ... այբի, ինի եւ ըեթի. Քեր. Մովս. եւ Ստեփ. ըեթ գրին. Գրչ. գէ. Երզն. այբ։ ԺԲ դարուն Ներսէս Շնորհալի հայերէն այբուբենի վրայ երեք ոտանաւոր շինած ըլլալով՝ մի առ մի կը յիշէ մեր բոլոր գրերը անուն անուն։ (Տես Ն. Շնորհալւոյ Բանք չափաւ, Վենետ. ՌՄՀԹ, էջ 313—349)։ Այս անունները բոլորովին նոյն ըլլալով մրգի անուններուն հետ, աւելորդ կը կարծեմ մի առ մի յիշել հոս։ (Տարբեր են միայն ին եւ ոջ-ն։)

Վերոյիշեալ վկայութեանց մէջ յիշուած են մեր այբուբենի բոլոր գրերուն անունները։ Թեթեւ համեմատութիւն մը կը ցուցնէ որ այս անունները բոլորովին նոյն են ներկային հետ։ Փոքրիկ տարբերութիւններ կը ներկայացնեն միայն Ը, Է, Ն տառերը։ Ը գիրը այսօր կը կոչուի ըթ, քիչ մը հին սերունդը կը կոչէր էթ. վերի օրինակներուն մէջ կը գտնենք ըթ եւ ըէթ ձեւերը։ Է տառը այսօր էչ անունն ունի, հիներուն մէջ կը գործածուի է, ինչպէս ունի նաեւ Շնորհալին։ Ն տառը այսօր կը կոչուի նու, վերի օրինակներուն մէջ ունի նոյ ձեւը։ Միւսները անփոփոխ կը մնան եւ անտարակուսելի է որ Ս. Մեսրոպի հնարած անուններն են։

24. Քննելու համար թէ ինչ ծագում ունին մեր 36 գրերու անունները, պէտք է նախ տեսնել մեր շրջակայ ազգերու այբուբենի անունները։

Ահաւասիկ ասոնց համեմատական տախտակը.

հայ.	վրաց.	սեմակ.	յուն.	եթովպ.	ղպտի	արաբ.
Ա այբ	ան	ալէփ, ալաֆ	ալփա	ալֆ	ալֆա	ալիֆ
Բ բեն	բան	բէթ	բէտա	բէտ	—	բէ
Գ գիմ	գան	գիմէլ	գամմա	գէմէլ	գամմա	(ջիմ)
Դ դա[1]	դոն	դալէթ	դելտա	դենտ	դալդա, դաա, դեյ	դալ

[1] Հաւասարապէս գործածական են դա, դայ, Դա, Դայ գրութիւնները։

հայ.		վրաց.	սեմակ.	յուն.	եթովպ.	խալդի	ասոր.
Ե	եչ	են	—	եփսիլոն	—	էյ	—
Զ	զա	զեն	զային	զետա	զայ	զիդա	զէ
Է	է	—	—	էտա	—	—	—
Ը	ըթ	—	—	—	—	—	—
Թ	թօ	թան	թաւ	թետա	թաւէ	թիդա	թէ
Ժ	ժէ	ժան	—	—	—	—	—
Ի	ինի	ին	իոդ	իօտա	իաման	իուդա	եէ
Լ	լիւն	—	—	—	—	—	—
Խ	խէ	խան	խեթ	—	խառուտ	խի. խէի	հա, խը
Ծ	ծա	ծիլ	ծադէ, ծադէր	—	ծադէ	—	ծադ
Կ	կէն	կան	կոփ	կապպա	կաֆ	կափփա	կաֆ
Հ	հօ	հաէ, հէ	հէ	—	հոյ	հիդա, հօրի	հէ
Ձ	ձա	ձիլ	—	—	ձապպա	—	ձալ
Ղ	ղատ	ղան	լամէդ	լամբդա	լավէ	լադա	լամ
Ճ	ճէ	ճար	—	—	—	—	—
Մ	մէն	ման	մէմ	միւ	մայ	մի	միմ
Յ	յի	հիէ	—	—	—	—	—
Ն	նու	նար	նուն	նիւ	նախաս	նի	նուն
Շ	շա	շին	շին	—	շաուտ	շէյ	շին
Ո	ո	օն	—	օ	—	օ	—
Չ	չա	չին	—	—	—	—	—
Պ	պէ	պար	—	պի	պայտ, պա	պի	—
Ջ	ջէ	ջան	—	—	—	ջանջա	ջիմ
Ռ	ռա	ռաէ	ռէշ	ռօ	ռէաս	ռօ	ռէ
Ս	սէ	սան	սամէք, սէմքաթ	սիգմա	[illegible]	սիգմա, սիմա[illegible]	սին
Վ	վեւ	վին	վաւ	—	վաւ	վիդա	վաւ
Տ	տիւն	տար	տէթ	տաւ	տաւյա	—	տը
Ր	րէ	—	—	—	—	—	—

Յայ.		վրաց.	սեմակ.	յուն.	եթովպ.	խպտի	արաբ.
Ց	ցօ	ջան	—	—	—	—	—
Ւ	հիւն	ւե	—	ուփսի-լոն	—	ու	—
Փ	փիւր	փար	փէ	ֆի	էֆ	փի. ֆէյ	փէ
Ք	քէ	քան	քաֆ	խի	քաֆ	—	քէֆ
	—	ղան	—	—	—	—	—
	—	ղ'ար	—	—	—	—	ղ'այն
	—	խ'ար	—	—	—	—	—
	—	հ'ոէ	—	—	—	—	—

Դժբախտաբար մեզի ծանօթ չէ իրանեան գրերուն անունները. բայց ինչպէս որ այս գրերուն ծագումը սեմական է, նոյնպէս ըլլալու էր նաեւ անոնց անուանակոչութիւնը։

25. Ընդհանուր օրէնք է որ երբ ազգ մը ուրիշ ազգի մը գրերը փոխ կ'առնու, անոնց անուանակոչութիւնն ալ հետը կ'ընդունի՝ հնչական փոքրիկ փոփոխութիւններով։ Այսպէս ըրին յոյները, երբ փիւնիկեան այբուբենը փոխ առին. Հմմտ. ալէֆ եւ ալֆա, բէթ եւ բէտա, գիմել եւ գամմա, դալէթ եւ դէլտա, լամէդ եւ լամբդա, սամէխ եւ սիգմա եւն։ Այսպէս ըրին արաբները, երբ իրենց դրացի սեմականներուն այբուբենը փոխ առին. Հմմտ. ալէֆ եւ ալէֆ, բէթ եւ բէ, գիմալ եւ ջիմ, լամդ եւ լամ, ծադէ եւ ծադ եւն եւն։ Այսպէս ըրած են նաեւ հապէշները, ղպտիները, թուրքերը, պարսիկները։ Այսպէս ըրած պիտի ըլլան նաեւ հին իրանեանները, երբ արամական այբուբենը փոխ առին, յարմարցնելով իրենց լեզուին հնչական օրէնքներուն։

Այս ընդհանուր օրէնքէն հեռացած չի կրնար ըլլալ նաեւ հայերէնը։

Հայերէն գրերու անունները կը բաժնուին հետեւեալ հինգ խմբերուն.

1. դա, զա, ծա, ձա, շա, չա, ռա.
2. է, ժէ, խէ, ճէ, պէ, ջէ, սէ, րէ, քէ.
3. ո, թօ, հօ, ցօ.
4. բեն, կեն, մեն.
5. լիւն, տիւն, ւիւն[1].

Առանձին կը մնան այբ, գիմ, ըթ, ղատ, նու (նոյ), յի, եչ, ինի (ին), վէ եւ փիւր։

Վրացերէն գրերը կը բաժնուին եօթը խմբի.

1. հէ, րէ, ւէ.
2. ան, բան, գան, թան, կան, ման, ժան, տան, փան, ղան, ցան, խան, ջան.
3. էն, զէն.
4. վին, ին, շին, չին.
5. դոն, օն.
6. նար, պար, տար, փար, ղ՛ար, ճար, խ՛ար.
7. ձիլ, ծիլ.

Առանձին կը մնան լաս, հաէ, հիէ, հոէ։

Ինչպէս կը տեսնուի, կատարեալ նոյնութիւն մը հայ եւ օտարազգի գրերու անուանա-

---

[1] Աղայեան (Մուրճ 1890, էջ 1589) ւիւն անունը կը մեկնէ ոիւն < ուիւն, այսինքն վիւն (ն յօդով). բայց լիւն, տիւն ձեւերը կը ցուցնեն որ այսպիսի մեկնութիւն մը անտեղի է։

կոչութեան մէջ՝ գրեթէ չկայ։ Այս կողմէ ամենէն յաջողակները հետեւեալներն են.

1. Այբ. — Նման կը հնչէ թէ յունական ալֆա-ին եւ թէ սեմական ալէֆ-ին (հայ տառադարձութեամբ ալֆա, ալէֆ). մեր բառն անշուշտ անցած է ալէ եւ այէ ձեւերէն (հմմտ. եթովպ. ալֆ), իսկ ֆ փոխուած է բ-ի՝ յաջորդ բէն գրին անունէն ազդուելով։

2. Գիմ. — ասոր հետ գրեթէ նոյն են յն. գամմա եւ մանաւանդ սեմական գիմել (արաբ. ջիմ կամ ջիմ). Հայերէնը կրնայ գալ միայն սեմականէն՝ ի ձայնաւորին պատճառաւ՝ որու դէմ յոյնը ունի ա։

3. Եչ. — թէեւ կը համապատասխանէ յն. էտա (η) գրին, սակայն անունով նոյն է յն. է-փսիլոնի (հմմտ. է-փսիլոն) հետ։

4. Ըթ կամ Էթ. — ինչպէս ձեւով եւ կարգով յարմարցուած է հայերէն է-ին, նոյնպէս ալ անունով շինուած է է գրին համապատասխան յն. էտա-էն (η)։

5. Դա. — կրնայ գալ թէ սեմական դալէթէն եւ թէ յն. դելտա-էն։

6. Մէն. — չի կրնար ծագիլ յն. մի (μυ) ձեւէն. աւելի մօտիկ է սեմական մէմ, որուն վերջատառը միայն փոխուած է։

7. Նու. — եթէ նկատի չունենանք հնագոյն նոյ ձեւը, կրնայ շինուած ըլլալ յունական նիւ (νυ) կամ սեմական նուն-էն՝ ջնջելով վերջատառը։

8. Ո (գրուած նաեւ ոյ. հին ժամանակ կը կարդացուէր o). — սեմական այբուբեններին մէջ չկայ. յոյներն ունէին երկու տեսակ o (o միքրոն՝ փոքր o եւ o մեգա՝ մեծ o). մեր բառը ուղղակի ասկէ փոխ առնուած է։

9. Պէ. — նոյն է սեմական փէ-ին հետ, որ երբեմն նաեւ տառադարձուած է պ. յունարէնն ունի պէ։

10. Ջէ կամ ջէյ. — կը պակսի յունական այբուբենին մէջ. կու գայ սեմական ծադէ-էն։

Վրացերէն գրերու անուանակոչութեան մէջ նմանութիւնը աւելի քիչ է. հոս կայ միայն շ տառը՝ որ թէ վրացերէնի եւ թէ սեմականին մէջ կը կոչուի շին։ Կրնանք յիշել նաեւ ջին, որ մօտ է սեմական շայն անուան։ Ընդհակառակը հայերէնն անուններու հետ կայ բաւական մեծ նմանութիւն. Հմմտ.

վրաց.	հայ.
բան	բեն
գան	գիմ
ին	ին, ինի
կան	կեն
ման	մեն
ռաէ	ռա, րէ
ուն	հիւն
փար	փիւր
հ'ոէ	հօ
հիէ	յէ.

(Այս համեմատութեանց վրայ տես նաեւ Müller, SWAW 137, էջ 6)։

Ի նկատի ունենալով այս բոլորը, կը տեսնենք որ գրերու անուանակոչութեան մէջ դեր խաղացած են թէ՛ սեմական եւ թէ՛ յունական անունները։ Ս. Մեսրոպ օգտուելով թէ՛ մէկէն եւ թէ միւսէն, ընտրելով անոնց մէջէն իրեն աւելի յարմար երեւցածները, փոքրիկ փոփոխութիւն մը մացնելով անոնց մէջ՝ կազմած է իր յօրինած գրերուն անունները։ Այս անուանակոչութեան մէջ Ս. Մեսրոպ աշխատած է յատկապէս կարճ, միավանկ, դիւրահնչիւն անուններ ստեղծել. այս պատճառաւ կրճատած ու համառօտած է յոյն ու սեմական գրերու ծանր անունները։ Ինչպէս կը տեսնուի վերի ցուցակէն, յունական գրերը առհասարակ երկավանկ անուններ ունին (ալֆա, բէտա, գամմա, դէլտա, լամբդա եւն). շատ տարբեր չեն նաեւ սեմական անունները (հմմտ. ալէֆ, գիմէլ, դալէթ, լամէդ, ծադէ, տաւ). Ս. Մեսրոպ ասոնք բոլոր փոխած է. գամմա, գիմէլ շինած է գիմ. լամբդա, լամէդ շինած է ղատ եւն։

Ցոյն եւ ասորի այբուբեններէն դուրս կայ նաեւ իրանեան այբուբենի ազդեցութիւնը. բայց այս այբուբենին անուանակոչութիւնը անծանօթ ըլլալով մեզի, անկարելի է որոշել ազդեցութեան չափը։ Շատ կարելի է որ այն փոփոխութիւնները՝ որ մենք վերագրեցինք Ս. Մեսրոպին՝ հայերէն գրերու անուանակոչութեան մէջ, գտնուէին նոյն իսկ իրանեան այբուբենին մէջ, որմէ ուղղակի օգտուած պիտի ըլլար Ս. Մեսրոպ։

Է· Մեսրոպեան գրերու հնչումը կամ ուժերը·

26. Աշխարհիս մէջ չկայ լեզու մը: 27. Ինչ որ ըսինք լեզուներու համար առհասարակ: 28. Հայերէն այբուբենի դասաւորութիւնը: 29. Դիոնեսիոս Թրակացւոյն քերականութիւնը: 30. Օտար լեզուներէ տառադարձուած բառերը՝ հայերէնի մէջ:

26. Աշխարհիս մէջ չկայ լեզու մը՝ որուն ձայնական գրութիւնը շարունակ անփոփոխ մնացած ըլլայ։ Եթէ այսպէս եղած ըլլար, այն ժամանակ ձեւացած պիտի չըլլային աշխարհիս հազարաւոր լեզուները եւ միայն մայր լեզուն պիտի թագաւորէր։ Մեռեալ, այսինքն այլ եւս չխօսուող լեզուներն են միայն՝ որ կը մնան գրքերու մէջ այնպէս ինչպէս էին. կենդանի, խօսակցական լեզուն շարունակ պիտի փոփոխուի։ Այս է լեզուի կեանքը։

Այբուբենները հնարուած են այն ժամանակ՝ երբ լեզուն հասած էր որոշ ձայնական ձեւափոխութեան։ Նոր հնարուող այբուբենի մը առաջին եւ վերջին պայմանն է լինել խօսուող լեզուին հայելին, այն է ըստ կարելւոյն լրիւ պարունակել այն բոլոր ձայները՝ որոնք կը գտնուին նոյն լեզուին մէջ, գրելու համար այն՝ ինչ որ կը խօսուի։

Ժամանակ անցնելով լեզուն կը փոխուի. ձայները կը շրջուին ուրիշ ձայներու. օրինակի համար a՛ կը դառնայ e, è, ä, a եւն. ե ձայնը կամաց կամաց – կը դառնայ, ց ձայնը ծ կը դառնայ Լեն եւն. եւ այս բանը տեղի կ'ունենայ

առանց խօսողին գիտութեան ու կամքին, որովհետեւ բնութեան գործն է եւ մարդը կարող չէ անոր ընթացքը կասեցնել։

Բայց այբուբենը՝ որ ժամանակ մը հնարուած էր, բնական է կը մնայ այնպէս ինչպէս կար։ Ցառերն ալ իրենց ձեւերը փոխելու չէին։ Մարդը որ կը շարունակէ իր այբուբենը գործածել, իր տառերուն կու տայ աստիճանաբար փոփոխուող այն հնչիւնը՝ որուն հասեր է իր լեզուն։ Օրինակի համար՝ ենթադրենք թէ ճ հնչիւնը հազար տարուան մէջ դառնայ –. ասիկա անշուշտ մէկ անգամէն պիտի չըլլայ, այսինքն հազար տարի շարունակ մնայ ճ եւ անմիջապէս որ հազարը լրացաւ՝ մարդիկ սկսին արտասանել –։ Այլ անցած պիտի ըլլայ հնչման զանազան անցողական շրջաններէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը միւսէն անզգալի տարբերութիւն մը միայն ունի։ Հազար տարուան մէջ որոշենք հինգ կէտ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ներկայացնէ հինգ հնչական աստիճան. ամէն մէկ կէտ 200 տարի յետոյ է իր նախորդէն։ Ամէն մէկ կէտի վրայ եղող անձը՝ որ չի կրնար ծանօթ ըլլալ 200 տարի առաջ գոյութիւն ունեցող հնչման, պիտի կարծէ որ իր ներկայ հնչումը իսկականն է եւ թէ ճ տառը 200 տարի առաջ ալ հնչուած է այնպէս՝ ինչպէս ինքը հիմայ կը հնչէ։ Եւ երբ հասնի հինգերորդ աստիճանը՝ ուր հնչումը դարձած է –, խօսողը նորէն նոյն ճ գրին հնչումը – պիտի կարծէ եւ անհաւատալի պիտի գտնէ երբ ըսեն իրեն թէ իր հնչումը փոխուած է։

Այսպէս եղաւ յունարէնի մէջ։ Ցոյները իրենց β գիրը դեռ Ե դարուն ճ կը հնչէին. իսկ այսօր արդէն շատոնց փոխած են —։ Ցոյները իրենք չեն ընդունիր որ β տառը ժամանակին ճ հնչուած ըլլայ. բայց գիտութիւնը այս բանը վճռական կերպով հաստատած է։

27. Ինչ որ ըսինք լեզուներու համար առհասարակ՝ նոյնը հասկնալու է նաեւ հայերէնի համար։ Այն օրը երբ հնարուեցաւ Մեսրոպեան այբուբենը, ասիկա բնական է թէ կը ներկայացնէր ժամանակակից լեզուն կամ որոշ բարբառ մը։ Բայց այն օրէն մինչեւ այսօր անցեր է 1500 տարի. եւ այսքան երկար ժամանակի մէջ անկարելի էր որ լեզուն եւ հնչումը անփոփոխ մնային։ Եթէ նկատի առնունք այսօրուան հայերէն լեզուն, կը տեսնենք որ տեղէ տեղ կը տարբերի. կը պատահի որ միեւնոյն տառը՝ որ Ս. Մեսրոպի ժամանակ մէկ որոշ հնչման կը համապատասխանէր, այսօր մինչեւ չորս տարբեր հնչում ունի. օր. ջ տառը կը հնչուի ճ (Թիֆլիս), ճհ (Կարին), ջ (Վան) կամ չ (Ռոտոսթօ)։ Մեր գործը պիտի ըլլայ ուրեմն քննել թէ ինչ հնչում ունէին մեր այբուբենի 36 գրերը՝ Ս. Մեսրոպի ժամանակ։

Մանրամասն խօսիլ այս խնդրի մասին՝ սիրելի էր թերեւս ասկէ 25—30 տարի առաջ, երբ հայ գրողները, ասոնց հետ միացած նաեւ եւրոպացի գիտուններ, երկու խոշոր բանակի բաժնուած՝ կը վիճէին իրարու հետ՝ արեւելեան եւ արեւմտեան կոչուած տառադարձութեան առթիւ։ Այն ժամանակներէն ի վեր խնդիրը

այնպէս պարզուած է (գլխաւորապէս եւրոպացի լեզուաբաններու շնորհիւ), որ այլ եւս կասկածի եւ տարակոյսի տեղիք չկայ։

Հայերէն այբուբենի Ե դարու կամ ընդհանրապէս խօսելով՝ հին հնչումը որոշելու համար՝ չորս միջոց կար[1]. ասոնք են՝

1. Հայերէն այբուբենի դասաւորութիւնը՝

2. Դիոնեսիոս Թրակացւոյն քերականութիւնը։

3. Օտար լեզուներէ տառադարձուած բառերը՝ Հայերէնի մէջ։

4. Հայերէնէ տառադարձուած բառերը՝ օտար լեզուներու մէջ։

1. Հայերէն այբուբենի դասաւորութիւնը:

28. Վերը տեսանք որ Հայերէն այբուբենը յոյն այբուբենի տառերուն շարքն ունի. գրեթէ նոյն բանն է նաեւ վրացերէնը. յաւելուածական գրերն են միայն որ երկու այբուբեններուն մէջ ալ կարգը անցողակի կերպով կ'ընդմիջեն, բայց առանց ամբողջութիւնը խանգարելու։

Ահա երեք այբուբեններու համեմատութիւնը միշտ իրենց շարքով։

---

[1] Օգտուած եմ գլխաւորապէս Հիւպշմանի Über Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen յօդուածէն (ZDMG. 1876, էջ 53–73)։

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ	Ժ
α	β	γ	δ	ε	ζ	η		ϑ	
Ⴄ	Կ	Ղ	Ծ	Պ	Ն	Բ		Փ	

Ի	Լ	Խ	Ծ	Կ	Հ	Ձ	Ղ	Ճ	Մ
ι				κ			λ		μ
Ղ				Կ			Ն		Ճ

Յ	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ջ	Ռ	Ս	Վ	Տ
	ν	ξ			π		ρ	σ		τ
	Կ		Ա		Ծ		Ժ	Ն		Ք

Ր	Ց	Ւ	Փ	Ք
		υ	φ	χ	ψ	ω
		Վ	Ք	Փ		

Եթէ Ս. Մեսրոպ այս երեքը իրարու իբրեւ համապատասխան եզրեր ընդունած է, ուրեմն հնչումով իրարու համապատասխան են։ Յունարէն եւ վրացերէն գիրերու հնչումը արդէն ծանօթ եւ իրարու համապատասխան ըլլալով՝ անոնց դէմը գտնուած հայերէն տառերն ալ պէտք է որ ունենան համապատասխան հնչումները, ուստի եւ Բ = β, Գ = γ եւն։

2. Դիոնեսիոս Թրակացւոյն քերականութիւնը

29. Դիոնեսիոս Թրակացւոյն քերականութիւնը պատրաստուած է յունարէնի համար, անծանօթ հայ թարգմանիչ մը այս քերակա-

նութիւնը թարգմանելով՝ իբր թէ վերածեր է հայերէն քերականութեան, բայց ստրկօրէն հետեւած է յունարէն լեզուի սկզբունքներուն[1]։

Թրակացին հայերէն գրերը կը բաժնէ հետեւեալ ձեւով. Ձայնաւորներ՝ ութը հատ. ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ, օ. ասոնցմէ է եւ օ երկար են, ե, ո, ւ կարճ են, իսկ ա, ը, ի կրնան թէ կարճ ըլլալ եւ թէ երկար։

Երկբարբառներ՝ որոնք են, այ, եւ, ու, ոէ, ոյ, էւ, ըւ, իւ։

Բաղաձայններ՝ որոնց ստորաբաժանումներն են.

Լերկ կամ նուրբ — պ, կ, տ; չ, ն, ծ, չ, մ, ս, ր։

Թաւ, թանձր կամ ստուար — փ, ք, խ, թ, ւ, ց, ւ, ջ, ս։

Միջակ — բ, գ, դ, ձ, ջ, ճ, ծ,

կամ ուրիշ ձեւով դասաւորուած՝

Անձայն — բ, գ, դ, պ, կ, տ, թ, փ, ք։
Կիսաձայն — ղ, ց, ն, ծ, շ, մ, ս, ր։
Կրկնակ — չ, լ, խ, շ, ւ, ջ, ս, ց։
Նայ — ղ, մ, ն, ր։

[1] Այս քերականութիւնը տպուած է ի Mémoires de la Société royale des antiquaires de France, հտ. VI, 1824. երկրորդ լաւագոյն հրատարակութիւնը ըրաւ Ն. Ադոնց, Պետրոգրադ 1915։ Առաջինը տեսած չեմ, երկրորդը հիմայ դժբախտաբար ձեռքիս տակ չունիմ. ուստի կը բաւականանամ միայն Հիւպշմանի քաղուածքներով՝ առաջին հրատարակութենէն։

Այս բաժանումները մեզի համար թանկագին կռուաններ են իմանալու համար հին Հայոց հնչումները՝ Հայերէնի մէջ կարճ ու երկար ձայնաւոր չկայ. այս բոլորը յունարէնի յատուկ է. ուստի երբ հեղինակը կ'ըսէ թէ է եւ ո երկար են, պէտք է հասկնալ թէ այս գրերը հաւասարազօր կը գնէ յն. η եւ ω ձայնաւորներուն, որոնք երկար են յունարէնի մէջ։ Երբ կ'ըսէ թէ ե, ո, – կարճ են, կը հասկցուի թէ ասոնք հաւասարազօր կը գնէ ε, ο, υ ձայներուն. իսկ ա, ի կը մնան իբր յն. α, ι։ Այսպիսի համապատասխանութիւններ կը գտնենք նաեւ երկբարբառներուն եւ բաղաձայններուն մէջ. լերկ կամ նուրբ ըսելով կը հասկնանք յն. ψιλά կոչուած բաղաձայնները, որոնք են κ, π, τ. այսպէս ալ թաւ (δασέα) են յն. ϑ, φ, χ, միջակ (μέσα) են β, γ, δ. նայ (ὑγρά) են λ, μ, ν, ρ։

Երբ Թրակացւոյն թարգմանիչը այս գրերը կը գնէ յունարէն գրերուն դէմ իբր համապատասխան, ըսել է թէ հնչմամբ նոյն են անոնց հետ

3. Օտար հնչումներ տառադարձուած բառերը հայերէնի մէջ:

30. Ե դարուն մեզի հետ յարաբերութիւն ունեցող գլխաւոր ազգերն եղած են հիւսիսէն վրացիները, արեւելքէն պարսիկները, հարաւէն ասորիները եւ արեւմուտքէն յոյները՝ Այս չորս ազգերէն հազարաւոր բառեր եւ անուններ Ե դարու տառադարձութեամբ ծանօթ են մեզի,

ոմանք իբրեւ փոխառեալ ձեւեր, ոմանք ալ պարզապէս իբրեւ օտար անուններ։ Պարսկերէն, ասորերէն եւ յունարէն բառերու եւ անուններու գրեթէ ամբողջութիւնը կրնանք գտնել Հիւպշմանի Armenische Grammatik աշխատութեան մէջ։ Վրացերէնէ փոխառեալ բառերու եւ տառադարձուած անուններու մասին գեռ առանձին աշխատութիւն մը չկայ։

Ամէն լեզուի մէջ ալ երկու տեսակ տառադարձութիւն կայ. Հնչական եւ պատմական։ Օրինակի համար՝ երբ Berlin քաղաքին անունը Պոլսոյ հայերը այսօր կը գրեն Պեռլին, կը հետեւին հնչական տառադարձութեան, ուր իւրաքանչիւր տառ համապատասխան է օտարազգի բառին տառերուն հնչման. իսկ երբ գրաբարագէտ բանասէր մը կ'ուզէ գրել Բեռլին կամ Բէրլին, այն ժամանակ կը հետեւի պատմական տառադարձութեան. հոս այլ եւս տառերու ժամանակակից հնչման համապատասխանութիւն չկայ, այլ իբր օրինակ կ'առնուին հին ժամանակի հնչումները։

Ընհականակերլի ճշմարտութիւն մ'է՝ որ ամէն լեզու նոր գրի առնուած ժամանակ կը հետեւի հնչական դրութեան, այն պարզ պատճառով որ հին գրականութիւն մը չունի՝ պատմական տառադարձութեան հետեւելու համար։ Ասկէ կը հեաեւի որ Մեսրոպեան գարու առադարձութիւններն ալ հնչական են, այսինքն կը ներկայացնեն այն հնչիւնները՝ որ կը գտնուին տառադարձուած բառերուն բնիկ ձեւին մէջ։

4. Հայերէնէ տառադարձուած բառերը օտար լեզուներու մէջ:

31. Օտար ազգերը քիչ անգամ առիթ ունեցած են հայերէն բառեր տառադարձելու. ասոնց մէջ հնագոյններն են նախ՝ այն խումբ մը աշխարհագրական անունները՝ որ յոյն եւ հռովմայեցի մատենագիրները կը յիշեն. երկրորդ՝ այն բառերը՝ որ վրացերէնը մեզմէ փոխ առած է հին ժամանակները. եւ երրորդ՝ այն բառերը որ հայերէնէ օտար լեզուի մը թարգմանուած գործերու մէջ թարգմանիչները մոցուցած են։ Առաջինները կը գտնենք հաւաքուած Հիւպշմանի Die Altarmenischen Ortsnamen (Strassburg 1904) աշխատութեան մէջ եւ Montzka հեղինակին Die Landschaften Gross-Armeniens bei griechischen und römischen Schriftstellern գործին մէջ (Wien 1906, որմէ թրգմ. “Հ. Ա.„ 212. 1907, 9—14, 301—303, 1911, 31—37)։ Այս անունները գլխաւորապէս այն պակասութիւնն ունին որ նախ բերնէ բերան, յետոյ ալ ձեռագրէ ձեռագիր անցնելով՝ բաւական բան զոհած են գրիչներու անուշադրութեան պատճառով. ասոր համար համեմատութեան ժամանակ պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել եւ զանազան ընթերցուածներու մէջէն աշխատիլ ընտրել լաւագոյնը։

Վրացերէն փոխառութիւնները հաւաքած եմ իմ մէկ յօդուածիս մէջ՝ “Զայնաբանութիւն հայերէնից փոխառեալ վրացերէն բառերի„

(Արարատ 1898, էջ 309—315, 365—371)։ Այսոնք ալ սակայն կրնան ըլլալ զանազան ժամանակներէ, սկսած Ե կամ աւելի հին դարերէն մինչեւ նոր ժամանակները։ Վրացերէն պատմական բառարանի մը բացակայութեան պատճառաւ՝ շատ դժուար է այս բառերուն ժամանակը որոշել. ուստի ասոնք ալ պէտք է գործածել բաւական զգուշութեամբ եւ օրինակ առնու միայն այն բառերը՝ որոնք հին ըլլալու երեւոյթն ունին։

Հայերէնէ թարգմանուած գործեր շատ քիչ են հին մատենագրութեանց մէջ։ Այս կողմէն ամենէն հարուստն ըլլալու է վրացերէնը. սակայն իմ միջոցներս չեն ներեր քննել այս թարգմանութիւնները, որոնցմէ շատը դեռ կը մնայ ձեռագիրներու մէջ։ Հայերէնէ յունարէնի թարգմանուած կարեւոր գործ մը կայ, որ է Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը։ Գուտշմիդ այս թարգմանութիւնը կը դնէ 555—622 կամ մանաւանդ 591 թուին, ուստի Ե դարէն ոչ շատ հեռու։ Թարգմանիչը՝ որ հայերէնին բաւական ծանօթ յոյն մըն է, շատ տեղ առիթ ունեցած է հայերէն յատուկ անունները յունարէն տառադարձելու. երբեմն ալ հայերէն դժուարիմաց բառեր չկրնալով թարգմանել՝ ուղղակի յունարէն տառերով գրած է։ Ասոնք բնական է գրուած են ճիշտ հայ գրերու հնչման համեմատ, ուստի կարող են շատ օգտակար ըլլալ մեր նպատակի համար[1]։

---

1 Յունարէն Ագաթանգեղոսի լաւագոյն հրատարակութիւնն ունի Լագարդ հայագէտը. տակէ օգտուելով

Օգտուելով ուրեմն այս չորս տարբեր միջոցներով՝ քննենք այբուբենին հին հնչումը[1]։

32. Առնունք նախ ձայնաւորները։

Ներկայ հայերէնի մէջ ա, ի, ու գրեթէ ամէն տեղ նոյն հնչումն ունին։ Ա եւ Ի գրերը այբուբենի շարքին մէջ կը համապատասխանեն յն. α եւ ι, վրաց. a եւ i տառերուն. Նոյնպէս կը գտնենք նաեւ Թրակացւոյն քով եւ տառադարձութեանց մէջ, որ. օտար լեզուներէ հայերէն՝ Ատրպատական = պհլ. āturpātakān, Աբգար = ասոր. Abgar, ադամանդ = յն. ἀδάμας, Միհր = զնդ. Mithra, Գադիշ = ասոր. gədīšā, իրիս = յն. ἶρις. Հայերէնէ օտար լեզուներու անցած՝ հին աշխարհագիրներու քով. Արարատ = Ararat, Կարին = Καρηνῖτις, Carenitis, Դարանաղի = Daranalis, Հանձիթ = Ἀνζιτηνή, ասոր. Hanzit. Շիրակ = Σιρακηνή. Վրացերէնի մէջ՝ ագարակ = აგარაკი, արձան = არძანი, աւազակ = ავაზაკი, խեստ = ხესტი, շիրիմ = შირიმი. Յունարէն Ագաթանգեղոսի քով՝ Վաղարշապատ = Οὐαλαρσαπάτ, Փայտակարան = Φαιτακαρανής, Մասիս = Μασις, Սահմի = Σαομί, յԱնի = Ἰανί. Ուրեմն-

---

քաղուածներ կ'ընեն, Տաշեան (Ագաթ. առ Գեորգայ, Վիեննա 1891) եւ Հ. Բ. Սարգիսեան (Ագաթ. եւ իւր Բազմադարեան Գաղտնիքը, Վենետիկ 1890)։ Մեր հատուած բառերը քաղուած են ասոնցմէ։

[1] Կարելի է օգտուիլ նաեւ Carrièreի հրատարակած Un ancien glossaire latin-arménien (Paris 1886) տետրակէն.

այսօրուան մեր ը եւ է հնչիւնները հինէն տարբեր բան մը չեն ներկայացներ։

Ը երկու տեսակ է այսօր. գրուած ը եւ չգրուած ը, ինչ. ընկեր, կրակ։ Նախ եւ առաջ խնդիր է թէ հին հայերն ալ կը ճանչնայի՞ն այս երկրորդ ը ձայնը. այսինքն բաղաձայններու խումբերը արտասանելու ժամանակ իրարմէ կը բաժանէի՞ն ը ձայնաւորով (ինչպէս կ՚ընենք մենք այսօր եւ ինչպէս է Թուրքերէնի մէջ), թէ միաշունչ հնչիւն մը կու տային (ինչպէս է եւրոպական լեզուներու մէջ)։ Ասիկա իմանալու համար որեւէ ուղղակի վկայութիւն չկայ։ Հայագէտ Meillet մտածած է հետեւեալ հնարագէտ միջոցը։

Գիտենք որ բայերու խոնարհման ժամանակ կատարեալի եւ ապառնիի ձեւերը՝ եթէ միավանկ են, կը ստանան յաւելուածը, իսկ եթէ բազմավանկ են՝ այդ յաւելուածէն զուրկ կը մնան. օր. եհար, ետու, ետուր, եկաց, եգիտ, բայց սիրեաց, բերէ, ածէ եւն։ Արդ՝ այն բայերը՝ որոնց սկիզբը կը գտնենք կրկին բաղաձայն, նոյն ժամանակներուն մէջ ե չեն ստանար, այսպէս՝ ծնեաւ, մպէ. ղձէր եւն։ Ըսել է թէ ասոնք միավանկ բառեր չէին եւ հին հայերն ալ կը կարդային ծընեաւ, ըմպէ, ըղձէր եւն, ճիշդ ինչպէս հիմայ։

Ը գրին դէմ այբուբեններու շարքին մէջ համապատասխան մը չկայ. Թրակացին կը դնէ թէ կարճ եւ թէ երկար ձայնաւորներու շարքը, բայց ասով բան չի հասկցուիր։ Օտար տառադարձութեանց մէջ միայն ասորին պիտի առնունք ի նկատի, որովհետեւ այս լեզուին մէջ միայն

կայ ը ձայնը։ Բայց ասորերէնի ә ձեւը հայերէնի մէջ ամէն ձայնաւոր կու տայ. ինչ. օր. kurkәmā = քրքում, kakkәrā = քանքար, kәrōwā = քերովբէ, šerōilā = շուիղ, mәγalleϑā = մագաղաթ եւն։ Ը գործած կը գտնենք pәraq = ֆըլէւ, mәsalläyānē = մըշնեայք, šerārā = ծըրար, բառերուն մէջ։

Աւելի հետաքրքրական է տեսնել թէ ինչ կ'ըլլայ ը ձայնը հայերէնէ տառադարձուած օտար բառերու մէջ։ Արացերէնի մէջ ասիկա կամ կը ջնջուի եւ կամ կը դառնայ ի, ու. ինչ. ճյոոջի = գձուձ, խըրամ = խրամ, ըոոըտոքի = հրովարտակ, նըանըճի = նհանգ, պըլընջի = պղինձ, մըշակի = մշակ, հըրէմ = հրեայ. (բայց ասոնց վրայ մեր տեսութիւնը տես Արրա. 1898, էջ 313)։ Աշխարհագրական անուններուն մէջ ալ գէմ կը գտնենք ի, ա, ու ձայնաւորները. Կթառիճ = Kitharizon, Աղձնիք = Ἀρζανηνή, Arsanene, Տմորիք — Ταμωρίτης? Նպատ = Νιφάτης, Մնձուր = Μουζουρῶν, Արծկէ = Ἀρτζακέ (Է. դար)։ Նոյն բանն է նաեւ յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ. Հմմտ. Արծրունեաց = Ἀρσουρουνῶν, Մահքրտան = Μαχουρτ(αν)ῶν, Նպատ = Ναπάτ, Մասքթաց = Μασαχουτῶν, Ատրպատական = Ἀτραπαταχάν։ Այս բոլորը սակայն մէկ բան մը միայն կը ցուցնեն, այն թէ բաղաձայններու խումբի մը մէջ հայերը կը ներմուծէին ձայնաւոր մը, որուն երանգը օտար լեզուները չէին կրնար նշանակել։ Ը գրին արժէքը հաստատելու համար ուրիշ

միջոց չկայ ուրեմն, բայց եթէ նոր բարբառներու միահամուռ վկայութիւնը։

Է ձայնը ներկայացնելու համար Մեսրոպեան այբուբենը ունի երկու գիր՝ ե եւ է։ Ասոնցմէ առաջինը (ե) երեք տեսակ հնչում ունի այսօր. բառին սկիզբը գրական լեզուին եւ քանի մը բարբառներու մէջ կը հնչուի ye, ուրիշ բարբառներու մէջ կը հնչուի պարզապէս e, որով է տառին հաւասարազօր կ'ըլլայ. (ինչ. օր. Պոլսոյ բարբառով՝ էս = ես, էրազ = երազ, էրկան = երկայն, էրանէ = երանի)։ Բառին մէջ գրական լեզուն եւ բարբառներու մեծամասնութիւնը կը հնչէ e, որով նոյնպէս է գրին հաւասար կ'ըլլայ։ Ուրիշ բարբառներ (Կարին, Մուշ, Վան, Սեբաստիա եւն) այս պարագային կը հնչեն ie երկբարբառային հնչումով։ Է տառը ամէն տեղ ալ կը հնչուի e, որով շատ տեղ ե եւ է կը դառնան նոյնաձայն գրեր. Բարբառներէն ոմանք միայն կը զանազանեն բառին սկիզբը ե = ye, է = e, բառին մէջ ե = ie, է = e։

Կարելի բան չէ որ Ե դարուն ե եւ է գրերը նոյն ձայնն ունենային. երբ Ս. Մեսրոպ պէտք է տեսեր հնարելու երկու գիր, ըսել է թէ լեզուին մէջ ալ գտեր է երկու տարբեր հնչիւն։ Այբուբենի համեմատութեան մէջ կը գտնենք ե = ε, է = η, որով ասոնց տարբեր բաներ ըլլալը կը շեշտուի։ Այսպէս կը գտնենք նաեւ յունարենէ հայերէն տառադարձութեանց մէջ. օր. κυριακή = կիւրակէ, ὕλη = հիւղէ, ἕλλην = հելլէն, μάκελλον = մակեղոն։ Հին յունարէնի մէջ (նաեւ

Ս. Միսրոբի ժամանակ) ɛ կը հնչուէր կարճ e, իսկ դ՝ երկար ē. (Նոր լեզուին մէջ այս՝ դ ձայնը դարձած է է)։ Թրակացւոյն քերականութիւնն ալ՝ որ կուրօրէն կը հետեւի յունարէնին, մեր է ձայնը կը դնէ երկար, իսկ ե՝ կարճ։ Բայց ասիկա սխալ է։ Հնագոյն հայերէնը կրնայ՝ ունեցած ըլլալ կարճ ու երկար ձայնաւորներ. յատկապէս է կարճ էր, որովհետեւ կը համապատասխանէ հնդեւր. կարճ eին, իսկ է երկար էր, որովհետեւ կը ծագի հնդ. ei, oy երկբարբառներէն (ուստի եւ է < ե + յ)։ Բայց աւելի յետոյ ձայնաւորներու երկարութիւնն ու կարճութիւնը վերցաւ եւ ապահովապէս արդէն Ե դարուն ըստ Հիւպշմանի[1] անոնց մէջ տեւողական տարբերութիւն չկար։ Եթէ e ձայնը կարճ ու երկար ձեւեր ունենար հայերէնի մէջ, նոյնպիսի կարճ ու երկար ձեւեր պիտի ունենային նաեւ միւս ձայնաւորները (ինչպէս է յունարէնի մէջ). երկրորդ որ յունարէնէ հայերէն տառադարձութեանց մէջ η ամէն անգամ է չէ, այլ շատ անգամ կը գտնենք նաեւ է, երբ որ հայերէնի օրէնքը այդ կը պահանջէ. ինչ. թերիակէ = θηριακή, եկեղեցի = ἐκκλησία, աթերայ = ἀθήρα, բեմ = βῆμα եւն։ Նոյնպէս նաեւ հայերէնէ տառադարձուած բառերու մէջ երկու ձեւն ալ խառն կը գտնենք.

---

1 Հոս եւ յաջորդներու մէջ Հիւպշմանի անունով տրուած տեղեկութիւնները ամբողջաբար անտիպ են. կը քաղեմ այն աշակերտական նօթերէս՝ որ կազմեր եմ իր ամառնին դասախօսութեանց ժամանակ, որոնց ունկնդրած եմ 1898 թուին գարնան Սթրազպուրկի մէջ, դասընկերունենալով Եզնիկ վրդ. Գեանճեցեանը։

օր. աշխարհագրական անուններու մէջ. ինչ. Դերջան = Δερζήνη, Եկեղեաց = Ἐκελισηνή կամ Ἀκιλισηνή, Անգեղ = Ἰγγηληνή, Արճէշ = Ἄρσησα, Շակաշէն = Σακάσηνη. յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ Հեր = Χεράς, ասպետ = ἀσπέτ, սպասկապետութիւն = (Σ)πασχαπετέων, Եկեղեաց = Ἐκελισηνήν, Երէզ = Ἔρηζ, Բասեն = Βασηνῶν, Աշխէն = Ἀσιχήνη։ Վրացերէնը մեր երկու գրերուն դէմ ալ միշտ կը հանէ e. օր. սենեակ = սենակի, ալերս = ալերսի, պատնէշ = պատնեշի, խենէշ = խենեշի եւն։

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ հայ եւ օտար տառադարձութիւնները բաւական չեն խնդիրը լուծելու համար. օտար լեզուներու ձայնական դրութիւնը չէ կրցած ներկայացնել մեր այս երկու գրերու հնչական նուրբ տարբերութիւնը։ Այս պատճառով պէտք է դիմել ենթադրութիւններու։

Գիտենք արդէն որ ե եւ է չեն կրնար ունենալ տեւողական տարբերութիւն, միւս կողմէն չենք կրնար ընդունիլ նաեւ որ ե գիրը ye կամ ie ձայնն ունեցած ըլլայ, որովհետեւ այսպիսի որոշ տարբերութիւն մը անշուշտ պիտի նկատուէր երկբարբառներով հարուստ յունարէն գրութեան մէջ։ Կը մնայ ուրեմն ընդունիլ թէ մեր այս երկու գրերուն տարբերութիւնը ե գարուն կը կայանար լոկ բերնի բացուածքի մէջ. ե կ'արտասանուէր աւելի բաց, է կ'արտասանուէր աւելի գոց։ Ծանօթ լեզուաբանական երեւոյթ է, որ երկար e ձայնը ժամանակ անցնելով

հետզհետէ կը գործուի եւ անցնելով é ձեւէն՝ կուտայ i։ Համմտ. յն. η որ Ե դարուն երկար ē էր, հիմայ պարզ i ձայնն ունի. նոյնպէս անգլ. ee (= ē), որ հիմայ կը հնչուի i։

Ե իբր բաց, իսկ Է իբր գոց կ՚ընդունին նաեւ Հիւպշման եւ կ՚ըսէ, թէ թէեւ իր ընդունած տառադարձութեան մէջ Է դրած է ē, բայց ասիկա պէտք չէ առնուլ տառացի մտքով. այլ լոկ տառադարձական տարբերութեան համար է եւ աւելի ստուգաբանական արժէք ունի, եւ չի ներկայացներ Ե դարու արտասանութիւնը։ Այս մեկնութեան համաձայն կու գայ նաեւ այն հանգամանքը՝ որ Է ձայնը ածանցման ժամանակ Ի կը դառնայ, մինչդեռ Ե անփոփոխ կը մնայ։ Գոց Է ձայնը արդարեւ շատ աւելի մօտ է Ի հնչման՝ քան թէ բաց Ե ձայնը։

Գրեթէ նոյն երեւոյթը կը ներկայացնէ նաեւ ֆրանսերէնը, ուր կայ è եւ é. è կը ներկայացնէ մեր հին Ե ձայնը, իսկ é = Է. Ֆրանսերէն բառերու ծայրը չենք գտներ è, այլ միայն é. Նոյնպէս նաեւ հայերէնի մէջ բառերու ծայրը գրեթէ չկայ Ե եւ բացառապէս Է կը գտնուի։

Կը մնայ քննել նաեւ թէ Ե գիրը բառին սկիզբը հին ժամանակ ye հնչումն ունէ՞ր։ Այսպիսի բան մը չի կրնար գոյութիւն ունեցած ըլլալ, հետեւեալ պատճառներով. Նախ՝ օտար տառադարձութեանց մէջ չկայ այսպիսի բան, այլ միշտ ε կը գտնուի. օր. հին աշխարհագրական անուններէն՝ Եկեղեաց = Ἐκελισηνή, յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ Երասխ = Ἐρασάχ, Երեզ =

Ἐρηζ, վրացերէնի մէջ՝ erdo = Երդ, Erevani = Երեւան։ Երկրորդ՝ երբ Հայերը e տառով սկսող օտար բառ մը Հայերէնի կը դարձնեն, Ե կը դրեն եւ ոչ Է. ինչ. Ենովք = Ἐνώχ, Եղիշայ = ասոր. Elīša, Երան = պհլ. Ērān (Իրան)[1]. Երրորդ՝ Հայերէնի մէջ ը-ով սկսող բառերու վրայ իբր յաւելուածական ձայնաւոր կ'աւելնայ Ե, ճիշդ ինչպէս երբեմն ալ ա, կամ Նոր լեզուին մէջ ը-ա, օրինակ Ըստասան-ստասան, Ըչանք, Ըչամ, Ըչակ, բարբառներով ըսէհան, ըսղակ, ըսահաթ, ստասա-եան. եթէ Ել պարզ ձայնաւոր մը չըլլար, այս պարագային չէր գործածուեր։ Չորրորդ. անտեղի է կարծել որ Ս. Մեսրոպ Հայերէն գրերը յօրինած ժամանակ երկու տարբեր ձայներէ բաղկացած ye խումբը մէկ տառով ուզած ըլլայ նշանակել, ճիշդ ինչպէս որ անտեղի կ'ըլլար կարծել թէ օրինակ – տառը բառին սկիզբը կը կարդացուէր յա։ Բառասկզբի e ձայնին ժամանակ մը յետոյ ye դառնալը լեզուաբանական պարզ երեւոյթ մըն է, որուն կը հանդիպինք նաեւ ռուսերէնի մէջ, ուր e կը հնչուի ye. օր. ռուս. если = yesli։

Ե գրին հետ ճշդիւ համեմատելի է ու։ Նոր լեզուին մէջ ասիկա ալ երեք գլխաւոր ձեւ ստացած է. բառին սկիզբը կը հնչուի գրական լեզուին մէջ vo, uo, o, բառին մէջ՝ գրական-

---

[1] Երկու բառ միայն ունինք՝ Երեմիա—յն. Ἱερεμίας եւ Երուսաղէմ—յն. Ἱερουσαλήμ, որոնք յունարէնի համեմատութեամբ ye հնչում մը կը ցուցնեն՝ զարմանալի կերպով. Ասոնց մէջ պէտք է տեսնել ուսմնական ազդեցութիւն։

լեզուով միշտ օ, բարբառներուն մէջ ուօ կամ օ. ասոնցմէ դուրս կը գտնենք նաեւ ü, ö հնչիւնները՝ որոնք սակաւաթիւ բարբառներու միայն յատուկ են։

Տեսնենք թէ ասոնցմէ որն էր հին օին յատուկ հնչումը։

Այբուբեններու համեմատութեան մէջ մեր օ գրին կը համապատասխանեն յուն. եւ վրաց. օ. Թրակացին ο կը համարի կարճ, իսկ ով երկար ձայնաւոր. բայց մենք գիտենք որ ամենէն առաջ ով ձայնաւոր պարզ չէ, այլ ձայնախումբ մը. ուստի հոս գործ չունի. Թրակացին հոս ալ ստրկօրէն հետեւած է յունարէնի ձայնական դրութեան, ուր ο կարճ է եւ ω երկար, բայց այսով յայտնի կերպով կը ցուցնէ որ հայերէն օին համապատասխանն է յն. ω. Տառադարձութեանց մէջ օտար ազգերու օին դէմ միշտ կը գտնենք օ. ինչ. պհլ. *rōčīk, պրս. rōzī = ռոճիկ, ասոր. tōhwa wōh = Թօհ եւ Բօհ, յն. ἐπίσκοπος = Եպիսկոպոս, պրս. Gōdarz = Գոդարզ։

Կը պատահի որ երբեմն իրանեան av, u, va ձայներուն դէմ ալ կը գտնենք օ, ինչպէս օր. Խորասան = պհլ. Xvarāsan, պրս. Xurāsān, Խոսրով = պրս. Xusrav, ախոռ = պհլ. āxvar, պրս. āxur, հմմտ. նաեւ Դորով, խորտիկ, Նախող եւն։ Բայց ասիկա շփոթելու չէ զմեզ, որովհետեւ հայերէն բառերը ծագած են իրանեան այնպիսի բարբառէ մը՝ որ յիշեալ պարագաներուն օ ունէր. այս բանը կը հաստատեն օրինակի

համար վերլուծեալ Խոսրով, ախոռ բառերուն դէմ յն. Χοσρόης ասոր. Xosrau — դրդ. axór ձեւերը։ Մէկ երկու տեղ ալ օ-ի դէմ ունինք իրանեան a. ինչ. դժոխ, բոնէր, մոգ. բայց ասոնք ալ նոյնպիսի պատճառի մը վերագրել պէտք է։ Այս կարգէն են նաեւ ասորերէնէ փոխառեալ պողոտայ = platīā եւ սոփեր = sefrā։

Հայերէնէ տառադարձուած բառերու մէջ մեր օ-ին դէմ կը գտնենք օ աշխարհագրական անուններուն մէջ՝ Տմորիք = Τάμωρίτης, Մոկք = Moxoene, Ծոփք = Σωφηνή, Sophene, Խորձեանք = Χορζιανηνή, Chorzianene. յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ Նոր-Շիրական = Νορσιρέων, Թորգոմ = Θοργώμ, Թորդան = Θορδὰν (անստոյգ է Աշոցայ = ἀσουηνῶν, որ թերեւս ուղղելու է ἀσοσηνῶν)։ վրացերէնի մէջ՝ ամբոխի = ամբոխ, խոցա = խոց, խոփի = խոփ, կոշտի = կոշտ եւն։

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ օ գրին Մեսրոպեան գարուն հնչումն էր օ ճիշտ մեր այսօրուան օ տառին հնչումը։ Չէր կրնար հնչուիլ uo, ŭ, ō, որովհետեւ այս պարագային տառադարձեալ ձեւերէն գոնէ մէկը պիտի մատնէր զայն. յունարէնը կրնար նշանակել առաջին երկուքը իր ουο, υ ձեւերով, երրորդին համար կրնար գործածել εο ձեւը կամ պարզապէս ε նոյնպէս նաեւ վրացին։ Ընդհակառակը հայերը յունարէնի ü ձայնին դէմ դրած են իւ. ինչ. հիւպատոս = ὕπατος, կիւրակէ = κυριακή եւն, ինչ որ կը ցուցնէ թէ օ գիրը չունէր ü հնչումը։

Կը մնայ մեզի քննել բառասկզբի օ գրին հնչումը։ Հոս ալ պէտք է որ օ հնչուած ըլլայ միայն իբր o (եւ ոչ բնաւ vo). այս բանը կ'ապացուցանեն նախ՝ օտար լեզուներէն հայերէնի անցած բառերը ինչ. ոստիկան = պհլ. ōstikān, օրթոդոքս = յն. ὀρθόδοξος, օբոլոս = յն. ὀβολός, շատ լաւ օրինակ է Որմիզդ, որուն հին իրանեան ձեւն էր Aharamazda, ապա Auhrmazd եւ երկբարբառին ձուլմամբ Ohrmazd (յն. 'Ορμίσδας)։ Երկրորդ՝ հայերէնէ վրացերէնի անցած բառերը. ինչ. ospi = օսպ, ostinagi = ոստիկան, oboli = որբ, orme = որմ։ Դժբախտաբար հին աշխարհագրական անուններուն, ինչպէս եւ յունարէն Ագաթանգեղոսի տառադարձուած բառերուն մէջ չկայ սկզբնատառ օ։ Բայց այսքանն ալ բաւական է հաստատելու համար թէ բառին սկիզբն ալ օ կ'արժէր o։ Եւ շատ անբնական կը լինէր որ Ս. Մեսրոպ միեւնոյն գրին՝ տեղ մը մէկ արժէք տար, ուրիշ տեղ մը ուրիշ արժէք։

vo հնչիւնը հայերը մէկ անգամ միայն առիթ ունեցած են տառադարձելու եւ այն ալ գրած են վո (այն է՝ βορέας = վոռէ, վոռէս — Արիստակէս). եթէ բառասկզբի օ գիրը vo հնչումն ունենար, ճիշտ տեղն էր գրելու օռէաս։

Կան ոմանք՝ որ բարդ եւ ածանց բառերու մէջ ալ՝ հոն ուր երկրորդ բառը կը սկսի օ տառով, կը հնչեն vo եւ ոչ o այսպէս օր. անօգուտ = անvoգուտ, առօղջաբանին = առvoղջաբանին եւն. Ճիշդ ինչպէս որ ո եւ ե գրերով սկսող բառերն

ալ խոնարհման ժամանակ առանց սղման կը հնչեն՝ կը տողքայ, կը տօրմէ. կը յերգէ. կը յեփէ եւն, իբր թէ առնենք բաղաձայնով սկսած բառեր ըլլային։ Ասիկա տարօրինակ նորմուծութիւն մ՚է, որ կը գտնենք Ռուսահայ գրագէտներու մէջ, եւ ոչ միայն չէր կրնար գոյութիւն ունենալ հին լեզուին մէջ, այլ եւ նորերուս համար ալ շատ խորթ կը հնչէ։

o ձայնին յետին uo, ö, ü ձայնափոխութիւնները սովորական լեզուաբանական երեւոյթներ են. այսպէս՝ օրինակի համար իտալերէնի մէջ լատինական o դարձած է uo հմմտ. լտ. bonus > իտալ. buono "լաւ", լտ. cor > իտալ. cuore "սիրտ", լտ. ovum > իտալ. uovo "հաւկիթ". ռուսերէնի մէջ ալ այսպէս է, ինչպէս կը նկատուի Նոր-Նախիջեւանի հայոց եւ ռուսաց արտասանութեան մէջ։ o ձայնը դարձած ö շատ սովորական է ֆրանսերէնի, մանաւանդ գերմաներէնի մէջ. հմմտ. գերմ. Koch, Köche, Köchin, Schloss, Schlösser եւն. լտ. cor > ֆր. cœur "սիրտ", լտ. populus > ֆր. peuple "ժողովուրդ"։ o դարձած ü կը ցուցնեն լտ. morum > müre "թութ", պրս. goft "ըսաւ", Արպատականի արտասանութեամբ güft եւն։ Բառասկզբի vo ձեւացած է uo երկբարբառային հնչման թանձրանալովը։

Ու ձայնաւորը առանձին տառով մը ներկայացուած չըլլալով՝ այբուբենի մէջ չէ մտած։ Ս. Մեսրոպ այս ձեւը շինած է հեռեւելով յունարէնի, ուր u ձայնը կը ներկայացուի ο եւ υ տառերու միութեամբ (ου)։ Նոյնպէս ըրած է

նաեւ վրացերէնի համար, ուր ունինք ՕՎ ու, ինչպէս որ հին սլաւոներէնի մէջ ալ կայ оу ու։ Բայց Վրացիք իմաստուն գտնուած են հնարելու յետոյ միատառ ղ — գրութիւնը՝ որ մնացուցած են իրենց այբուբենին մէջ։ Այսպէս ըրած են նաեւ յոյները՝ հնարելով փակագիր Ȣ ձեւը, որ բաղկացած է իրարու վրայ դրուած ο եւ υ գրերէն։ Բայց ասիկա իբրեւ առանձին տառ այբուբենի մէջ անցած չէ։ Նոր ձեւ հնարած են նաեւ ռուսները (у)։ Հայերը գծբախտաբար մտածած չեն այս միակ ձայնին համար միատառ նոր ձեւ մը հնարել. հայերէնի մէջ թէեւ շատ փակագրեր հնարուած են, հնարուած է մինչեւ իսկ և տառաձեւը, որ իբր առանձին տառ այբենարաններու մէջ մտած է, բայց — ձայնին համար այդպէս եղած չէ։ Ասոր գլխաւոր պատճառը Ու գիրն է։ Ու- գրութեան միատառ փակագիրը շատ անգամ գործածուած է արձանագրութիւններու մէջ, բայց որովհետեւ ասիկա նոյն էր մեր Ու գրին հետ եւ կրնար շփոթութեան տեղի տալ, ուստի յաջողութիւն ունեցած չէ եւ խափանուած է։

Թրակացւոյն քերականութեան մէջ — կը դրուի իբրեւ երկբարբառ, համապատասխան յունարէն ου ձեւին։ Իրօք որ յունարէն ου առաջ երկբարբառ էր, որովհետեւ կ'արտասանուէր oŭ յետոյ սղուելով դարձաւ u, ինչպէս էր Ե՛ դարու արտասանութեամբ։ Սակայն քերականները շարունակելով հին անուանակոչութիւնը, դարձեալ կ'անուանէին երկբար-

բառ։ Թրակացին հետեւած է այս սովորութեան, Հայ Թարգմանիչն ալ հետեւած է հեղինակին։

Ո- ձեւը այսօր թէ գրական լեզուին եւ թէ բարբառներու մէջ կը հնչուի օ-. սակաւաթիւ բարբառներ միայն եւ այն ոչ միշտ՝ կը փոխեն ո, օ։ Ե դարու արտասանութիւնը առաջինը միայն կրնար ըլլալ (ու). այսպէս կը ցուցնեն նախ այս ձայնին երկատառ ձեւը՝ համեմատ յունարէնին, երկրորդ՝ Թրակացւոյն վկայութիւնը. երրորդ՝ օտար լեզուներէն կազմուած հայերէն տառադարձութիւնները, ինչ. Սուրէն *= պրսկ.* *Sūrēn*, *յն.* *Σουρήνας*, *լտ.* Surena, Շապուհ *= պհլ.* Šapuhr, սուր *= պհլ. պրս.* *sūr*, քուռակ *= պրս.* *kurra*, կուպր *= ասոր.* *kufrā*, ռաբբունի *= յն.* *ῥαββουνί*, սկուտեղ *= σκουτέλλιον եւն։ Չորրորդ՝ հայերէնի վրայ կազմուած օտար տառադարձութիւնները. յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝* Արծրունեաց *=* *Ἀρσουρουνῶν*, Ուտէացոց *=* *Οὐτιῶν*, Խոսրովիդուխտ *=* *Κουσαρωδούχτα*, *վրացերէնի մէջ՝* խախուտ *=* խախուտի, բուրդ *=* բուրդի, գտուղ *=* գտուլի, ուռն *=* ուրօ *(մուրճ)*, [illegible] *=* բու. *եւն։*

Այս ընդհանուր համապատասխանութեանց մէջ կան նաեւ քանի մը շեղումներ. Իրանեանէն փոխառեալ խումբ մը բառերու մէջ հայ. ու-ին դէմ կը գտնենք ō ինչ. անուշակ *= պհլ.* anōšak, մուճակ *= պհլ.* *močak* *(այսպէս նաեւ* Անուշաւան, Ցլուբուզ, Սեբուխտ, անուշուրդ, բուժել, պատմուճան, ապուժել *եւ* թուժել*)։ Ուրիշ*

պարագաներու մէջ իրանեան ō կ'ըլլայ հայերէն ու. հմմտ. Գոդարզ = *Gōdarz*, կաֆխոհ = *kāfkōh* ի՞նչ պատճառ կայ ուրեմն որ վերի տասը բառերուն մէջ կ'ըլլայ ու։ Դիտել պէտք է թէ հայերէնի մէջ նախաշեշտ ու կուգայ ոյ ձեւէն. հետեւաբար վերի բառերուն բնիկ ձեւն է *անոյշակ, *հոյճակ, *քոյժել եւն., ինչպէս կը ցուցնեն անոյշ, քոյժ բառերն ալ։ Ըսել է թէ իրանեան ō տուած է հայերէն ո՛չ թէ օ եւ ու, այլ օ եւ ոյ, որոնք իրարմէ այնքան հեռու չեն։ Մենք հայերէնի այս զանազանութենէն ա՛յն կը հետեւցնենք թէ իրանեաններն ունէին երկու մօտաւոր հնչում եւ հայերը իրենց հարուստ այբուբենով կրցած են այս երկուքը ճշդիւ նշանակել, ինչ որ կարելի չէ եղած պահլաւական շատ անկատար այբուբենով։ Ասկէ զատ այն շեղումները՝ որ կը նկատենք մեզի ծանօթ պաշտօնական պահլաւերէնին մէջ, անշուշտ գոյութիւն չունէին հիւսիսային-արեւմտեան պահլաւ բարբառին մէջ, որմէ փոխ առած են հայերը եւ որուն հետքերը նոր գուրս ելան՝ Թուրֆանի գիտական արշաւանքին ժամանակ։ Այս ձեւով մեկնել պէտք է նաեւ ճանապարհ, [illegible] եւ [illegible] բառերը, որոնցմէ առաջին երկուքին մէջ ապ-ի դէմ կը գտնենք պհլ. *af*, իսկ երրորդին մէջ *a*։ Այս մասին տես Meillet հայագէտին յօդուածը (MSL, 17, 242—250)։

Ասորերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ ալ կը գտնենք նոյնպիսի անկանոնութիւններ. այսպէս՝ ու-ի դէմ ō ունին՝ [illegible], [illegible].

Ուռհայ, Շուշան, [illegible], [illegible], [illegible], Աւելի անկանոն են Բարծաւմայ = *Barṣaumā*, [illegible] = *xargəlā*, [illegible] = *šəyāfa*, [illegible] = *safsēr* բառերը։ Ասոնց համար ալ պէտք է կարծել որ ծագած են ասորական բարբառային ձեւերէ, ինչպէս որ քանի մը հատին համար արդէն կրնանք յայտնի կերպով ալ ցուցնել. ինչ. Ուռհայ = ասոր. *Orhāi*, յետին ձեւով *Urhōi*, Շուշան = ասոր. *šōšan*, բայց յունարէն տառադարձութեամբ Σουσάννα։

Յունարէնէ փոխառեալ բառերու մէջ ունինք 13 ձեւ, որոնք նոյնպէս անկանոն են. այս բառերն են՝ [illegible] = ακοίμητος, [illegible] = βάρβιτος. [illegible] = χόλυβα, [illegible] μαρτύριον, [illegible] = νίτρον, [illegible] = ἰανουάριος, [illegible] = περιοδευτής, [illegible] = πίτυς, [illegible] = πρόσχωμεν, [illegible] = σεκουνδικήριος, [illegible] = σπόγγος, [illegible] = τυβί, [illegible] = φόλος։

Այս բառերէն քանի մը հատը Հիւպշման կը սխալի յունարէնէ փոխառեալ նշանակելով. այսպէս [illegible] եւ [illegible] կը ծագին ոչ թէ յունարէնէ, այլ արաբ. *barbut* եւ *naṭrūn* ձեւերէն, որոնց [illegible] ձայնը համաձայն է մերինին։ Միւս բառերէն ոմանք սխալ տառադարձութիւններ են կամ ձեռագրական սխալներ. օր. [illegible] ուղիղ ձեւը յետոյ դարձած է [illegible]՝ [illegible] եւ [illegible] տառաձեւերուն նմանութեան պատճառաւ. [illegible] բառը պէտք է կարդալ [illegible]. [illegible] ունի նաեւ կանոնաւոր [illegible] ձեւը. միւսները կամ

Փոքր-Ասիական բարբառային ձեւէ մը առնուած են եւ կամ հայոց բերնին մէջ ձեւափոխուած. հմմտ. [illegible] [illegible] եւ [illegible] բառերը՝ որոնք յետոյ դարձած են [illegible], [illegible], [illegible]։ Արդէն յիշեալ բառերէն ինը հատը շատ յետին ժամանակի ձեւեր ըլլալով՝ Ե. դարու արտասանութեան համար նշանակութիւն չունին։

Առանձին ուշադրութեան արժանի է մեր աշխարհագրական անուններու տառադարձութիւնը՝ հին յոյն եւ հռովմայեցի հեղինակներու քով։ Ասոնց մէջ ու պարունակող բառերը դժբախտաբար շատ չեն. ունինք միայն Կորդուք = *Καρδοῦχοι*, Մուզուր = *Μουζουρῶν*, Ոտէ = *Ὠτηνη, Otene եւ* Գուգարք = *Γωγαρηνή. սակայն ասոնցմէ առաջինը ստոյգ չէ թէ իրօք* Կորդուքն *կը համապատասխանէ. երկրորդը ուշ ժամանակի բառ է եւ հայերէնի ու ձայնին լաւ կը համապատասխանէ. վերջին երկուքը հայերէնի ու ձայնին դէմ կը հանեն ō. ասիկա ոչ թէ անկանոնութիւն մ'է, այլ կը ներկայացնէ հայերէնի հնագոյն հնչումը։ Յայտնի է որ հայերէնի ձայնական օրէնքներու համաձայն՝* Ոտէ, Գուգարք *ձեւերը կը ծագին հնագոյն* *Ոյտէ, *Գոյգարք *ձեւերէն (հմմտ. մանաւանդ Οὐιτία գրչութիւնը)։*

Այսպէս ուրեմն Ե դարու արտասանութեան մէջ ու գրութեան ō հնչումը ապահով եւ հաստատ է։

33. *Երկբարբառներու խնդիրը շատ աւելի դժուար է քան ձայնաւորներունը, որովհետեւ*

նախ՝ պրուբենի մէջ իբրեւ առանձին տառեր մտած չըլլալով՝ յոյն եւ վրացի պրուբենի համեմատութիւնը կը վերնայ։ Երկրորդ՝ Թրակացւոյն քերականութիւնը՝ որ Ց երկբարբառ միայն կը յիշէ, ուղղակի յունարէնի վրայ ձեւուած ըլլալով՝ վստահելի չէ. այսպէս՝ հայերէն չեն –է, –ի, է–, ը– երկբարբառները, –– երկբարբառ չէ եւ համեմատութեան համար կը մնան միայն ––, ե–, ի–։ Երրորդ՝ տառադարձուած բառերը այնպէս առատ չեն, ինչպէս ձայնաւորներու եւ բաղաձայններու համար, եւ եղածներն ալ խնդիր է թէ որչափ հարազատ պատկեր կը ներկայացնեն։

Մեր արդի գրական լեզուն, ինչպէս եւ բարբառներու ամենամեծ մասը երկբարբառ չունի։ Երկբարբառ չունի նաեւ Թուրքերէնը, որուն ազդեցութիւնը այնքան մեծ է մեր լեզուին վրայ։ Հետեւաբար երկբարբառի գիտակցութիւնը կը պակսի մեզի։ Դժուար է մեզի համար ըմբռնել թէ ինչո՛ւ օրինակ ե–, ––, ի– եւն երկբարբառ են, որովհետեւ մենք այս ձեւերը վարժուած ենք կարդալ միշտ yev, av, iv եւն, որոնք մէկ ձայնաւորէ եւ մէկ կամ երկու բաղաձայնէ բաղկացած վանկեր են։ Երկբարբառի գաղափարը ըմբռնելու համար մենք պէտք ենք դիմել ուրիշ լեզուններու համեմատութեան, ընդհանուր ձայնախօսութեան եւ լեզուաբանութեան օրէնքներուն։ Ասոնցմէ կ՚երեւայ որ երկբարբառները միութիւնն են երկու տարբեր ձայնաւորներու՝ որոնցմէ մէկը կը հնչուի ամբողջ, իսկ միւսը կիսատ, խուսափուկ հնչումով, որով եւ կը

կոչուի կիսաձայն։ Այսպէս օրինակ՝ իտալ. buono եւ գերմ. auch բառերուն մէջ uo եւ au երկբարբառ են, որովհետեւ կազմուած են երկու ձայնաւորէ, որոնցմէ մէկը (o, a) կը հնչուի ամբողջ, իսկ միւսը (u) կիսատ։

Վերը ըսինք թէ մեր ներկայ բարբառները զուրկ են երկբարբառներէ. ասոնց մէջ բախտաւոր բացառութիւն կը կազմեն քանի մը հատը։ Շատ տեղ (օր. Կարին, Մուշ, Վան, Սեբաստիա եւն) կան իէ եւ ուօ երկբարբառները՝ որ կը գործածուին է եւ ո ձայնաւորներու փոխարէն։ Մեր բառը կը հնչուի միէր. ձոր կը հնչուի ձուօր։ Երկբարբառներու կողմէ հարուստ են գլխաւորապէս Սիւրիոյ եւ Ասորիոյ բարբառները։ Անտիոքի Քեսապ գիւղին գաւառականին մէջ կը գտնենք uö, iu, öu, ei, uoi, üo երկբարբառները. Սիւրիոյ Արամօ գիւղին մէջ ai, aə, au, ei, ie, ua, Սուչավայի մէջ (այժմ Ռումանիա) au, iu, ou, ie, eu, iə, Ղարաբաղի Գիշ գիւղին մէջ ua (այսպէս՝ շուան, Նըշուաշ). Ագուլիսի ենթաբարբառին մէջ ei, ou, öu եւն։

Այս երկբարբառներէն շատը նոր կազմուած են եւ չկան հին հայերէնի մէջ։

Հին հայերէնի երկբարբառները կը բաժնենք երեք խմբի.

1. այ, ոյ.

2. աւ, եւ, իւ.

3. եա, եէ, եո, եէ, եօ, եաւ, իա, իե, իէ, իօ, իաւ, ուա, ուե, ուէ, ուի, ուօ, ուաւ։

34. Ա. խմբի երկբարբառներու կազմիչ երկրորդ տարրն է յ. որոշենք նախ այս գրի ձայնը։

Արդի գրական լեզուին մէջ յ տառը ըստ տեղւոյն երեք տարբեր հնչում ունի. բառասկիզբը կը հնչուի հ, բառամէջը եւրոպական y (գերմ. j), բառավերջը անձայն է։ Անմտութիւն կ'ըլլայ կարծել որ Ս. Մեսրոպ ինքը այսպէս ըրած, այսինքն միեւնոյն տառին երեք տարբեր հնչում տուած ըլլայ։ Քանի որ հ գիրը կար, ի՞նչ պէտք կար նորէն յ մ'ալ հնարելու. ուրիշ խօսքով եթէ բառասկզբի յ գիրը կը հնչուէր հ, ի՞նչ պէտք կար հ գրով չգրելու։ Ըսել է թէ յ եւ հ տարբեր ձայներ էին, ինչպէս որ տարբեր են նաեւ ներկայ բարբառներէն շատերուն մէջ, որոնց մէջ յ եղած է կամ կիսաշունչ հագագ մը եւ կամ բոլորովին ջնջուած է, իսկ հ պահուած է հ կամ դարձած խ (օր. Յակոբ > յակօբ, ակօբ, հաց > հաց, խաց)։ Ուրիշ լեզուներու տառադարձութենէն կ'երեւայ որ բառասկզբի յ գրին հնչիւնն էր եւր. y. օր. յազել պհլ. yazēm, յամոյր < ասոր. yaxmūra, յաշտ < պհլ. yašt, յասպիս < յն. ἴασπις. Հմմտ. նաեւ հայերէնէ տառադարձուած ձեւերէն յն. Ագաթանգեղոսի մէջ յԱնի > lavi, յատակ > վրաց. իադակի (տես Արրա. 1898, 368բ)։ Ընդհակառակը հ ձայնին դէմ կը գտնենք հ ինչ. հազար < պհլ. hazār, համակ < պհլ. hamāk, հեգենայ < ասոր. hegyānā, հերմէս < յն. ἑρμῆς, կամ աւելի թանձրացած

ձեւով՝ հաշիւ < ասոր. xəšīw, հազբ < ասոր. xawlā, Հեր (գաւառը) > յն. Χερᾶς եւն։

Մեկնելով այն սկզբունքէն որ միեւնոյն-գրին միշտ միեւնոյն ձայնը պիտի ունենար այբուբենին գոնէ նոր հնարման ժամանակ, կրնանք ընդունիլ թէ բառամիջի յ եւս նոյն իւր y ձայնն ունէր. ասոր համաձայն կուգան արդի միահամուռ ընդունուած հնչումը եւ ձայնախօսական օրէնքները։

Ընդհանուր ձայնախօսութիւնը կը հաստատէ որ բաղաձայն y (գերմ. j) միանալով նախորդ ձայնաւորի մը հետ՝ կրնայ ստանալ կիսատ (ոչ բոլորովին ամբողջական) հնչում եւ ասով կը կազմէ երկբարբառներու շարք մը։ Այս կիսատ հնչումը՝ որ աւելի մօտ է ĭ ձայնաւորին, կը նշանակուի ĭ կամ i̯ ձեւով, զանազանելու համար y հնչիւնէն՝ որ բաղաձայն է։ Այս կիսատ i̯ հնչիւնը կը մնայ յաջորդական բաղաձայնի մը քով, իսկ ձայնաւորէ առաջ կամ բառավերջը նորէն կը ստանայ բաղաձայնային հնչումը։ Այսպէս գերմ. ein բառին մէջ ĭ երկբարբառային է, իսկ գերմ. Ei, Eier (ձու, ձուեր), անգլ. boy (մանչ). ռուս. бой (կռիւ) բառերուն մէջ ĭ բաղաձայն է, այսինքն կը հնչուի զուտ y։ Այս երեւոյթն սակայն ընդհանուր չէ եւ բառավերջի երկբարբառը կրնայ մնալ նաեւ երկբարբառ. այսպէս իտալ. poi, giammai բառերուն մէջ վերջաձայն ĭ իրօք կիսաձայն է եւ ոչ y։

Դժբախտաբար հայերէն այբուբենը այս

կրկին ձայնաբանական երեւոյթներու համար առանձին նշաններ չունի. կան միայն այ, ոյ գրչութիւնները եւ ոչ բնաւ աէ, ոէ կամ նմանօրինակ ձեւեր. բայց ասկէ չենք կրնար հետեւցնել թէ յ միշտ բաղաձայն է: Այսպէս կարծելու տեղիք կրնար տալ նաեւ Թրակացւոյն քերականութիւնը, ուր այ, ոյ իբր երկբարբառ յիշուած չեն եւ յն. αι, οι երկբարբառներուն իբր համապատասխան ձեւ գրուած են աէ, ոէ: Խնդիրը կը փոխուի, երբ ի նկատի առնունք այն քանի մը բառերը, որոնց համազօրը կը գտնենք նաեւ պարսկերէնի եւ վրացերէնի մէջ. այսպէս են այ երկբարբառին համար պայման եւ պայքար, որոնց իրանեան ձեւերն են պրս. payman, paykar, վրացերէն փոխառութեամբ պաէմանի, պաէքարի: Իրանեանները կը ցուցնեն որ ասոնց մէջ յ բաղաձայն է, ընդհակառակը վրացին կը ցուցնէ ձայնաւոր: Ըսել է թէ երկբարբառներու հնչման երանգը զանազան է իւրաքանչիւր լեզուի մէջ եւ հետեւաբար անոնց տառադարձեալ ձեւերը զգուշութեամբ միայն ընդունելի:

Եւրոպացի հայագէտները առհասարակ այնպէս կ'ընդունին որ այ երկբարբառ է բաղաձայնէ առաջ եւ բաղաձայնաւոր վանկ է ձայնաւորի քով: Ասոր համար է որ ներկայ բարբառներուն մէջ առաջին պարագային այ կը դառնայ ա, է, երկրորդ պարագային անփոփոխ կը մնայ. ինչ. հայր > հար, հէր, բայց հայելի > հայլի, հայէւ > հայնաւ, վայելել > վայլէլ: Եթէ Թրակացնի ոյ իբր երկբարբառ չի յիշեր եւ կը դնէ

միայն ինքնահնար -ֆ ձեւը, ասիկա, եթէ յունարէնի սորկական հետեւողութիւն չէ, կրնայ մեկնուիլ անով՝ որ -այ երկու արժէք ունենալով՝ մշտապէս երկբարբառ չէր։

Միջավանկի -այ ձեւէն աւելի դժուար է վերջավանկի -այ ձեւին մեկնութիւնը։ Ամեն օտար բառ՝ որ կը վերջանայ a ձայնով՝ հայերէնի մէջ կը դառնայ -այ. ինչպէս՝ աքեղայ < ասոր. awīla, սատանայ < ասոր. saṭana։ Արդի հայերէնի մէջ այս -այ կը հնչուի պարզապէս -ա. բայց ասկէ չի հետեւիր որ հին հայերէնի մէջ ալ այնպէս էր։ Եթէ վերջավանկի -այ հնչուած ըլլար -ա, ինչ պէտք կար աւելորդ յ մ'ալ դնելու. հայերէնը ունի վերջաձայն ա գրչութիւնը (ինչ. նա, նորա, խմա եւն) եւ այս պարագային ալ կրնար նոյն ձեւը գործածել, մանաւանդ որ բառերուն մայր ձեւն ալ այնպէս կը պահանջէր։ Իսկ եթէ այդպէս չէ, ապա ուրեմն յ ձայնը հոս ալ հնչուած է։ Ճշմարիտ է թէ վրացերէն փոխառութեանց մէջ այս պարագային առհասարակ կը գտնենք ա (օր. Հրէայ > հուրիա, շահնայ > շահնա եւն). բայց ասիկա ալ պէտք է վերագրել վրացերէն լեզուի ձայնաբանութեան, ուր վերաջաձայն բաղաձայն եւ մանաւանդ յ գոյութիւն չունի։ Վրացերէնին ճիշդ հակառակ կը գտնենք պհլ. եւ ասորի ձեւեր, որոնք կը ցուցնեն որ բառավերջի -այ կը հնչուէր. հմմտ. Ուռհայ = ասոր. Orhāi, (վարսա) վիրայ < պհլ. -vīrāi, պէշուպայ > պհլ. pēšupāi։

Հիւպշման կը կարծէ որ հայերէնի մէջ վերջաձայն -այ կը հնչուէր -ա, որովհետեւ տար-

օրինակ կը գտնէ որ հայը ասորիներէն a լսեր եւ ինքը ay գրեր․ բայց այսպիսի երեւոյթ կը ոչ միայն զարմանալի չէ, այլ եւ մինչեւ այսօր ալ կենդանի է մեր մէջ։ Պոլսոյ մէջ Թուրքերը կը հնչեն քաջաք, քաղաք, հայերը խաջախ, խաղախ։ Եթէ միեւնոյն քաղաքին մէջ քով քովի ապրող ժողովուրդներ կրնան տարբեր հնչումներ գործածել, որչափ աւելի երկրէ երկիր․ Ասորիքէն Հայաստան։

Վերջաձայն այ-ին հնչումը պարզելու համար թանկագին օրինակ մ'է յն. Ագաթանգեղոսի մէջ Αὐταίας ձեւը, որ Օտայ անուան տառադարձութիւնն է եւ յայտնի կերպով կը ցուցնէ որ բառավերջի յ հնչական արժէք ունէր։

Իբր այսպիսի ապացոյց կը ծառայէ նաեւ սեռականի կազմութիւնը. -այ վերջացող բառերն սեռականի մէջ կ'ըլլան -ոյէ, իսկ -ա վերջացողները՝ -այ, որուն մէջ յ համապատասխանելով է ձայնին, անոր մերձաւոր հնչում մը ունենալու էր եւ ոչ թէ ըլլալու էր անձայն։

Կը մնայ միայն ստուգել թէ այս հնչումը երկբարբառայի՞ն էր, ինչպէս իտալ. mai, giammai բառերուն մէջ, թէ՞ բաղաձայն, ինչպէս ռուս. край, թրք. saray բառերուն մէջ։ Ասիկա ստուգելու միջոց չունինք։ Եւրոպացի հայագէտները կ'ընդունին իբր բաղաձայն։ Ասոր իբր ապացոյց թերեւս ծառայէ այն կրկնակ ձայնափոխութիւնը՝ որուն ենթարկուած է վերջավանկի այ կովկասեան բարբառներուն մէջ. այսպէս՝ տղայ, ջեռայ > տղա, ջեռա, բայց տղայն; ջեռայն > տղէն,

[illegible]. վերը ըսուածներուն համաձայն՝ ընդունելով որ որոշեալ ձեւերուն մէջ իբր բաղաձայնի քով այ երկբարբառ է, առանց յօդի ձեւն ալ պիտի դառնայ բաղաձայնաւոր, քանի որ միւսէն տարբեր ձայնափոխութեան կ'ենթարկուի։

Այ երկբարբառին հետ համեմատելի է օյ։ Ասիկա նոր բարբառներու մէջ դարձած է ու-, որմէ ալ ի-, եւ. գրական լեզուին մէջ ձայնաւորէ առաջ կը հնչուի օյ (օր. [illegible]), բաղաձայնէ առաջ ույ (անոյշ)։ Այս տարբերութիւնը կը ցուցնէ երկու բան. նախ՝ որ օյ, ինչպէս եւ այ՝ երկու տարբեր ձեւ ունէր հին հայերէնի մէջ, մին իբր երկբարբառ, միւսը իբրեւ բաղաձայնաւոր վանկ, երկրորդ՝ որ օյ եւ ույ հնչումներէն մին կամ միւսը գոյութիւն չունէր նախապէս։

Մենք կը կարծենք որ ույ հնչումը գոյութիւն չունէր հին ժամանակ. եւ օյ երկբարբառին հնչումն էր ձայնաւորէ առաջ oy, բաղաձայնէ առաջ երկբարբառային oy̆. առոր իբր լաւագոյն հաստատութիւնը կը գտնենք վրացերէն առաջադարձութիւններէն՝ [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], մասնաւոր կրնանք յիշել նաեւ [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], որոնք իրենց o ձայնով կը ցուցնեն որ յամենայն դէպս օյ երկբարբառին մէջ ու- ձայնը չկար։ Ու- հնչումը կը գտնենք վրաց. [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], [illegible] < նմոյշ բառերուն մէջ, որոնք կամ պարսկերէնէ են եւ կամ Հայոց յետին հնչման հա-

մնմամ։ Յոյն եւ լատին տառադարձութիւններէն ունինք Xoθaitai (Խոյթ), Capotes (Կապոյալեոը), որոնց մէջ նոյնպէս o կը գտնենք եւ ոչ ու։ Գալով Իրանեաններուն՝ հոս ալ ունինք oi կամ ō. առաջինին կը պատկանին rōi < ռոյր, baoiδi > բոյր եւն, որոնց մէջ oi եւ ոյ ճշտիւ համապատասխան են իրարու, իսկ երկրորդին կը պատկանին takōk > թոկոյկ, ōž > ոյժ, anōš > անոյշ, bōž > բոյժ եւ նմաններ, որոնց ō ձայնի վրայ արդէն խօսած ենք վերը՝ — ձայնին վրայ խօսելու ժամանակ։

Այ երկբարբառին նման՝ բառավերջի ոյ եւս կը մնայ անորոշ, թէեւ եւրոպացի հայագէտները կ'ընդունին oy։ Տառադարձութեանց մէջ ունինք Զուարոյ > յն. Ζουάρου, բայց ասիկա անշուշտ արժէք չունի, որովհետեւ յունարէն վերջաձայն ου ոչ թէ հյ. ոյ երկբարբառին տառադարձութիւնն է, այլ յունարէն սեռականի մասնիկը։ Արժէք չունի նոյնպէս վրաց. saro < հյ. սարոյ ՝շոճի՝, որովհետեւ վրացերէնի մէջ յ ձայնը չգտնուելով՝ ջնջուած է։ Աւելի օգտակար են ասոր. Awdīšō' > Աբդիշոյ, պհլ. Vndoi > Վնդոյ, բայց ասոնք ալ խնդիրը չեն լուծեր վճռականապէս։ Տարակոյս չկայ որ ոյ եւ ոյ իրարու համադիր ձեւեր են եւ ինչպէս որ բառավերջի ոյ ընդունուած է իբր բաղաձայնաւոր. նոյնպէս ըլլալու է նաեւ ոյ։

Երկրորդ կարգի երկբարբառներն են աւ, եւ, իւ, որոնք կազմուած են ւ գրով։ Քննենք նախ այս գրին հնչումը։

Ւ գիրը այսօր մեզի համար համազօր է Վ-ին։ Ամենուն յայտնի են այն վէճերը՝ որ երկար ժամանակ վարեցին Կովկասի հայերը այս գրերու ուղղագրութեան շուրջը։ Խնդիրը ցորչափ կը վերաբերի արդի լեզուի ուղղագրական բարեփոխութեան, չի պատկանիր մեր նիւթին. բայց այս պայքարի առաջնորդ Գ. Աղայեանը խնդրի մէջ կը խառնէր նաեւ հին Հայոց հնչական դրութիւնը եւ դնելով սուտ ու սխալ հիմունքներ, անոնցմով կ'ուզէր ապացուցանել իր տեսութիւնը։ Իր կարծիքով հին Հայերը չունէին Վ. Ւ գրերը. ինքը համարձակած է մինչեւ անգամ այն տարօրինակ գաղափարը յայտնելու թէ "Հնումը գրելը գրողի կամքիցն էր կախուած, իսկ կարդալը՝ կարդացողի» (Մուրճ 1890, էջ 1585). իբր թէ երբ կը գրէին տուն, ազատ էին կարդալու տօն, տեան, տաւն, տըն։ Այսպիսի բան ի հարկէ Աղայեանի ենթադրութեամբ միայն գոյութիւն ունի. իսկ բոլոր եւրոպացի հայագէտները համոզուած են որ Ս. Մեսրոպ աշխատեր է կազմել ըստ կարելւոյն ճիշտ հնչական այբուբեն, որուն նրբութեան ու մանրակրկիտ ճշտութեան ապացոյց են մեր եա, եայ, էա, էայ, եա, եայ եւն մերձաւոր հնչիւններու զանազանութիւնը։ Ասոնց վրայ քիչ մը վարը։ Աղայեանի կարծիքներուն հերքումը տեսանք արդէն նախորդ գլխուն մէջ. հոս պէտք է միայն խօսիլ – եւ Վ գրերու տարբերութեան վրայ։

Ահա թէ ինչ կը գրէ ինձ հայագէտ Meillet իր նամակին մէջ այս խնդրի առթիւ.

«Գալով ւ֊ի եւ ֊ գրերուն, ես համոզուած եմ որ ասոնք իրարմէ տարբեր ձայներ էին, առանց որոյ այբուբենի հեղինակը զանոնք զանազանած չպիտի ըլլար։ Հակամէտ եմ կարծելու որ ւ կը նշանակէր իսկական բաղաձայն մը, Թերեւս արդէն շրթնատամնային ւ ձայնը. բայց այս վերջին կէտին վրայ ապահով չեմ. յամենայն դէպս անշուշտ spirante էր, կրկնաշրթնային կամ շրթնատամնային. իսկ ֊ աւելի բաղաձայն ֊֊ էր. (1913, Դեկտ. 23)։

Ւ գրին զուտ բաղաձայն չըլլալուն, այսինքն ւ հնչիւնը չունենալուն զօրաւոր ապացոյց մ՚է Թրակացւոյն վկայութիւնը, որ իր դասաւորութեան մէջ ֊ գիրը կը դնէ ձայնաւորներու եւ այն ալ կարճ ձայնաւորներու շարքը, մինչդեռ ւ գրի մասին յիշատակութիւն չկայ։ Ասկէ կ՚երեւայ որ ֊ ճիշդ համապատասխանն է յն. υ ձայնին։ Արդէն աւելի յետին յունաբան գրիչները այս տառը կը գործածեն երբեւ ւ֊, ինչ. ւ֊ր֊ւէ, հ֊պ֊տ֊ս փխ. կիւրակէ, հիւպատոս։

Աղայեանի եւ իր բոլոր համամիտներու մեծագոյն սխալն այն է որ իրենց հիմ կ՚առնուն արդի արտասանութիւնը եւ կը կարծեն որ արտասանութիւն ըսուածը այնպիսի քարացեալ բան մըն է, որ դարերու ընթացքին մէջ պարտաւոր է անփոփոխ մնալ։ Մինչդեռ չկայ աւելի յեղյեղուկ ու նուրբ բան քան մարդկային հնչումը։ Բայց նոյն իսկ եթէ ի նկատի առնունք մեր արդի հնչումը, կը գտնենք խումբ մը բառեր, որոնց մէջ ֊ եւ ւ ձայներու զանազա-

նութիւնը կայ։ Այսպէս Հաջջօ, Մուշաւա եւ Մարաղա ունին առանձին առանձին ւ եւ վ ձայները. — անգլ. w կամ հյ. ու հնչման մօտիկ ձայն մ'է, որ կը գտնուի թէ բառին սկիզբը, թէ մէջը եւ թէ վերջը. այսպէս Հաջջօ ւըրէն «վրան» (կարդա ուըրէն), ւըր «որ» (կարդա ուըր), Մուշավայի մէջ հօւ, ցօւ (կարդա հóու, ցóու), Մարաղայի[1] բարբառով սովորաբար կրաւորականի վերջաւորութեան մէջ. ինչ. գօւըրււըէլ, վուրճըւէլ, կօւըրււըէլ եւն, եւ մի քանի տեղ աւ, օւ, ւ ձայներէն յետոյ. ինչ. խաւըլծ, փաւըէլ, աւաւանք (վանք), չաւաւան, շաւաւար, մօւաւըլ։

Բացի անգլերէնէ՝ ւ ձայնը կը գտնենք յաճախապէս քրդերէնի մէջ. օրինակ՝ Յովհ. ԺԹ 16 (ըստ բողոքականներու թրգմ. տպ. Պօլիս 1872). Ուէ չօղէ թօւէ լը տէօլիէ ւաւան ւօ լը խօչէ ւաւաղ (յայնժամ ետ զնա ի ձեռս նոցա, զի ի խաչ ելանիցէ). Հոս գտնուած երեք ւ գրչութիւնները կը ներկայացնեն w = ւ ձայնը (we, äwi, wan)։

Նոյն ւ ձայնը կար նաեւ Հին Հայոց մէջ, որով եւ կազմուած են աւ, եւ, իւ երկբարբառները. Հետեւաբար պէտք է հնչել ասոնք իբր aw, ew, iw։

Ինչպէս այ, ոյ, նոյնպէս եւ այս տիպի երկբարբառները ըստ ընդհանուր ձայնաբանութեան կրնան առանալ երկու ձեւ. բաղաձայնէ

---

[1] Մարաղայի շատ զարմանալի բարբառին վրայ մանրամասն քննութիւն մը պատրաստեցի 1920 թուի ամառը նոյն իսկ տեղւոյն վրայ (անտիպ)։

առաջ երկբարբառ են, իսկ ձայնաւորէ առաջ եւ բառավերջը կը ստանան թաւ հնչիւն, – մասը վերածելով վ։ Այսպէս լտ. aurum «ոսկի», բայց avis «թռչուն»։ Սակայն ինչպէս -այ, -ոյ տիպի երկբարբառներու մէջ՝ նոյնպէս եւ հոս օրէնքը ընդհանուր չէ եւ ունինք երկբարբառային ձեւեր նաեւ ձայնաւորէ առաջ եւ բառավերջը. ինչ. անգլ. now (նաու) «այժմ. արդ.», how (հաու) «ինչպէս», however (հաուէվըր) «թէեւ» nowhere (նօուհէր) «ոչ ուրեք», nowise (նօուուայզ) «ամենեւին», գերմ. Bau («շինուածք.»), Frau (կին) եւն։

Հիւպշման կը կարծէ որ հայերէնի մէջ ալ աւ, էւ, իւ հնչուած են բաղաձայնէ առաջ երկբարբառ, իսկ ձայնաւորէ առաջ եւ բառավերջը ճշդիւ ավ, էվ, իվ, այս պատճառով ալ իր տառադարձութեանց մէջ կը գրէ *hav*, *havat*, *t'et'ev* եւն։ Meillet այս ենթադրութիւնը վերջնական չ՚ընդունիր եւ զգուշութեան համար կը տառադարձէ *hav*, *havat*, *t'et'ew* եւն։ Յունարէն, պարսկերէն եւ վրացերէն տառադարձութիւնները վճռական պատասխան մը չեն տար այս մասին. յունարէնը չունենալով թաւ ս ձայնը՝ ամէն պարագայ մէջ ալ կը դնէ երկբարբառ. այսպէս Սիւնիք < *Συνή*, *Συννία*, *Σαυνία*, Տարաւն (Տարօն > *Τάραυνα* (այսպէս Պրոկոպիոսի քով. իսկ յետնաբար *Ταρών*, ինչպէս ունի Կոստանդին Ծիրանածին), լտ. Tauranitium (կամ Taraunitium), Բագաւան > *Βαγαυάν*, Զարեւանդ < *Ζαρουανδῶν*, Աւտա (Օտա) < *Αὐταΐας*, Հերայ >

ζουάρου, Բագրեւանդ > Βαργαυάνδηνη (Պտղոմէոս). մինչեւ իսկ վ ձայնին դէմ կը գտնենք ου. ինչ. Վաղարշ > Οὐαλάρς, Վաղարշապատ > Οὐαλαρσαπάτ, եւ խեղճ ու կրակ ձեւի մը տակ՝ Վահեվահեան > Οὐαυήϊος։ Պարսկերէնն ու վրացերէնը ունին ընդհակառակը միայն բաղաձայն v եւ այսպէս ալ կը տառադարձեն. օր. վրաց. համբավի < համբաւ, տաղավարի < տաղաւար, ջավրի < ջաւր, ջօր, ավարի < աւար, մեհեվանդի < մեհեւանդ, արծվի < արծիւ եւն։ նոյնպէս նաւասարդ < իրան. navasard, Արտաւազդ < զնդ. aŝavazda- եւն։

Մենք կը կարծենք որ աւ, եւ, իւ ամէն պարագայի մէջ ալ հնչուած են au, eu, iu (աւ, եւ, իւ) եւ ոչ բնաւ av, ev, iv. Նոյն իսկ բառերու վերջը. ապա թէ ոչ ինչ պատճառ ունէր Ս. Մեսրոպ չգրելու հավէլ, այլ հաւէլ։ Ինծէ առարկուի թէ նա հետեւեր է յունարէնին, այսինքն կուրացած է յոյն ուղղագրութեան ոճով, այս ժամանակ ինչու բառասկիզբն ալ յունարէնի համեմատ գրած չէ —, այլ վ։ Որչափ որ մեր շրջակայ լեզուներու տառադարձութիւնները անկարող են խնդիրը պարզելու, այնու ամենայնիւ ունինք վրացերէն երկու պատուական օրինակ, որոնց մէջ վերջաձայն աւ տառադարձուած է աօ[1] (խաօ < խաւ, քէրաօ < քրաւ) եւ յայտնի կերպով կը ցուցնեն որ վերջաձայն աւ

---

1 Նոր հրատարակուած "Ուսումն դասական հայերէն եզուին հոյակապ աշխատութեան մէջ (էջ 489) մեծ անուշադրութեամբ այս աօ (աօ) ձայնափոխութեան տեղ գրուած է աւ։

կը հնչուէր [illegible]։ Ասոնց կրնանք աւելցնել նաեւ [illegible] < [illegible], որուն մէջ է ձայնաւորը. յամենայն դէպս չի կրնար դրուած ըլլալ էէ ձայնախմբին դէմ, եւ կը պահանջէ երկբարբառային [illegible] ([illegible])։ Յիշենք վերջապէս յն. υ ձայնին մեսրոպեան տառադարձութիւնը [illegible] ձեւով. օր. Κυριακός > [illegible], λαβύρινθος > [illegible], ζέφορες > [illegible] եւն։ Յոյն գիրը Ե. դարուն կը հնչուէր արդի ֆրանս. u = գերմ. ü գիրին պէս, Հայերը այս հնչիւնը չունենալով, մօտաւորապէս նոյն ձայնը պատկերացնելու համար կրնային գրել [illegible], [illegible], առնուազն է. իսկ եթէ գրեր են [illegible], ուրեմն ասիկա ունի մերձաւոր հնչիւն մը, այն է երկբարբառային [illegible] եւ ոչ բնաւ էվ։

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են [illegible], [illegible] յանգող բառերու յոգնակին է, [illegible] հոլովման եզ. եւ յոգ. գործիականները։ Օր. [illegible] բառը այսօր երկու տարբեր հնչում ունի. ոմանք կը կարդան [illegible], ուրիշներ [illegible]։ Ասոնցմէ ո՞րն է ուղիղը։ Բայց գիտենք որ [illegible] բառի յոգ. գործ. [illegible] ձեւը կ՚ըլլայ [illegible], որմէ կ՚երեւայ որ [illegible] երկբարբառ էր։ Ասոր համեմատ ալ պէտք է որ ընդունինք [illegible] (երկբարբառ) եւ ոչ [illegible]։ Հիւպշման ընդհակառակը կը կարծէ որ [illegible], [illegible] սխալ ձեւեր են. Ե. դարուն Հայերը կը կարդային [illegible], [illegible], որ [illegible]-ի յաւելումով կը կազմուէին եզ. [illegible], [illegible] ձեւերէն, ճիշդ ինչպէս [illegible] ձեւէն յոգ. [illegible], կամ եզ. [illegible], յոգ. [illegible], եզ. [illegible], յոգ. [illegible], առանց

որ եւ է փոփոխութեան։ Հիւպշման ընդունելով նախապէս կաքավ, հաշիվ, բանիվ, քաղաքավ իբր հարազատ հնչում, բնական է որ յոգնակիին մէջ ալ պիտի պահանջէր կաքավք, հաշիվք, բանիվք, քաղաքավք, թէեւ ասոնք համաձայն չըլլային իր նախապէս ընդունած այն օրէնքին, որ աւ, իւ, եւ բաղաձայնէ առաջ երկբարբառ են։ Ամբողջ հակասութիւնը կը վերնայ՝ եթէ ընդունինք որ աւ, իւ, եւ ամէն պարագայի մէջ ալ երկբարբառ էին եւ բնաւ չէին կրնար ստանալ ավ, իվ, եվ թանձր հնչումները։

Իբր վերջին նկատողութիւն աւելցնենք այն՝ որ արդի գրականին մէջ եւ, իւ ուրիշ ձայնափոխութիւն մ'ալ կրած են. այն է որ թէեւ բառին մէջ եւ բառին ծայրը կը հնչուին եվ, իվ, բայց բառին սկիզբը դարձած են եւ = yev, իւ = yu, yü (հմմտ իւր = yur, իւղ = yüχ)։ Ասոնց մէջ y բոլորովին եկամուտ է եւ բնաւ գոյութիւն չունէր հին արտասանութեան մէջ. հմմտ. Եւղաղ < յն. Εὐλάλιος, եւրակիկլոն < εὐράκυκλον, եւ վերը՝ սկզբնատառ ե գրի մասին ըսուածները։

36. Երրորդ կարգի երկբարբառները կազմուած են իւրաքանչիւրը մի զոյգ ձայնաւորէ։ Ասոնց վրայ երկար չպիտի ըլլայ մեր խօսքը, որովհետեւ նախկին բացատրութիւնները արդէն շատ բան կը պարզեն նաեւ այս երկբարբառներու մասին։ Ասոնց մէջ առաջին նկատելի խումբն է եա, էա, իա եռեակը։ Արդի լեզուին մէջ եա կը հնչուի ya, այսինքն իբրեւ մէկ բա-

զանձայնէ եւ մէկ ձայնաւորէ բաղկացած ձայնախումբ, ինչ որ երկբարբառ չէր նշանակեր։ Ասով հանդերձ նա ունի մեր մէջ զանազան հնչիւններ. այսպէս՝ ազատութեան կը հնչուի արեւմտեան հայոց մէջ azadut-yan, արեւելեան հայոց մէջ azatu-tʻian, տեառն երկուքին մէջ ալ հաւասարապէս (t)iarən, բայց սեաւ կ'ըլլայ seav, իսկ լեառն կը տատանի լեառն եւ լեառն հնչիւններուն մէջ։ Ըստ այսմ նա երկբարբառին արդի հնչիւններն են ya, ia, ea։ Առաջինը ընդունելի չէ հ/ն լեզուին համար, որովհետեւ, նախ՝ այս պարագային հարկ կ'ըլլար գրել յա (ինչպէս ունինք Յակոբ, յամոյր < yaxmūrā). երկրորդ՝ եա երկբարբառ է, անոր համար որ լեզուին ապագայ զարգացման մէջ տուած է պարզ ձայնաւոր, օր. ազատութեան դարձած է ազատութէն, լեառն > լէռ, սեաւ > սեւ, սեղ, ինչ որ կարելի չպիտի ըլլար, եթէ ե բաղաձայն (y) ըլլար. երրորդ՝ վրացերէնը մասամբ կը ցուցնէ որ անոնց մէջ երկբարբառ կը լսուէր. հմմտ. [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible], [illegible] < [illegible]։ Այսպէս նաեւ յն. եւ լտ. տառադարձութիւնները, ինչ. Խորձեան+ > Χορζιανηνή, Chorzianene, Աղձնեան+ > Ἀσθιανηνή։ Կը ցուցնեն ia եւ ea. բայց ընդունելի չէ նաեւ ia (թէեւ նոյնը գտնենք յունարէն, լատիներէն եւ վրացերէն տառադարձութեանց մէջ), քանի որ ունինք իա երկբարբառը[1]. եթէ անոնք համահնչիւն ձայ-

---

[1] Լատիներէնի ձայնաբանութեան մէջ ea յետոյ կը դառնայ ia։

ներ ըլլային, պիտի կրնային հին ձեռագիրներու մէջ ազատօրէն իրար փոխանակել. Մինչդեռ մենք կը տեսնենք որ ամենեւին շփոթութիւն չկայ անոնց մէջ եւ եա, էա իրար չեն փոխանակեր։ Ընդհակառակը նոյն իսկ այնպիսի տեղ՝ ուր սպասելի էր էա, հայերէնը ազատ կերպով կը հանէ եա. այսպէս՝ ուղ. Եսայի, սեռ. Եսայեայ (եւ ոչ թէ *Եսայէայ)։ Ասկէ յայտնապէս կ'երեւայ որ եա եւ էա տարբեր բաներ էին եւ հայ լեզուն գիտէր որոշ կերպով զանազանել զանոնք իրարմէ։ Իրանեան iya հայերէնի մէջ կը դառնայ եա եւ ոչ էա. ինչ. պհլ. siyāv > հյ. սեաւ եւն։ Հին հայերէն լեաւ՝ որ նախաւոր ձեւն է, կուտայ յետոյ լաւ, բայց ոչ *լէաւ։ Եթէ կայ փոխանակութիւն, այն ալ երբեմն եա եւ էա գրութեանց մէջ է. ինչ. հրեայ կամ հրէայ, որ կը ցուցնէ թէ ասոնք մերձաւոր հնչիւններ էին, թէեւ ոչ բոլորովին նոյն։

Ըստ այսմ վերջնականապէս կրնանք որոշել եա = èa (բաց եով), էա = éa (գոց եով), իա = ia, իսկ յա = ya։ Երկու ձայնաւորներու միջեւ պէտք չէ մոռնալ զօրաւոր y ձայնը, ինչպէս կ'ընենք հիմայ (eya, iya եւն)։ Հին հայերէնը հակառակ էր այս ներմուծման եւ ուր որ կար՝ կը յապաւէր, հմմտ. պրս. niyās > նեաղ. Կիսաձայն յ կրնանք գտնել ա եւ ո ձայնաւորներէն յետոյ միայն, բայց ոչ մի օրինակ չունինք էյ, եյ, իյ, ույ ձեւերով։

Նոյն խումբերուն համեմատ կրնանք դնել եի = èi (բաց եով), էի = éi (գոց եով), եօ =

éo, եու = éu, իե = iè, իէ = ié, իօ = io, իու = iu[1].

Կը մնայ տեսնել — ձայնաւորով կազմուած երկբարբառները (աւ, ու ևն), որոնք մեծ շփոթութեան պատճառ եղած են արդի լեզուին մէջ։ Հայերէնի մէջ ու խումբին համար ունինք երեք տեսակ գրչութիւն (չհաշուելով ւո ձեւը). այսպէս՝ օրինակի համար՝ զինաւոր, զինուոր, զինւոր։ Արդեօք այս երեքը միեւնոյն բառերն էին։ Եթէ նկատի առնունք վերը յիշուած բացատրութիւնները, յատկապէս եւ, էւ, իւ խմբերու նրբութիւնը, պիտի կրնանք նախապէս պատասխանել թէ ոչ։ Եթէ հայերը հոգի բառին սեռականը կը գրեն հոգւոյ, բայց ոչ նաեւ հոգուոյ, ըսել է թէ այս երկուքին մէջ հնչական տարբերութիւն կայ։ Իրօք — եւ ու չէին կրնար նոյն ըլլալ, ինչպէս որ նոյն չէին եւ (èw) եւ եու (éu) կամ էու (èu). ու ամբողջ հնչիւն մ'էր, ւ անոր կէսը. ուստի վերի բառերը իրենց մաքուր ձեւին մէջ կ'արտասանուէին zinawor, zinuor, zinwor։ Երբ հոգի կ'ըլլայ սեռ. հոգւոյ, ըսել է թէ — եւ ւ ձայներուն մէջ մերձաւորութիւն մը կայ, ուստի չի կրնար

---

1 Լեզուին ապագայ զարգացման շրջանին մէջ իօ եղած է evo կամ iyo. այսպէս եւրոպական Leon անունը եղած է Լիոն (հմմտ. նաեւ Ղիոնդ). Հինէրէն տառադարձուած Գէորգ ձեւը կը հնչուի հիմայ ԳEVOրգ, որուն համեմատ ալ արեւմտեան հայոց մէջ ոմանք կը գրեն Գեւորգ. նոյնպէս Մովսէս, Թադէոս արեւելեան հայոց մէջ կը հնչուին Մ—վevo—. Թ—դevo—. մինչդեռ արեւմտեան հայոց մէջ կ'ըլլան Մ—վiyo—. Թ—դiyo—. Ինձ պատահած է մինչեւ իսկ լսել Ան—տivo—. մինչդեռ սովորական արտասանութիւնն է Ան—տiyo—։

ըլլալ ս, այլ աւելի նուրբ ձայն մը։ Լեզուաբանական շատ սովորական երեւոյթով մը այս նուրբ ո ձայնը, ինչպէս եւ ս, հետզհետէ աւելի թանձրացան եւ հասան վերջապէս ս բաղաձայնին, ինչպէս կը գտնենք արդի լեզուին մէջ (sinvor, hogvo)։ Ճիշդ նոյն երեւոյթն ունի վրացին, ուր կը գտնենք հին լեզուով თუჳალი (թուալի) «աչք», նոր լեզուով თვალი (թվալի)։

Հիւպշման կը կարծէ թէ Ե. դարուն ուա, -ուէ, -ուայ երկբարբառները կը հնչուէին uva? vi, vo. առաջինը հաստատելու համար մէկ կողմէն համեմատութեան կ'առնու իրանեան ձեւերը (ինչ. պատուար < զնդ. *paitivāra, սանս. pratīvāra, դժուար < պրս. dušvār, Ապրուէզ < պրս. Parvēz, դրուատ < հպրս. *duruvatāt-, Դրուասպ < հպրս. Drvāspa, սանս. dhruvāçva, Ջուանշէր < պրս. J̌uvānšēr), միւս կողմէ արդի բարբառներու հնչումը (չուան > չըվան Պոլիս, Լեհաստան)։ Մենք կը կարծենք սակայն որ uv հնչումը հայ շրթունքներու համար խիստ անծանօթ էր. ասիկա շատ լաւ կը հաստատէ ու- հոլովման գործիականը. այսպէս խրատ, սեռ. տր. խրատու, գրծ. նոյնպէս խրատաւ՝ փոխանակ ըլլալու *խրատուվ, եւ յոգնակին խրատաւք՝ փոխանակ *խրատուվք, ինչպէս կը սպասէինք։

Ուէ, ուայ ձեւերուն համար Հիւպշման իբր ապացոյց կը բերէ էւ- վերջացող բառերուն հոլովումը. օր. հովէւ — հովուի, Նէւ — Նուայ. եւ ընդունելով որ ուղղականին մէջ էւ- կը հնչուէր ēv, սեռականին մէջ i ձայնի անկումով կ'ուզէ

գտնել ճշգրիւ υ։ Բայց մենք վերը տեսանք որ ի-չէ կրնար ըլլալ ἰυ, այլ ἰω, հետեւաբար նաեւ սեռականին մէջ ընդունելի չէ vi, vo։ Դնելով ուղ. Ըի—, հովի—, սեռ. Ըո—յ, հովւոյ հնչումները, կ'ունենանք իրարու համապատասխան եւ շատ կանոնաւոր ձեւեր։

Ամբողջութեան համար պէտք է յիշել նաեւ ով ձեւը, որ ոմանք երկբարբառ կը համարին սխալմամբ. Հին Հայերը ասիկա կը դնեն յն. բառերու ω ձայնին դէմ բաղաձայնէ առաջ. տարբերելու համար ο գրէն, որ կը տառադարձնեն ո, Թրակացին նոյն իսկ կը դնէ ձայնաւորներու շարքը, իբր յն. ω։ Բայց Ե. դարուն յունարէնի մէջ ο եւ ω արդէն տարբերութիւն չունէին. եւ եթէ մեր թարգմանիչները մտցուցեր էն այսպիսի տարբերութիւն մը, այդ պէտք է վերագրել իրենց այն ոգւոյն, որով կ'ուզէին Ս. Գրքի ամէն մի բառը մանրակրկիտ ճշտութեամբ վերածել հայերէնի։ Ապահովապէս ով տառադարձութիւնը ուսումնականներուն միայն յատուկ էր. ժողովուրդը կը գործածէր պարզապէս օ. ասոր համար ունինք Յովհան եւ Յոհան, Յովսէփ եւ Յոսէփ եւն գրչութիւնները, որոնցմէ երկրորդները առնուած են յետոյ բուն ժողովրդական լեզուին մէջ Ոհան, Մոսէս եւն[1]։

---

1 Հայերէնի մէջ նաեւ աւ եւ ով իրար կը փոխանակեն. այսպէս ունինք յաւանակ — յովանակ, յաւազ — յովազ (վրաց. ավազա), բաւանդակ — բովանդակ ձեւերը։ Երեւոյթը ընդհանուր հնդեւրոպականական է. օր. պրս. nav "նաւ" > արդի հնչմամբ nou կամ նոյն իսկ nō. Թուրքերէն av, avǰ "որս, որսորդ"։ Ատրպատականի բարբառով ou,

Ընդհանուր ձայնաբանութեան օրէնքներով երկբարբառը առ հասարակ մէկ վանկ է. այսպէս օր. ֆրանս. fier (հպարտ), hier (երէկ) թէեւ երկու ձայնաւորէ բաղկացած, բայց իրրեւ երկբարբառ մէկ վանկ են. եւ ասիկա յայտնի է նաեւ անկէ՝ որ բառավերջին հնչական է, մինչդեռ բազմավանկ եղած պարագային չպիտի կարդացուէր (հմմտ. entier, métier)։ Նոյնպէս էր նաեւ հայերէնի մէջ, որուն կը համոզուինք, եթէ Meilletի հնարիմաց միջոցը գործադրենք նաեւ այստեղ. — կէամ բայը կատարեալի մէջ կուտայ կեցի, կեցեր, կեաց կամ եկեաց՝ Է յաւելուածով. ասկէ կ'երեւայ որ կեաց միավանկ է եւ հետեւաբար եա երկբարբառն ալ միավանկ է։ Ուրիշ երկբարբառներու համար յարմարաւոր օրինակներ չկան, բայց այս միակ օրինակը ինքնին բաւական է խնդրին լուծման համար։

---

ovč. Ղարաբաղի հայոց բարբառով ծով < ծով, խով < խով, ողով < ողով եւն։ Ձայնափոխութիւնը կրնայ ըստ այսմ յառաջացած ըլլալ թէ՛ անկախաբար հայոց մէջ եւ թէ նախապէս իրանեաններուն մէջ կազմուած ըլլայ եւ անկէ ուղղակի անցած հայերէնի։ Բայց որովհետեւ բացի իրանեաններէն ուրիշ հայ բառերու մէջ չենք տեսներ (չկան) օր. հովիւ — *հովիւ կամ հաւատ — *հաւտ ձայնափոխութիւններ), ստուգի կրնանք եզրակացնել թէ այդ ձայնափոխութիւնը իրանեան է։ Մեզ ծանօթ իրանեան ձեւերն ունին av. բնչ. fravartak, χusrau, dusrav, Javan, *yavaz > yoz, բայց այս բոլորը ունեցած ըլլալու էին -ov- ձայնափոխութեամբ ձեւեր, որոնցմէ ալ կազմուած են Հյ. հրովարտակ, խոսրով, դոսրով, յովանով, յովազ եւն։ Մեր բանը հաստատապէս կը ցուցնէ յն. Χοσρόης տառադարձութիւնը, որ ունի նոյնպէս o եւ ոչ ou։

Առանձնապէս նկատողութեան արժանի են ու– ձայնաւորով կազմուած երկբարբառները. ասոնք վանկատութեան մէջ կը հաշուէին առանձին առանձին. այսպէս ուա երկու վանկ էր. հմմտ. լուայ, լուար, լուաւ կամ տուայ, տուար, տուաւ եւն, բոլորն ալ առանց է յաւելուածի։ Երկավանկ ըլլալու էին նաեւ ուի, ուե, ուէ, ուո, որոնց համար դժբախտաբար նման օրինակներ չունինք։ Այս կէտը վերջին անգամ կապացուցանէ մեր ըսածը թէ ուա եւ ու տարբեր բաներ էին, առաջինին մէջ ու իբրեւ ամբողջ ձայնաւոր եւ ոչ բնաւ v, իսկ երկրորդին մէջ՝ – երբ կիսաձայն։

37. Բացի վերոյիշեալ երկբարբառներէն՝ հայերէնը գիտէ նաեւ բազմաթիւ եռաբարբառներ, այն է. երկու ձայնաւորէ եւ մէկ կիսաձայնէ բաղկացած խումբեր. այսպէս են եայ, էայ. ւոյ, ուոյ, եաւ, էիւ, ուաւ, որոնց հնչումը համապատասխան նախորդներուն կ'ըլլայ èay, éay, woy, uoy, èaw, éiw, uaw։

Բաղաձայններու հին հնչումը որոշելու համար մեր օգտագործած չորս միջոցները բաւարար են։ Արդէն կասկածէ դուրս է բ, ժ, խ, մ, ն, չ, ս, վ գրերու հնչումը, որոնց համար ապացոյցներ բերելու պէտք չկայ. յ եւ ւ գրերուն վրայ արդէն խօսեցանք. հ գիրը ունէր արդի հնչումը, որ համեմատելով վրացւոց հ-ին հետ, բաւական ակար էր. ասոր համար է որ վրացերէն առադարձութեանց մէջ մեր հ գիրը երբեմն կը մնայ եւ երբեմն կը ջնջուի. ինչ. համբոյր > ամբորի. համբաւ > համբավի, ամբավի, հ[illegible] > հ[illegible]

տաքէ, համ > համփ, ամփ եւն։ Այսօր մեր հ ձայնը գերմանական նախաձայն հ-էն աւելի ակար հնչում ունի, մինչդեռ խ աւելի ուժեղ է քան գերմ. ch, յն. χ եւ ռուս. x։

Ու եւ ը հնչիւններուն տարբերութիւնը մինչեւ հիմայ ալ գրեթէ ամէն տեղ պահուած է. օտարախօս հայերն են միայն՝ որ այս կողմէն կը նեղուին։ Գրեթէ այսպէս էնոնաեւ Թիֆլիսեցի հայերը, որ կը դժուարանան զանազանել այս երկուքը, որովհետեւ վրացերէն լեզուին մէջ երկու ու չկայ։ Մեր մէջ ու աւելի խիստ է, իսկ ը՝ բարակ. ուրիշ խօսքով ը կ'արտաբերուի լեզուի ծայրով, իսկ ու արտասանելու համար լեզուն աւելի ընդարձակօրէն կը փակչի քիմքին եւ աւելի շատ կը թրթռայ։ Ու կը ներկայացնէ յունական եւ եւրոպական r հնչումը. իսկ ը կը ներկայացնէ Թուրքերու եւ պարսիկներու r հնչումը։ Տարբերութիւնը յայտնի տեսնելու համար բաւական է լսել յոյնի մը կամ եւրոպացիի մը խօսած Թուրքերէնը (ալէ-էմ, վէ-էմէմ) եւ Թուրքի մը խօսած Ֆրանսերէնը (ժը ֆէռն լը ռոբ-տէռ)։ Անգլ. r մեր ը-էն աւելի բարակ է։

Ինչ որ են ու եւ ը իրարու համեմատութեամբ, նոյնն էին նաեւ ղ եւ լ։ Բոլոր տառադարձութեանց մէջ ալ ղ կը համապատասխանէ օտար ազգերու l ձայնին. նոյն իսկ մեր գրացի վրացիք՝ որ ունին ղ ձայնը, մեր այս տառը կը լսեն լ. ինչ. ողէլո > ոլէլոէ, նեղ > նէլէ, ծող-կոց > ծոլկոց։ Եւ որովհետեւ այսօր մեր ղ գիրը կը հնչուի իբր աղաք. ġ, ասկէ կ'երեւայ որ ղ-ին

նախաւոր հնչումն էր յետքմական ն, ուրիշ խօս-
քով՝ լ արտասանելու համար լեզուին ծայրը միայն կը դպչէր քիմքին առջեւի կողմը, իսկ ղ արտասանելու համար լեզուին կռնակը ամբողջապէս կը տարածուէր քիմքին ետեւի կողմը։ Մեր այսօրուան լ արտասանութիւնը հին լ ձայնին հետ նոյն է. իսկ հին ղ արտասանութիւնը կենդանի կը գտնենք ռուսական թաւ ЛЪ ձայնին կամ յունական λ հնչման մէջ։ Այսպիսի հընչում՝ մը կոկորդական ղ̇-ի վերածուելու համար՝ բաւական էր որ լեզուին յենակէտը քիչ մը աւելի ետեւ՝ դէպի կոկորդը տարուէր, ինչպէս եղած է հայերէնի մէջ եւ որով յառաջացած է մեր այսօրուան ղ ձայնը։

Թէ երբ կատարուած է այս փոխանցումը, ճշդիւ կը դժուարանամ ըսել. բայց անշուշտ Թ. դարուն արդէն եղած վերջացած էր, որովհետեւ այս ժամանակէն ունինք Բուղայ[1] արիւնարբու ոստիկանին անունը՝ գրուած ղ տառով եւ ոչ թէ ւ կամ լ։ Նոյն թուերէն մնացած արձանագրութեանց մէջ օտարազգի բառերու եւ անուններու համեմատութիւնը կրնայ որոշել աւելի ճիշդ ժամանակը։

Հոս անկարեւոր չէ յիշել որ Meillet հայագէտին նկատողութեան համեմատ՝ լ եւ ղ

---

1 Թրքական անուն մ'էր՝ որ կը գործածուէր արաբներու մէջ նոյն ժամանակ. Հմմտ. Boghā-el-Soghayr՝ արաբաց Մութաւաքքիլ խալիֆային թիկնապահապետը, որ սպաննեց զայն 861 թուին (տես Vaujany, Histoire de l'Egypte, էջ 202)։

բացի իրենց հնչումին՝ գործածութեան մէջ ալ կը զանազանէին. ղ կը գործածուէր ամէն պարագայի մէջ, իսկ ջ՝ միայն ձայնաւորէ առաջ եւ ոչ երբեք բաղաձայնէ առաջ։ Նոյն երեւոյթը կը նկատեմ ես ալ ք եւ ո ձայներու համար. հմմտ. փոխ եւ փոխանք բառերը, որոնք անշուշտ նոյն են, բայց ձայնաւորէ առաջ կը ցուցնեն ո, իսկ բաղաձայնէ առաջ ք։

Կը մնայ հիմայ քննել պայթուցիկ բաղաձայններու խումբը, որ կը դասաւորուի հետեւեալ ձեւով[1].

բ	գ	դ	ձ	ջ
պ	կ	տ	ծ	ճ
փ	ք	թ	ց	չ

Ասոնցմէ վերջին շարքն է միայն որ այսօր ամէն տեղ ալ ունի միեւնոյն հնչումը (այն է խուլ շնչաւոր)։ Երկրորդ շարքը արեւմտեան կոչուած բարբառներուն մէջ կը հնչուի իբր թրթռուն b, g, d եւն։ Պոլսոյ մէջ թէեւ թրթռուն, բայց բաւական մօտ խուլերուն (գերմանական թրթռուն բաղաձայններուն նման), արեւելեան բարբառներուն մէջ մաքուր խուլ, որուն առտիճանն ալ սակայն միօրինակ չէ. Տփղիսի մէջ նոյն խուլերը ընկերացած են նաեւ կոկորդի կծկումով՝ համեմատ վրացական խուլերուն։

---

¹ Թրակացւոյն հայ թարգմանիչը շփոթելով ջ գրած է ց եւ չ ձայներուն քով իբր թա, իսկ ճ գրած է բ, գ, դ, ձ գրերուն քով իբր միջակ. այս սխալները յառաջ եկած են միայն հեղինակին ազգութեան ձայնաբանութեան մէջ եւ արժէք չունին։

Գալով առաջին շարքին՝ ասիկա ունի չորս տարբեր հնչում, այսինքն կը ներկայացնէ մարդկային ձայնի բոլոր աստիճանները. Թրթռուն (իբր *b*, *g*, *d*), թրթռուն շնչաւոր (sonore aspirée, իբր *bh*, *gh*, *dh* եւն), պարզ խուլ (իբր *p*, *k*, *t*) եւ թաւ կամ խուլ շնչաւոր sourde aspirée, (իբր փ, ք, թ, ց, չ)։ Հայութեան ամենաստուար մասը այս գրերը կը հնչէ թրթռուն շնչաւոր. այսպէս եւ Ախալցխայէն ու Ախալքալաքէն սկսեալ մինչեւ Կարին, Մուշ, Խարբերդ, Երզնկա, Շապին-Գարահիսար, Համշէն, Ակն, Արաբկիր, Սեբաստիա, Զէյթուն, Սուչաւա, Նոր Նախիջեւանի գիւղերը, Նոր-Ջուղա, նոյն իսկ Երեւանի շրջանին մէջ Օշական, Աշտարակ եւն, որոնք Արարատեան ժողովրդի հնագոյն եւ բնիկ տարրը կը կազմեն. մէկ խօսքով այս հնչումն ունին ամբողջ հայութեան կենդրոնական մասը Կուր գետէն սկսեալ մինչեւ Ալիս։ Պարզ թրթռուն հնչումն ունին՝ նախ Արաքսէն անդին Երեւան, Ագուլիս, Տփղիս, յետոյ Եւդոկիայէն սկսեալ մինչեւ Պոլիս եւ վերջապէս Խրիմ ու Նոր-Նախիջեւան։ Հայութեան ամբողջ արեւելեան մասը՝ Աստրախանէն սկսեալ մինչեւ Կուրի եզերքը եւ Կուրի եզերքէն Ղարաբաղի եւ Պարսկահայքի վրայով մինչեւ Վասպուրականի հայերը կը հնչեն պարզ խուլ։ Ասոնցմէ դուրս կը մնան Տիգրանակերտ, Մալաթիա, Ռոտոսթօ եւ Թերեւս Փոքր-Ասիոյ նախկին սերունդը, որոնք կը հնչեն խուլ շնչաւոր. այսպէս է նաեւ Պոլսի գրական լեզուն[1]։

---

1 Մեր տառերու արդի հնչման վրայ աւելի ընդար-

Ակներեւ է որ փ, ք, թ, ց, ւ շարքը Ն. գաւառին ալ ունէր արդի հնչումը, քանի որ թէ տառերու շարքին, թէ տառադարձութեանց եւ թէ Թրակացւոյն դասաւորութեան մէջ կը համապատասխանէ յն. φ, χ, ϑ, վրաց. փ, ք, թ, ց, ւ ձայներուն. Հմմտ. Թէատրոն < յն. ϑέατρον. Փիլաղիկէ < յն. φυλακή, Փարաքան Եմաքոս > յն. φαραχάνη Σεμάχον (Ագաթանգեղոս), Թորդան > յն. Θορδάν, Քարքեայ (լեռ) > Χαοχαρεῶν, Լոբի > վրաց. ლობიო, ճիր > ჭირი, ցախ > ცახი, փաղաք > ფალაქი եւն։ Պարսկերէնի հետ համեմատութեան ժամանակ p, k, t, č տառերուն դէմ երբեմն կը գտնենք պ, կ, տ, ճ եւ երբեմն փ, ք, թ, ւ այսպէս՝

թագ	tāγ	տաշտ	tašt
թակոյկ	takōk	տապ	tāb
թանգ	tang	տոհմ	tuxm
կախարդ	kaxvarəda	քարշել	kaš-
կամք	kām	քէն	kēn
կուժ	kūsa	քէշ	kēš
պահապան	pāspān	փիղ	pīl
պատասխան	pāsux	փադան	padām
պատկեր	patkar	փաշաման	pašēmān
ճրագ	čirāγ	չաման	čaman
ճանկ	čang	չմուշկ	čamšak
ճարպ	čarp	չուխայ	čūxā

Տառադարձութեան այս տարբերութիւնը մեզի շփոթելու չէ. Հնչական փոփոխութիւնը

Ձայն եւ ձայնախօսական պատկերներով տես Աճր. Les explosives de l'ancien arménien étudiées dans les dial. modernes. Paris 1899.

տեղի ունեցած է ոչ թէ Հայոց, այլ իրանեաններուն մէջ։ Հին իրանեանները այս բաղաձայնները կ'արտասանէին աւելի մեղմ, Նորերը հետզհետէ թաւացուցին, մինչեւ հասցուցին այսօրուան աստիճանին, որ բոլորովին թաւ է։ Հայերն ալ հետեւելով այս ընթացքին, հնագոյն շրջանին կը տառադարձէին պ, կ, տ, ճ, աւելի յետոյ փ, ք, թ, չ։ Ասոր գեղեցիկ օրինակ մ'է զնդ. parštipana (պրս. puštbān) բառը, որ Արշակունեաց շրջանին տուեր է Հայոց մէջ պաշտպան, Սասանեանց շրջանին փուշտիպան։ Նոյնպէս է պրս. čamša, časma, որ հին տառադարձութեամբ տուած է ճաշմ, յետոյ չաշմիկ "արտաքնոց"։ Այսօր Կովկասի եւ Պարսկաստանի հայերը՝ որոնք մեր բաղաձայններու հարազատ հնչումը ըստ կարելւոյն պահած են, նոյն պարսկերէն հնչիւնները կը տառադարձեն փ, ք, թ, չ. օրինակ՝ նոյն čirāγ բառը՝ որ ժամանակին տուեր էր ճրագ, հիմայ կը գրուի չրաղ. توران բառը, որ առաջ Տուրան (Տանրան) էր, հիմայ կը գրուի Թուրան. նոյն իսկ մայրաքաղաքին անունը կը գրուի Թեհրան, թէեւ ط տառով է, որ ըստ արաբերէնի կուտայ տ։

Պարզ խուլերու խումբը (պ, կ, տ, ծ, ճ) թէ տառերու շարքին, թէ տառադարձութեանց եւ թէ Թրակացւոյն դասաւորութեան մէջ կը համապատասխանէ յն. π, x, τ, վրաց. պ, կ, տ, ծ, ճ գրերուն։ Այսպէս՝ պատրիարք < πατριάρχης, Սպեր > Σάσπειρες, ասպետ > ἀσπὲτ, սպասկա-պետութեան > Σπασχαπετέων, Նպատ > Ναπάτ, Փայտակարան > Φαταχαρανής, Աքիլէս > Ἀχιλι-

σηνή, լուծ > վրաց. լուծի, մածուն > մածոնի, ճշմարիտ > ճեշմարիտի եւն։ Ըստ այսմ կովկասեան հայ բարբառներու արդի հնչումը համապատասխան է Ե. դարու հնչման, որու համեմատ կովկասեան տառադարձութեամբ այսօր ալ ֆրանս. Paris կամ ռուս. Перекопъ կը գառնան Պարիզ, Պերեկոպ։

Բայց երբ մէկը ուշադրութեամբ համեմատէ կովկասեան պ, կ, տ հնչիւնները ֆրանս. ռուս. կամ յն. p, k, t ձայներուն հետ, որչափ որ ձայնագիտօրէն նոյն, բայց պիտի գտնէ անոնց մէջ նուրբ տարբերութիւն մը. ամէն կողմէ հայոց հնչումը աւելի թոյլ է, եւրոպացւոցն աւելի խիստ։ Ի նկատի առնելով նաեւ այն հանգամանքը որ արեւստեան հայոց մէջ պ, կ, տ, ծ, ճ դարձեր են հետզհետէ թրթռուն, կ'ուզեմ ենթադրել որ Ե. դարու հայոց արտասանութեան մէջ պ, կ, տ, ծ, ճ քիչ մը աւելի ուժով էին քան այսօր, այսինքն ճշդիւ կը համապատասխանէին յն. π, χ, τ եւ արդի ռուսաց p, k, t ձայներուն։ Այս ոյժը հետզհետէ պակսեցաւ. Կովկասի հայոց մէջ շատ քիչ չափով, բայց շատ աւելի մեծ չափով արեւմտեան հայոց մէջ, ուր եւ վերածուեցաւ թըրթռունի։ Այսպէս կարելի է բացատրել եւ հաշտեցնել ձայնաբանական այս նշանաւոր տարբերութիւնը հայութեան երկու հատուածներուն մէջ։

Վերը ըսինք թէ պ, կ, տ կը համապատասխանեն եւրոպական p, k, t գրերու հնչումներուն. բայց ասիկա բոլոր եւրոպական լեզուներու հա-

մար չէ։ Գերմանացիք եւ Անգլիացիք այս գրերը այնպէս ուժեղ կը հնչեն, մանաւանդ բառասկիզբը, որ բնաւ տարբերութիւն չունին մեր փ, ք, թ ձայներէն։ Այնպէս որ եթէ ուզենք այս լեզուներուն ճիշդ հնչումները պատկերացնել, սխալ կ՚ըլլայ գրել Տիւբինկէն (Tübingen), Պոցտամ (Potsdam), Կարլ (Karl), տաուն (town) եւն, եւ պէտք է գրել Թիւբինկէն, Փոցտամ, Քարլ, Թաուն։ Կովկասի հայերը՝ որ առաջ նոյն բառերը գրութեան վրայէն տառադարձելով կը հետեւէին առաջին ձեւին, հիմայ հետեւելով հնչական տառադարձութեան՝ արդէն սկսած են գրել երկրորդ ձեւով, որով արեւելեան եւ արեւմտեան տառադարձութիւնները գոնէ այս կէտին մէջ նոյնացած են։

Անցնելով թրթռուն բաղաձայններու խումբին, տեսնք թէ՛ տառերու շարքին, թէ տառադարձութեանց եւ թէ՛ Թրակացւոյն գասաւորութեան մէջ կը գտնենք իբր համապատասխան յն. β, γ, δ, վրաց. ბ, გ, დ, ჯ, ძ, պրս. b, g, d, ǰ ձայներուն։ Այսպէս օրինակ՝ Բրաբիոն < βραβεῖον, Բասեն > Βασηνῶν, Գրիգոր < Γρηγόριος, գզաթ < ասոր. gezzəθā, դանդան < պհլ. dandān, Դարանաղեաց > Δαραναλιτῶν, Daranalis, Ջամասպ < պրս. Jāmāsp, արջան > վրաց. արջանի, դէնջ > դենջի եւն։ Նոյն իսկ ը ձայնէն յետոյ՝ ուր արդի հայերէնի մէջ թրթռունները դարձած են խուլ. ինչ. Վարդան > Vardanes, լարջ > վրաց. լարջի եւն։ Այս համեմատութիւնները կը ցուցնեն որ մեր բ, գ, դ, ջ, ձ գրերը ոչ խուլ

էին եւ ո՛չ թաւ, այսինքն չունէին p, ph, k, kh, t, th եւն, հնչիւնները. ինչպէս կը գտնենք այսօր տեղ տեղ. այլ համապատասխան էին b, g, d եւն հնչիւններուն։ Բայց ասով խնդիրը չի սպառիր եւ կը մնայ ստուգել թէ թրթռումը պա՞րզ էր (b, g, d) թէ ընկերացած նաեւ փոքր շնչով (bh, gh, dh)։ Ո՛չ մի միջոց չունինք ստուգելու համար այս նուրբ զանազանութիւնը։ Գիտենք որ հնդեւրոպական նախալեզուին bh, gh, dh.... ձայները Ե. դարու հայերէնի մէջ դարձած են բ, գ, դ, ջ, ձ, բայց հնդեւրոպական նախաժամանակէն մինչեւ Ե. դար ահագին դարեր կան եւ այս ձայնափոխութիւնը բնաւ չի կրնար ապացուցանել թէ հայերը Ե. դարուն ալ բ, գ, դ, ջ, ձ ձայներն իբր bh, gh, dh... կը հնչէին. Ճիշտ ինչպէս որ չենք կրնար ըսել թէ որովհետեւ հնդեւրոպական նախալեզուեան b, g, d... Ե. դարու հայերէնին մէջ դարձած են պ, կ, տ..., ուստի եւ Ե. դարու հայոց պ, կ, տ... տառերը կը հնչուէին b, g, d եւն։ «Տուն» նշանակող բառը նախալեզուին մէջ ըլլալով *domn, անշուշտ ամենահին շրջանի հայոց մէջ հնչուած է *don, յետոյ *dun, բայց Ե. դարուն արդէն դարձած էր tun. թէ ոչ պրս. dandan բառը հայերը տնտան չէին գրեր, այլ *դանդան։

Կրնանք միայն իբր հաստատ ընդունիլ թէ արդի քանի մը բարբառներու թաւ հնչումը անշուշտ յառաջացած է նախաւոր թրթռուն շնչաւորէ. bh (բ) շատ դիւրութեամբ կրնայ ph (փ) դառնալ եւ արդէն անվարժ ականջ մը

այսպէս կը լսէ։ Բայց այս կէտը կրնայ մեզի առաջնորդել մտածելու նաեւ որ թրթռուն շնչաւորներն ալ ելած են պարզ թրթռուններէն, այսինքն թէ նի ծագած է նախաւոր նէն եւ Պոլսոյ ռամիկ լեզուի կամ Երեւանի արդի բ հնչումը նաեւ Ե. դարու հնչումն է։ Ասով կ'ունենանք հայ ձայնաբանութեան բարեշրջման ընդհանուր օրէնքը՝ Ե. դարէն մինչեւ այսօր, այն է՝ որ մեր պայթուցիկները յաճախ կամ հետզհետէ տկարացած են, իսկ շնչականներ կամ հետզհետէ ջնջուած[1]։

Իբրեւ վերջին նկատողութիւն յիշենք որ մեր այս բոլոր եզրակացութիւնները կը վերաբերին մեսրոպեան հայերէնին, այսինքն այն պաշտօնական լեզուին, որ Ե. դարուն գրականութեան բարձրացաւ։ Կրնային Ե. դարուն գտնուիլ ասոր քով զանազան բարբառներ եւ հետեւաբար անկէ աւելի կամ պակաս չափով տարբեր արտասանութիւններ, բայց այդ բոլորը մեզի անծանօթ կը մնայ։ Հայերէնի տարբեր արտասանութեան հետքեր, թրթռունի փոխարէն խուլ շնչաւոր՝ ճիշտ այսօրուան Պոլսոյ գրականին պէս,

---

[1] Պայթուցիկ բաղաձայններու ձայնաշրջութեան այս ընթացքը՝ որ նկատեցինք հայերէնի մէջ հին ժամանակներէն մինչեւ այսօր, կը գտնենք նաեւ ուրիշ լեզուներու մէջ։ Այսպէս յունարէնի մէջ հնդեւրոպական bh, gh, dh թրթռուն շնչաւորները դարձած են φ, χ, ϑ, Աւելի զարմանալի է չինարէնը, ուր նախկին պարզ թրթռունները Է–Ը դարուն դարձեր են թրթռուն շնչաւոր, իսկ արդի հնչման մէջ եղած են խուլ կամ թաւ. այսինքն բ (*b*) > բ՛ (*bh*) > պ (*p*) կամ փ (*ph*). Հմմտ. Maspéro, Le dialecte de Tchang – Ngan sous les Thang, 1920).

երեւան հանուած են մեր մէկ նորատիպ աշխատութեան մէջ (Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ. Վենետիկ 1913, էջ 158)։

Ը. Մեսրոպեան գրերու տեսակները եւ զարգացումը։

Ե. դարէն մինչեւ այսօր՝ 1500 տարուան ընթացքին մէջ՝ հայերէն գրերը չէին կրնար մնալ միեւնոյն վիճակին մէջ. անոնք անցան զանազան ձեւափոխութիւններէ։ Այս ձեւափոխութեանց ուսումնասիրութեան աղբիւրներն են մեր հին ձեռագիրներն ու արձանագրութիւնները։

Աշխարհիս վրայ սփռուած բովանդակ հայ ձեռագիրներու ընդհանուր թիւն է մօտ 13.000, որոնցմէ ամենահինն է Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին մէջ պահուած Աւետարանը՝ ՅԼԶ = 887 թուականէն, որ եւ լուսատիպ հրատարակուած է։ Չենք յիշեր Երուսաղէմի հնագոյն Աւետարանը, Անտոնեան հարց Թարգմանչագիր Աւետարանը եւ կրկնագրի զանազան մնացորդներ. որոնք սոյն թուականէն շատ հին կը համարուին, բայց ըստ որում հաստատուն թուական չունին, այնչափ վստահելի չեն, մանաւանդ ծանրակշիռ եզրակացութեանց համար։

Ձեռագիրներուն ամենախոշոր մասը դեռ ցուցակագրուած չէ. այսպէս են Էջմիածնի 5000, Վենետկի 2000, Երուսաղէմի 2700, Պոլսոյ 1000, Նոր-Ջուղայի 250 ձեռագիրները։ Ցու-

ցակագրուած ձեռագիրներուն մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Վիեննայի Մխիթարեանցը, որ կը պարունակէ 573 ձեռագիր (տես Տաշեան, Ցուցակ, Վիեննա 1895)։ Արդէն սկսած է հրատարակուիլ Վենետկի Մխիթարեանց ցուցակը, որ դեռ վերջացած չէ։ Վերջապէս յիշենք Լալայեանի կազմած ցուցակը Վասպուրականի ձեռագիրներու եւ զանազան մանր ցուցակներ՝ Կարնոյ, Թաւրիզի, Նոր-Բայազէտի, Տփղիսի, Կեսարիոյ, Ագուլիսի, Հռոմի, Միւնխէնի եւն։

Ձեռագիրներէն աւելի դէշ վիճակի մէջ են արձանագրութիւնները, որոնցմէ հազարաւորներ սփռուած են Հայաստանի եւ գաղթավայրերու զանազան անկիւնները։ Հաշուելով մինչեւ Ռ = 1551 թուականը եղած արձանագրութիւնները, կը տեսնենք թէ հրատարակուած են միայն 2000ի չափ, բայց ասոնք ալ սովորաբար հասարակ արտագրութեամբ, շատ անգամ սխալներով լի եւ առանց լուսանկարի կամ նմանահանութեան[1]։

---

1 Քանի մը տարի առաջ ձեռնարկեցի կազմելու Հայարձան մը (Corpus inscriptionum), որ Քանանեան կտակի կողմէն մրցանակի դրուած էր։ Ասոր համար նախ հաւաքեցի բոլոր տպագրեալ արձանագրութիւնները (թուով 2000), յետոյ սկսայ անձամբ տեղի վրայ ստուգելու յիշեալ արձանագրութիւնները եւ եթէ կային՝ նորերն հաւաքելու։ Ստուգեցի եւ հաւաքեցի Նոր-Նախիջեւանի արձանագրութիւնները. յետոյ եկայ Բագու, որու մօտ, Թրքական գիւղի մը մէջ իբր թէ կը գտնուէր հայերէն ամենահին արձանագրութիւնը։ Այս եւ ասոր հետ ուրիշ քանի մը արձանագրութիւններ ալ օրինակելէ յետոյ՝ անցայ Թիֆլիս, ուր Հայոց բոլոր եկեղեցիներու մէջ գտնուած զանազան ար-

Այս երկու աղբիւրներն ալ անբաւարար են. ոչ թէ միայն անոր համար, որ դեռ կատարեալ կերպով ուսումնասիրուած կամ հրատարակութեամբ ծանօթացուած չեն, այլ նաեւ անոր համար որ ինքնին բաւական չեն գրերու զարգացման պատմութիւնը ի յայտ բերելու համար։ Արդարեւ, ինչպէս Հ. Տաշեան կը նկատէ, թէ ձեռագիրները եւ թէ արձանագրութիւնները պաշտօնական գրութիւններ են, երկար տարիներու գործածութեան համար յատկացուած բաներ եւ իբր այն՝ կատարուած առանձին խնամքով, հոգատարութեամբ եւ մա-

---

ձանագրութիւնները օրինակեցի։ Այնուհետեւ մտադիր էի անցնիլ Հաղբատ, Սանահին, Լոռի, Անի եւն եւ այսպէս բոլոր կարեւոր տեղերու արձանագրութիւններն առնել եւ հաւաքել։ Թիֆլիզի մէջ տեսայ ազգագրագէտ Պր. Ե. Լալայեանը, որուն ցոյց տալով 2000 արձանագրութեանց խոշոր հաւաքածուս, յայտնեցի նպատակս։ Պր. Լալայեան յայտնեց թէ ինքն ալ նոյն նպատակն ունի եւ արդէն տարիներէ ի վեր կ'աշխատի ատոր վրայ. եւ ցոյց տուաւ ինձ 250 արձանագրութիւն, որ ինքը անձամբ նկարած էր հեռատիպ գործիքով (téléotypie)։ Հին աշխատաւորի մը հետ, այն ալ այսպիսի սքանչելի գործիքով զինուած, չհամարձակելով մրցիլ, ես յետ կասեցայ նպատակէս եւ Թիֆլիսէն ետ դարձայ։ Դժբախտաբար Պր. Լալայեան չշարունակեց իր մտադրութիւնը, ոչ ալ մրցանակին մասնակցեցաւ։ Այսպէսով իմ աշխատութիւնս ալ կիսկատար մնաց եւ հիմայ, եթէ ողջ է, ով գիտէ որոնց ձեռքն ինկած է։ Ժամանակ մը յետոյ՝ Կ. Կոստանեան, Լազարեան Ճեմարանի տեսուչը, հրատարակեց իր «Վիմական Տարեգիրը», որ է հայ արձանագրութեանց հաւաքածոն, բայց շատ աւելի համեստ եւ համառօտ ձեւի տակ եւ ոչ ամբողջական։ Յոյս ունենանք որ Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտը (Կաճառ) ինքը միջոցներ ունենայ այս կարեւոր գործը պատշաճ լրութեամբ կատարելու։

Նաւանդ ստենագրութեամբ։ Մեզի կը պակսին այն առանձնական, անհատական եւ հասարակ կեանքի վերաբերեալ թղթերն ու գրութիւնները, ինչպէս մուրհակ, առտնին հաշիւ, նամակ, յուշատետր եւ այլն, որոնք, օրը օրին եւ անփութօրէն գրուած, պիտի կրէին տառերու յաջորդական ձեւափոխութեանց իրական պատկերը եւ այսպէսով պիտի տային մեզ գրի զարգացման ճշգրիտ պատմութիւնը[1]։

Գրերու ամենահին ձեւը՝ որ աւանդուած է մեզի, կը կոչուի Գլխագիր կամ բուն Մեսրոպեան Երկաթագիր[2]։ Ասիկա մեր արդի տպա-

---

1 Տես Տաշեան, Ակնարկ մը Հայ Հնագրութեան վրայ, Վիեննա 1898, էջ 57, 91 եւն։ Այս գործը, հակառակ իր համեստ անուան, միակն է իր տեսակին մէջ եւ կու տայ մեզ ամէն ինչ որ կարելի էր ըսել Հայ Հնագրութեան մասին՝ այն ժամանակ։ Հ. Տաշեան իր այս գործով եղած է հիմնադիրը Հայ Հնագրութեան գիտութեան (paleographia)։ Տաշեանի գործին իբր լրացուցիչ մաս կը համարինք Գարեգին Վրդ. Յովսէփեանի Քարտէզ Հայ Հնագրութեան (Հրատ. Շողակաթ ժողովածուի մէջ, Վաղարշապատ 1913), որ կը պարունակէ Հայ արձանագրութեանց եւ ձեռագիրներու 143 հատ գեղեցիկ լուսատիպ նմոյշներ, առանց ուսումնասիրութեան։ Այսպիսի նմոյշներ ունինք նաեւ Հ. Տաշեանի Ցուցակին եւ Ալիշանի Տեղագրութեանց մէջ (Շիրակ, Այրարատ, Սիսուան եւ Սիսական)։

2 Տառերու տեսակներու անունները գործածուած են զանազան իմաստով. ձեւի անունը շատեր տառի մեծութեան հետ շփոթած են. այսպէս օրինակ՝ շատեր Մեսրոպեան անունը գործածած են սովորական երկաթագրի այն տեսակին, որ խոշոր չէ եւ փոքրին ու մեծին միջին տեղը կը բռնէ (մեծութեամբ եւ ոչ թէ ձեւով)։ Այսպէս գործածած եմ ես ալ Սանասարեան Վարժարանի Ձեռագրաց Ցուցակիս մէջ։ Հ. Տաշեանն է, որ առաջին անգամ

գրութեան մէջ գործածած տառերու գլխագիրն է, որուն հիմնական յատկանիշն է տառերուն վերէն եւ վարէն միացումը կոր կամ կամարաձեւ գծիկներով։ Հոս կը գտնենք այդ տեսակի այբուբենէն տողեր երեք ձեւով. առաջինն է հին ձեռագրերու ճշգրիտ նմանութեամբ կազմուած Նորաձոյլ երկաթագիր այբուբենը, որ պատրաստուած է Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ՝ խնամովք Գեր. Հ. Ա. Այտընեան արքահօր. — երկրորդը՝ այն որ հիմայ ալ գործածական է տպագրութեան մէջ, եւ երրորդ այն ձեւը, ուր տառասիւները իրարմէ քիչ մը անջատ մնացած են։

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է

ԱԲԳԴԵԶԷԸԹԺԻԼԽԾԿՀՁՂՃՄՅ

ԱԲԳԴԵԶԷԸԹԺԻԼԽԾԿՀՁ

Գլխագիր երկաթագիրը ծանօթ է մեզի Զ եւ Է դարերէն սկսեալ. այս գրով է Երուսաղէմի Չիթեննեաց լեռան մոզայիկ արձանագրութիւնը, որ նմանահանութեամբ տպուած է Շողակաթի մէջ (թիւ 1)։ Բայց այս արձանա-

---

կը ճշտէ այս զանազան տառերուն նշանակութիւնները (Ակնարկ, էջ 24 եւն)։ Իրեն կը հետեւինք նաեւ մենք։

գրութեան թուականը բոլորովին անծանօթ է։ Աւելի լաւ է Տեկորի տաճարի արձանագրութիւնը, որ գրուած է Յոհան կաթուղիկոսի օրով եւ ըստ այսմ կը համարուի Ե դարու վերջերէն. յամենայն դէպս ոչ ուշ քան Է դարը (Շողակաթ, թիւ 2)։ Թուականի կողմէ ամէնէն հաստատունն է Ս. Հռիփսիմէի արձանագրութիւնը՝ 618 թուէն (Շողակաթ, թիւ 3)։ Աւելի յետոյ կու գան Անիի Միջնաբերդի եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը՝ 622 թուէն? (Շող., թիւ 4), Թալինի խաչաձեւ մատուռին արձանագրութիւնը՝ 630 ական թուերէն (Շող., թիւ 5), Մրենի տաճարի արձանագրութիւնը՝ 637—640 թուերէն (Շող., թիւ 6), Մաստարայի եկեղեցւոյն երկու արձանագրութիւնները՝ 640 ական թուերէն (Շող., թիւ 7—8), Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը՝ 668 թուէն (Շող., թիւ 9) եւն։ Աւելի ուշ կը սկսին ձեռագիրները, որոնց հնագոյնը Լազարեան ճեմարանի աւետարանն է 887 թուէն, որ նմանահանութեամբ ալ հրատարակուած է։

Գլխագիր երկաթագիր այբուբենի մէջ ձեւի կողմէ նկատողութեան արժանի են հետեւեալ տառերը։

Ա — Մեր հիմնական գեղագրութեամբ այս տառը կը բաղկանայ երկու հաւասարաչափ սիւներէ, մէկը ձախ, միւսը աջ գետեղուած, տակէն պոչով մը, որ դէպի վար կը ծռի կամ առաւելն գրեթէ հորիզոնական դիրք մը կ՚ընդունի։ Հնագոյն ձեւին մէջ այսպէս չէ սակայն

Այլ աջակողմեան սիւնին վերի ծայրէն կը սկսի աւելի բարակ գիծ մը, որ մահիկի ձեւով ոլորուելով՝ կ'իջնէ մինչեւ սիւնին ծայրը, եւ երբ կը հասնի գրին տակի կամարին մօտ, սիւնը ճեղքելով դուրս կ'ելլէ եւ դէպի վեր կը բարձրանայ՝ մօտաւորապէս լատինական C տառին պէս։ Ա տառի այս ձեւը յայտնի կերպով կը գտնենք Զիթեննեաց լեռան արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 1), 19 անգամ. Նոյնը Տեկորի արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 2. Համմտ. յատկապէս [illegible] բառը, ուր նոյն մահիկը լատինական ձեռագիր ℓ տառին ձեւն առած է), Մրենի արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 6), մինչեւ իսկ շատ աւելի ուշ՝ Անիի Ապուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն արձանագրութեան մէջ (Ժ դար, Հող., Թ. 17)։ Այնուհետեւ մահիկին ծայրը փոխանակ վեր բարձրանալու, կը սկսի վար թեքուիլ եւ ասով կը ձեւացնէ վերջապէս արդի պոչը։ Տառերու ծայրը այսպէս վար ծռելը (որ մէկ բառով կրնանք կոչել [illegible]) հայերէն երկաթագիր գեղագրութեան յատկանիշներէն մէկն է. այսպէս են գրեթէ մեր բոլոր տառերը, ինչպէս Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ը եւն, մինչեւ վերջ, հակառակ յոյն եւ լատին տառերուն, որոնց մէջ հորիզոնական համաչափութիւնն է գերիշխող. համմտ. օրինակ՝ Հյ. Զ եւ յն. լտ. Z եւն։ Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 3) այդ պոչը արդէն պարզ շեղ գիծ մ'է, բաւական երկար. բայց մահիկը կայ (Համմտ. յատկապէս երկրորդ տողին

վերջը) եւ գեռ երկար ժամանակ պիտի շարունակէ իր գոյութիւնը։

Այլուր Ա տառին ծագման վրայ խօսելու ժամանակ՝ ըսինք թէ կը տատանի յն. a-ի եւ պհլ. —-ի միջեւ։ Ա տառին այսպիսի մահիկաւոր ձեւը եւ վեր գարձած պոչը ըլլալով հնագոյն ձեւը՝ միջոց կու տայ մեզի՝ աւելի որոշելու խնդիրը։ Պահլաւերէնի հին ձեւին մէջ տառին պոչը ուղիղ է, մինչդեռ յունարէնի մէջ դէպի վեր կը բարձրանայ հայերէնին պէս (հմմտ. Մեծ Ցուցակին մէջ, յունարէն a-ի երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը)։ Ասկէ կը հետեւցնենք թէ հյ. Ա կը ծագի միայն յունարէնէ եւ պահլաւերէնի հետ գործ չունի։

Զ — Այս գիրը արգի գեղագրութեամբ կը ձեւանայ կլորակէ մը՝ որ հաստատուած է դէպի ձախ թեքուած կորութեան մը ձախ ծայրը եւ որուն տակ ձախ ու աջ ծռուած պոչ մը կայ։ Հնագոյն արձանագրութեանց մէջ բաւական տարբեր է։ Նախ՝ որ կլորակը ուղղակի հաստատուած է պոչին վրայ՝ առանց այն կորութեան, որ կլորակը եւ պոչը իրարու կը միացնէ. եւ երկրորդ՝ որ պոչը երկու կողմ ծռմռուած չէ, այլ պարզապէս ձախէն դէպի աջ թեքուած ուղիղ գիծ մ'է. ուրիշ խօսքով հնագոյն Զ տառը կը բաղկանայ պարզապէս խոշոր կլորակէ մը կամ ձուաձեւէ մը՝ տակը ուղիղ գծով մը։ Այս ձեւով կը գտնենք Զ տառը Չիթեննեաց լեռան արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 1)՝ չորս անգամ, Մաստարայի 640 թուի արձանագրու-

թեան մէջ (Ղող., թ. 7, 8)՝ չորս անգամ։ Հոս մեզի համար կարեւոր է պոչին դիրքը։ Արդարեւ այլուր՝ այս գրին ծագման մասին խօսած ժամանակ, ըսինք թէ պոչին աջ ու ձախ ծռմռիլը վերջէն յառաջացած երեւոյթ մ'է եւ տեղէ տեղ կը տարբերի։ Յունարէնի մէջ տառիս ամենահին ձեւը պարզապէս I տառին նման է, բոլորովին ուղիղ պոչով (տես Մեծ Ցուցակը)։ Այսպէս է նաեւ Ցուցակին երրորդ ձեւը։ Ըսել է թէ հայերէն Զ-ի այս ձեւը պոչի կողմէ բոլորովին համապատասխան է հին յունական ձեւերուն եւ կը ջնջէ ամէն տարակոյս՝ որ կը յարուցուի այս մասին։

Նկատելի է սակայն, որ այդ պոչը ինչքան ալ ուղիղ գիծ մը ըլլայ, այնու ամենայնիւ ծայրերէն քիչ մը աւելի հաստ է, քան մէջտեղը։ Նոյն իսկ աջ ծայրը այնչափ հաստ է, որ մէջտեղն ալ ծակ մը կայ (հմմտ. յատկապէս Չիթենեաց արձանագրութեան վերջին տողը)։ Ահա այս հաստութիւնը եւ ծակն է՝ որ հետզհետէ զարգանալով՝ վայրահակութեան օրէնքով յառաջ բերած են պոչին աջ ու ձախ կորութիւնները, որոնք արդէն կ'երեւան Հռիփսիմէի արձանագրութեան 4րդ տողին սկիզբը եւ Անիի 622 թուի արձանագրութեան մէջ (Ղող., թ. 4). բայց նոյն իսկ 1003 թուականին տակաւին իրենց հին հարազատ ձեւը կը պահեն (տես Կեչառոյքի արձ. Ղող., թ. 18, տող 4րդ)։

Ըսինք թէ Զ-ին վերի կլորակը պոչին միացնող կապը հնագոյն ձեւին մէջ կը պակսի։ Ասիկա

անշուշտ փորագրութեան դժուարութեան կամ գեղագրական որոշ սկզբունքի մը պատճառաւ է։ Եթէ հայերէն Ջ կը ծագի յունարէն Ζ-էն եւ յունարէն այս տառը իր բոլոր տեսակներուն մէջ ալ այդ միացուցիչ կապն ունի, ուստի պէտք է որ հայերէնն ալ նոյն կապը ունեցած ըլլայ։ Եւ անշուշտ այսպէս էր բուն Մեսրոբեան շրջանին։ Նոյն իսկ Զիթեննեաց արձանագրութեան մէջ ալ եթէ չորս ջ-երէն առաջին երկուքը զուրկ են նոյն կապէն եւ կլորակը պոչէն անջատ կը մնայ անոնց մէջ, երրորդին մէջ կլորակը արդէն կպած է պոչին, իսկ չորրորդին մէջ կայ նոյն իսկ փոքրիկ ուղղահայեաց ցպիկ մը, որ կլորակը պոչին կը միացնէ։ Կապը աւելի պարզ է Տեկորի արձանագրութեան առաջին տողին մէջ, ուր Ջ տառը ճիշտ 2 տառին ձեւն առած է, եւ շատ աւելի բնորոշ՝ Կեչառոյքի 1003 *թուի արձանագրութեան մէջ* (*Ժող*., *թ*. 18), *ուր այս* ♀ *ձեւն ունի* (*տե՛ս վերջընթեր տողին ծայրը*)։

Է — *Այս գիրը արդի ձեւին մէջ կը բաղկանայ ուղղահայեաց սիւնէ մը, որուն մէջտեղէն եւ վարի ծայրէն կը մեկնին մէկ մէկ հորիզոնական թեւ, վար կախուած պոչով։ Հնագոյն գեղագրութեան մէջ այս երկու թեւերն ալ պարզ հորիզոնական գծիկներ են, ճիշտ սա ձեւով՝* Է։ *Այսպէս կը գտնենք Զիթեննեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ։ Աւելի յետոյ տակի պոչին ծայրը կը սկսի հաստնալ* (*այսպէս է Հռիփսիմէի, Թալինի* 640 *թուի* (*Ժող*., *թ*. 5) *եւ Արուճի* 668 *թուի* (*Ժող*., *թ*. 9) *արձանա-*

գրութեան մէջ), եւ վերջապէս վար կախուած ձեւ մը կը ստանայ։ Մաստարայի 640 թուի արձանագրութեան մէջ (Ճող., Թ. 8) երկու ձեւերն ալ կան։

Գոչէ այսպիսի թեքումը, ինչպէս ըսինք, վայրահակութեան օրէնքի արգիւնքն է։ Հնագոյն արձանագրութեանց բոլոր տառերը ուղիղ պոչեր ունին. այսպէս Զիթեննեաց արձանագրութեան մէջ Բ, Ե, Թ, Լ, Ղ, Մ, Վ. Տեկորի արձանագրութեան մէջ՝ Բ, Գ, Դ, Ե, Թ, Լ, Ղ, Մ, Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ Բ, Ե, Թ, Ռ, Թալինի արձանագրութեան մէջ (Ճող., Թ. 5) Բ, Դ, Ե, Թ, Ղ, Մ եւն։

Այս կէտը ի նկատի ունենալով պէտք է ըսենք թէ արդի ապագրական գլխատառերէն Բ, Գ, Դ, Ե, Է, Ը, Թ, Լ, Ղ եւն ձեւերը, որոնք երկաթագիր անունը կը կրեն, շատ աւելի հնաձեւ են, քան թէ Բ, Գ, Դ, Ե, Է, Ը, Թ, Լ, Ղ եւն, որոնք աւելի գործածական են հիմայ։

Ը — Այս տառը հայերէնի մէջ յաճախ կը պատահի, բայց քիչ անգամ կը գրուի, այս պատճառաւ ալ հնագոյն արձանագրութեանց մէջ չենք գաներ։ Առաջին անգամ երեւան կու գայ Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (640 թուականէն), յետոյ Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ (668 թ.), աւելի ուշ նոյն տեղի 867 թուի արձանագրութեան մէջ (Ճող., Թ. 12) եւ բոլորն ալ ճիշտ մեր արդի Ը ձեւն ունին, վայրահակ պո-

չով։ Ցարօրինակ է միայն Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութիւնը (Շող., Թ. 10, Ը դարէն). ուր երկրորդ տողին մէջ Ը տառը ունի Ք ձեւը։ Այլուր նման բան մը չի պատահիր. եւ որովհետեւ ըստ հրատարակչին (տես Շողակաթ, էջ 175) արձանագրութեան օրինակութիւնը շատ անբաւարար է, ուստի սխալը ասկէ յառաջացած կը կարծեմ, կամ առ առաւելն փորագրութեան թերութեան արդիւնք։

Թ — Հնագոյն ձեւին մէջ այս տառին ձախակողմեան սիւնը արդի ձեւին չափ երկար չէ, այլ աջակողմեան ոլորքին հաւասար, նոյն իսկ անկէ ալ փոքր ինչ կարճ է։ Նոյնպէս աջակողմեան ոլորքէն դուրս երկարած թեւը հորիզոնական դիրքով կեցած է, ճշտիւ սա ձեւով՝ Թ–։ Այսպէս է օր. Զիթեննեաց լեռան արձանագրութեան մէջ երկու անգամ, Տեկորի արձանագրութեան մէջ երեք անգամ եւն։ Այս ձեւը ճշտիւ համապատասխան է Թ գրին ծագման, որովհետեւ յունարէնի մէջ ալ նոյն սիւնը շատ կարճ եւ թեւը ուղիղ դուրս երկարած է (տես Ցուցակին երկրորդ ձեւը), որով գրեթէ շրջուած θ գրին ձեւն ունի։ Աւելի յետոյ կը սկսի հայերէնի մէջ սիւնը երկարիլ (ինչպէս ունինք արդէն Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ, երրորդ տող) եւ վայրահակութեան օրէնքով ալ հորիզոնական թեւը դէպի վար ոլորուիլ, ինչպէս ունինք արդէն Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ՝ 640 թուէն (տես Շող. Թ. 8, տող 7). — Թալինի 783 եւ 901 թուերու

արձանագրութեանց մէջ (Շող., Թ. 11, 13) այս թեւը փոխանակ վար ծռելու՝ վեր բարձրացած է։

Ժ — Հին արձանագրութեանց մէջ Ժ արդի սովորական ձեւն ունի, ինչպէս է Մաստարայի 640 թուի (Շող., Թ. 7), Արուճի 668 թուի (Շող., Թ. 9), Արտաւազդ Կամսարականի տապանի (Շող., Թ. 10) արձանագրութեանց մէջ։ Բայց աւելի յետոյ վերէն կը ձեւանայ ձախակողմեան թեւ մը, ինչպէս է Տեկորի Թ. 15 (964 թուի), Ապուղամրենց Թ. 17 (Ժ. դար), Խծկոնից Թ. 20 (1033 թուէն, տող 13), Կեչառոյքի Թ. 21 (1051 Թ.) եւն արձանագրութեանց մէջ՝ Ժ ձեւով։ Այս ձեւը սակայն յաջողութիւն գտած չէ եւ վերջապէս դադրած է։

Խ — Սովորաբար Խ ձեւն ունի. Արուճի 668 թուի արձանագրութեան մէջ ստացած է փոքրիկ տարբերութիւն մը. փորագրիչը նախ փորեր է ⊢ ձեւը, որուն ծայրը աւելցուցեր է ս կիսաշրջանակը, բայց այնպէս որ հորիզոնական գիծը հասած է ճշտիւ անոր կէսին։ Կը պատահի նաեւ որ տառին թեւը քիչ մը վարոք ըլլայ, այնպէս որ ծայրով յենուի տողին, սա ձեւով՝ Խ։

Ծ — Արդի գեղագրութեամբ այս տառը ունի Ծ կամ Ծ ձեւը. Հնագոյնին մէջ գլխի կորութիւնը շատ աւելի հասարակ է եւ ունի ճշգիւ Ծ ձեւը, ուրիշ խօսքով հասարակ բոլորագիր Ծին խոշորն է։ Այսպէս կը գտնենք Զիթենեաց արձանագրութեան, Թալինի 630 թուի արձանագրութեան (Շող., Թ. 5), Մաս-

տարայի 640 թուի (Աղ., թ. 7) եւ Արտաւազդ կամսարականի տապանի արձանագրութեան (Աղ., թ. 10) մէջ։ Ծ տառի այս ձեւը ճշգիւ համապատասխան է իր ծագման։ Արդարեւ վերը այս գրին ծագման վրայ խօսած ժամանակ ըսինք թէ կու գայ ասոր. ʒ ձեւէն եւ թէ մեր գրին գլխի զարդը յետոյ յառաջացած երեւոյթ մ'է՝ հայկական գեղագրութեան օրէնքներով։ Ասորին այդ զարդէն զուրկ ըլլալով՝ հնապէս պէտք էր որ հայերէնն ալ այնպէս ըլլար, ինչպէս որ իրօք կը գտնենք հնագոյն արձանագրութեանց մէջ։

Հայերէն Ծ գրին զարգացած ձեւերը զանազան են. այսպէս՝

1. Թեւերը բարձր, իրարու հաւասար եւ միւս գրերու կամ տողին սահմանէն վեր բարձրացած ձեւ մը՝ եթովպական շրջուած ፀ ին պէս կամ մանիքէական այբուբենի գ տառին նման (տե՛ս Մեծ Ցուցակը)։ Այս ձեւը երեք անգամ կը գտնենք Խծկոնից 1033 թուի արձանագրութեան մէջ (Աղ., թ. 20)։

2. Բոլորգիր ծ գրին նման ձեւ մը, միայն ասկէ քիչ մը աւելի ուղղահայեաց դիրքով եւ գրին վերի ծայրը գանուած կարթը բոլորովին հորիզոնական ձեւով։ Այսպիսի Ծ կը գտնենք Տեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Աղ., թ. 21) եւ Կեչառոյքի 1051 թուի արձանագրութեան մէջ (Աղ., թ. 21), երկու անգամ։

3. Նոյնին քիչ մը աւելի զարգացած ձեւը, այն է կարթը բոլորովին ծռուած՝ ր տառին

գլխին պէս, կարծես թէ իրարու կպած ժ եւ բ տառերը լինէին։ Այսպիսի Ծ կը գտնենք նոյն արձանագրութեան 3րդ եւ 6րդ տողերուն մէջ։

4. Վրացերէն ც (բոլորգիր ց) գրին նման ձեւ մը, բայց տակի կլորակը շատ աւելի զարգացած ու ամբողջացած, իբր արաբ. ج. այս ձեւը գործածուած կը գտնենք Ապուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ (Ժ. դար, Հող., թ. 17, տող 4րդ)։ Սակայն նոյն արձանագրութեան առաջին տողին մէջ կայ նոյնին քիչ մը տարբեր ձեւը. այն է գլխի առաջին կարթը կտրած՝ գրեթէ ں ձեւով։

5. Վերջապէս Ծ ձեւով, որ գործածուած է Թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Հող., թ. 13)։

Այս բոլոր ձեւերը ընդարձակ գործածութիւն չեն գտած եւ խափանուած են։

Կ — Մեր արդի գեղագրութեան համաձայն՝ այս տառը կը բաղկանայ երկու հաւասար սիւներէ, որոնք մէջտեղէն միացած են փոքր կորութեամբ մը։ Հին ժամանակ սակայն առաջին սիւնը շատ երկար էր միւսէն եւ կը հասնէր մինչեւ տողագիծը, ուր կը գտնուէր նաեւ կորութիւնը. այսպէս՝ Կ։ Այս վիճակին մէջ Կ տառը կը նմանէր առանց թեւի եւ գէշ գրուած Եի կամ մէկ կողմը կտրած Սի։ Այս ձեւով է Կ տառը Զիթեննեաց լեռան, Տեկորի, Թալինի, Մրենի, Մաստարայի եւ Արուճի արձանագրութեանց մէջ (Հող., թ. 1, 2, 5, 6, 7, 9) եւն։

Այս գրին ծագման վրայ խօսած ժամա-

նակ՝ չէինք կրցած վճռական որոշում մը տալ եւ կը տատանէինք յոյն, ասորի եւ սասանեան ձեւերուն միջեւ, որոնք հաւասարապէս նման են մեր գրին։ Եթէ սակայն նկատի ունենանք մեր գրին հնագոյն ձեւը, պիտի տեսնենք որ բոլորովին համապատասխան է յն. K ին նախնական ձեւին (տես Մեծ Ցուցակը), որով եւ պիտի կրնանք ըսել թէ հայերէն կ կը ծագի միայն յունարէնէ։

Հ — Այս գիրը երկու տեսակ է հին արձանագրութեանց մէջ. ամենահինը, այսինքն Զիթեննեաց լեռան արձանագրութիւնը, ունի ճշդիւ մեր արդի բոլորգրի ձեւով (Տ). այսպէս է նաեւ Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 8)։ Ցեկորի արձանագրութեան մէջ ալ կայ այս ձեւը (տես աղ 2, յոհաննու բառը). բայց հոս աւելի Հ ձեւն ունի, միայն թէ սուր անկեան վերի կողը վարի կողէն աւելի երկար է, իսկ տակի պոչն ալ՝ փոխանակ ուղղահայեաց դիրքով կանգնելու, ընդհակառակը դէպի աջ ծռուած է։ Նոյն տառին մէկ ուրիշ ձեւն ալ ունինք Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ, ուր սուր անկեան վերի կողը գրեթէ ուղղահայեաց դիրք մը առած է եւ ըստ այսմ ալ՝ տակի պոչը արդի բոլորգրին նման դէպի աջ թեքուած է՝ գրեթէ սա ձեւով՝ Հ։ Այս բոլորին մէջ Հ տառը անով միայն կը տարբերի արդի գլխատառէն, որ գլխի կարթէն զրկուած է։

Հ տառին երկրորդ տեսակը, որ կը գտնենք հին արձանագրութեանց մէջ, ճշդիւ վերի ձեւով

է, միայն գլխին վրայ աւելցած է կարթը՝ Երկու տեսակները միաժամանակ կը գտնենք Տեկորի, Թալինի եւ Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ են։

Ջ — Հակառակ իր դժուարին գծագրութեան՝ ամէն տեղ ալ նոյն ձեւով է, որ արդի ձեւէն չի տարբերիր. միայն թէ բերանը շատ աւելի բաց էր եւ ամբողջը քիչ մը աւելի աջ թեքուած, իսկ տակի պոչը ձախէն աջ դառնալէ յետոյ, այլ եւս ծայրը նորէն վեր չի բարձրանար, ինչպէս է արդի գծագրութեամբ. Հմմտ. Շող., թ. 2, 5, 7, 8 (երեք անգամ), 9, 18, 20 են։ Մ/ւս արձանագրութեանց մէջ չկայ։

Ճ — Այս տառը քիչ կը պատահի արձանագրութեանց մէջ. այսպէս՝ առաջին անգամ կը գտնենք Հռիփսիմէի արձանագրութեան չորրորդ տողին մէջ՝ մէկ անգամ, Արուճի արձանագրութեան մէջ (թ. 12)՝ հինգ անգամ, Նաեւ Խծկոնից 1033 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 20)՝ երեք անգամ, Կեչառոյքի 1051 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 21)՝ մէկ անգամ են։ Արդի գեղագրութեամբ Ճ կազմուած է երկու թրաձեւ գծերէ, որոնք իրարու ագուցուած են, բայց ձախ գիծը դէպի աջ անցնելէ յետոյ՝ դէպի վեր կը բարձրանայ։ Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ այս տառը քիչ մը աւելի պարզ ձեւով է. հոս երկու գծերը թրաձեւ չեն, այլ բոլորովին ուղիղ, որոնք ճիշտ լատ. X տառին պէս իրարու ագուցուած են, բոլորովին հորիզոնական խարիսխի մը վրայ նստած.

ձախէն աջ եկող գիծն ալ դէպի վեր չի բարձրանար։ Արուճի արձանագրութեան հինգ ձեւերն ալ նման են արդի ձեւին. գծերը թրաձեւ են, աջէն ձախ գացող գիծը միւսէն կարճ, բայց խարիսխը հորիզոնական եւ ձախէն աջ եկող գիծը՝ փոխանակ վեր բարձրանալու, ընդհակառակը վար ծռած, եթովպացերէն X գրին պէս։ Երկուքին միջին ձեւն ունի Խծկոնից եւ Կեչառոյքի արձանագրութեան մէջ։ Ասոնց մէջ աջէն ձախ երկարած գիծը ուղիղ, իսկ ձախէն աջ երկարած գիծը թրաձեւ է, ծայրերն ալ վար կախուած, նման խպտական X (janja) գրին։

Ճ գիրը բոլորովին տարօրինակ ձեւ մը ունի Խծկոնից 1214 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 23, մէկ անգամ), ուր բոլորովին նման է բոլորգիր ծ գրին, միայն կլորակը խոշոր եւ աջ թեւը ձախէն աւելի երկար ու դէպի վեր բարձրացած, գրեթէ գլխիվայր շրջուած Ջ տառին պէս, կամ եթովպական շրջուած Ծ։

Այս ձեւով Ճ ուրիշ տեղ չի պատահիր։

Յ — Այս տառը կազմուած է երկու թերի բոլորակներէ, ձախ ծայրը կէտով մը։ Սոյն այս ձեւը կը գտնենք նաեւ Զիթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ (տող 3րդ), Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ (5 անգամ) եւն։ Բայց գծագրութեան մէջ անշուշտ կէտին յաւելումը որոշ դժուարութիւն կը յարուցանէր. ուստի գրիչները մտածած են կամ միջին գիծը քիչ մը աւելի երկարել, որով կէտը միասին գծուած կը համարուէր եւ կամ

կէտը բոլորովին ջնջելով՝ պահել միայն երկու բոլորակները։ Առաջին ձեւը կը գտնենք Տեկորի արձանագրութեան մէջ քանիցս, իսկ երկրորդ ձեւը՝ նոյն իսկ Ջիթեննեաց արձանագրութեան մէջ (2 անգամ)։

Ն — Սկսելով հնագոյն արձանագրութիւններէն՝ այս տառը կը գտնենք երկու ձեւով. նախ՝ արդի ձեւով, որուն յատկանիշն է գլխի կեռ կտուցը. եւ երկրորդ՝ առանց կեռ կտուցի, պարզ հորիզոնական գծով մը, այսպէս Ն։ Ջիթեննեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ առանց կեռ կտուցի է (առաջին տող) եւ հինգ անգամ կեռ կտուցով։ Տեկորի (թ. 2) եւ Թալինի (թ. 5) արձանագրութեան մէջ միայն Ն ձեւով է։ Տեկորի արձանագրութեան մէջ կայ նաեւ Ն ձեւը մէկ անգամ (տե՛ս առաջին տողը, վանոյ բառը), որ սակայն այլուր չի պատահիր։ Այնուհետեւ Ն ձեւը սովորական կը դառնայ. Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ միայն Ն ձեւով է (3 անգամ), Մրենի (թ. 6) արձանագրութեան մէջ գեռ երկու ձեւերն ալ խառն են. Մաստարայի (թ. 7) արձանագրութեան մէջ ունինք 9 անգամ կեռ կտուցով նէն։

Ն տառի այս հին ձեւը անշուշտ կարեւոր է պարզելու համար իր ծագումը, որ շատ որոշ չէ։

Ձ — Ամէնէն աւելի բազմազան երեւոյթներ ստացած է այս տառը՝ հետեւեալ ձեւով.

1. Շ, որ կը գտնենք Ջիթեննեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ (այսինքն լատին C տառին պէս՝ գլուխը բութ նշան մը ագու-

ցուած), Ցեկորի արձանագրութեան մէջ 2 անգամ. Հոփսիմէի արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ (բայց քարը վնասուած ըլլալով՝ պարզ չէ). Թալինի արձանագրութեան մէջ 4 անգամ (հոս ալ շատ պարզ չէ)։ Բութ նշանը աւելի երկար Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (երկու անգամ) եւ շատ աւելի երկար՝ Խծկոնից (Թ. 20) արձանագրութեան մէջ։

2. Նոյնը՝ միայն պոչը քիչ մը վար հակուած՝ Մրենի արձանագրութեան մէջ (Թ. 6, տող 3րդ) եւ Կեչառոյքի արձանագրութեան մէջ (Թ. 21), գրեթէ յն. ζ տառին ձեւով։

3. Նոյնը՝ գլուխը բութի տեղ կէտ մը անցուած, գրեթէ սա Ղ ձեւով, Մրենի արձանագրութեան մէջ՝ տող 3րդ։

4. Գլուխը ուղիղ՝ ճշտիւ ինչպէս արաբ. ح Մաստարայի առաջին արձանագրութեան մէջ (տող 3րդ), Արտաւազդ Կամսարականի տապանագրի մէջ, գրեթէ նոյնպէս եւ Արուճի արձանագրութեան մէջ (Թ. 12)։

5. Գլուխը աւելի ձեւաւոր եւ պոչը կէտով մը վերջացած, Ղ ձեւով (տես Արուճի արձանագրութեան մէջ՝ Թ. 9, երկու անգամ)։

6. Բութ նշանը մեծ եւ անջատ գրուած, տառին տակը կեռ պոչով՝ իբր ç. այս ձեւը կը գտնենք երկու անգամ Կեչառոյքի Թ. 18 արձանագրութեան մէջ։

7. Ճշտիւ բոլորգիր ղ ձեւով, ինչպէս կը գտնենք Թալինի Ուխտատուր վանականի արձանագրութեան մէջ (Թ. 11, տող 5րդ)։

8. Ղ ձեւով, առանց գլխի, պոչը կեռ եւ ամբողջը հակառակ գիրքով՝ դէպի ձախ դարձած. կը գտնենք մէկ անգամ Թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 13)։

9. Գէշ գրուած Ն տառի ձեւով, միայն կեռ կտուցը աւելի ակար, եւ փորը աւելի կլորաձեւ, գրեթէ այսպէս՝ Ն։ Մէկ անգամ կը գտնենք գործածուած Հաւուց թառի 1081 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող. Թ. 22)։

10. Առանձին ձեւ ունի Էջմիածնի արծաթէ պահարանի արձանագրութեան մէջ՝ 1300 թուականէն (Շող. Թ. 28), քանի մը անգամ գրեթէ այսպէս Հ կամ Հ։

Այս բոլորին մէջ հիմնական եւ աւելի գործածական ձեւը կը մնայ առաջինը, որուն մանր տարբերակներն են Թ. 2—6, իսկ միւսները բացառիկ ձեւեր։

Ձ — Այս տառը քիչ կը պատահի. առաջին անգամ կը գտնենք Հռիփսիմէի արձանագրութեան երկրորդ տողին մէջ, բայց կոտրած ըլլալով՝ շատ պարզ չէ։ Այնու ամենայնիւ կը թուի թէ սովորական **Ձ** ձեւն ունի։ Երկրորդ անգամ կը գտնենք Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ՝ բոլորովին մանգաղի ձեւով. այսպէս Չ։ Նոյնն է նաեւ Արուճի Թ. 12 արձանագրութեան մէջ։ Սովորական ձեւն ունի Կեչառոյքի Թ. 18 եւ 21, Խըծկոնից Թ. 20 արձանագրութեանց մէջ են.։

Ղ — Մեր տառերուն մէջ ամենէն բարդ ձեւովն է եւ շատ ալ քիչ կը պատահի։ Առա-

ջին անգամ կը գտնենք Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ՝ 867 թուէն (Աղղ. թ. 12), երկու անգամ։ Առաջինը կը պահէ միայն տառին գլուխը՝ արգի ձեւով, միայն բոլորովին դէպի աջ թեքուած (ց). իսկ երկրորդը բաւական անշնորհք ձեւով, երկու կորութիւնները իրարմէ հեռու մնացած եւ քովէն պոչով մը՝ որ շատ պարզ չի տեսնուիր։ Աւելի պարզ է Խծկոնից արձանագրութեան մէջ (Աղղ. թ. 20), մէկ անգամ գրեթէ սա Ջ ձեւով. միայն ամբողջը դէպի աջ պառկած։ Նոյնը, բայց պոչը փոխանակ վար ծռելու, սիրուն ոլորքով մը վեր բարձրացած, սա ձեւով Ղ։ Այսպէս կը գտնենք Կեչառոյքի արձանագրութեան մէջ (Աղղ. թ. 21)՝ երեք անգամ։ Նոյն արձանագրութեան մէջ երկու անգամ ալ ունինք բոլորովին ուղիղ պոչով՝ որ դէպի աջ եւ դէպի ձախ երկարած է, ճիշտ ինչպէս Ջ (ղ) տառին պոչը։ Վերջապէս Էջմիածնի արծաթէ պահարանի արձանագրութեան մէջ (1300) թուէն, (Աղղ. թ. 28) սա զարդարուն ձեւով՝ Ղ։

Վ — Իր հնագոյն շրջանին մէջ այս տառը ունի Ս ձեւը, այսպէս է Զիթեննեաց լերան արձանագրութեան մէջ երկու անգամ (տող 1 եւ 5), Մրենի 637 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 6), տող 1, եւն.։ Այս ձեւով գրուած Վ անպատեհութիւն չունէր շփոթուելու Ս տառին հետ, որովհետեւ նոյն ժամանակ Ս տառը իր երկու սիւներուն միջեւ մահիկ մըն ալ ունէր, միանգամայն պոչը դէպի վեր դարձած էր։

Աւելի յետոյ սկսան Վ տառին առաջին սիւնը կարճցնել եւ քիչ մը վերէն կպցնել երկրորդին, որով յառաջացաւ մեր արդի Վ ձեւը։ Այսօր սկզբնաւորութիւնը կը տեսնենք արդէն Չիթեննեաց լերան արձանագրութեան 4րդ տողին մէջ, ուր թէեւ դեռ սիւները հաւասար են, բայց պոչը արդէն քիչ մը վերէն առնուած է։ Վ գրին այս ձեւափոխութիւնը անշուշտ կապ ունի Ա գրին ձեւափոխութեան հետ. քանի ասոր մահիկը կրճատուեցաւ եւ պոչը վար կախուեցաւ, բնականաբար այնքան ալ երկու գրերու նմանութիւնը աւելցաւ, ուստի շփոթութենէ խուսափելու համար՝ Վ գրին ձեւն ալ փոխուեցաւ։ Արդի աստիճանին հասած կը գտնենք Հռիփսիմէի արձանագրութեան 4րդ տողին մէջ եւ Թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 13, տող 1)։

Տ — Արդի ձեւով այս տառը ոլորուն բան մ'է. հնագոյն ժամանակները ունէր Ր ձեւը. ասիկա շատ նման է մեր արդի Մ տառին, բայց հնապէս շփոթութեան երկիւղ չկար, որովհետեւ Տին տառին առաջին սիւնը երկար էր, իսկ վերջինինը կարճ, միեւնոյն ժամանակ Տնի թեւը հորիզոնական էր, իսկ վերջինինը վայրահակ։ Այսպէս կը գտնենք Տ տառը Չիթեննեաց լերան արձանագրութեան մէջ (տող 7), Տեկորի արձանագրութեան մէջ (տող 1, 2), Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ (տող 1, 4) եւ այլն։

Խնդիր է թէ երկու տեսակ Տերէն որն

է իսկապէս աւելի հին. ուղղագի՞ծը թէ ոլորունը։ Եթէ ուղղագիծն է, հապա ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ աւելի ուշ կը գտնենք ոլորուն Տ, բայց աւելի ուշ ալ բոլորգիր տ, որ ուղղագիծին շարունակութիւնն է։ Իսկ եթէ ոլորունն է հնագոյնը, ինչո՞ւ հնագոյն արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք ուղղագիծ ձեւը։ Նկատի ունենանք նաեւ տառիս ծագումը, որ, ինչպէս վերը տեսանք, սասանեան ʒ ձեւէն ըլլալով, աւելի ուղղագիծին յարմար է քան ոլորունին։

Ըստ իս տառիս հնագոյն եւ նախնական ձեւն էր ո՛չ ոլորուն եւ ոչ ուղղագիծ, այլ ըն-այսինքն վերի մասը դէպի ձախ եւ վարի մասը դէպի աջ հակուած գիրք մը ունէր։ Այսպիսի թեք ձեւով կը գտնենք Թալինի 630 թուի արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 5, տող 1 եւ 4), Արտաւազդ Կամսարականի տապանի վրայ (Հող., Թ. 10) եւ շատ մը հին ձեռագիրներու մէջ. ինչպէս՝ Էջմիածնի Ն. 311 ձեռագրին մէջ (1066 թուէն, նմանահանութիւնը տես Հող., Թ. 54), Հ. Տաշեանի Ցուցակին մէջ, էջ 1048, տախտակ Ա. Թ. 1, ուր երկու գլխատառ Տ կայ, երկուքն ալ թեք, եւն.։ Թեքութիւնը անորոշ ձեւ մը ըլլալով՝ աւելի յետոյ ստացած է երկու որոշ ուղղութիւն. կա՛մ ոլորուն, որով յառաջացաւ Տ ձեւը, եւ կամ բոլորովին ուղիղ, որով յառաջացաւ Տ ձեւը։

Ց — Այս տառը **Յ** գրին շատ նման է. հնագոյն վիճակին մէջ գրեթէ սա 3 ձեւն ունէր. որով երկուքին տարբերութիւնն այն էր.

որ յ տառին գլուխը մեծ էր, իսկ ջ-ինը փոքր ու կարճ. միանգամայն մէջտեղի գիծը յ-ի մէջ ծայրը կէտ մը ունէր կամ առ առաւելն ուղիղ կեցած էր, իսկ ջ-ի մէջ նոյն գիծը դէպի վեր կը կորանար։ Այսպէս է Զիթեննեաց լեռան արձանագրութեան մէջ։ Ցեկորի արձանագրութեան երկրորդ տողին Հայոց բառին մէջ երկու տառերն ալ կան, բայց հոս ջ-ին գլուխը այնքան փոքրացած է, որ մանր եւ բոլորովին փակ կլորակ մը կը ձեւացնէ, իսկ յ-ին գլուխը մեծ եւ բոլորովին լայն բացուած է։ Կայ նաեւ ջ տառի աւելի պարզ ձեւ մը, որուն մէջ տառին գլուխը պարզ կլորակ մ'է՝ առանձին ու անջատ կեցած, իսկ անոր տակն ալ երկրորդ կլորակն է՝ իր վեր դարձած թեւով, իբր ջ։ Այս ձեւն ունի Հռիփսիմէի արձանագրութիւնը 4 անգամ, նոյնպէս Արուճի արձանագրութիւնը (Թ. 9. վերջին տող)։ Համմ. նաեւ Թալինի արձանագրութիւնը 783 թուէն (Թ. 11, վերջին տող), ուր դարձած է ջ։ Շատ ուշ՝ Կիլիկեանց ժամանակ կը գտնենք տառիս տարօրինակ մէկ ձեւը, որ է ջ. այսպէս ունինք Հեթում Ա. Թագաւորի դրամի արձանագրութեան մէջ (տե՛ս Սիսուան, էջ 232)։ Այլուր այսպիսի ձեւ գոյութիւն չունի։

Ի — Հնագոյն վիճակին մէջ այս տառը ⊢ ձեւն ունի. այսինքն ուղղահայեաց սիւնի մը մէջտեղէն դէպի աջ երկարած հորիզոնական գծիկ մը. այսպէս է օրինակ՝ Զիթեննեաց, Ցեկորի, Անիի Միջնաբերդի (Շող., Թ. 4), Թալինի (Շող., Թ. 5), Մրենի (Թ. 6) արձանագրու-

թեան մէջ են.։ Տառիս այս ձեւը աւելի լաւ էր քան արդի ձեւը, որովհետեւ բնաւ չէր կըրնար շփոթուիլ Ւ տառին հետ, որուն թեւը վար կախուած էր։ Իսկ Ւ տառին վար կախուած թեւը, ինչպէս կը գտնենք արդի գեղագրութեան մէջ, յառաջացած է աւելի յետոյ՝ վայրահակութեան օրէնքով։ Տառիս նախնական ձեւը շատ համապատասխան է իր ծագման։ Արդարեւ վերը տեսանք որ Ւ կը յառաջանայ յն. V ձեւէն, որ Y գրին հնագոյն ձեւն է. յունարէնի մէջ թեւը վար կախուած չէ, ուստի եւ աւելի համաձայն է հայերէնի ուղղագիծ թեւին։

Ք — Հնագոյնը արդի ձեւէն այն տարբերութիւնն ունի որ միջին գիծը ուղիղ է. այսպէս Ք։ Այս ձեւով կը գտնենք առաջին անգամ Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ (1 անգամ), յետոյ Մաստարայի երկու արձանագրութեանց մէջ (թ. 7 եւ 8)՝ քանիցս անգամ։ Միջագծին երկու կողմ թեքումները շատ աւելի յետոյ յառաջացած են վայրահակութեան օրէնքով. այսպէս Ք։

Տառիս համար արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք քանի մը բացառիկ ձեւեր ալ, որոնք սակայն ընդհանուր գործածութիւն ստացած չեն. այսպէս՝

1. Ք այսինքն դէպի աջ դարձած Փ ձեւը, որ կը գտնենք մէկ անգամ գործածուած Կեչառոյքի 1051 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 21, տող 6, ԵԲԷ -+).

2. Ք ձեւով, այսինքն տաւին գլխի կլորակը ետ քաշած եւ դարձուցած Ն գրին կտուցին պէս. այսպէս կը գտնենք մէկ անգամ Էջմիածնի ֆոքրի արձանագրութեան մէջ (1232 թուականէն. Նմանահանութիւնը տես Հող. թ. 27)։

3. Գ այսինքն գլուխը փոխանակ դէպի աջ դարձնելու՝ դէպի ձախ դարձած։ Այս ձեւով կը գտնենք մէկ անգամ նոյն տեղը։

4. ֆ այսինքն առանց գլխի եւ վայրահակ թեւերով. մէկ անգամ կը գտնենք դարձեալ նոյն տեղը։

Այս չորս ձեւերն ալ, ինչպէս ըսինք, բացառիկ բաներ են եւ փորագրողի սխալման կամ տգիտութեան արդիւնք. առաջինը պարզապէս սխալմունք մ'է, որովհետեւ նոյն արձանագրութեան մէջ կան մի քանի ուրիշ Ք-եր, միշտ կանոնաւոր ձեւով են, միայն նոյն մէկն է՝ որ ունի աջ դարձած Փ-ի կերպարանքը։ Գալով միւս երեքին, ասոնք իրօք տգիտութեան արդիւնք են. փորագրիչը ամբողջ արձանագրութեան մէջ երեք անգամ պէտք ունեցած է Ք փորագրելու եւ երեքն ալ տարբեր տարբեր ձեւերով փորագրած է։

Գլխագիր երկաթագրի բնորոշ յատկանիշն է, ինչպէս ըսինք, կորաձեւ կամարը. ասիկա գծագրական տեսակէտով ձեռքի առանձին ճարտարութիւն կը պահանջէր, հետեւաբար աւելի դժուար էր, թէ՛ դիւրութեան եւ թէ

աւելի արագ գրելու համար՝ մարդիկ ինքնաբերաբար շատ անգամ կորութիւնները աւելի անփոյթ կը գծէին, որով գրեթէ ուղիղ գիծ մը կը ձեւանար։ Այսով քիչ քիչ յառաջացաւ հայերէն գրերու երկրորդ տեսակը, որ կը կոչուի Միջին-Մեսրոպեան երկաթագիր։

Միջին-Մեսրոպեան երկաթագիր այբուբենը հետեւեալն է.

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ
Կ Հ Ձ Ղ Ճ Մ Յ Ն Շ Ո Չ Պ Ջ
Ռ Ս Վ Տ Ր Ց Ւ Փ Ք Օ Ֆ

Այս տեսակ գրութեան ամենահին յիշատակարանը կը կարծեմ Ջիւանշիրի Մեծշէն գիւղի Մագաղաթեայ Աւետարանը, որ գրուած է 909 թուին։ Գարեգին Վրդ. այս գրութիւնը կը համարի "բոլորաձեւ երկաթագիր" (Հող., էջ 188). բայց ուշադիր աչք մը պիտի տեսնէ որ գրութիւնը շատ խառն է։ Արդարեւ կան բազմաթիւ գլխագիր երկաթագիր տառեր, բայց կան նաեւ միջին-Մեսրոպեան տառեր։ Այսպէս՝ յայտնապէս Միջին-Մեսրոպեան են՝ առաջին տողին 13 տառերուն մէջ՝ Տ (երկիցս), Ո (երկիցս), Ի, Թ, Ի, երկրորդ տողին 14 տառերուն մէջ՝ Թ (երկիցս), Ր (երկիցս), Ո, Վ (մի մի անգամ)։ կան տառեր՝ որ մերթ բուն երկաթագիր են, մերթ միջին-Մեսրոպեան. այսպէս Ր տառը երկրորդ տողին մէջ միջին-Մեսրոպեան

է. մինչդեռ չորրորդ տողին մէջ յայտնապէս բուն երկաթագիր են։ Կան տառեր ալ՝ որ այնպիսի վիճակ մը ունին, որ կարելի չէ ըսել թէ որ տեսակին կը պատկանին. այսպէս՝ առաջին տողին մէջ Ն տառը տակէն կամարով է, բայց թեւը աւելի միջին-մեսրոպեան է։ Ը-երը առհասարակ միջին-մեսրոպեան են. եւն։

Այս ձեռագրէն յետոյ կու գան աւելի նորերը. այսպէս՝ Էջմիածնի թ. 2684 ձեռագիրը, 973 թուականէն (Շող., թ. 37), որ լիովին միջին-մեսրոպեան է, Ախալցխայի Ծղրութ գիւղի Աւետարանը՝ 974 թուականէն (Շող., թ. 38), որուն յիշատակարանն է միայն միջին-մեսրոպեան երկաթագիր, մինչդեռ ամբողջ գիրքը բուն մեսրոպեան գլխագրով է (տե՛ս Շող., թ. 39), Աղեքսանդրապոլի «Ամենափրկիչ» կոչուած Աւետարանը[1] 988 թիւէն (Շող., թ. 40), որ թէեւ բուն երկաթագիր է, բայց տեղ տեղ ունի միջին-մեսրոպեան տառեր (ինչպէս՝ 11րդ տող, Ռ, ս, ա տառերը), Էջմիածնի փղոսկրէ Աւետարանը՝ 989 թուականէն, որ թէեւ բուն երկաթագիր է (Շող., թ. 41),

---

1 Այս Աւետարանին յիշատակարանը միայն ծանօթ է. Խաչիկ Վրդ. Դադեան կորզեր հաներ է նոյն յիշատակարանը եւ նմանահանութիւն ալ հրատարակուած է Շողակաթի մէջ, թիւ 35։ Խաչիկ վարդապետի ցաւալի սովորութիւնն էր կտրել հանել մագաղաթեայ յիշատակարանները այն ձեռագիրներուն մէջէն, որոնք ամբողջապէս իւրացնել չէր կրնար։ Այսպէսով թէ ձեռագիրները կը զրկուէին իրենց արժանիքէն եւ թէ հանուած յիշատակարանները։

բայց Եւսեբիոսի եւ Կարպիանոսի թղթերը միջին երկաթագրով են (Հող., թ. 42), Էջմիածնի № 323 Աւետարանը՝ 1044 թուականէն, որուն մէջ բնագիրը բուն երկաթագիր է, իսկ յիշատակարանը միջին-մեսրոպեան երկաթագիր (Հող., թ. 49), Էջմիածնի № 988 Ճառընտիրը՝ 1045 թուէն, որ թէեւ բուն երկաթագիր է, բայց յիշատակարանը միջին-երկաթագիր (Հող., թ. 50), Էջմիածնի № 3784 Աւետարանը՝ 1057 թուէն, որ թէեւ ամբողջապէս միջին-երկաթագիր է, բայց ունի նաեւ քանի մը հատ բուն երկաթագիր տառեր (տես Հող., թ. 53, սիւնակ առաջին, տող 7րդ, է եւ Ն տառերը)։ Կը թողունք յիշել աւելի նոր ձեռագիրները։

Ժ դարու կէսէն յետոյ կը սկսի խառնակ վիճակ մը. գրութեան զանազան տեսակներ իրարու դիմաց կ'ելլեն. մէկ կողմէն բուն երկաթագիրն ու միջին-մեսրոպեան երկաթագիրը իրարու մրցակից կը կանգնին, միւս կողմէն թղթի խնայողութեան կամ դիւրատար գրքեր ունենալու պահանջը կը ստիպէ հետզհետէ փոքրացնել խոշոր տառերը, վերջապէս երրորդ կողմէն արագագրութեան կամ գրերու զարգացման բնական պահանջը կը մղէ գրիչները՝ ձեւափոխելու տառերը եւ աւելի դիւրագիծ ու մաշուած ձեւեր հնարելու։ Ահա այս երեք կարգի ձգտումներու խառնուրդէն յառաջ կու գան տեսակ տեսակ այբուբեններ, որոնք կրնանք դասաւորել հետեւեալ ձեւով.

ա) **Փոքր-երկաթագիր կամ փոքր-միջին-երկաթագիր.** — ասիկա միջին-մեսրոպեան գրերու աւելի փոքրացածն է, որուն հնագոյն օրինակն աւանդուած է մեզ 989 թուին գրուած փղոսկրեայ Աւետարանին մէջ։ Ասիկա բուն երկաթագրով է, բայց տողերու վերջաւորութեանց մէջ գրիչը խուսափելով տողադարձէ՝ շատ անգամ տառերը աւելի մանրագիր դրեր է բուն երկաթագիր տառերուն քովը կամ վրան (Նմանահանութիւնը տե՛ս Հող., Թ. 41)։ Նոյն ձեռագրին վերջը կայ Աւետարանացոյց մը, որ ամբողջապէս փոքր-երկաթագրով է եւ որուն նմանահանութիւնը տե՛ս Հող., Թ. 44։

բ) **Անցման գիր**, որ, ինչպէս անունը կը ցուցնէ, միջին աստիճանն է փոքր երկաթագրի եւ բոլորգրի, եւ ըստ այսմ կը ներկայացնէ զանազան ձեւեր. ասոր մէջ երբեմն փոքր-երկաթագիրն է որ տիրապետող կը հանդիսանայ, երբեմն բոլորգիրը. սակայն քանի ուշ, այնքան ի նպաստ երկրորդին։ Անցման գրի մէջ է որ առաջին անգամ երեւան կու գայ եռանկիւն ա ձեւը։ Ահա անցման գրերով այբուբենի երկու օրինակ.

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ
Կ Հ Ձ Ղ Ճ Մ Յ Ն Ո Չ Պ Ջ Ռ Ս Վ
Տ Ր Ց Փ Ք

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ հ ձ ղ
ճ մ յ ն շ ո չ պ ջ ռ ս վ տ ր ց ւ փ ք

Այս գրի հնագոյն օրինակն ունինք 971 թուին գրուած ժողովածուի մը մէջ (Չեռ. Էջմիածնի, № 2679, նմանահանութիւնը տես Շող., թ. 36)։ Անկէ յետոյ կու գան Դիզակ գաւառի Ցոր գիւղի ճաշոցի մէկ կտորը՝ 1040 թուականէն (Շող., թ. 48), Էջմիածնի. № 1214, Մեկնութիւն Եսայեայ ձեռագիրը՝ 1118 թուականէն (Շող., թ. 60), Էջմիածնի № 1890, Եղիշէի ձեռագիրը՝ 1174 թուականէն (Շող., թ. 62) եւն։

գ) Բոլորգիր, որ անցման այն խառնակ շրջանի վերջին հանգրուանն ու եզրակացութիւնն է. ասոր հնագոյն օրինակն ունինք 999 թուէն՝ Կոգովիտ գրուած Պօղոսի Թղթոց Մեկնութեան յիշատակարանին մէջ (նմանահանութիւնը տես Արարատ, էջ 498 եւ Տաշեան, Ակնարկ, էջ 68)։ Անկէ յետոյ կու գան Էջմիածնի № 229, Աւետարանը՝ 1033 թուէն, որ երկրորդ հնագոյն բոլորգիր ձեռագիրն է (ըստ Տաշեան, Ակնարկ, էջ 83), Էջմիածնի № 1330, Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց՝ 1076 թուականէն, Էջմիածնի № 238, Աւետարան՝ 1111 թուէն, Ս. Ներսէսի Լամբրոնացւոյ յիշատակարանը՝ 1175 թուէն (նմանահանութիւնը տես Միսուան, էջ 87) եւն։ Այնուհետեւ արագութեամբ կը զարգանայ այս գիրը եւ կը ստանայ վայելուչ ու կանոնաւոր ձեւ, որ եւ այսօր ալ մեր տպագրութեան սովորական գիրն է։ Ունի զանազան աստիճաններ, ամէնէն խոշորէն սկսեալ մինչեւ չափազանց մանրը, որոնք սակայն

տառաձեւերու կողմէ բնաւ տարբերութիւն չեն ներկայացներ, եւ հետեւաբար աւելորդ կը գտնենք անոնցմէ օրինակներ դնել հոս։

Ինչպէս որ փոքր-երկաթագիրը միջինին բնական հետեւութիւնն է, նոյնպէս եւ բոլորգիրը փոքր-երկաթագրի բնական հետեւութիւնն է։ Երբ գրերը գրուին բաւական փոքր եւ սիւներու կապակցութիւնները դառնան ուղիղ գծեր, բնականաբար կը ստացուի բոլորգիրը։ Օրինակ՝ Ո—Ո—ո—օ կամ Պ—Պ—պ—պ եւն։ Այն տառերը՝ որոնք իրենց զարգացման ընթացքին մէջ տարբեր ձեւեր առած են, պիտի ուսումնասիրենք աւելի յետոյ։ Բայց բոլորգիրն ալ երբ արագ գրուի, հայերէն գրութեան ձախէն աջ ուղղութեան պատճառաւ տառերն ալ կը սկսին իրենց ուղղահայեաց դիրքը կորսնցնել եւ աւելի աջ հակուիլ։ Միեւնոյն ժամանակ, տառերու փոքրութեան պատճառաւ, դժուար է այլ եւս տառասիւներու կապերը ճշդիւ հորիզոնական դիրքով գծել եւ ուղիղ անկիւններով սիւներուն կցել։ Վերջապէս արագ գրելու եւ ժամանակի խնայողութեան պահանջը կը ստիպէ տառասիւներն անջատ անջատ եւ անոնց կապերն ալ առանձին չգծել, այլ աշխատիլ ամբողջ տառը միասին մէկ շարժումով հանել։ Այս պայմաններու միացումէն յառաջ կու գան նօտրագիրն ու շղագիրը[1], որոնք ըստ իս ուրիշ

---

1 Բուն բառն է չղագիր, այսինքն չիւղով, բարակ ծայրով գրուած. աւելի յետոյ՝ սխալ ստուգաբանութեամբ

բան չեն, եթէ ոչ միեւնոյն բոլորգրին Նոր Երանգները[1], գրչածայրին հաստութենէն կամ բարակութենէն յառաջացած եւ մասամբ ալ, ինչպէս կը կարծեմ, գրիչը դէպի աջ դարձուցած թէ ուղիղ կերպով թուղթին վրայ հաստատած ըլլալէն։

Ահաւասիկ այս այբուբեններու շարքը

բոլորգիր՝

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ հ ձ ղ

նոտրագիր՝

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ հ ձ ղ ճ մ յ

շղագիր՝

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ հ ձ ղ

Շղագրի հնագոյն օրինակն ունինք 1099 թուէն։ Այս թուին գրուած միջին-մեսրոպեան երկաթագիր Աւետարանի մը (Ձեռ. Էջմիածնի, № 288) յիշատակարանը գրուած է տեսակ մը բոլորգրով՝ որ շղագրին կը մօտենայ[2]։ Աւելի

դարձուցեր են [illegible]. իսկ թէ գրերուն [illegible] դիրքին պատճառաւ այսպէս կոչուած ըլլայ։

1 Հ. Տաշեան (Ակնարկ, էջ 75) նոյնպէս կ՚ընդունի. Հակառակ ընդհանուր կարծիքին, որ շղագիրը նոտրէն չէ, այլ բոլորգրէն։ Նոյն իսկ էջ 193 կը յիշէ Օշինի 1314 թուի պարգեւագիրը՝ որ շղագիր ըլլալով հանդերձ կը ցուցնէ «որ բոլորգրէն ծագած է արագ ու դիւրաձեւ գրելու. միջ ընթե-լէն զարգացած»։

2 Այս մասին տես Շողակաթ, էջ 194. գծագրա-բար Գարեգին վրդ. Նմանահանութիւն մը չէ դրած այս կարեւոր յիշատակարանէն։

յետոյ՝ 1159 թուէն, ունինք շղագրի պատառիկ մը (Ձեռ. Էջմիածնի, № 2684, Նմանահանութիւնը տե՛ս Շող., թ. 63), 1193 թուականէն «իսկական շեղագիր» գրութիւն մը՝ ըստ յիշատակութեան Գարեգին վարդապետի (Շող., էջ 195), 1201 թուականէն մանր յիշատակարան մը բոլորգրով խառն շղագիր (Ձեռ. Էջմիածնի, № 3793, Նմանահանութիւնը տե՛ս Շող., թ. 70), 1211 թուականէն «անվարժ շեղագրով» յիշատակութիւն մը (Ձեռ. Էջմիածնի, № 2877, Նմանահանութիւնը տե՛ս Շող., թ. 71), 1241 թուականէն Սմբատ Գունդստաբլի մէկ յիշատակարանը (Նմանահանութիւնը տե՛ս Սիսուան, էջ 71—72), 1244 թուէն նոյն անձին մէկ ուրիշ յիշատակարանը (Նմանահանութիւնը տե՛ս Շող., թ. 80) եւն։

Ասոնցմէ աւելի հին կ՚երեւայ Էջմիածնի № 2877 Աւետարանի մէկ յիշատակարանը՝ նոր շղագրի պէս, Ժ—ԺԱ դարէն, ըստ Գարեգին վարդապետի (Շող., էջ 191), որուն նմանահանութիւնն ունի Շող., թ. 46։ Այս թուականը ստոյգ ալ կ՚երեւայ, բայց մենք վերապահութեամբ կը յիշենք, ըստ որում չենք ուզեր հիմնուիլ այն ձեռագիրներու վրայ՝ որոնց թուականը կամ տարեթիւը վճռապէս ստոյգ չէ։ Բայց կրնանք տեսնել որ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ, որ ընդհանրապէս բոլորգիր է, շատ անգամ տառերը շղագրի երեւոյթ ունին։ Նոյնպէս 1034 թուին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանը՝ որ ընդհանրապէս բոլորգիր է,

շատ տեղ ալ շղագրի կերպարանք ունի (նմանահանութիւնը տե՛ս Ակնարկ, էջ 189)։ Յիշենք դարձեալ Սարգիս Սանահնեցւոյն բոլորգիր յիշատակարանը 1041 թուէն (նմանահանութիւնը տե՛ս Չիրակ, էջ 50 եւ Ակնարկ, էջ 72), որուն մէջ խառն կը գտնենք նաեւ զուտ շղագիր տառեր։ Վերջապէս 1057 թուականէն պարզ լուսանցագրութիւն մը “շեղագիր„ տառերով՝ ըստ Գարեգին վարդապետի, Էջմիածնի № 3784 Աւետարանին մէջ (տե՛ս Շողակաթ, էջ 193, բայց առանց նմանահանութեան)։

Նօտրագիրը՝ իբրեւ նուազ կարեւոր, աւելի քիչ ուսումնասիրուած ըլլալով, չենք կրնար անոր մասին աւելի հաստատ խօսիլ։ Առհասարակ կը դրուի ԺԳ—ԺԴ դարերուն ծագած։ Ամենահին յիշատակարանը կը կարծեմ 1291 թուին գրուած կաթուղիկեայց Մեկնութեան յիշատակարան մը (նմանահանութիւնը տե՛ս Միսական, էջ 131), որ թէեւ բոլորգիր է, բայց ունի բազմաթիւ նօտր ձեւեր։ Այսպէս է նաեւ 1298 թուին գրուած Պիտոյից գրքի յիշատակարանը (նմանահանութիւնը տե՛ս Միսական, էջ 133), որ թէեւ բոլորգիր է, բայց ունի բազմաթիւ նօտր ձեւեր։ Ասկէ յետոյ կու գան Էջմիածնի № 902, Ճառընտիրը՝ 1313 թուէն, Էջմիածնի № 3793 ձեռագրի յիշատակարանը՝ 1346 թուէն (Շող., թ. 134), Էջմիածնի № 1086, Մեկնութիւն Հինգ գրոցն Մովսէսի՝ 1420 թուականէն, Ագուլեաց պատմ. Ս. Թէոդորոսի՝ 1436 թուականէն (նմանահանութիւնը

տես Սիսական. էջ 326) եւ վերջապէս աւելի նորերէն Զէյթուն գրուած Գիրք Ձեռնադրութեան՝ 1596 թուէն (Նմանահանութիւնը տես Սիսուան. էջ 185), որ բոլորովին նոր է, բայց ունի ինչ ինչ տառեր՝ որոնք դեռ բոլորգրի նմանութիւն ունին, ինչպէս բ գ. մ հ փոխանակ ըլլալու բ գ մ հ։

Շղագրի վերջին ձեւափոխութիւններն են արդի ձեռագիրն ու արամեան գրերը։ Առաջինը ծանօթ է ամէնուս իր առօրեայ գործածութեամբ եւ տեղէ տեղ եւ շատ անգամ անձէ անձ առանձին նրբութիւններ կ'ընծայէ, համաձայն գեղարուեստական ճաշակի, վայելչագրութեան դրութեան եւ գրչի արագութեան։ Իսկ արամեան կը կոչուի այն տեսակ մը տպագրական շղագիրը՝ որ 1860ական թուերուն յօրիներ է նշանաւոր տպարանապետ Ճանիկ Արամեան՝ եւրոպական տառերու հետեւողութեամբ եւ տեղ տեղ ալ անոնց ձեւերն օրինակելով։

Ահա այս այբուբենէն օրինակ.

ա բ գ դ — ց ր ց ւ փ ք օ ֆ

Այս բոլորէն զատ են զարդագրերու զանազան տեսակները, որոնք հնագրութենէ աւելի գեղարուեստի պատմութեան կը պատկանին։ Ասոնք իրենց ներկայացուցած պատկերի համեմատ՝ կը կրեն զանազան անուններ. ինչպէս՝ Բոշնաքէր կամ Յաքաքէր, Քաղանաքէր կամ Ջինջանաքէր, Յին-քէր, Մուրթ-քէր, Թաղի-քէր, Քասա-քէր։ Հնագոյն արձանագրութիւններն ու ձեռագիր-

ները զուրկ են այս կարգի գրերէ։ Աւելի ուշ կը ծաղկի այգ արուեստը։ Մինչեւ հիմայ հրատարակուած նմոյշներէն յիշենք քանի մը հնագոյնները. 1. Երուսաղէմի № 2555 Աւետարանի առաջին էջի կէտերով պճնուած զարդագրերը, Ը—Թ դարէն? Նմանահանութիւնը Հողակաթ, թ. 33։ — 2. Գրիգոր Տուտէորդւոյն ձեռագրին զարդագրերը, 1154 թուէն. Նմանահանութիւնը տե՛ս Այրարատ, էջ 167։ — 3. Էջմիածնի № 2589, Աւետարանի ծաղկագրերը, 1200 թուէն. Նմանահանուած Հող., թ. 69։ — 4. Իգնատիոս գրչի գեղեցիկ նկարազարդ Աւետարանի զարդագրերը, 1214 թուէն. Նմանահանութիւնը տե՛ս Այրարատ, էջ 356։ — 5. Պայաս գրուած Մաշտոցի մեծ ձագագրերը, 1216 թուէն. Նմանահանութիւնը տե՛ս Սիսուան, էջ 415։ — 6. Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն ճակատի ծաղկագիր արձանագրութիւնը, ԺԳ. դարէն. Նմանահանութիւնը տե՛ս Հողակաթ, թ. 24։ — 7. Երուսաղէմի № 2563/2568 Աւետարանի գեղեցիկ թռչնագրերը, 1272 թուականէն, Նմանահանութիւնը Հող., թ. 91։ — 8. Էջմիածնի № 979, Թագաւորական ճաշոցի ձկնագրերը, 1288 թուէն. Նմանութիւնը Հող., թ. 102։ — 9. Ամաղուի Բուրթելաշէն եկեղեցւոյ գեղեցիկ նրբահիւս ծաղկագիր արձանագրութիւնը, ԺԴ. դարէն Նմանահանութիւնը տե՛ս Հող., թ. 24։

Նոր եւ նորագոյն ժամանակներս կազմուեցան բազմատեսակ զարդագրեր, որոնց թիւը

անվերջ է. եւ նորանոր տիպի գրեր՝ եւրոպական արուեստի հետեւողութեամբ, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի են [illegible] [illegible], [illegible] ու [illegible] գրերը։ Առաջինը զուտ գոթական արուեստն է հայերէնի յարմարցուած եւ կը կայանայ ուղիղ եւ կոր գծերը բեկեալ գծերով դուրս բերելու մէջ ինչպէս՝

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ

Երկրորդը կը կայանայ տառերուն ուղղահայեաց եւ հորիզոնական հաստագիր սիւները գրեթէ կիսակլորակ ձեւերու վերածելու մէջ, որոնք աչքին համար նորօրինակ հրապոյր մը կ'ընծայեն, ինչ.

Ж Ɑ Θ Є F Ⅎ I ʀ L Ռ Ց Ա Ս ՄԱ Ճ L [illegible] I

Վերջապէս երրորդը արուեստի նոր ըմբռնողութիւն մ'է՝ այլանդակութեան վերածուած, որ եւ հազիւ սկսած՝ դադրեցաւ։

Ամբողջութեան համար պէտք է յիշել [illegible], որ տեսակ մը սղագրութիւն է եւ կը կայանայ իրար յաջորդող երկու տառերու նման գծերը իրարու միացնելով՝ մէկի վերածելու մէջ։ Օրինակ Ա եւ Բ տառերը միացնելու համար կրնանք Աի աջակողմեան սիւնին վրայ աւելցնել երկու թեւ եւս, մէկը սիւնին վերի ծայրը, մէկն ալ մէջտեղը. եւ այսպէս կազմուած եռաթեւ Աը կ'ըլլայ Ա—Բ գրերու փակագիրը։ Փակագիրը գործածուած է յատկապէս արձանագրութեանց մէջ՝ տեղի եւ աշխատանքի խնայողու-

թեան համար. Հնագոյն օրինակը կը գտնենք Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ՝ 618 թուականէն, ուր ունինք փակագիր ՄԻ, ԱԻ, ՄՒ վանկերը։ Աւելի նոր ժամանակները փակագրութիւնը այնքան մեծ ծաւալ կը ստանայ, որ շատ անգամ ընթերցանութիւնը կը խանգարէ։ Ձեռագիրներու մէջ սովորաբար շատ քիչ կը պատահի. ամենասովորական ձեւն է փակագիր «և», որ մինչեւ հիմա ալ կայ եւ կը շարունակէ իր գոյութիւնը նոյն իսկ տպագրական արուեստի մէջ։ Վիեննայի Մխիթարեաններն եղան որ փակագրութեան այս վերջին մնացորդն ալ ջնջելով՝ սկսան գործածել անջատ ե— գրչութիւնը, որ դժբախտաբար ամենուրեք ընդունելութիւն գտած չէ դեռ։

Կը մնայ մեզ որոշել գրի իւրաքանչիւր տեսակի ծագման ժամանակը։ Ասոր համար վերը դրինք մեր ունեցած աղբիւրներու հնագոյն թուականները. այսպէս՝ գլխագիր երկաթագիրը Զ. դարէն սկսեալ, միջին-մեսրոբեան երկաթագիրը՝ 909 թուականէն, փոքր-երկաթագիրը՝ 989 թուականէն, անցման գիրը՝ 971 թուականէն, բոլորգիրը 999 թուականէն, շղագիրը գրեթէ նոյն թուականէն, նոտրագիրը 1291 թուականէն։ Սակայն փոքր ինչ դատողութիւն բաւական է ցուցնելու թէ այս թուականները սխալ են։ Ամենէն առաջ մեզի հասած բոլոր ձեռագիրները դեռ քննուած, ուսումնասիրուած, մանաւանդ նմանահանութեամբ ծանօթացուած չեն։ Երկրորդ, ինչպէս Հ. Տաշեան (Ակնարկ,

էջ 55 եւն) մանրամասն կը պարզէ եւ մենք ալ յօգուածիս սկիզբը ակնարկեցինք, նոյն իսկ եթէ մեզ հասած բոլոր ձեռագիրները ծանօթացուած ու քննուած ալ լինէին, դարձեալ բաւական չէին խնդիրը վերջնականապէս որոշելու։ Արդարեւ անոնք ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ պաշտօնական գրութիւններ, տեւական գործածութեան նպատակով գրուած գրքեր, հետեւաբար եւ ըստ կարելւոյն խնամքով եւ լաւագոյնին ջանքով։ Անշուշտ հեղինակներու սեւագրութիւնը, առանձին հաշիւները եւն աւելի անփոյթ ու հասարակ ձեւով մը գրուած ըլլալով, ասոնք միայն կրնային գրերու զանազան տեսակներու ծագման հնագոյն թուականները որոշել։ Պարզ ակնարկ մը բաւական է ասիկա ապացուցանելու։ Վերը տեսանք զանազան ձեռագիրներ՝ որոնք գրուած են գլխագիր կամ միջին-մեսրոպեան երկաթագրով, իսկ անոնց մէջ պատահած լուսանցագրութիւնները կամ յիշատակարանները աւելի հասարակ գրով (փոքր-երկաթագիր, անցման գիր, բոլորգիր կամ շղագիր)։ Արդ՝ ահա այս կարգի հասարակ առօրեայ գրուածներն են, որ կը պակսին մեզի եւ անշուշտ պիտի պակսին ի սպառ։ Վերջապէս՝ նոյն իսկ իրերու բնական ընթացքը կը ցուցնէ որ այդ թուականները սխալ են։ Եթէ անցման գիրը փոքր-երկաթագրի եւ շղագիրը բոլորգրի աւելի մաշուած վիճակներն են, չեն կրնար անոնցմէ աւելի հին կամ նոյն իսկ ժամանակակից ըլլալ։ Մինչդեռ վերի թուականներու համեմատ անցման գիրը փոքր-երկա-

թագրէն 18 տարի աւելի հին է, իսկ շղագիրը բոլորգրին ժամանակակից։

Այս բոլորէն այն միայն կը հետեւի, որ յիշեալ թուականները իրականէն միշտ նոր են եւ պէտք է զանոնք գեռ աւելի ետ տանիլ, յատկապէս փոքր-երկաթագիրը 971 թուականէն առաջ եւ բոլորգիրը 999 թուականէն գեռ աւելի առաջ։

Խնդիր է թէ երկաթագրի երկու տեսակներէն որն է աւելի հինը։ Ընդհանրապէս ընդունուած է թէ բուն երկաթագիրը հնագոյնն է, որ եւ Ս. Մեսրոպի հնարած հայերէն գիրն է։ Այսպէս կը ցուցնեն նաեւ վերը յիշած մեր թուականները, ինչքան ալ որ անոնք ուշ մնացած թուականներ ըլլան։ Բայց Հ. Տաշեան իր Ակնարկին մէջ կասկած կը յայտնէ ասոր վրայ. «Աւելի ենթադրութիւն մըն է տակաւին, կ՚ըսէ էջ 63, այն կարծիքը՝ թէ Հայոց բուն հին տառերը կամ՝ ըսենք՝ Մեսրոպայ հնարածը միայն գլխագիր-երկաթագիրն ըլլայ»։ Հ. Տաշեան իբր օրինակ կը դնէ ասորիները, որոնք ունին երկու տեսակ գիր, էստրանգելա եւ յակոբիկ. առաջինը կը համապատասխանէ մեր միջին-մեսրոբեան երկաթագրին, երկրորդը մեր բոլորգրին։ Առաջ կը կարծուէր թէ այս երկու գրերը տարբեր ժամանակի ծնունդ էին եւ թէ վերջինը աւելի յետոյ հնարուած էր քան առաջինը։ Բայց հիմայ հաստատուած է որ երկու տեսակ գրերն ալ միաժամանակ հաւասարապէս գործածական էին Ե. դարուն, միայն առաջինը

պաշտօնական գրութեանց մէջ, երկրորդը առտնին յարաբերութեանց մէջ։ Հ. Ցաշեան կ'ենթադրէ որ Ս. Մեսրոպ ալ ասորիներու օրինակով կազմած ըլլայ երկու տեսակ գիր, նոյն իսկ տրամադիր է բուն Մեսրոպի հնարած գիրը միջին-մեսրոպեանը համարելու (Ակնարկ, էջ 90, 125) եւ կը սպասէ որ օր մը բախտի անիւը մեր ձեռքն հասցնէ Անցման բոլորգիր գրութիւն մը Ե—Զ դարերէն եւ Նոտրագրի նման գրութիւն մը՝ անկէ քիչ մը աւելի ուշ ժամանակով (էջ 92)։ Առաջինին իբրեւ ապացոյց կը դնէ Թալինի Ուխտատուր վանականի արձանագրութիւնը՝ 783 թուէն, միջին-մեսրոպեան երկաթագրով, ըստ նմանահանութեան քեսզների (Ակնարկ, էջ 60, 126), եւ բազմաթիւ կրկնագիրներ, որոնք գտնուած են արդէն հին ձեռագիրներու մէջ եւ հետեւաբար կ'ենթադրուին որ ըլլան շատ աւելի հին, նոյն իսկ Ե. դարէն։ Այս բոլորը միջին-մեսրոպեան երկաթագրով են։ Այսպէս Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի կրկնագիր Ագաթանգեղոսը՝ որ ըստ Հ. Ցաշեանի՝ Թ. դարէն շատ աւելի հին է (էջ 108), յատկապէս Շուխարդ գերմանացւոյն գտած հայերէն կրկնագիր թերթերը՝ վրացերէն ձեռագրի մը մէջ՝ որ Ը—Թ դարէն համարուելով, հայ կրկնագիրն ալ բնականաբար Ե. դարէն ենթադրելի է (էջ 62, 114)։ Երկրորդ ենթադրութեան իբրեւ ապացոյց կը բերէ Եգիպտոսի մէջ գտնուած պապիրոսի կտոր մը, որ կը պարունակէ յունարէնի վարժութիւններ՝ հայերէն

տառերով։ Այս պապիրոսին գրութեան թուականը յայտնի չէ, բայց ըստ սրում յունարէն է գրուած, հետեւաբար պէտք է ենթադրել որ Արաբներու արշաւանքէն առաջ ըլլայ, երբ յունարէնը տիրող լեզու էր Եգիպտոսի մէջ (էջ 97). ուստի գոնէ Է. դարու առաջին կէսէն։ Արդ այս պապիրոսը գրուած է անցման գրով եւ կը կրէ բոլորգրի, շղագրի եւ մինչեւ իսկ նոտրագրի հետքեր։

Ահա ասոնք են Հ. Տաշեանի ենթադրութիւնները եւ այս առթիւ մէջ բերած ապացոյցները։

Այն ժամանակ՝ երբ Հ. Տաշեան կը գրէր իր Ակնարկը, դժբախտաբար չկային դեռ հնագրական այնպիսի տուեալներ, որոնցմով կարելի ըլլար ասկէ տարբեր ենթադրութիւն մը ընել։ Հրատարակուած չէր նոյն իսկ Տեկորի արձանագրութիւնը (հիմայ արդէն փլած) եւ ուրիշ կարեւոր արձանագրութիւններ, որուն համար ցաւ կը յայտնէ Հ. Տաշեան (էջ 125)։ Բայց անկէ ասդին խնդիրը բաւական փոխուեցաւ՝ հրատարակութեամբ Շողակաթի, ուր Գարեգին վարդապետը ոչ միայն Տեկորի, այլ եւ տասնեակներով ուրիշ կարեւոր արձանագրութիւններ լուսանկարչական նմանահանութեամբ լոյս ընծայեց։ Հիմնուելով ասոնց եւ ուրիշ փաստերու վրայ, կրնանք հիմայ ըսել թէ երկու տեսակ երկաթագիրներէն հնագոյնը բուն մեսրոբեանն էր եւ թէ Ս. Մեսրոբի հնարած գրերը իրօք այս երկաթագրերն էին, որոնցմէ յետոյ

յառաջացաւ միջին-երկաթագիրը։ Ասոր համար ահաւասիկ մեր պատճառաբանութիւնները.

(ա) Բոլոր արձանագրութիւնները՝ սկսեալ հնագոյնէն, որ Ե. դարու վերջերէն կամ Զ. դարէն կը համարուի, մինչեւ Ժ. դար, առանց բացառութեան գլխագիր երկաթագիր են։ Այն նմանահանութիւնները՝ որոնք կատարուած էին եւրոպացիներու ձեռքով ու պարզ օրինակութեամբ եւ ոչ թէ լուսանկարով, եւ որոնք անվստահելի կը գտնէր Հ. Տաշեան (էջ 145), իրօք որ սխալ ելան. հմմտ. յատկապէս Թալինի Ուխտատուր վանականի 783 թուի արձանագրութեան նմանահանութիւնը, տպ. Այրարատ, էջ 139, հիմայ ալ Շող., Թ. 11։ Այս բոլոր կեղծ նմանահանութիւնները միջին-մեսրոպեան երկաթագիր էին, իսկ իրականին մէջ գլխագիր են։

(բ) Արձանագրութեան մէջ փորագրիչին համար անշուշտ շատ աւելի դիւրին էր ուղիղ գծեր քանդակել, քան թէ կլորակներ ու կամարներ, արդ՝ եթէ այս արձանագրութիւնները կլորակներով են եւ ոչ թէ ուղիղ գծերով, ուրեմն անշուշտ այն ժամանակուան սովորական գիրը բուն երկաթագիրն է։

(գ) Գլխագիր է հայերէն առաջին ձեռագիրը, որ է Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի Աւետարանը։ Եթէ ուրիշ հին ձեռագիրներ միջին-մեսրոպեան կը կոչուին, անուան սխալ է եւ հետեւաբար կարօտ ստուգութեան։

(դ) Զանազան հին ձեռագիրներու մէջ բնա-

գիրը գլխագիր երկաթագիր է, իսկ յիշատակարանը, Նախաբանը եւ լուսանցագրութիւնները միջին-մեսրոպեան երկաթագիր են. ասոնց թուումը տեսանք քիչ մը վերը՝ միջին-մեսրոպեան երկաթագրի հնագոյն օրինակները յիշատակելու ժամանակ։ Արդ՝ գիտենք որ հին գրերը՝ իբրեւ աւելի պատուաւոր՝ գործածուած կ՚ըլլան բնագիրներու մէջ, իսկ Նորագոյն գրերը՝ իբրեւ աւելի ընթացիկ բան՝ կը գործածուէին Նուազ կարեւոր տեղեր, ինչպէս յիշատակարանները եւն։

բ) Աւելի ուշ գրուած միջին-մեսրոպեան երկաթագիր ձեռագիրներու մէջ՝ հատուածներու սկիզբը իբր գլխատառ գրուած տառերը բուն երկաթագիր են եւ ոչ միջին-մեսրոպեան։ Արդ՝ գիտենք որ հին գրերը Նորագոյններուն համար իբր գլխագիր կը գործածուէին (տես Ակնարկ, էջ 44). եւ եթէ այդպէս է, ուրեմն բուն երկաթագիրն է հինը եւ ոչ միջին մեսրոպեանը։

գ) Կրկնագրերու խնդիրը քիչ մը կասկածելի կը գտնեմ։ Պէտք չէ ենթադրել թէ կրկնագիր մը վրայի գրութենէն անպատճառ շատ աւելի հին է։ Կրնայ անկէ քիչ մը միայն հին կամ մինչեւ իսկ ժամանակակից ալ ըլլալ։ Եթէ Կիկերոն կը գանգատէր որ ուրիշներ իր գրածները կ՚աւրէին եւ վրան ուրիշ բան կը գրէին (Ակնարկ, էջ 111), ըսել է թէ աւրողը աւրածին ժամանակակից էր։ Ձեռագիր մը անգործածելի դառնալու համար պէտք չէ որ անպատճառ ժամանակով շատ հին եղած ըլլայ. ղանա-

զան պատահարներ կրնան զայն անգործածելի վիճակի հասցնել, ինչպէս հրդեհը, ջուրի մէջ իյնալը, մկնակրութիւն եւն։ Այսօր իսկ փորձով կրնանք տեսնել որ հին ձեռագիր մը աւելի լաւ պահուած ըլլայ քան աւելի նոր մը։ Օրինակի համար՝ Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարանի, թ. 7, Յայսմաւուրքը, որ 1439 թուականին գրուած է, հանգամանքով է “լաւ, գրութիւնն անեղծ ու մաքուր„ (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 24). մինչդեռ թ. 10, Յայսմաւուրքը՝ որ ԺԶ. դարէն է, “հանգամանք գէշ, ամբողջին սկիզբն ու վերջը քայքայած ու թղթերուն եզերքները մաշած, կտրուած եւ նաեւ պատըռուած„ (անդ՝ էջ 55)։ Ասկէ զատ մէկը կրնար իր առջեւն ունեցած ձեռագիրը իբր հում նիւթ ծախելու ստիպուած ըլլալ եւ գնորդ մը ջնջելով վրայի գրութիւնը՝ նոր մը գրէր։ Վերջապէս ձեռագրի մը բովանդակութիւնն ալ կրնար մէկուն համար կարեւորութենէ զուրկ ըլլալ եւ ասիկա ջնջելով զայն՝ ուրիշ աւելի կարեւոր համարուած բան մը գրէր։ Այսպէս կրնայ ըլլալ յատկապէս Հուխարդի վրացերէն ձեռագրին կրկնագիրը։ Վրացին հաւանաբար բան մը հասկցած չէր իր ձեռքն անցած հայերէն գրութենէն, որ եւ ջնջելով՝ վրացերէնը գրեր էր։ Կրնայ այսպէս ըլլալ նաեւ Վիեննայի կրկնագիր Ագաթանգեղոսը։ Պատմական գրուածք մը այն ժամանակի աշխարհահայեացքով նուազ սիրուած բան մըն էր քան կրօնական գրութիւն մը եւ ասիկա կրնայ պատճառ դարձած ըլլալ

ջնջելու Ագաթանգեղոսը եւ տեղը գրելու Անդրէի Մեկնութիւն Յայտնութեանն Յովհաննու։ Չենք ուզեր ըսել թէ այս բոլորը անպատճառ այսպէս է, բայց հաւանականութենէ զուրկ չէ, հետեւաբար եւ ոչ բոլորովին վստահելի։

է) Կայ եւ իրերու տրամաբանական ընթացքը։ Ամէնքն ալ կ՚ընդունին որ բոլորգիրը միջին-մեսրոպեան գրէն միայն կրնայ յառաջացած ըլլալ եւ կը պատկանի գրութեան միեւնոյն ոճին։ Արդ՝ եթէ մեր գրերու զարգացման ընթացքն է միջին-մեսրոպեան եւ յետոյ բոլորգիր, այսինքն ուղղագիծէն ուղղագիծ, հապա ուր պիտի դրուի գլխագիրը։ Բոլորգիրէն յետոյ չէ, որովհետեւ պատմականօրէն գիտենք որ անկէ աւելի հին է։ Չենք կրնար դնել երկուքին մէջտեղը, որովհետեւ զարգացման ընթացքին կը հակասէ. ուղղագիծ, յետոյ կամարաձեւ, յետոյ դարձեալ ուղղագիծ։ Կը մնայ միայն մէկ տեղ մը եւ այդ տեղն է նախ քան միջինը։

ը) Վերջապէս տառերու ծագման պատմութիւնն ալ կը պահանջէ որ բուն երկաթագիրն ըլլայ Ս. Մեսրոպի հնարածը։ Վերը, Ա գրին ծագման վրայ խօսած ժամանակ՝ տեսանք հայ տառերու բերանաբացութեան օրէնքը. — այն տառերը՝ որոնք յունարէնի մէջ կլոր փակուածքներ ունին, հայերէնի մէջ սովորաբար կը բացուին. այսպէս Α > Ա, Β > Բ, Θ > Թ, Ο > Ո, Ρ > Ր, այսպէս նաեւ սասանեան ʕ > հյ. Տ։ Արդ՝ եթէ միջին-մեսրոպեան ուղղագիծ ձեւերն ըլլային Մեսրոպեան գրերը.

բերանաբացութեան օրէնքը երբեւան չէ՛ պիտի գար եւ յիշեալ տառերը այդ ձեւերը չպիտի ունենային, այլ Ա ձեւին տեղ պիտի ունենայինք Ա, Բ ձեւին տեղ Բ, Ո ձեւին տեղ Ո, Ր ձեւին տեղ Ր, Տ ձեւին տեղ Տ։ Իսկ եթէ այսպէս չէ եւ տառերուն բերանը բացուած է, ասիկա կը ցուցնէ որ նախապէս տառագծերը կլորակ կամ՝ կամարաձեւ էին եւ գրչի թոյլ կամ անփոյթ շարժումէն յառաջացաւ կամարաձեւ գծերու ոչ-ամբողջական փակումը, որ յետոյ հասաւ բերանաբացութեան։

Այս բոլոր քննութիւններուն նպատակն էր ցուցնել թէ Ս. Մեսրոպի հնարած գիրը բուն երկաթագիրն է, որմէ յառաջացած է յետոյ միջին-մեսրոպեան երկաթագիրը։ Բայց ասիկա բաւական չէ որոշելու միջին-մեսրոպեան երկաթագրի, ինչպէս եւ միւս տեսակի գրերու ծագման թուականը եւ Հ. Տաշեանի ենթադրութիւնները կրնան ընդհանրապէս ուղիղ ըլլալ։ Ի հաստատութիւն ասոնց՝ կրնանք դնել հետեւեալ փաստերը. — Տեկորի 964 թուի խաչքարին վրայ (Շող., Թ. 15) կան քանի մը բոլորգիր տառեր. յատկապէս Ե, Ս տառերը զուտ բոլորգիր են. կայ նաեւ յ ձեւը՝ որ այս թուականին համար մեծ նորութիւն է. Թալինի Ուխտատուր վանականի 783 թուի արձանագրութիւնը (Շող., Թ. 11) թէեւ ընդհանրապէս բուն երկաթագիր, բայց ունի քանի մը հատ միջին-երկաթագիր եւ բոլորգիր տառեր։ Այսպէս՝ արձանագրութեան նոյն իսկ առաջին տառը՝

Մ, զուտ միջին է։ Յաջորդ տողերուն մէջ կայ առ նուազն հինգ անգամ՝ բոլորգիր Լ. Հինգերորդ տողին վերջը՝ Խ բոլորգիր է. Եօթներորդ տողին մէջ Վ բոլորգիր է։ Այս օրինակները կը ցուցնեն որ արդէն 783 թուին ոչ միայն միջինը, այլ եւ բոլորգիրն ալ կար։ Դեռ աւելին կայ։ Անիի Միջնաբերդի եկեղեցւոյն 622 թուի արձանագրութիւնը՝ որ բուն երկաթագիր է, երկրորդ տողին մէջ ունի Շ տառը ճշտիւ այս ձեւով (Շ). եւ չորրորդ տողին մէջ Կ տառը՝ այս ձեւով (Կ). առաջինը շեղատառ - տառի եւ երկրորդը գրեթէ A թուանշանի երեւոյթն ունի։ Բայց երկուքն ալ ոչ միայն բոլորգիր, այլ եւ մինչեւ իսկ շղագիր կրնան համարուիլ։ Ասով կը հասնինք այնպիսի թուականի մը՝ որ Հ. Տաշեանի ցուցադրած պապիրոսին թուականէն աւելի հին է եւ զայն նոր փաստով մը կը վաւերացնէ։ Բայց նկատելի է որ եթէ 622 թուականին արդէն գտանք բոլորգրի հետքեր, ըսել է թէ միջին-երկաթագիրը, որ բոլորգրի մայրն է, ծագումով դեռ աւելի հին պիտի ըլլայ։ Այսպէսով կը մօտենանք արդէն Զ դարուն, որ Հ. Տաշեանի ալ փնտռած թուականն է։

Վերջին կէտ մ'ալ կարեւոր է։ Գրերու զանազան տեսակները իրարու կը կապուին անցման շրջանով մը. այսպէս՝ միջինէն դէպի բոլորգիրը կայ անցման երկաթագիրը եւ յետոյ անցման բոլորգիրը, բոլորգրի եւ շղագրի միջեւ կայ հին շղագիրը, եւ նոտրագրի ու շղագրի միջեւ կայ նոտրագիր շղագրաձեւ (Տաշեան, Ցուցակ,

էջ 1046), իսկ բուն երկաթագրի եւ միջին երկաթագրի միջեւ որեւէ բան չկայ, կ՚ենթադրեմ թէ հոս ալ անցման շրջան մը եղած ըլլայ. որուն յատկանիշը հետեւեալն է. — տառասիւներուն միացման անկիւնները կ՚ըլլային կամարաձեւ, բայց կամարը երկու կողմէն բարձրանալէ յետոյ կը սկսէր ուղիղ գիծը: Այս ձեւի երկաթագիրը կրնանք կոչել անցման միջին: Անցման միջինի օրինակներ ունինք Ուխտատուր վանականի արձանագրութեան մէջ (783 թուէն, Ղող. թ. 11). Հմմտ. յատկապէս Ա եւ Ս տառերը, նոյնպէս Թ եւ Ն տառերը՝ Տեկորի 964 թուի արձանագրութեան ճակատը (Ղող. թ. 15): Արդի տպագրութեան մէջ անցման միջինի ձեւով ունինք տեսակ մը այբուբեն, որմէ ահա օրինակ մը.

ՎԳՈՐԵԹ

Վերը § Դ, Գիրերու ձեւը եւ անոնց ծագումը որոշելու ժամանակ տեսանք ինչ ինչ ձեւական տարբերութիւններ յոյն, սասանեան եւ ասորի նախատիպերու եւ անոնցմէ ծագած հայերէն տառերու միջեւ: Խնդիր է թէ այս փոքրիկ տարբերութիւնները նախատիպէն հայերէն ձեւերուն անցնելու համար՝ ժամանակի ընթացքի՞ն մէջ ձեւացած են թէ արդէն սկիզբէն կային: Ուրիշ խօսքով համապատասխան գրերու մէջ ձեւի այլազանութիւնը Մեսրոպ իր ձեռքո՞վ մացուց թէ յետոյ կամաց կամաց անզգալաբար յառաջ եկաւ Ե դարու սկիզբէն մի՛ն-

չեւ Ձ դար, այսինքն այն ժամանակը՝ երբ Հայերէն տառերը մեզ ծանօթ են։

Ասոր իբր պատասխան մենք մատնանիշ կ'ընենք ուրիշ ազգերու օրինակը։ Ի՞նչ ըրին յոյները, երբ փոխ առին փիւնիկեան այբուբենը։ Ի՞նչ ըրին լատինները եւ սլաւները, երբ փոխ առին յունական այբուբենը։ Մտցուցի՞ն անոնց մէջ կամաւոր փոփոխութիւններ, թէ փոփոխութիւններն աւելի յետոյ ինքնաբերաբար յառաջացան։ Հնագրութիւնը, այբուբեններու պատմութիւնը եւ առողջ դատողութիւնը վերջինիս կողմն են միայն։ Ասոր իբր ապացոյց կը ծառայեն նաեւ Հայերէն այբուբենի երկու հիմնական օրէնքները, որ նկատեցինք վերը, այն է բերանարացութեան եւ վայրահակութեան օրէնքները։ Այս օրէնքները կը ցուցնեն փոփոխութեանց սիսթեմատիկ նոյնութիւն եւ ասով միեւնոյն ժամանակ մատնանիշ կ'ընեն, որ փոփոխութիւնները ո՛չ թէ Ս. Մեսրոպի քմահաճութեան, այլ բնաշրջութեան, ժամանակի եւ Հայ գրիչներու ոգւոյն արդիւնքն են։

Գրերու տեսակները ընդհանրապէս որոշելէ յետոյ՝ անցնինք խօսիլ այն ձեւափոխութեանց վրայ, որ մեր տառերը ստացեր են երկաթագրէն յետոյ մինչեւ այսօր, իրենց զարգացման ընթացքին մէջ։

Վերը տեսանք Հայ տառերու բերանարացութեան եւ վայրահակութեան օրէնքները։ Վերջինս բոլորգրի մէջ ուրիշ ձեւ կը ստանայ.

մէջին թեւերը եւ ստորին պոչերը ուղիղ դիրք կ՚ընդունին. իսկ վերի թեւերը կը մնան վայրահակ. Հմմտ. Բ > բ, Գ > գ, Դ > դ, Զ > զ, Մ > մ, Ռ > ռ, Վ > վ, Ր > ր, Ւ > ւ, Ք > ք եւն: Նօտրագրի, ինչպէս եւ շղագրի մէջ ասիկա աւելի կը զարգանայ: Այս տառերը՝ որոնք վերէն դէպի աջ երկարած թեւ մը կամ վարէն դէպի աջ կամ դէպի ձախ երկարած պոչ մը ունին, առարկայ կը դառնան զանազան ոլորապտոյտ խաղերու: Այսպէս են ն (վերի թեւը), յ, ց (դէպի ձախ երկարած պոչը), ւ, ղ, ղ, ղ, ղ, ջ, ը, ջ տառերը (դէպի աջ երկարած պոչը) եւ բոլորգիր հ տառին այն տեսակը՝ որ տակէն պոչ մը ունի (տես վարը): Իսկ այն տառերը՝ որոնց թեւը ձախ կողմէն կամ մէջտեղէն է, ազատ են այս խաղերէն. այսպէս են բ, ժ, ւ, ե, է, ը, ծ, է, ծ, ն տառերը. — տառը բոլորգրի մէջ պոչէն զրկուած ըլլալով՝ ռ, ռ, ս տառերուն նման ազատ է նոյնպէս խաղերէ: Բայց նոյն իսկ այնպիսի տառեր՝ որոնք պոչ՝ չունին, բոլորգրի մէջ դիւրութեան համար տակէն փոքրիկ կեռ մը կը ստանան. ինչպէս՝ բ, կ, թ, խ, դ, ր եւն: Այս երեւոյթը ԺԳ. դարէն կը սկսի. այսպէս 1190 թուին գրուած յիշատակարանի մը մէջ (Շող., թ. 65), թէեւ տառերը շատ հաստ, բայց այդ կեռերը չկան: Նոյնպէս 1201 թուին գրուած յիշատակարանի մը մէջ (Շող., թ. 70) հազիւ թէ կը սկսի. իսկ 1244, 1262, 1266 թուերուն գրուած գրութեանց մէջ (Շող., թ. 80, 83, 84) յայտնի կերպով կայ եւ

դեռ աւելի կը զարգանայ Նոտրագիր գրութեան մէջ։

Սովորականէն աւելի խազմզոցներու օրինակ ըլլայ Սմբատ սպարապետի յիշատակարանը Աւետարանի մը մէջ՝ 1244 թուէն (Հող., թ. 80) եւ մանաւանդ Էջմիածնի № 2848 ձեռագիր Աւետարանին յիշատակարանը (Հող., թ. 108). Հմմտ. յատկապէս երրորդ տողը՝ ք տառին տարօրինակ պոչը, վեցերորդ տողը՝ ֆ տառին գրկախառնութիւնը չորս տառ յետոյ գտնուած ն-ին հետ, եւ ութերորդ տողին մէջ գտնուած ֆ տառին թեւը։ Այս տառը առհասարակ ամէնէն աւելի ենթակայ է խազմզոցներու. երբ պատահի էջին առաջին կամ վերջին տողին վրայ, գրիչը անոր թեւը կը բռնէ եւ այնքան կ'ոլորէ ու կ'ոլորէ, որ երբեմն էջին չորս լուսանցքներն ալ կը պատէ՝ տեսակ մը մանկամիտ հաճոյքով։

Ասոնք արտասովոր բաներ են հայ գրչութեան մէջ եւ ինչպէս կը կարծեմ, տեսակ մը հետեւողութիւն պարսկական շիքասթէ գրութեան, ուր այնքան սիրելի է տառերու թեւերն ու պոչերը երկարելով զանազան խաղեր ու զարդեր յօրինելը։

Արդի ձեռագրին մէջ տառերու պոչերը ըստ անձնական ճաշակի կը տարբերին եւ մինչեւ 8 ձեւ կը ստանան.

1. Պարզ հորիզոնական գիծ մը, ինչպէս բոլորգիր ը, շ, չ եւայլն ձեւերուն մէջ։ Ասոր քիչ մը աւելի ազատ ու երկար նետուած ձեւը

արդէն 999 թուէն, տե՛ս Կոգովտի յիշատակարանին մէջ։

2. Նոյնպիսի հորիզոնական գիծ մը՝ վար կախուած ծայրով, օրինակ՝ ինչպէս գլխատառ Լ, Ի, Վ տառերուն պոչը։

3. Նոյնը դարձեալ, միայն վար կախուած պոչը դէպի ձախ ոլորուելով վեր դարձած եւ նոյն հորիզոնական գծէն վեր բարձրացած՝ երթալ միանալու համար յաջորդ տառին. գրեթէ այս ձեւով՝ [illegible]։

4. Վեր ծռուած կորութիւն մը, գրեթէ այն՝ որ կը գտնենք նօտրագիր Ի, է, ր տառերուն տակ, միայն դեռ աւելի զարգացած։

5. Փոխանակ հորիզոնականի, պոչին ալեծածան ձեւ մը տրուած, ինչպէս Չ, Հ տառերուն տակ։

6. Նոյն ալեծածան ձեւով, բայց ձախէն կլորակ մ'ալ ստանալով, ինչպէս Ջ տառը։

7. Պոչը դէպի ներս ոլորած՝ ճիշտ ինչպէս Ն, Շ։

8. Նոյնը, միայն թէ պոչը ներս ոլորելէ յետոյ՝ տառին ձախակողմեան սիւնէն դուրս երկարած։

Կարելի է ասոնցմէ դուրս դեռ աւելի քմահաճ ձեւերու ալ պատահիլ. ինչպէս՝ 7րդ ձեւին պէս պոչը ներս ոլորելէ յետոյ՝ նորէն հոն երկրորդ ոլորք մը շինել. կամ 8րդ ձեւին պէս պոչը սիւնէն դուրս երկարելէ յետոյ՝ նորէն երկրորդ ոլորք մը շինել եւ վերջապէս՝ պոչը գծելու հա-

մար դէպի ձախ ոլորուելէ յետոյ՝ սուր անկիւն մը ձեւացնելով յանկարծ դէպի աջ ոլորուիլ, ինչպէս Ջ ձեւին մէջ։

Գրերու զարգացման պատմութեան համար շատ կարեւոր է [illegible] օրէնքը։ Գիտենք որ երկաթագրի մէջ ամէն տառ հաւասար մեծութեամբ է. բացառութիւն կը կազմեն միայն Փ եւ Ք տառերը, որոնցմէ առաջինը տողէն աւելի վեր ու աւելի վար կ'երկարի, իսկ երկրորդը տողէն աւելի վար կ'իջնէ։ Սկսեալ անցման շրջանէն՝ տառերը կը սկսին իրենց հաւասարութիւնը կորսնցնել եւ ոմանք տողէն վեր, ոմանք ալ տողէն վար կ'երկարին։ Անհաւասարութիւնը կը զարգանայ բոլորգրի մէջ եւ իր կատարելութեան կը հասնի նօտրագրի եւ շղագրի մէջ։ Տողը կը բաժնուի երեք մասի. վերին, միջին եւ ստորին։ Տառերէն ոմանք կը գրուին միայն միջին մասին մէջ. այսպէս են՝ ա, ո, ռ, ս, ւ, օ (միջնական տառեր). ոմանք վերին եւ միջին մասին մէջ. ինչպէս՝ ե, ժ, ծ, հ, ճ, մ, ն (վերնական տառեր). ոմանք միջին եւ ստորին մասին մէջ. ինչպէս՝ բ, գ, դ, զ, ը, լ, ղ, յ, շ, չ, պ, ջ, ր, ց (ստորնական տառեր). ոմանք ալ ամբողջ երեք մասերուն մէջ. ինչպէս՝ թ, ի, խ, կ, վ, փ, ֆ (ամբողջական տառեր). — բայց ամէնուն համար ալ միջին մասը անխուսափելի է եւ այնպիսի տառաձեւ մը՝ որ միայն տողին վերին կամ ստորին մասին մէջ կանգնէր (ինչպէս եբրայեցերէն י կամ արաբերէն ء), չկայ հայերէնի մէջ։

թէ ինչ պայմաններու տակ յառաջ եկած է բարձրութեան օրէնքը, կարելի է նկատել հետեւեալ պարագաները.

1. *Այն տառերը՝ որոնք իրենց ստորին մասին վրայ պոչ մը կամ օղակ մը ունին, կը դառնան ստորնական տառեր. ինչպէս՝* Ջ, Ը, Լ, Ղ, Յ, Ռ, Չ, Ց. *այսպէս է նաեւ* Ջ, *որ իր գլխի պատճառով բոլորգրի մէջ թողէն նաեւ վեր կը կանգնի, բայց արդի շղագրի մէջ լիովին ստորնական է։*

2. *Այն տառերը՝ որոնք իրենց միջին մասին վրայ թեւ մը ունին, կը դառնան ամբողջական տառեր. ինչպէս՝* Խ, Է, Ի, Վ, Թ, Փ, Ֆ. — *այս կարգին կը պատկանի նաեւ* Կ *տառը.* — Ժ *տառը թէեւ միջին թեւ ունի, բայց չէն տարբերուելու համար դարձեր է վերնական։*

3. *Այն տառերը՝ որոնք իրենց վերի մասին վրայ թեւ մը ունին, կը դառնան վերնական. ինչպէս՝* Ն, Մ, Ծ, Ճ, Հ *(վերջինս հին բոլորգրի մէջ իր պոչին պատճառաւ կը ստանայ նաեւ ստորնական ձեւ).* — Զ *տառը իր գլխին պատճառաւ բոլորգրին մէջ դարձեր է վերնական, իսկ յետոյ տակը պոչ մը զարգանալով՝ նօտրի ու շղագրի մէջ դարձեր է նաեւ ստորնական, որով եղեր է ամբողջական։*

4. *Այն տառերը՝ որոնք պոչէ կամ թեւէ զուրկ ըլլալով կը ներկայացնեն հաւասար սիւներ, կը դառնան միջնական. ինչպէս՝* Ո, Ս, Օ։ — *Հոս կը պատկանին նաեւ* Ա, Բ, Ի *տառերը. առաջին երկուքը թէեւ պոչ ունին, բայց ըստ*

որում հիմնական մասերը երկու հաւասար սիւներն են, եղած են միջնական։ Ա տառը բոլորգրի մէջ պոչէն զրկուած ըլլալով՝ պատճառ մը աւելի ունէր միջնական դառնալու։ Վերջապէս Ի տարբերուելու համար Իէն՝ դրուած է այս կարգին մէջ։

5. Մէկ ամբողջ եւ վերը կէս սիւնէ բաղկացած տառերը դարձած են ստորնական. ինչպէս՝ Ր, Պ. — այս կարգին կը պատկանին նաեւ Բ, Գ, Դ, Ք տառերը, որոնք սակայն բացի մէկ եւ կէս սիւնէն, նաեւ միջին մասին վրայ թեւ մը ունին. այս պատճառաւ ալ ստացած են երկու ձեւ. բոլորգրի մէջ Բ, Գ, Ք ստորնական են, իսկ շղագրի մէջ ամբողջական. միայն Դ տառին թեւը նօտրի եւ շղագրի մէջ վեր բարձրանալով՝ այլ եւս ամբողջական դարձած չէ։

6. Տ տառը ամբողջ սիւնին վրայ վերէն ու վարէն ունենալով կէս կէս սիւն, հաւասարակշռութեամբ մը վերածուած է միջնականի։

Արդի ձեռագրին համար շատ կարեւոր է նաեւ գրերու միացման օրէնքը։ Հին ժամանակ տառերուն զանազան մասերը անշուշտ անջատ անջատ կը գծէին. օրինակ՝ ա գրերու համար կամ կը գծէին երեք ուղղահայեաց սիւները եւ յետոյ տակէն հորիզոնական գծով մը կը միացնէին, եւ կամ իրարու քով կը գծէին երկու ւ եւ յետոյ ուղղահայեաց սիւն մը՝ իբր ա տառին երրորդ տարրը։ Այս ձեւը յարմար էր բոլորգրին, ինչպէս նաեւ նօտրին։ Արագ գրելու պահանջը կը ստիպէր սակայն իւրաքանչիւր

տառը որքան կարելի է մէկ շարժումով դուրս բերել։ Արդէն շղագիր գրութիւնը այս կերպով յառաջացաւ։ Բայց դեռ շղագրի մէջ ալ բոլոր տառերը մէկ շարժումով չէին գծուեր։ Օրինակի համար Սմբատ Գունդստապլի յիշատակարանին մէջ (Ճող., թ. 80, 1244 թուէն) ա, մ, յ, շ, ո, ս տառերը անշուշտ մէկ գրչով են. բայց ք երեք գրչով է։ Արդի ձեռագրին մէջ ոչ միայն առանձին տառերը, այլ եւ նոյն իսկ ամբողջ բառը մէկ գրչով դուրս բերելու պահանջ կը ծագի եւ այդ պահանջը մեծ մասամբ կը բաւարարուի միացագծերով։ Տառէ տառ կապակցութիւնը ըլլալով շատ պարզ, առանձին քննութեան պէտք չկայ։ Բայց միեւնոյն տառին առանձին մասերուն կապակցութիւնը քիչ մը աւելի բարդ է։ Ասիկա կը ստանայ մինչեւ եօթը ձեւ։

1. Հին բոլորգրի կամ նօտրի ձեւով՝ տառին առանձին մասերը կը գծուին զատ զատ եւ իւրաքանչիւրը կը կպի տառին առաջին մեծ սիւնին, օրինակ՝ բ կը հանուի երեք շարժումով, է, ր կը հանուին երկու շարժումով։

2. Այս պարագային՝ կրնան նոյն առանձին մասերը բոլորովին չկպիլ մեծ սիւնին եւ անկէ քիչ մը հեռու անջատ մնալ։

3. Մեծ սիւնը վերէն վար գծելէ յետոյ՝ գրիչը ճիշտ նոյնին վրայէն նորէն վեր կը բարձրանայ եւ կ'անցնի գծել տառին առանձին մասերը. այս պարագային՝ տառերը առհասարակ մէկ շարժումով կը հանուին. ինչպէս՝ է, ը, ւ.

բայց երկու թեւ ունեցող տառերը երկու շարժումով կը հանուին։ Գրութեան այս ձեւը տարբեր է առաջին ձեւէն, բայց արդիւնքը բոլորովին նոյն է։

4. Մեծ սիւնը վերէն վար գծելէ յետոյ՝ գրիչը փոխանակ նորէն նոյն գծով բարձրանալու, աջ քովէն զուգահեռաբար բարակ գծով մը վեր կը բարձրանայ եւ կը գծէ տառին միւս մասերը։ Արդի գրութեան ամենասովորական ձեւը այս է։

5. Այս պարագային՝ քովի զուգահեռական գիծը կրնայ ծուռ բարձրանալ եւ վարը լայն ու վերը նեղ տոպրակ մը ձեւացնելով՝ վերջապէս հասնիլ ու կպիլ մեծ սիւնին (ճշտիւ) ինչպէս Փրանս. ձեռագիր / եւ հոն կազմել տառին միւս մասերը սովորական ձեւով։

6. Բայց կարելի է նաեւ փոխանակ սովորական ձեւով կազմելու անջատ մասը, սիւնին հասնելէ յետոյ նորէն ետ դառնալ եւ փոքրիկ օղք մը կազմել սիւնին վրայ։

7. Վերջապէս զուգահեռական գիծը փոխանակ աջէն գծելու՝ կարելի է ձախ կողմէն, այն է գրին ետեւէն գծել եւ յետոյ սիւնը ճեղքելով աջ անցնիլ եւ հոս գծել տառին միւս մասերը, մօտաւորապէս Փրանս. ձեռագիր ɨ տառին ձեւով։

Այս եօթը ձեւերը բոլորն ալ ամէն տառի յատուկ չեն, այլ անոնց միայն՝ որ իրենց աջ կողմէն թեւ կամ անջատ մաս ունին. այսպէս են՝ Բ, Գ, Ե, Ռ, Է, Խ, Տ, Ը, Ւ. իսկ Հ տառը վերի

կողմէն․ միւսները իրենց ձեւին պատճառաւ մասամբ կամ բոլորովին ազատ են։

Այս ընդհանուր օրէնքներէն յետոյ կ'անցնինք խօսիլ իւրաքանչիւր տառի ձեւափոխութեանց վրայ։

ա, ա, Ա․

Երկաթագրի մէջ, ինչպէս գիտենք, այս տառը կը բաղկանար երկու հաւասար սիւներէ՝ մէջտեղէն մահիկով մը՝ որ աջ սիւնին ծայրէն դուրս եւ դէպի վեր կը բարձրանար։ Այսքան բարդ ձեւ մը չէր կրնար երկար դիմանալ եւ արագագրութեան համար պէտք է որ կրճատուէր եւ աւելի պարզուէր։ Նախ՝ դիւրութեան համար, մահիկին ստորին ծայրը փոխանակ դէպի վեր բարձրանալու՝ անփոյթ կերպով նետուիլ սկսաւ, որով ձեւացաւ պոչ մը եւ այս պոչն ալ վայրահակութեան օրէնքով դէպի վար կախուիլ սկսաւ։ Պոչէն յետոյ անցան մահիկին։ Ասիկա քանի մը ձեւով կարելի էր պարզել։ Նախ՝ կարելի էր մահիկը մինչեւ վար՝ սիւնին ծայրը չիջեցնել, այլ պահել միայն սիւնին գլուխը․ այսպէսով յառաջացաւ մահիկին տեղ ձախ ծռուած փոքրիկ կարթ մը՝ որ հաստատուած էր աջ սիւնին վերի ծայրը եւ անոր հետ միախառնուելով՝ գրեթէ խոշոր ապաթարցի ձեւ մը առաւ։ Միեւնոյն ժամանակ պոչը փոխանակ առանձին գծուելու՝ դիւրութեան համար միացաւ ձախ սիւնին։ Այսպէսով յառաջացաւ տեսակ մը երկճիւղ Ա, պոչով եւ աջ սիւնին

ծայրը կեռ, ինչպէս կը գտնենք գործածուած Էջմիածնի փղոսկրեայ աւետարանին մէջ, 989 թուէն. Հմմտ. Ղող., թ. 44 նմանահանուած պատառիկը, ուր Ա տառը կը գտնենք միշտ այս ձեւով (23 անգամ)։ Այս տեսակ Աը դարձաւ յետոյ գլխատառ՝ բոլորգիր գրութեան մէջ եւ իբր այն՝ կը գրուէր աւելի մեծ եւ պոչը աւելի երկար ու ալեծածան. Հմմտ. Ղող., թ. 103 նմանահանութեան մէջ՝ 1288 թուէն։ Այնուհետեւ այն միացորդ կեռն ալ կրճատուելով՝ մահիկը անհետ ջնջուեցաւ եւ յառաջացաւ պարզ երկճիւղ տառ մը՝ ինչպէս կը գտնենք Ա երկաթագիր ձեւին մէջ։ Ասոր աւելի պարզ ձեւը՝ գրեթէ իբր շղատառ ա, տես 1190 թուականով յիշատակարանի մը մէջ (Ղող., թ. 65)։

Մահիկի պարզման երկրորդ ձեւն էր՝ ձախ սիւնը գծելէ յետոյ անցնիլ աջ սիւնին եւ ասոր կիսակլորակ ձեւ մը տալով՝ շարունակել դէպի վար եւ երկու սիւներուն մէջտեղէն ցած իջնել՝ իբր պոչ։ Այսպիսի ձեւով Ա տես Ղող., թ. 95 նմանահանութեան մէջ՝ 1278 թուէն։ Ասոր աւելի պարզ ձեւը կը գտնենք Ղող., թ. 86՝ 1267 թուէն, ուր Ա գրեթէ ֆրանս. ձեռագիր 𝒜 ձեւն ունի։

Մահիկի պարզման երրորդ ձեւն էր աջակողմեան սիւնէն բոլորովին անջատել զայն եւ փոխանակ կլորակ ձեւ մը տալու՝ որ անշուշտ աւելի դժուար էր, իբրեւ առանձին կարճ եւ ուղիղ սիւն մը դնել երկու երկար սիւներուն

միջեւ։ Այսպիսի եռաճիւղ եւ պոչով Ա-ի օրինակներ տես 1413 թուականով յիշատակարանի մը մէջ (Նմանահանութիւնը Այրարատ, էջ 163) եւ Պիշպէքի գերեզմանատան մէկ տապանաքարին վրայ՝ 1323 թուէն (Նմանահանութիւնը տես Ակնարկ. էջ 152)։ Այս պարագային Ա-ի երրորդ աջակողմեան սիւնը կրնայ ծայրը ծուռ ըլլալ, բայց կրնայ նաեւ բոլորովին ուղիղ ըլլալ։ Երկու ձեւերն ալ միաժամանակ կան Պիշպէքի տապանաքարին վրայ, բայց բոլորն ալ ունին իրենց պոչը եւ միջին սիւնն ալ կարճ է։

Այնուհետեւ պոչը կը կրճատուի, միջին սիւնը կը սկսի երկարիլ եւ համաչափութեան օրէնքով հասնիլ միւս երկուքին բարձրութեան. բայց այնու ամենայնիւ դեռ աջակողմեան երրորդ սիւնին ծայրը աջ կամ ձախ դարձած ուղիղ գծիկ մը կայ։ Այս տեսակ Ա կը գտնենք Ս. Ներսէս Լամբրոնացւոյն Աւետարանին մէջ՝ 1193 թուէն (Նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 84)։ Վերջապէս աջակողմեան սիւնին ծայրի գծիկն ալ կը կտրուի եւ կը ձեւանայ անպոչ եռատամ Ш, որուն աւելի հին ձեւն է պոչաւոր եռատամ Щ։ Վերջինիս օրինակն ունինք արդէն 964 թուէն՝ Տեկորի խաչքարի մը վրայ (Նմանահանութիւնը տես Շող., թ. 15), իսկ անպոչ եռատամ Шի հնագոյն օրինակն ունինք 971 թուէն (տես Շող., թ. 36)։ Այս ձեւն է՝ որ դարձաւ բոլորգրի սովորական ձեւը եւ անկէ ալ անցաւ նօտրին ու շղագրին։

Աւելի յետոյ՝ համառօտութեան համար՝ այս տառը կրճատուելով դարձաւ միասին կամ միաճիւղ (այսպէս)․ Հմմտ․ Գրիգոր Ցաղմանեցւոյ յիշատակարանին մէջ՝ 1314 թուէն (Սիսական, էջ 137)։ Այս ձեւը շատ գործածական դարձաւ յետոյ բոլորգիր գրութեանց մէջ եւ անցաւ նաեւ մեր տպագրական արուեստին․ բայց յետոյ խափանուեցաւ եւ հիմայ ի սպառ գոյութիւն չունի։

Արդի ձեռագրին մէջ ա կը մնայ իր եռաճիւղ ձեւով․ միայն ոմանք տեսակ մը գեղեցկութիւն տալու համար անոր՝ առաջին ատամը միւս երկուքէն աւելի երկար կը շինեն, ոմանք այդ նոյն ատամին սկիզբը կեռ մըն ալ կ՚աւելցնեն, ոմանք իւրաքանչիւր ատամը կլորակով մը կը ձեւացնեն (որով տառը Փրանսերէն երեք յաջորդական ձեռագիր o-ի ձեւը կը ստանայ, իբր ooo), եւ վերջապէս ոմանք ալ շատ արագ գրութեան մէջ երեք ատամի տեղ հորիզոնական գծիկ մը միայն կը դնեն։

Եւ այսպէս, յն․ a, որ մեր Ա ձեւին մայրն է, հասած կ՚ըլլայ ուղղահայեաց կամ հորիզոնական պարզ գծիկի մը։

բ, Բ, Բ.

Երկաթագրէն յետոյ այս տառը դարձաւ ստորինական։ Բայց որովհետեւ մէկ կարճ սիւնի վրայ տառին թէ գլուխը եւ թէ թեւը տեղաւորելու տեղ չկար, ուստի կամաց կամաց սիւնը

երկարեցաւ եւ վերջապէս բ դարձաւ ամբողջական։ Երկու ձեւերու մրցումը կը սկսի Ժ դարէն. Կոգովտի 999 թուի յիշատակարանին մէջ (Այրարատ, էջ 498) 13 բերէն գոնէ երեքը ամբողջական են. Սմբատ Գունդստապլի ստորագրութեան մէջ (1244 թ., տես Շող., Թ. 80) բ ամբողջական է. Կոստանդնի դաշնագրին մէջ (1271 թուէն. նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 210) հինգէն երկուքը ամբողջական են։ Բայց այնու ամենայնիւ բոլորգրի մէջ տիրող ձեւ կը մնայ ստորնականը, ինչպէս ընդունուած է նաեւ արդի տպագրութեան մէջ. իսկ ամբողջականը աւելի սովորական կը դառնայ նօտրի եւ շղագրի մէջ. թէեւ հոս ալ դեռ մրցումը կը շարունակուի։ Այսպէս 1323 թուէն շղագիր պայմանագրի մը մէջ (Շող., Թ. 126) ութը բ կայ, բոլորն ալ ստորնական. 1596 թուին Ջէյթունի գտուած Ձեռնագրութեան գրքին մէջ (Սիսուան, էջ 185) կայ 4 բ. որոնք տողէն մասամբ միայն վեր կը բարձրանան։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս լիովին ամբողջական է եւ միացման օրէնքներուն համեմատ կրնայ զանազան ձեւեր ստանալ։ Հոս խնդիր կը ծագի նաեւ տառին գլխին մասին, որ կրնայ մնալ անջատ, կամ կազմել փաթթուած գլուխ մը կամ հորիզոնական գիծ մը եւ կամ վեր բարձրացած թեւ մը։ Սակայն կրնայ նաեւ միանալ միջին թեւին հետ եւ ասոր համար երկու ձեւ կայ՝ նախ կրնանք գլուխը շինել թ գրին գլխին նման կլոր ձեւով եւ իսկոյն տակէն կցել միջին

թեւը. Հմմտ. շղագիր ք։ Այս պարագային երբեմն հիմնական սիւնը կրնայ ստորնական գրի մեծութեամբ ըլլալ, իսկ գլուխը բարձր ու մեծ, միջին թեւն ալ դէպի վար կախուած, որով ք տառը գէշ գրուած 13 թուանշանին մօտ ձեւ մը կը ստանայ (1 եւ 3 մոզագծով միացած)։ Երկրորդ՝ կրնանք գլխի փոխարէն տառին երկու զուգահեռական սիւներուն միջեւ ոլորք մը շինել (միացման 6րդ ձեւով) եւ սիւնէն դուրս ելած գծիկը տառին թեւը համարել։ Այս պարագային ք կը ստանայ յն. Θ գրին նման ձեւ մը եւ նման ձեւով կազմուած չ տառէն միայն բարձրութեամբ կը տարբերի։

գ, ջ, զ.

Երկաթագրի մէջ այս գրին թեւը գլխին դուրս երկարած մասը կը կազմէ եւ անոր հետ մէկ գծի վրայ կը գտնուի։ Երկաթագրէն յետոյ, Ժ. դարուն, կ'ուզուի թեւը բաժնել գլխէն եւ անկէ աւելի վար իջեցնել. այսպէս Տեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Ղող., Թ. 15) կը գտնենք տեսակ մը ջ, որ բաղկացած է կլոր գլխէ մը, գրեթէ Ջ տառին գլխին պէս, որ կանգնած է ուղղահայեաց սիւնի մը վրայ, որուն տակ ալ նօտրագիր ջ-ին նման կեռ մը կայ։ Թեւը կը գտնուի կլոր գլխէն քիչ մը վար։ Աւելի յետոյ թեւը աւելի վար կ'իջնէ։ Այսպէս՝ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ (Այրարատ, էջ 498) գրիչը զ տառը կը գրէ հե-

տեւեալ ձեւով. Նախ կը գծէ տառին քառակուսի գլուխը, յետոյ աջակողմեան սիւնը վար կ'երկարէ եւ արդի շղագրին յ եւ ջ տառերուն նման դէպի ձախ թեքուելով՝ յանկարծ դէպի աջ թեւ մը կը նետէ։ Այսպէսով տառը գրեթէ արդի շղագիր ց-ին ձեւը կը ստանայ, միայն գոց գլխով։ Նետուած թեւը կրնայ կարճ մնալ, կրնայ նաեւ քիչ մը երկար դուրս գալ, բայց յամենայն դէպս տառին տակէն է եւ ոչ թէ քովէն։ Այս պարագային՝ տառը զ գրէն տարբերելու համար՝ գլխէն վար դանուած սիւնը շատ կարճ կ'առնուի։ Վերջապէս թեւը բոլորովին վար կ'իջնէ եւ ճշդիւ բոլորգիր զ ձեւը կը ստանայ, ինչպէս ունինք Սմբատ Գունդստապլի ստորագրութեան մէջ (1241 թուէն, Սիսուան, էջ 71), միայն ալեծածան ձեւով եւ սիւնն ալ քիչ մը ձախ թեքուած եւ ոչ ուղիղ։ Նոյնպէս է նաեւ Կոստանդինի դաշնագիրին մէջ (Սիսուան, էջ 210), 1271 թուէն։

Գ. տառին այս ձեւի գրչութիւնը սակայն յաջողութիւն չի գտներ եւ շուտով կը խափանուի, անշուշտ որովհետեւ դիւրութեամբ պիտի շփոթուէր զ տառին հետ։

Այնուհետեւ գրչութիւնը նոր ուղղութիւն մը կը բռնէ. Նախ տառին կարճ սիւնը մեծ սիւնին միացնող վերին կապը կը ջնջուի եւ տառը կը դառնայ այսպէս՝ կ։ Գրիչները այս ձեւը դուրս կը ·բերէին անշուշտ երկու շարժումով. Նախ կը գծէին ւ տառին նման ձեւ մը եւ յետոյ մէջտեղէն մեծ սիւնը կ'իջեցնէին։ Այս ձեւով

կը գտնենք տառս Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1041 թուէն (Շիրակ, էջ 50), ուր գ տառը արդի շղագիր դ տառէն տարբերութիւն չունի, իսկ այն ժամանակ երկուքը անով միայն կը զանազանէին իրարմէ, որ գիմի գլուխը բաց էր՝ ինչպէս ս, իսկ գայի գլուխը գոց էր՝ ինչպէս ո։

Բայց այս ձեւով դ գրելու ժամանակ, բնական էր որ գրիչը մէկ կողմէն կարճացնէր ւ ձեւին ուղղահայեաց մասը, իսկ միւս կողմէն միջին երկար սիւնին սկիզբը վար նայող կեռ մ՚ալ ձեւացնէր։ Այսպէս կը գտնենք տառը Տուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167), Լամբրոնացւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1195 թուէն (Սիսուան, էջ 88), Հեթում պատմիչի բժշկարանին մէջ՝ 1294 թուէն (Սիսուան, էջ 337)։ Այնուհետեւ միջին սիւնը աւելի վերէն կ՚առնուի եւ կեռն ալ կ՚ընդարձակուի. Հմմտ. 1306 թուով յիշատակարանին մէջ՝ Շող. Թ. 120։

Այս ժամանակ տառը երկու ձեւ կը ստանայ. կամ կեռը կը կցուի ձախակողմեան կարճ սիւնին, որով կը յառաջանայ նօտը ֆ, եւ կամ գրիչները ամբողջ տառը մէկ շարժումով հանել ուզելով՝ ւ մասը գծելէ յետոյ՝ գրչին ծայրը չվերցուցած՝ դէպի ձախ կը դառնան եւ նոյն հորիզոնական գծին վրայէն կամ աւելի յաճախ տակէն ոլորք մը շինելով՝ ձախակողմեան սիւնին ներսի քովէն վեր կը բարձրանան, եւ տառին գլուխը ձեւացնելով՝ հորիզոնական գծին մէջ-

տեղէն ուղիղ վար կ'իջնեն։ Այս ձեւով կը գտնենք տառս Հեթում թագաւորի ստորագրութեան մէջ՝ 1252 թուէն (Միսուան, էջ 402)։

Արգի ձեռագրին մէջ տառս շատ տեսակներ ունի. Արեւմտահայոց մէջ տարածուած ձեւն է Հեթում թագաւորի ստորագրութեան ձեւը, այն տարբերութեամբ որ Հեթումինը ստորնական է, իսկ արգի ձեւը ամբողջական, ինչպէս եղած է նաեւ նօտրը, որովհետեւ տառին կարճ սիւնը, գլուխը եւ տակի ոլորքը բոլորը միասին կարճ տեղ մը ամփոփել դժուար էր։ Այս պարագային կարելի է նաեւ մեծ սիւնը հորիզոնական գծին ոչ թէ մէջտեղէն, այլ բոլորովին ծայրէն կամ նոյն իսկ անկէ քչիկ մը հեռուէն իջնել, որով ւ մասը ամբողջապէս կը մնայ մեծ սիւնին ձախակողմը։ Մեր մանկութեան ժամանակ այս տեսակին մէկ ուրիշ ձեւն ալ կար, որ հիմայ խափանուած է. նախ կը գծէին ւ մասը, յետոյ անոր մէջտեղէն՝ վերէն վար կ'իջնէին տճկ. ٦ թուանշանին նման գիծ մը (ուղղագիր), որով տառը երկու շարժումով կ'ելլէր։ կարելի էր նոյնը նաեւ մէկ շարժումով հանել, այն է նախորդին նման ւ մասին ծայրը տակէն առնուած ոլորքով հանել վեր եւ միացնել գլխին։

Կովկասահայոց մէջ տարածուած է կլոր գլխով, այն է շղատառ գ ձեւը, որ կրնայ զանազան վարիանտներ ունենալ։ Նախ՝ քովի թեւը միութեան օրէնքներուն համաձայն կրնայ մինչեւ 7 ձեւ ստանալ. երկրորդ՝ կլոր գլուխը կրնայ ձախէն զարդի համար նոր ոլորք մը ստանալ,

կամ իր մէջ երկու անգամ փաթթուիլ, ամբողջովին փակ կամ կիսափակ ըլլալ. մեծ սիւնին բոլորովին կպած կամ դէպի ձախ հեռացած մնալ եւն։ Անփոյթ գրութեան մէջ կրնայ մինչեւ անգամ հասնիլ ձեռագիր դ տառի ձեւին, միայն տողէն վար գրուած։

Դ, Ջ, Ղ.

Տառիս զարգացման ընթացքը նոյն է ղ տառին հետ. հոս ալ նախ կ'ուզուի թեւը բաժնել գլխէն եւ անկէ աւելի վար իջեցնել. Կոգովտի ձեռագրին մէջ արդէն բոլորովին վար իջած է եւ սիւնին երկար կամ կարճ բռնուելուն համեմատ՝ կը նմանի բոլորգիր ղ կամ ռ տառերուն։ Այսպէս 25րդ տողը գտնուած ղ տառը ամենեւին տարբերութիւն չունի 26րդ տողի ռ էն։ Նոյնպէս է նաեւ Կոստանդնի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Միսուան, էջ 210), ուր ունինք վեց անգամ ղ. եւ ճշդիւ ինչպէս ջ ունի ալեծածան պոչ, նոյնպէս եւ ղ ունի այդ ձեւով պոչ։ Հոս տառս ստացած է արդի ձեռագրին ղ կամ շ տառին ձեւը, բայց վախ չկար շփոթուելու անոնց հետ, որովհետեւ այն ժամանակ ղ ի պոչը կեռ էր եւ ոչ ալեծածան, իսկ շ ամբողջական տառ էր, մինչդեռ ջ սովորական էր։

Ղ տառի այս ձեւն ալ յաջողութիւն չի գտներ եւ շուտով կը խափանուի գ-ի նման, անշուշտ այն պատճառով, որ դիւրութեամբ պիտի շփոթուէր վերոյիշեալ տառերուն հետ։

Տառին գլուխն ալ որ նախապէս վերէն գոց եւ վարէն բաց ձեւ մը ունէր, կը սկսի հետզհետէ կերպարանափոխուիլ։ Սմբատ Սպարապետի յիշատակութեան մէջ (1241 թուէն, Սիսուան, էջ 72) այդ գլուխը գրեթէ ∽ ձեւն ունի. հոս ամբողջ տառը կը նմանի նոտրագիր ե գրին, միայն ստորնական եւ գլխին քովէն նոյն ∽ նշանը։ Կոստանդինի դաշնագիրերին մէջ կը ստանայ Ղ ձեւը եւ աւելի յաճախ՝ շ գրին նման կլորակ գլուխ մը։

Նոտրագրին մէջ տառին թեւը ընդհակառակը վեր կը բարձրանայ եւ կը հաւասարուի գլխին հետ, որով կը յառաջանայ ղ։ Այս ձեւը կ՚անցնի նաեւ արդի ձեռագրին, որուն համար ալ տառը կը մնայ ստորնական։ Սակայն հոս հակառակ բոլորգրին, տառին գլուխը կը բացուի եւ կը ստանայ ս ձեւը, փոխանակ ռ, ինչպէս էր բոլորգրին մէջ։ Ոմանք ասոր առաջին ճիւղը զարդի համար օղակի մը կը վերածեն. տառը կրնայ միացման բոլոր ձեւերն ստանալ. արագագրութեան մէջ նոյն իսկ բոլորգիր ծ գրին ձեւը կը ստանայ, միայն աւելի երկար թեւով եւ ստորնական։

Ե, Է, Ը.

Ժ. դարէն ձգտում կը սկսի տառին տակի կորութիւնը կրճատելու. այսպէս Ցեկորի 964 թուի խաչքարին մէջ (Ղող., թ. 15) թէեւ կայ կանոնաւոր ե բոլորգիր ձեւը, բայց կայ նաեւ նոտրագիր ե գրին նման ձեւ մը։ Կոգովտի 999

թուի ձեռագրին մէջ դարձած է Է. Նոյն իսկ ստորին գիծը տակէն կէտ մ'ալ ունի, որով է տառէն բնաւ չի տարբերիր նոյն ձեռագրին մէջ։ Այսպէս եւ յետոյ ուրիշ շատ մը բոլորգիր ձեռագիրներու մէջ։ Երկրույքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 19) կը գտնենք թէ Է եւ թէ նոտրանման Ե ձեւը. բայց բոլորին ալ թեւը դէպի վեր չեղուած է եւ ոչ թէ ուղիղ։ Վերջինիս մէջ Ե ունի նաեւ տարօրինակ ձեւ մը. տառին մարմինը ստացած է Ե ձեւը, որուն վրայ կ'աւելնայ նաեւ նոյն թեք թեւը։ Այլուր այսպիսի Ե չեմ տեսած, եւ որովհետեւ Երկրույքի նոյն արձանագրութեան մէջ ալ միակն է եւ տարբեր միւսներէն, ուստի կրնայ փորագրութեան սխալ համարուիլ։

Նոտրագրի մէջ յաղթանակած է կրճատ ձեւով Ե, որ եւ դարձեր է ամբողջական տառ՝ միջին թեւին պատճառաւ, թէեւ բոլորգրին մէջ վերնական էր։ Արդի ձեռագրին մէջ ամբողջը մէկ շարժումով հանելու համար տակի կեռը մազագծով միացած է թեւին եւ միացման բոլոր ձեւերուն ալ կ'ենթարկուի։ Այս ձեւը սովորական է արեւմտահայոց մէջ. Կովկասի մէջ շատեր բոլորգիր Ե ձեւով կը գրեն։

Զ, Զ, Զ.

Միջին-երկաթագրի մէջ տառս 2 ձեւն ունէր, որուն հետ նոյն է նաեւ փոքր-երկաթագիրը, ինչպէս նաեւ անցման ձեւը։ Բոլորգրին անցնելու համար տառը աւելի պարզուելով՝

ըստ օրէնի պոչը բոլորովին ուղիղ գծի մը կը վերածուի, իսկ կլորակը պոչին միացնող կապը քիչ մը աւելի ներս կը քաշուի, որ ըսել է թէ նոյնպէս ուղիղ դիրք մը կը սկսի ստանալ։ Այս ժամանակ տառը գրեթէ Զ թուանշանին ձեւն ունի, ինչպէս կը գտնենք Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 19), Ստեփանոս Օրբելեանի յիշատակարանին մէջ՝ 1290 թուէն (Սիսական, էջ 95) եւն։ Գլխաւոր դժուարութիւնը ասոր մէջ՝ տառին գլուխը գեղեցիկ կլոր ձեւով հանելու մէջ էր. ուստի ոմանք երկուքի կը վերածեն զայն եւ նախ կը գծեն ձախակողմեան կէսը եւ յետոյ՝ անկէ քիչ մը անջատ՝ աջակողմեան կէսը, որ մինչեւ վար կ'իջնէ. երրորդ շարժումով կը գծեն երկար ւ ձեւը, որ տառին պոչը կը կազմէ։ Այս ձեւով ունինք տառս Էջմիածնի № 1214 ձեռագրին մէջ՝ 1118 թուէն (Շող., Թ. 60)։ Բացառիկ ձեւով է Տեկորի 964 թուի խաչքարին վրայ (Շող., Թ. 15). Հոս տառին գլուխը ɔ ձեւն ունի, որուն ծայրէն կախուած է ∟ ձեւը։ Աւելի վերջը՝ կլոր գլուխը կը վերածուի քառակուսիի, ինչպէս կը պահանջէր բոլորգրի ոճը։ Էջմիածնի № 2374 աւետարանին մէջ (989 թուէն, Շող., Թ. 44) ասիկա դեռ կիսով միայն կատարուած է, իսկ Կոգովտի ձեռագրին մէջ (999 թուէն, Այրարատ, էջ 498) ամբողջապէս քառակուսի գլուխը, պոչին միացնող մասը՝ դեռ բաւական թեք է, որ աւելի յետոյ բոլորովին պիտի ուղղուի եւ պիտի դառնայ ղ։

Բոլորգիր ղ ձեւը կազմուելէ յետոյ, դիւրութեան համար տառի գլխին վերի գիծը կը սկսի ջնջուիլ, որով կը ստացուի ղ ձեւը. Այսպէս կը գտնենք Հեթում պատմիչի բժշկարանին մէջ՝ 1294 թուէն (Սիսուան, էջ 337), Էջմիածնի № 206 ձեռագրին մէջ՝ 1318 թուէն (Շող., թ. 124), Խաչիկ վարդապետի պատառիկին մէջ՝ 1334 թուէն (Շող., թ. 132) եւն. Ասիկա է որ կու տայ շղագիր ձեւը.

Արդի ձեռագիրը տարբերութիւն չունի շղագրէն եւ կը ներկայացնէ զանազան վարիանտներ՝ համաձայն պոչի այն ձեւափոխութեանց՝ որ նկարագրեցինք վերը. Այս տառը առհասարակ շատ կը շփոթուի չ տառին հետ, որմէ ունեցած տարբերութիւնն այն է՝ որ ղ տառին գլուխը կազմուած է երկու ճիւղէ, իսկ չ ունի միայն ձախակողմեան մէկ ճիւղ[1].

Է, է, Է.

Ինչպէս երկաթագրի, նոյնպէս եւ բոլորգրի մէջ տառս երկու ձեւ ունի ուղիղ պոչով եւ վայրահակ. Առաջինին իբր օրինակ ըլլայ Կոգովտի 999 թուի ձեռագիրը, ուր Ե եւ Է չեն զանազանուիր իրարմէ (երկուքն ալ ունենալով Է ձեւը). Այսպէս եւ շատ ուրիշ բոլորգիր ձե-

---

1 Որչափ լաւ կ'ըլլար եթէ սովորութիւն դարձնէինք ձեռագրին մէջ ղ եւ չ իրարմէ աւելի լաւ տարբերելու համար՝ առաջինին պոչը կլոր չինել, երկրորդինը վար կախուած. Տողերս գրողը մանկութենէն սովորութիւն ըրած է ղ եւ չ տառերը այսպէս գրելու.

ռագիրներու մէջ։ Բայց նոյն իսկ այս նմանութեան պատճառաւ այս ձեւը այնուհետեւ կը խափանուի եւ տիրող կը հանդիսանայ վայրահակ ձեւը, որ կ'անցնի նաեւ նօտրին, շղագրին եւ արդի ձեռագրին։ Հոս տառը պոչին պատճառաւ քանի մը ձեւեր կրնայ ստանալ, յատկապէս երկրորդ, երրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդ ձեւերը։ Նոյնպէս թեւը կրնայ տառի մարմնին կպած եւ կամ անկէ անջատ մնալ։

Ը, Ը, ը.

Երկաթագրէն մինչեւ շղագիր՝ տառս առանձին ձեւափոխութիւն չի ներկայացներ։ Արդի ձեռագրին մէջ պոչի օրէնքին համաձայն կրնայ բոլոր ձեւերն ստանալ. ասոնց մէջ ամէնէն պարզն է 4րդ ձեւը, որ կը գտնենք արդէն 1271 թուին՝ Կոստանդինի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210)։ Հետաքրքրական է երրորդ ձեւը, ուր մէկ շարժումով ամբողջ տառը պոչով ու թեւով կը հանուի եւ որ նման է գոթական ձեռագիր Շ տառին։

Թ, Թ, թ.

Հոս ալ կողմէ երկաթագրէն մինչեւ շղագիր տարբերութիւն չկայ։ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ թ տառը 13 անգամ գրուած է առանց ոլորքի, պարզ թեւով մը եւ երկու սիւները հաւասար, այնպէս որ տառը շղագիր Ու տառին ձեւն առած է, միայն թեւը քիչ մը ներս խրուած։ Երերոյքի արձանագրութեան

մէջ (1028 Թուէն, Հող., թ. 19) տառին թեւը փոխանակ աջ կողմէն դուրս երկարելու՝ դագաթէն վեր կը բարձրանայ եւ դէպի աջ կը թեքուի։ Այնուհետեւ կը սկսի տառին բարձրութիւնը փոխուիլ. Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ (1041 Թուէն, Շիրակ, էջ 50) բոլորովին ստորնական է, բայց Տուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ (1154 Թուէն անցման երկաթագիր, Այրարատ, էջ 167) հինգ անգամ գործածուած է տառս եւ չորս անգամը միւս տառերուն հետ հաւասար դիրքով, միայն մէկ անգամ տողէն քիչ մը վար կ'երկարի։ Լեւոն Թագաւորի ստորագրութեան մէջ (1200 Թիւ, Սիսուան 388) տառը արդէն ամբողջական է, ինչպէս եւ Էջմիածնի № 3793 ձեռագրի յիշատակարանին մէջ՝ 1201 Թուէն (Հող., թ. 70) եւ № 2877 ձեռագրի յիշատակարանին մէջ՝ 1211 Թուէն (Հող., թ. 71)։

Հեթում Թագաւորի դրամին վրայ առած է տարօրինակ ձեւ մը, այն է լատիներէն P, շրջանակին աջ կողմը փոքրիկ գիծ մը կցուած (տես Սիսուան, էջ 232)։

Արդի ձեռագրին մէջ միացման օրէնքին համաձայն կը ստանայ զանազան ձեւեր։

ժ, ֆ, ճ.

Երկաթագրի մէջ տառս երկու ձեւ ունէր, պարզ եւ գլուխը հորիզոնական գծով։ Այս երկու ձեւերն ալ կը շարունակուին բոլորգրի մէջ։

Փղոսկրեայ աւետարանին մէջ՝ 989 թուէն (Շող., թ. 44) կը գտնենք երկրորդ ձեւով եւ թեւն ալ գրեթէ վայրահակ. Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ (1041 թիւ, Շիրակ, էջ 50) նոյն հորիզոնական գծին վրայ կոթ մ՚ալ կ՚աւելնայ եւ տառին գլուխը կը դառնայ ւ. ասկէ զատ՝ տառը ամբողջապէս տողէն վար կը գրուի։ Այս ձեւին տակ տառը ճշտիւ ծ տառին նման է եւ անկէ կը տարբերի անով՝ որ ծ զուրկ է գլխէն. այսինքն արգի վիճակին ճշտիւ հակառակը։ Աւելի յետոյ նոյն հորիզոնական գիծը կիսակլոր ձեւ մը կը ստանայ, երբ այսպէս ձ. այս ձեւով կը գտնենք տառս Կոստանդնի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Միսուան, էջ 210)։ Կիսակլորը կը դառնայ սուր անկիւն, ինչպէս կը գտնենք միշտ Գայլեձորի Պիտոյից գրքին մէջ՝ 1278 թուէն (Միսական, էջ 133)։ Հոս երկու ձեւերը կը միանան եւ այլ եւս կոթով ժ չի տեսնուիր։

Արգի ձեռագրին մէջ ալ ժ նոյն ձեւով է. սակայն կարելի է նաեւ թեւը փոխանակ սիւնէն դուրս դէպի աջ երկարելու, տառին ծոցին մէջ փաթթել։

ի, է, ը.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ նոյն ոճով կը մնայ. Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ շատ անգամ տողէն վար եղած մասը կրճատուելով՝ տառս առած է h ձեւը. բայց ասիկա անշուշտ միայն արագագրութեան արդիւնք է, որովհետեւ նոյն տեղը կը գտնենք նաեւ սովորական ի ձեւով։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս միջին թեւին պատճառաւ դարձած է ամբողջական եւ միացման օրէնքին համեմատ կը ստանայ բոլոր ձեւերը։

Ղ, Ղ, ղ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ նոյն ոճով է. պոչին պատճառաւ դարձած է ստորնական. Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ (Այրարատ, էջ 498) ուղղահայեաց սիւնը յաճախ կոր ձեւ մը ունի, գրեթէ յ տառին պէս. իսկ պոչը այստեղ բոլորովին ուղիղ է, Կոստանդինի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210) կլորաձեւ, իսկ արդի ձեռագրին մէջ կը ստանայ պոչի բոլոր ձեւերը։

Խ, Խ, խ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ պահած է նոյն ձեւը. կարճ կոթով ձեւը յաջողութիւն գտած չէ. արդի ձեռագրին մէջ կը ստանայ միացման բոլոր ձեւերը։

Ծ, Ծ, ծ.

Տառիս բոլոր երկրորդական ձեւերը խափանուած են եւ միայն հնագոյնը, այն է Զիթեննեաց արձանագրութեան ձեւն է որ անցած է բոլորգրին եւ կը շարունակուի մինչեւ հիմայ։ Արդի ձեռագրին մէջ ունի զանազան վարիանտներ, որոնք կը տարբերին իրարմէ գլխաւորապէս գլխի պատճառով. այսպէս մերթ ձախէն կը

ստանայ պարզ շեղ մագագիծ մը, ինչպէս Փրանս. ձեռագիր 6. Մերթ նոյն շեղ մագագծին վերի ծայրը՝ գլխին անմիջապէս աջ կողմը կլորակ մը կը ձեւացուի. Մերթ ձախէն հորիզոնական գծիկ մը կ՚աւելնայ (ինչպէս Ժ), որուն ձախ ծայրն ալ վերէն ոլորք մը կը շինուի. ասկէ զատ՝ տառին մէջքը կրնայ ուղիղ դիրք մը ստանալ կամ նաեւ ձախ թեքուած ծուռումուռ դիրք մը ստանալ. վերջապէս պոչը կրնայ այլեւայլ ձեւերով ըլլալ եւ մինչեւ իսկ ստանալ վերը նկարագրուած 11րդ ձեւը։

կ, ւ, ղ.

Գիտենք որ երկաթագրի հին ձեւին մէջ տառիս երկու սիւներէն մէկը մեծ, միւսը փոքր էր, որ յետոյ հաւասարուեցաւ։ Բոլորգրի շրջանին՝ միջին կապը երբեմն թեք է, ինչպէս Անիի 622 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 4), ուր փիւնիկեան ղ գրին միջին կապին ձեւով է. — Երբեմն բոլորովին ուղիղ է, ինչպէս Ցեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 15), Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 19), Սարգիս Սեւանեցւոյ 1041 թուի ձեռագրին մէջ (Շիրակ, էջ 50). — Երբեմն ալ ալեծածան, ինչպէս Կեչառոյքի 1335 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 26)։ Ասկէ զատ՝ Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ աջակողմեան սիւնը բոլորովին շեղ՝ այսինքն դէպի ձախ թեքուած է, մինչ միւսներուն մէջ ուղղահայեաց։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս կրնայ վերի կողմէն ֆրանսերէն ձեռագիր l գրին նման գլուխ մը ստանալ, նոյնպէս վարի կողմէն ստանալ մազագիծ կամ պոչ, որով զանազան ձեւերու տակ մտնել, մինչեւ անգամ յ տառին նման եւ անկէ աւելի մեծ պոչ մը ձեւացնել եւ կամ պոչի 11րդ ձեւը ստանալ։ Արագ գրութեան մէջ մինչեւ անգամ կրնայ դառնալ գրեթէ ուղիղ գիծ մը՝ որ հազիւ մէջտեղէն կորացած է։

Հ, հ, հ.

Գիտենք որ հնապէս երկաթագրի մէջ զանազան ձեւեր կային տառիս համար, որոնք երկու գլխաւոր տիպի կը վերածուին. մէկը կարթով (Հ), միւսը առանց կարթի (Հ)։ Այս երկու ձեւերն ալ շարունակուեցան բոլորգրի մէջ։ Առաջին ձեւը բաղկացած է հինգ մասէ, այն է վերի ծայրը փշիկ մը, յետոյ կարթը, աջէն ձախ գիծ մը, ձախէն աջ գիծ մը եւ վերջապէս տառին ոտքը՝ որ դարձեալ փշիկի մը ձեւն ունի։ Յաջորդ շրջաններուն այս մասերէն մինչեւ երկուքը կը կրճատուի. այսպէս Սմբատ Գունդստապլի շղագիր յիշատակարանին մէջ (1241 թուէն, Սիսուան, էջ 72) վերի փշիկը ջնջուած է, կարթը դարձած բոլորովին հորիզոնական, իսկ ոտքը երկար եւ ուղղահայեաց գիծ մը դարձած է։ Ստեփաննոս Օրբելեանի յիշատակարանին մէջ (1290 թուէն, Սիսական, էջ 94) բոլոր հինգ մասերն ալ կը մնան, միայն թէ չորրորդը

(այն է ձախէն աջ եկող գիծը) դարձած է հորիզոնական, իսկ տակի ոտքը՝ մեծ ու լայն ստորակէտի ձեւով կլորցած։ Էջմիածնի № 379 աւետարանին մէջ (ԺԳ դա՟ր, անցման բոլորգիր, Ղող., Թ. 115) աւելի հետաքրքրական ձեւ մը առած է տառս. Նախ փշիկը ջնջուած եւ կարթը խոշոր միջակէտ մը դարձած է. յետոյ աջէն ձախ գացող գիծը դարձած է հորիզոնական կամ գրեթէ կիսակլոր, իսկ ոտքը բոլորովին ուղղահայեաց. միեւնոյն ժամանակ՝ տառը, հակառակ սովորականին, տողէն վեր է եւ ոտքը Ա տառին սիւներուն հետ համադիր։ Վերջապէս Հեթում Ա. Թագաւորի դրամի արձանագրութեան մէջ (Սիսուան, էջ 232) փշիկն ու ոտքը իսպառ ջնջուելով եւ գծերուն թեքումները մեղմանալով՝ տառս ստացած է լտ. Z տառին ձեւը։

Այնուհետեւ տառիս այս տիպը կը վերնայ հասարակ գործածութենէ եւ կը պահուի միայն իբրեւ գլխատառ։

Առանց կարթի ձեւը բաղկացած է չորս մասէ. Նախ հաստ միջակէտ մը, յետոյ ասոր ձախ կողմէն դէպի վար իջնող գիծ մը, յետոյ դէպի աջ ծռող գիծ մը եւ վերջապէս ոտքը։ Այս ձեւով ալ կը մտնէ բոլորգրի մէջ։ Բայց հոս կը սկսի զանազան փոփոխութիւններ կրել. — մերթ միջակէտը կը ջնջուի եւ ոտքը կը դառնայ դէպի ձախ ծռող գիծ մը. հմմտ. Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Ղող., Թ. 19), ուր ձախի գիծն ալ հորիզոնական դառնալով՝ տառս ստացած է յն. կտրած Σ

տառի ձեւը, իբր [illegible]: Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ (1041 թուէն, Շիրակ, էջ 50) ունի [illegible] կամ [illegible], [illegible] ձեւերը եւ տողէն վար կը գտնուի. — մերթ ալ ոտքը լայննալով ու կլորնալով՝ դէպի ձախ կ'ոլորուի, պոչին պատճառաւ կը դառնայ ստորնական եւ իր այս ձեւին տակ գրեթէ 5 թուանշանին ձեւը կ'ընդունի, ինչպէս Կոգովտի 999 թուի արձանագրութեան եւ Էջմիածնի № 2520 ձեռագրին մէջ (1306 թուէն, Շող., թ. 120). — վերջապէս ասոր ալ միջակէտը կը ջնջուի եւ բոլորովին նոր տառի մը երեւոյթը կը ստանայ, նման զնդ. [illegible] կամ պհլ. [illegible] եւ խպարի [illegible] (քէյ) տառերուն եւ կամ գլուխը կտրած 5 թուանշանին (իբր [illegible]): Այս ձեւերով կը գտնենք տառս Էջմիածնի № 3795 ձեռագրի յիշատակարանին մէջ՝ 1190 թուէն (Շող., թ. 65), Լամբրոնացւոյ յիշատակարանին մէջ՝ 1197 թուէն Սիսուան, էջ 92), Էջմիածնի № 2606 ձեռագրին մէջ՝ 1198 թուէն (Շող., թ. 67), Լեւոն Բ. Թագաւորի ստորագրութեան մէջ՝ 1210 թուէն (Սիսուան, էջ 438), Երուսաղէմի № 2660 ձեռագրին մէջ՝ 1262 թուէն (Շող., թ. 83), Կեչառոյքի 1335 թուի տապանագրի մէջ (Շող., թ. 26) եւն:

Տարօրինակն այն է որ երկու ձեւերն ալ միաժամանակ կը գտնուին միեւնոյն ձեռագրին էջին վրայ. օրինակ՝ Էջմիածնի № 2606 ձեռագրին (1198 թուէն, Շող., թ. 67) մէկ էջին մէջ տառս կայ 6 անգամ, որմէ երեքը առաջին, երեքը երկրորդ ձեւով է. Երուսաղէմի № 2660

ձեռագրին (Ղող., թ. 83) մէկ էջին մէջ կայ ինն անգամ, որմէ եօթը առաջին ձեւով, երկուքը երկրորդ ձեւով։ Այս երկրորդ ձեւը սակայն հետզհետէ գործածութենէ տեղի կու տայ եւ վերջապէս կը խափանուի։

Արդի ձեռագրին մէջ զանազան ձեւեր ունի տառս։ Առաջին եւ սովորական ձեւն է լտ. ձեռագիր h տառին պէս, որուն թեւը կրնայ նաեւ մեծ սիւնին ձախ կողմը միայն մնալ եւ աջ կողմը չանցնիլ, մօտաւորապէս լտ. տպագիր h ձեւին պէս։ — Երկրորդն է նօտրագիր h ձեւին շարունակութիւնը, սակայն ձեռագրին յարմարելու համար երկու թեք գծերը կլորիկ ձեւ մը առած՝ լտ. C տառին պէս։ Ասոր ալ վարիանտներն են՝ Ը տառին նման ձեւ մը՝ տողէն վեր գրուած, կամ նոյնը՝ գլուխը անջատ, եւ կամ պոչն ու գլուխը միացած՝ գոթական ձեռագիր h տառին պէս։

Ձեռագրիս առաջին ձեւին համեմատութեամբ Արամեան ոճով այս գրիս համար հնարուած է h ձեւը՝ ճշտիւ նման լատինականին։

ձ, յ, ձ.

Գիտենք որ երկաթագրի մէջ տառիս բերանը շատ աւելի բաց էր, այսինքն ոլորակի ձախ մասը տառին մարմնին կպած չէր. միեւնոյն ժամանակ պոչին ծայրը վեր չէր ոլորուեր, ինչպէս է օրինակ Ջ ձեւին մէջ։ Այս ձեւով կը գտնենք տառս նաեւ անցման շրջանին, ինչպէս

կը ցուցնէ խաչիկ վարդապետի պատառիկը՝ 1040 թուէն (Շող., թ. 48), կամ աւելի ուշ՝ Էջմիածնի № 379 աւետարանին մէջ (ԺԳ. դա՞ր, Շող., թ. 115)։

Արագ գրելու ժամանակ դժուարութիւն կը հանէին տառին գլուխը եւ պոչի ոլորքը, ուստի եւ այս երկուքը սկսան հետզհետէ փոփոխութեան ենթարկուիլ։ Նախ գլուխը՝ փոխանակ վարէն վեր եւ ձախէն դէպի աջ երթալով կլորակ շինելու (ինչպէս կ'ընենք չ, Ձ, Ց գրերը գրելու ժամանակ), սկսաւ վերէն վար իջնելով կոթ մը ձեւացնել եւ յետոյ ձախէն աջ ոլորուիլ, ճշտիւ նօտրագիր ձ գրելու պէս։ Միեւնոյն ժամանակ պոչի ոլորքը՝ փոխանակ տառին իբր շարունակութիւն մէկ շարժումով հանելու, անջատ կը գրուի եւ մինչեւ երկու շարժումով կը հանուի։ Այսպէս օրինակ՝ Էջմիածնի № 1214 ձեռագրին մէջ (1118 թուէն, Շող., թ. 60) տառս հետեւեալ ձեւով կը գրէ գրիչը. Նախ վերէն վար կը գծէ կոթ մը (ı), անոր վարի ծայրէն կը կպցնէ ɔ ձեւով կլորակը, յետոյ նոր շարժումով՝ կլորակին ծայրը կ'աւելցնէ ~ ձեւով ոլորք մը։ Բայց երբեմն ալ այս ոլորքը երկուքի կը բաժնէ. Նախ կը դնէ թեք գիծ մը, ճշտիւ ինչպէս Ձ գրին տակն է, որուն ձախ ծայրը տակէն կ'աւելցնէ ‿ ձեւով նշան մը։ Ասիկա աւելի անփոյթ ձեւով գրուելով՝ վերի կոթին եւ վարի նշանին տեղ մէկ մէկ միջակէտ կրնայ դրուիլ, որոնք տառէն քիչիկ մը հեռու եւ առան-ձին կը մնան, իբր :Ձ, այս ձեւով է տառս Էջ-

միածնի № 3795 ձեռագրին մէջ՝ 1190 թուէն (Ղող., թ. 65)։

Այնուհետեւ նոյն գլուխը կը փոխուի եւ կը ստանայ Ն տառին կտուցին ձեւը (‿), որուն տակ կը կցուի սովորական զարդարուն Ձ ձեւը կամ աւելի պարզ ծ. առաջինը կը գտնենք Էջմիածնի № 177 ձեռագրին մէջ (ԺԳ. դար, Ղող., թ. 118), երկրորդը կը գտնենք Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1041 թուէն (Շիրակ, էջ 50)։

Սակայն ծ ձեւը գծելու համար գրիչները կը մտածեն ոլորքը փոխանակ ձախէն դարձնելու՝ աջէն դարձնել. ասով յառաջ կու գայ բոլորգիր ձ ձեւը։ Այնուհետեւ նոյն աջակողմեան ոլորքը աւելի անփոյթ կերպով կը գծուի, որով ձ տառը գրեթէ Ն տառին ձեւը կը ստանայ. այսպէս կը գտնենք Կոգովտի 999 թուի յիշատակարանին մէջ՝ 3 անգամ (մէկ անգամ ալ երբ. ⊐ գրին ձեւով՝ որ սակայն կը թուի թէ փորագրութեան սխալ մ'է)։ Այս նմանութենէն խուսափելու համար՝ հիմա ալ գրիչները կը սկսին ձ տառին թեւը վար կախել, կ տառին ոտքին պէս. հմմտ. Կոստանդինի 1271 թուի դաշնագիրը (Սիսուան, էջ 210), Գայլեձորի Պիաոյից գիրքը 1278 թուէն (Սիսական, էջ 133), 1291 թուէն յիշատակարան մը (Սիսական, էջ 131) եւն։ Ասոնց մէջ յիշեալ ոտքին վերի ծայրը տառին մարմնին ուղղակի կպած է, շուտով քիչ մը հեռանալով՝ ճշտիւ կ տառին ոտքին պէս կը գրուի. հմմտ. Էջմիածնի № 3793 ձեռագրի մէկ յիշա-

տակարանին մէջ՝ 1201 թուէն (Շող., թ. 70), նոյն 1291 թուի յիշատակարանին մէջ (Միսա-կան, էջ 131), կեչառոյքի 1335 թուի յիշա-տակարանին մէջ (Շող., թ. 26)։ Ասկէ անմի-ջապէս կը յառաջանայ նօտրագրի ջ ձեւը։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս երեք ձեւ ունի. նախ նօտրագրի ձեւը՝ վերի ծայրը մա-զագծով կամ փոքրիկ ոլորակով, իսկ պոչը զա-նազան խաղերով՝ համաձայն պոչի ոլորման օրէնքներուն. — երկրորդ՝ ոլորուն գլխով, ճշտիւ ինչպէս գերմ. g, որ գործածական է միայն կով-կասի մէջ. — երրորդ՝ վերէն վար ուղիղ, ա-ռանց բեկբեկումներու, ինչպէս եւրոպական ձե-ռագիր ձ։

Ղ, Ղ, Ղ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ կը պահէ նոյն ոճը։ Արդի ձեռագրին մէջ պոչի օրէնքներու հա-մաձայն կը ստանայ բոլոր վարիանտները։

Ճ, Ճ, Ճ.

Երկաթագրի ոճը պահուած է մինչեւ հի-մայ։ Հին գրութեանց մէջ երկու թրաձեւ գծերը կրնան անհաւասար ըլլալ, իսկ տակի խարիսխը մերթ բոլորովին ուղիղ է եւ մերթ տառին փո-րին հետ կանոնաւոր ձուածիր մը կը ձեւացնէ, որուն կլոր մասը վար եւ սուր մասը վեր դար-ձած է։ Առաջինին իբր օրինակ ունինք Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագիրը՝ 1041 թուէն (Շիրակ, էջ 50), իսկ երկրորդին համար կոստանդնի դաշ-

նագիրը 1271 թուէն (Սիսուան, էջ 210), տճկ. • գրին պէս։

Որդի ձեռագրին մէջ զանազան ձեւեր կը ստանայ տառս. 1. Լատին ձեռագիր գլխատառ 𝒟 ձեւին պէս, միայն աւելի փոքր, որ եւ ամենէն սովորականն է։ 2. Նոյնը՝ միայն թէ վերի ձախակողմեան մեծ ոլորքը միջին սիւնէն ներս, իսկ միջին սիւնը աւելի ուղղահայեաց եւ վերի ծայրը առանց զարդի։ 3. Ճշտիւ այս երրորդ ձեւին պէս միայն առանց տակի ձախակողմեան ոլորքին։ 4. Այս երրորդ ձեւին պէս, միայն աջակողմեան մեծ ոլորքին ծայրը քիչ մը սիւնէն դուրս երկարած։ 5. Այս չորրորդ ձեւին պէս, միայն խարիսխը առանց անհարթութեանց, բոլորովին կլոր, գրեթէ Կոստանդինի դաշնագրի ձեւով։ 6. Չորրորդ ձեւին պէս, միայն տառին խարիսխը գրեթէ յն. ω տառին ձեւով, իսկ վերի ոլորքը միջին սիւնէն դէպի ձախ երկարելէ յետոյ, տակէն դառնալով, նորէն դէպի աջ՝ տառէն դուրս երկարելով, իբրեւ թեւ մը, մօտաւորապէս ֆրանսերէն ձեռագիր f տառին միջին թեւին պէս։ 7. Գրեթէ ℎ տառին նման ձեւ մը, աջ ծայրը միջակէտով, միայն թէ աջակողմեան կարճ սիւնին մազագիծը նոյն սիւնին ձախէն ոլորելով դուրս ելած, իր ə ձեւով։ 8. Նման ոլորք մը՝ նաեւ մեծ սիւնին ձախ կողմէն։ 9—10. Նման 7—8 ձեւերուն, միայն մեծ սիւնին գլուխը փոխանակ աջ ծռած կորութիւն մը ձեւացնելու, ձախէն ալեծածան թեւով մը, մօտաւորապէս ℌ ձեւով։

մ, մ, մ.

Երկաթագրի մէջ տառս բաղկացած էր երկու հաւասար սիւներէ, երկրորդին ծայրը հորիզոնական թեւով մը։ Այսպէս կը գտնենք նաեւ գէպի բոլորգիր անցման շրջանին. օրինակ՝ Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Հողջ., թ. 19) Մ ձեւով է։ Նոյնը, բայց թեւը քիչ մը աւելի թեք ձեւով՝ Ցուտէորդւոյն յիշատակարանին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167)։ Կոգովտի 999 թուի յիշատակարանին գրիչը հետեւեալ ձեւով կը գրէ տառս. նախ կը գծէ Ս ձեւը, յետոյ աստ աջ սիւնին ծայրը, առանձին կը կցնէ թեւ մը, որ զանազան ձեւեր կը ստանայ. մերթ պարզ թեք գիծ մը կ'ըլլայ, մերթ պարոյկի նման (˘), մերթ թեք գիծ մը՝ ծայրը բութ նշանով (՝) եւն։ Այս բոլորին մէջ երկու սիւները հաւասար են եւ թեւը աջ սիւնին ճշաիւ ծայրին կպած է։ Աւելի յետոյ սիւներուն ձեւը կը փոխուի. այսպէս՝ 1291 թուէն յիշատակարանի մը մէջ (Սիսական, էջ 131) ձախ սիւնը կարճ է, աջը երկար եւ նոյն իսկ երկու սիւները իրար կապող ստորին հորիզոնական գծէն աւելի վար իջած, իսկ թեւը ոչ թէ աջ սիւնին ծայրին կպած է, այլ բաւական վարօք, գրեթէ այսպէս Y։ Վերջապէս ամբողջը մէկ գրչով հանելով եւ ծայրէ ծայր երկու կորութիւն կազմելով՝ կը յառաջանայ նոտրի նման մ ձեւը, ինչպէս կը գտնենք արդէն Կոստանդինի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210), երկար

թեւով, եւ Սեչառոյքի 1335 թուի արձանագրութեան մէջ (Ղող., Թ. 26) կարճ թեւով։

Ե, ի, է, թ, փ եւն տառերուն քով տառիս թեւը կրճատուելով՝ կ'ըլլայ մ իսկ ն տառին հետ գրչախառնուելով՝ կը յառաջանայ մն ձեւը։

Արգի ձեռագրին մէջ տառս նօտրագիր մ տառին ոճով է եւ ունի զանազան վարիանտներ, որոնք միայն թեւի ոլորքի կողմէն կը տարբերին իրարմէ. այսպէս կարելի է՝ Լ, Հ տառերու պոչին նման երկար հորիզոնական գիծ մը քաշել. նօտր մ ձեւին պէս իր վրայ կորացնել, նոյն կորութիւնը կարելի է իր վրայ լաւ մը ոլորել, նոյն իսկ կրկին անգամ, կամ ոլորքի ծայրը դէպի ձախ՝ սիւնէն դուրս երկարել, կարելի է նաեւ վրաց. მ ձեւին կամ ֆրանս. ձեռագիր ∂ ձեւին պէս թեւը դէպի ձախ ոլորել, եւ կամ յն. ϑ տառին պէս նոյնը ձախ ոլորելէ յետոյ՝ նորէն դէպի աջ բերել։ Թաւրիզի մէջ յաճախ կը պատահի տեսնել գրեթէ 3 թուանշանին նման, միայն վերի ոլորքը վարի ոլորքէն աւելի մեծ, կամ քչիկ մը դէպի աջ ծռած եւ կամ երկուքին մէջտեղը գտնուած սուր ծայրին փոխարէն ոլորակ մը չինելով՝ իբր Յ։ Վերջապէս կարելի է այս բոլորէն զանազան խառնուրդներ կազմել, որով միեւնոյն տառը տասնէ աւելի վարիանտներ կ'ունենայ։

Յ, Ն, Շ.

Ամենահին ժամանակներէն արդէն երկաթագրի մէջ տառիս ձախակողմեան կէտը ջնջուե-

լով՝ մնացած էր միայն երկու կլորակ. այսպէս կը գտնենք նախ Հեթում Ա. Թագաւորի դրամի արձանագրութեան մէջ, ուր գրեթէ Յ թուանշանին ձեւն ունի (Սիսուան, էջ 232)։ Կրկին բոլորակները իրար կապող միջին թեւը գծագրութեան մէջ որոշ դժուարութիւն կը հանէր. ուստի դիւրութեան համար գրիչները մտածած են նախ շինել մեծ կիսալուսին մը, յետոյ մէջտեղէն գիծ մը քաշել՝ ուղիղ կամ ալեծածան, Ուղիղ ձեւով կ'ըլլայ Э, ալեծածան ձեւով Э։ Երկուքը միաժամանակ կը գտնենք Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող. թ. 19)։ Այնուհետեւ միջին գիծը կը յապաւուի եւ կը մնայ միայն կիսալուսինը՝ Ↄ ձեւով, ինչպէս կը գտնենք Տեկորի 964 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 15), բայց ամբողջ տողին վրայ եւ ոչ թէ տողէն վար։ Ասոնց աւելի զարգացած ձեւերն են՝ նախ Ↄ ձեւը, որ կը գտնենք Խաչիկ վարդապետի պատառիկին մէջ՝ 1040 թուէն, անցման երկաթագրով (Շող., թ. 48), երկրորդ Ↄ ձեւը՝ որ կը գտնենք Կեչառոյքի 1335 թուի տապանագրին մէջ (Շող., թ. 26), երկուքն ալ ամբողջ տողի վրայ։ Ասոնց ուղիղ շարունակութիւններն են բոլորգիր յ եւ նոտր յ ձեւերը, որոնց հնագոյն օրինակը կը գտնենք Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ։ Կայ եւ ասոր քիչ մը զարդարուն ձեւը Ն, ինչպէս կը գտնենք Տուտէորդւոյն յիշատակարանին մէջ (Այրարատ, էջ 167) եւ այլուր։

Արդի ձեռագրին մէջ յ ունի միեւնոյն ձեւը

եւ պոչի նետուածքով միայն կը տարբերի. մերթ պարզ յ ձեւով, մերթ ալեծածան իբր ⁓ ձեւով, մերթ դէպի աջ երկարած եւ սիւնէն դուրս ելած, մերթ դարձած՝ իբր Չ եւ մերթ ալ տճկ. • գրին ձեւով, բոլորն ալ ստորնական։

Ն, Ն, Ռ.

Երկաթագրի մէջ երկու ձեւ ունէր տառս. հորիզոնական գլխով եւ կեռ կտուցով։ Առաջին ձեւին շարունակութիւնն է բոլորգիր Ն ձեւը որ կը գտնենք գործածուած 8 անգամ Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ, մէկ անգամ ալ նոյնը թեք գլխով։ Ասոնց մէջ երկու սիւները հաւասար են եւ կտուցը հորիզոնական գիծ մ'է։ Այլուր այս ձեւը չկայ, եւ ինչպէս երկաթագրի, նոյնպէս եւ բոլորգրի մէջ կը խափանուի, ասպարէզը թողելով կեռակտուց ձեւին։ Ասիկա բոլորգրի մէջ կու տայ Ն։ Ասոր ալ տարբերակները քանի մը տեսակ են. նախ կայ երկու սիւները հաւասար ձեւով, ինչպէս է Գր. Տուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167). աւելի յետոյ կը տարածուի անհաւասար սիւներով ձեւը։ Երկրորդ ունինք զարգացած կտուցով ձեւը. այսպէս՝ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ գրիչը սովորական ձեւով Ն գրելէ յետոյ, կտուցին ծայրէն նոր հորիզոնական գիծ մ'ալ կ'երկարէ շ, լ տառերուն ոտքին պէս։ Ասիկա կրնայ մասամբ անոր համար ըլլալ որ նոյն գրութեան մէջ Հ տառն ալ, ինչպէս տեսանք, ճշդիւ Ն տառին ձեւն ունի, եւ

Հետեւաբար կտուցի մեծութիւնը կրնար ըլլալ միջոց՝ տարբերելու համար այդ երկու գրերը։ Աւելի յետոյ կտուցի այս ձեւն ալ կը խափանուի։

Ն տառէն երկու ուրիշ ձեւ ալ ունինք. Նախ ոլորուն ձեւով՝ իբր Ն, որ կը գտնենք 3 անգամ Կեչառոյքի 1335 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 26), երկրորդ՝ Ն ձեւով, որ կը գըտնենք մէկ անգամ Ցեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 15)։ Բայց այս երկուքն ալ բացառիկ բաներ են եւ յաջողութիւն չեն գտած։

Արամեան ոճով տառիս համար հնարուած է Ն ձեւը, որու մէջ կտուցը փոխանակ դէպի ձախ ծռելու՝ դէպի աջ ոլորուած է. ասով տառը ճըշտիւ կը նմանի Ռ ձեւին, միայն հոս տակի մասը ո ձեւն ունի, մինչ առաջինին մէջ ս ձեւով է։ Այս ձեւը անոր համար է որ կտուցը տառին մարմնէն դուրս երկարելով՝ ուրիշ գրերու միութիւնը չխանգարէ տպագրական արուեստի մէջ (յատկապէս մ տառին հետ)։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս սովորաբար բոլորգիր Ն ձեւին համեմատ է. բայց գլուխը կրնայ նաեւ աւելի վարէն եւ կամ աւելի կամ նուազ մեծ առնուիլ. նոյնպէս տակի մասը փոխանակ ս ձեւով ըլլալու՝ կրնայ ալեձեւ ըլլալ. Կարելի է նաեւ Արամեան ձեւին պէս դուրս բերել, այն ժամանակ տառս Ֆրանս. ձեռագիր Ն ձեւը կը ստանայ։ Վերջապէս ձեռագրին մէջ շատ սովորական է ℯ ձեւը։ Ասիկա ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Ն տառին կտուցը, որ համառօտութեան համար

հնարուած է եւ նախապէս միայն բառավերջը կը գործածուէր, իսկ հիմայ ամէն տեղ ալ կրնայ գործածուիլ եւ իր դիւրութեան պատճառաւ կը սպառնայ Ն ձեւը ամբողջապէս վտարել գործածութենէ։ Սովորական գրութեան մէջ փրանս. e գրին ձեւն ունի. բայց կրնայ պոչը աւելի երկարիլ, դէպի վար թեքուիլ եւ կամ շատ աւելի վեր բարձրանալ՝ գրեթէ փրանս. ձեռագիր ∂ գրին պէս։ Ն տառի այսպիսի ձեւ մը հինէն աւանդուած չէ եւ հաւանաբար ԺԸ. դարուն հնարուած է։

Հ. Հ. հ.

Ինչպէս երկաթագրի, նոյնպէս եւ բոլորգրի մէջ զանազան ձեւեր ունի տառս, որոնք բոլորն ալ նախորդ երկաթագիր ձեւերու շարունակութիւնն են։ Այսպէս՝

1. Երկաթագրի երկրորդ ձեւին նման. ձեւ մը՝ որ արդի բոլորգիր Հ տառէն այն տարբերութիւնն ունի, որ գլխի կորութեան տեղ կայ բաւական երկար բութ նշան (՝) եւ պոչն ալ վայրահակ է։ Այս ձեւը կը գտնենք Ցուաէորդւոյն ձեռագրին մէջ, 1154 թուէն, անցման գրով (Այրարատ, էջ 167)։

2. Ճշաիւ նոյնը, բայց առանց վայրահակութեան, պոչը ուղիղ պահելով. այսպէս կը գտնենք Էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին մէջ՝ 971 թուէն (Շողակաթ, թ. 36)։

3. Յն. ζ տառին նման ձեւ մը, պոչը վայրահակ, ինչպէս առաջին ձեւը, բայց գլուխը փոխա-

նակ պարզ բութ նշան մը ձեւացնելու՝ ալեձեւ է, իբր Ղ. Այսպէս կը գտնենք տառս Սարգիս Գլաձորեցւոյ օրինակած Թուղթ Շնորհալւոյ բոլորգիր ձեռագրին մէջ՝ 1317 թուէն (Սիսական, էջ 136)։

4. Խպտի Շ տառին նման ձեւ մը, միայն թէ տակը բութ ձեւով վերջացած՝ ինչպէս լտ. G եւ ամբողջը տողէն վեր գրուած. ասիկա՝ որ երկաթագրի 5րդ ձեւին շարունակութիւնն է, գործածուած է Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ՝ 8 անգամ։

5. Լ ձեւով շ, որ երկաթագրի 7րդ ձեւին շարունակութիւնն է. թէ գլուխը, թէ մարմինը եւ թէ պոչը ուղիղ գծէ կազմուած. կը գտնուի Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 19) 8 անգամ։

6. Շղագիր ն ձեւին նման շ, որ գործածուած է Անիի 622 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 4). ասիկա երկաթագիր է, բայց ձեւով իսկապէս բոլորգրին կը պատկանի եւ մեր շ ձեւին կորացած գլխին հնագոյն օրինակը կը ներկայացնէ, աւելի հին քան վերի 4րդ ձեւը։

Վերոյիշեալ բոլոր ձեւերը հետզհետէ կը քաշուին գործածութենէ եւ կը յառաջանայ նոր ձեւ մը՝ կոր գլխով եւ հորիզոնական պոչով. այս է մեր արդի բոլորգիր շ ձեւը։ Բայց ասիկա ալ սկիզբէն բաւական տարբեր է. կոր գլուխը մեծ, անշնորհք եւ անհամաչափ է, իսկ ամբողջը կը սկսի տողին վերէն։ Այսպէս կը գտնենք տառս Տուտէորդւոյն 1154 թուով ձեռագրին մէջ (Այրարատ, էջ 167)՝ վերը յիշուած տառա-

ջին ձեւին հետ միասին, եւ մանաւանդ Կոստան-
դինի 1271 Թուի գաշնագրին մէջ (Սիսուան,
էջ 210)։ Տառիս գլխի այս մեծութիւնը, ինչպէս
եւ ամբողջական ըլլալը այն պատճառաւ է որ այն
ժամանակ դ տառն ալ շ գրին ձեւն ունէր եւ
երկուքը իրարմէ կը տարբերէին միայն անով, որ
մէկը ամբողջական էր, միւսը ստորնական։ Երբ դ
տառին Թեւը բարձրացաւ վեր, այլ եւս շփո-
Թութեան երկիւղը վերջացաւ եւ շ տառն ալ
միւսներուն համաչափութիւնը պահելու համար
դարձաւ ստորնական, ինչպէս կը գտնենք հիմայ։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս բոլորգրի ոճով
է եւ պոչի օրէնքներու համեմատ ունի բոլոր
տարբերակները։

Արամեան ոճին մէջ տառս ստացած է C
ձեւը, որ հնարուած է միջին-մեսրոբեան Ꞓ ձեւին
վրայէն եւ դարձած վերնական տառ՝ միայն անն
նպատակով, որ եւրոպական վայելչագրութեան
հետեւելով՝ մեր այբուբենէն ստորնական տառե-
րու Թիւը մասամբ կրճատուի։

ռ, ռ, Ռ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ նոյն ոճը կը
պահէ, ինչպէս եւ արդի ձեռագրին մէջ, ուր կան
քանի մը տարբերակներ. երկու սիւներու կապը
կրնայ առնուիլ վերէն, ինչպէս օրէնքը կը պա-
հանջէ, կամ նաեւ Թեք ձեւով (ինչպէս ռուս.
И տառին մէջ). կրնան նաեւ երկու սիւները
օղակաձեւ կազմուիլ եւ այն ժամանակ տառս

գրեթէ կը ստանայ Փրանսերէն գլխիվայր դարձած երկու ձեռագիր əə տառի ձեւը։

Ճ, ճ, ճ.

Երկաթագրի մէջ տառս ունէր Ջ ձեւը՝ աւելի կամ պակաս գոց բերնով, որ շատ նման ըլլալով Ջ տառին, նմանօրինակ ձեւափոխութիւններ ալ կրած է։ Հոս ալ դժուարութիւն հանողը գլխաւորապէս տառին կլոր գլուխն էր, ուստի Ջ գրին նման հոս ալ նախապէս ձեւացաւ վերէն վար իջնող յաւելուածական կոթ մը։ Այսպէս կը գտնենք Տուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն, անցման երկաթագրով (Արարատ, էջ 167), ուր մօտաւորապէս Ծ ձեւս ունի, միայն կոթը աջէն ձախ թեքուած եւ ոչ թէ ձախէն աջ, պոչը քիչ մը աւելի դէպի աջ երկարած, նմանապէս պոչը կլոր գլխին միացնող մասը քիչ մը աւելի երկար, եւ ամբողջը պոչէն վար կախուած։ Աւելի յետոյ պոչին դէպի ձախ եղած մասը կը կրճատուի եւ դէպի աջ երկարած մասը սովորականէն աւելի կ'երկարի. այսպէս Էջմիածնի Թ. 379 ձեռագրին մէջ (ԺԳ. դա՞ր, Շող., Թ. 115), ուր տառին գլուխը գրեթէ 2 թուանշանին ձեւն ունի։ Նոյնպէս եւ 1181 թուէն Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ (Շիրակ, էջ 27), անցման երկաթագրով, ուր այդ երկար պոչը գեղեցիկ կերպով դէպի վեր դարձած ծայր մ'ալ ունի։ Ինչպէս Ջ տառին մէջ, նոյնպէս եւ հոս կրնայ տառիս գլուխը երկու մասի բաժնուիլ եւ այն ժամանակ

վերոյիշեալ կոթը միջակէտի մը ձեւը կը ստանայ։ Այսպէս է նոյն 1181 թուի Աւետարանին մէջ։ Երկու ձեւերուն մէջ ալ պոչը գլխին միացնող կոթը շատ կարճ է եւ ամբողջ տառը տողէն վար կախուած։

Չ տառի անսովոր ձեւ մ'ալ ունինք, որ կը գտնուի ցեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 15)· փորագրութիւնը շատ պարզ չէ, բայց կ'երեւայ որ տառս Ը կամ Ç ձեւով է։ Երկու պարագային ալ ուրիշ բան չի ներկայացներ, եթէ ոչ Չ տառը՝ աջ դարձած· գիրքով եւ տակի պոչը ուղիղ։ Այս ձեւը այլուստ ծանօթ չէ եւ ինչպէս կ'երեւայ, յաջողութիւն ալ ունեցած չէ։

Վերոյիշեալ բոլոր ձեւերը երկաթագրի նկարագրէն առանձին տարբերութիւն չունին։ Նախ քան բոլորգրին անցնելը անշուշտ եղած է շրջան մը, երբ տառին կոթը բաւական երկարած եւ պոչն ալ միայն դէպի աջ երկարող թեւի մը վերածուած էր, մօտաւորապէս արդի ձեռագիր Չ ձեւին պէս։ Այսպիսի Չ դեռ չեմ պատահած որեւէ ձեռագրի մէջ, բայց պէտք է որ գտնուած ըլլայ Ժ. դարուն սկիզբը։ Այս ձեւին մէջ տառին գլխի կամարաձեւ մասը դիւրութեամբ կրնար ուղղուիլ եւ յառաջ գալ բոլորգիր Չ ձեւը, ինչպէս կը գտնենք արդէն 971 թուէն՝ Էջմիածնի Թ. 2679 ձեռագրին մէջ (Շող., Թ. 36)։ Համեմատութիւնը ճշդիւ նոյն է, ինչ որ Չ>ձ, Չ>չ·

Չ տառի ուրիշ ձեւի մ'ալ կը պատահինք, այն է կոթէն բոլորովին զուրկ, ճշդիւ շ ձեւով.

այսպէս կը գտնենք Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ երկու անգամ. բայց հոս երկիւղ չկար շփոթելու Շ գրին հետ, որովհետեւ վերջինս ունէր Ղ ձեւը։ Սակայն Կոգովտի ձեռագիրը նոյն տեղը երեք անգամ ունի նաեւ Հ ձեւով, միայն թէ ամբողջապէս վերնական, մինչդեռ առաջին ձեւը ստորնական է։ Բոլորգիր Շ տառը տարածուելէ յետոյ՝ անշուշտ Ն գրին միշեալ ձեւը խափանուած է։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս բոլորգրին հետ նոյն է եւ պոչի ձեւափոխութեամբ կը ստանայ բոլոր տարբերակները։

պ, պ, Պ.

Երկաթագրին ոճը պահուած է մինչեւ հիմայ։ Տարբերութիւնն այն է որ նախ առաջին երկու սիւները՝ որոնք երկաթագրի մէջ անհաւասար մեծութեամբ են, հոս վերածուած են միեւնոյն մեծութեան, ինչպէս կը պահանջէր բոլորգրի ոճը։ Երկրորդ՝ երեք սիւներու կամարաւոր կապը՝ որ առնուած էր վերէն, հոս իջած է տակը, ճշտիւ ինչպէս Ա տառին մէջ։ Արդէն միջին եւ փոքր երկաթագրի, ինչպէս եւ անցման գրի մէջ սկսած էր պ տառի ձեւ մը, ուր առաջին եւ երկրորդ սիւները միանգամայն վերէն ու վարէն կապուած էին, իսկ երրորդ սիւնը միայն վերէն. այսպէս՝ Պ > Պ > պ. Վերջինս հմմտ. Էջմիածնի թ. 988 ձեռագրին մէջ՝ 1045 թուէն (Շող., թ. 50), Էջմիածնի թ. 1890 ձեռագրին մէջ՝

1174 թուէն (Շող., թ. 62) եւն։ Աւելի յետոյ ծագեցաւ նաեւ ուրիշ տեսակ մը՝ ուր առաջին եւ երկրորդ սիւները տակէն միացած էին, իսկ երկրորդ եւ երրորդ սիւները վերէն. այսպէս կը գտնենք Տաթեւի թ. 9 ձեռագրին մէջ՝ 1267 թուէն (Շող., թ. 85) եւ Սմբատ Գունդստապլի շղագիր ստորագրութեան մէջ՝ Սիսուան, էջ 71։ Այս ձեւը սակայն յաջողութիւն ունեցած չէ եւ տարածուած է միայն տակէն կապուած ձեւը, ինչպէս կը գտնենք արդէն 971 թուին, Էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 36) եւ աւելի յետոյ՝ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին եւ Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 15)։ Բայց անկէ քիչ առաջ, ինչպէս Տեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 15) առաջին սիւները թէեւ արդէն հաւասարուած, բայց կամարը տակաւին ամբողջապէս վերէն է։

Արդի ձեռագրին մէջ գլխատառի համար որոշուած է կապը վերէն դնել, իսկ հասարակ տառերու համար վարէն. ոմանք սակայն այս վերջինն ալ վերէն կը դնեն։ Երեք սիւները սովորաբար հաւասար են, ոմանք սակայն առաջինը աւելի երկար կը դնեն, ինչպէս ա տառին մէջ, ուրիշներ երեք սիւներն ալ օղակաձեւ կը բռնեն, իբր իրար յաջորդող երեք Փրանս. ձեռագիր eee։ Վերջապէս տակի պոչը ոմանք կը ձգեն ազատ, ոմանք աջէն թեւով մը կը միացնեն յաջորդ տառին, ուրիշներ այդ թեւը ձախէն կը դնեն՝ յ տառին նման ոլորելով։

ջ, Ջ, ջ.

Երկաթագրին պէս՝ անցման շրջանին ալ տառս ունի զանազան ձեւեր. 1. Գլխուն երկու կորութիւնները իրարմէ հեռու, այսինքն վերի կողմէն բաց, իսկ տակէն միացած, պոչն ալ ալեծածան, հորիզոնական դիրքով, ձախ եւ աջ կողմէն։ Այսպէս կը գտնենք Էջմիածնի թ. 1214 ձեռագրին մէջ՝ 1118 թուէն (Ճող., թ. 60. հմմտ. նաեւ Էջմիածնի թ. 379 ձեռագիրը՝ ժԳ գարէ՞ն (Ճող., թ. 115)։ — 2. Գլուխը գրեթէ քառակուսի ձեւով՝ դրուած տողին մէջտեղը. քառակուսիին ձախ կողմը վերէն փոքրիկ փշիկ մը, իսկ վարէն՝ քիչ մը երկար կոթ մը՝ որուն ծայրը հաստատուած է իբր պոչ՝ թեք գիծ մը, սակայն ինչ ալեծածան, ձախ կողմը աւելի կարճ, աջ կողմը կրկնակի երկար։ Այսպէս կը գտնենք Էջմիածնի թ. 1328 ձեռագրին մէջ՝ 1278 թուէն (Ճող., թ. 95)։ — 3. Գրեթէ նոյն ձեւով, գլուխը ձուաձեւ, ձախակողմը՝ վերէն փշիկով, պոչը աւելի ուղիղ, միայն դէպի աջ երկարած. ձախը չկայ։ Այսպէս կը գտնենք Ցաթեւ-Էջմիածնի թ. 9/4139 ձեռագրին մէջ՝ 1267 թուէն (Ճող., թ. 86)։ — 4. Ճշտիւ այս վերջին ձեւով, միայն առանց փշիկի, պոչը միայն աջ կողմ երկարած եւ ծայրը վեր բարձրացած. այսպէս ունինք Էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին մէջ՝ 971 թուէն (Ճող., թ. 36)։ — 5. Գլուխը արդի ձեւին պէս, պոչը միայն դէպի աջ եւ ալեծածան. պոչին ձախ ծայրը, տակէն՝ հաստ միջակէտ մը կպցուած. այսպէս կը գտնենք 1181

թուով Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, անցման երկաթագրով (Շիրակ, էջ 27)։ — 6. Բոլորովին արդի ձեւով է, պոչը վայրահակ կամ ուղիղ, արդէն 1198 թուէն, Էջմիածնի թ. 2606 ձեռագրին մէջ (Շող., Շող., թ. 67) կամ քիչ յետոյ՝ 1215 թուէն՝ Էջմիածնի թ. 947 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 76)։ Նոյնը իբր շղատառ՝ պոչը վեր ոլորած՝ Կոստանդնի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210)։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս կը պահէ բոլորգրին ձեւը, միայն ամբողջապէս ստորնական է, մինչդեռ բոլորգրի մէջ գլուխը տողէն քիչ մը վեր կ'երկարի։ Ձեռագրին մէջ գլուխը կրնայ ըլլալ զուտ կլոր, տառին մարմնին ձախակողմը բոլորովին կից կամ քիչ մը անջատ, գլուխը մարմնին միացնող մազագիծը կամ քովէն, կամ տակէն, կամ մէջէն եւ կամ վրայէն առնելով, պոչն ալ ըստ օրինի բոլոր տարբերակներով։

ռ, ռ, Ռ.

Երկաթագրի ոճը կը մնայ մինչեւ հիմայ։ Միակ տարբերութիւնը թեւին վրայ է, որ երկաթագրի մէջ երկրորդ սիւնին մէջտեղէն կը սկսի եւ բոլորգրին մէջ ալ դեռ երկար կը շարունակէ այնպէս մնալ։

Առաջին անգամ 999 թուին (տե՛ս Կոգովտի ձեռագիրը) գիծը կ'իջնէ վար եւ տառը կը դառնայ ռ։ Այնուհետեւ երկու ձեւերը հաւասարապէս կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը։

ըստ Ղողակաթի գոնէ մինչեւ 1335 թիւը, բայց անշուշտ նաեւ աւելի ուշ, մինչեւ որ վերջապէս ռ ձեւը կը յաղթանակէ, ինչպէս որ է մեր տպագրին, շղագրին եւ արդի ձեռագրին մէջ։

Արդի ձեռագրին մէջ քանի մը տարբերակներ ունի տառս. երկու սիւներու կապը կրնայ ըլլալ վերէն (ինչպէս ռ տառին մէջ է), բայց աւելի յաճախ վարէն (ինչպէս ս տառին մէջ է)։ Ասկէ զատ՝ ոմանք երկու սիւները կը գրեն ուղիղ կամ օղակաւոր (իբր Ֆրանս. ձեռագիր կրկնակ ee)։ Նոր-Ջուղայի Հայոց մէջ տառս ունի անսովոր ձեւ մը, այն է երկրորդ սիւնը բաւական երկար, որով տառը կը ստանայ դ տառին ձեւը։ Այս վերջինէն կը զանազանուի գլխաւորապէս անով՝ որ դ տառին թեւը վերէն կ՚առնուի, իսկ ռ գրինը՝ մէջտեղէն։

ս, տ, ու.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ կը մնայ նոյն ոճով, նմանապէս արդի ձեռագրին մէջ։ Միայն թէ ոմանք առաջին սիւնը երկրորդէն երկար կը գրեն, ուրիշներ ալ իւրաքանչիւր սիւնը օղակաւոր կը ձեւացնեն, իբրեւ Ֆրանս. երկու ձեռագիր ee։

վ, ւ, վ.

Գիտենք որ երկաթագրի մէջ շատ հին ժամանակէն երկու տեսակ վ կար. մէկը հաւասար սիւներով, երկրորդը Ա ձեւին պէս։ Բոլորգրի մէջ ալ ժամանակ մը կը շարունակուի առաջին ձեւը. այսպէս տակաւին 1181 թուին,

անցման գրով Աւետարանի մը յիշատակարանին (Շիրակ, էջ 27) վ տառը կը գտնենք Վ ձեւով։ Այնուհետեւ այս ձեւը կը խափանուի՝ տեղի տալով վ ձեւին, որու պոչը կրնայ ըլլալ վայրահակ կամ ուղիղ։ Երկու տեսակներն ալ միաժամանակ կը գտնենք Ցուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167)։

Արդի ձեռագրին մէջ պոչի օրէնքներուն համաձայն կը ստանայ բոլոր տարբերակները։ Տարբերակները շատ աւելի կը շատնան անով՝ որ կարճ սիւնը մեծ սիւնին միացնելու ժամանակ՝ մագագիծը նոյնպէս կը ստանայ զանազան ձեւեր՝ միացման օրէնքներուն համաձայն։

տ, փ, ՂՌ.

Գիտենք որ երկաթագրի մէջ տառս ունէր երկու ձեւ՝ Տ եւ ʃ. Միջին մեսրոպեան գրութեան մէջ պահուեցաւ երկրորդ ձեւը, որ ուղիղ գծերով եղաւ Մ։ Ասոր մէջ տառին երեք սիւները անհամաչափ էին, առաջինը եւ վերջինը ըլլալով կարճ, միջինը երկար։ Վայելչագրութեան օրէնքը կը պահանջէր որ երեք սիւները հաւասարուէին, ինչպէս եղաւ վերջապէս բոլորգրի մէջ, բայց մինչեւ այդ՝ նկատելի են տատանումներ։ Այսպէս՝ Էջմիածնի թ. 988 ձեռագրին մէջ՝ 1045 թուէն (Շող., թ. 50) միջին մեսրոպեան 11 տող գրութեան մէջ կայ 15 տ, որոնցմէ 10 մ ձեւով, մէկը՝ առաջին սիւնը երկար, վերջինը կարճ։ Ցուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167) կայ 12 տ, որոնցմէ հինգը

հաւասար սիւներով, իսկ եօթը հատը՝ առաջինը եւ երկրորդը հաւասար, երրորդը կարճ։

Երեք հաւասար սիւներով տ կը գտնենք առաջին անգամ 999 թուին, Կոգովտի ձեռագրին մէջ։ Այս վիճակին հասնելէ յետոյ՝ հիմնական տառը կը սկսի ուրիշ ձեւափոխութեանց ենթարկուիլ։ Նախ՝ վերջին սիւնը կը սկսի կլորնալ եւ վար կախուիլ. յետոյ՝ առաջին սիւնին ծայրէն եւ երրորդ սիւնին վարի ծայրէն մէկ մէկ փշիկ կ'աւելնայ այսպէս՝ Էջմիածնի թ. 948 ձեռագրին մէջ, 1196 թուէն. (Շող., թ. 66) յետոյ առաջին եւ երրորդ սիւները կլորակ ձեւ կ'ընդունին, իբր թէ ունենայինք պառկած ∾ մէջտեղէն ուղղահայեաց գիծ մը անցած, այսպէս Լամբրոնացւոյն յիշատակութեան մէջ՝ 1197 թուէն (Սիսուան. էջ 92), վերջապէս միջին սիւնը կը սկսի երկարելով վար կախուիլ, այսպէս արդէն 1201 թուին՝ Էջմիածնի թ. 3793 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 70) եւ աւելի յետոյ Գրիգոր Ցաղմանեցւոյն յիշատակարանին մէջ՝ 1314 թուէն (Սիսական, էջ 137)։

Ասկէ յառաջացաւ նոտրագիր տ ձեւը։

Տ տառի տարօրինակ ձեւ մը ունինք Սմբատ Գունդստաբլի ստորագրութեան մէջ՝ 1241 թուէն (Սիսուան, էջ 71), ուր երկճիւղ է տառը եւ գրեթէ կ ձեւն ունի. բայց ըստ որում նոյն տեղը կայ նաեւ տ կանոնաւոր ձեւը, ուստի ասիկա բացառիկ բան մը պէտք է համարել։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս սովորաբար նօտրի ոճով է, բայց միջին սիւնը ուղղուած եւ

Նօտրէն քիչ մը աւելի երկար. ասիկա երրորդ-սիւնին կը միանայ միացման օրէնքի զանազան ձեւերով եւ ըստ այսմ կը կազմէ զանազան տարբերակներ. մազագիծը ձախէն առնուելով՝ երբեմն ստորնական ծ գրին ձեւը կը ստանայ։ Ոմանք երրորդ սիւնին ծայրը ներս կ'ոլորեն եւ ք տառը այն ժամանակ կը դառնայ գրեթէ ւթ (թ ստորնական ձեւով). ուրիշներ նախ կը գծեն երկար ւ ձեւ մը, ծայրը վայրահակ եւ յետոյ մէջտեղէն կ'իջեցնեն երկար եւ ուղղահայեաց սիւնը, կամ նաեւ նոյն վայրահակ ծայրէն մազագծով մը ետ դառնալով՝ կ'իջեցնեն նոյն սիւնը, որով տառը գրեթէ փ գրին ձեւը կ'ընդունի։ Վերջապէս ոմանք կը գրեն բոլորգիր ք ձեւին համեմատ, այսինքն հաւասար սիւներով։ Այս վերջին ձեւը միայն Կովկասի մէջ գործածական է եւ անշուշտ խոտելի, որովհետեւ ա գրէն շատ տարբերութիւն չունի։

Արամեան ոճով տառս դարձած է s, որ ոլորուն գլխատառ S ձեւին փոքրացածն է եւ կազմուած է գիտմամբ՝ նմանցնելու համար հայերէն գիրը լատին s տառին։

ր, ր, ր.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ կը պահէ նոյն ոճը. արդի ձեռագրին մէջ միացման օրէնքներուն համեմատ կը ստանայ բոլոր տարբերակները։ Արամեան ոճով դարձած է r, որ բոլորգրին կարճ ձեւն է եւ կազմուած է դիտմամբ՝ նմանցնելու համար հայերէն գիրը լատին r տառին։

Ց, ց, Ց.

Ինչպէս երկաթագիր Ց գրի երկու բոլորակները միանալով դարձան կիսալուսնաձեւ Э կամ Ͽ, այսպէս եղաւ նաեւ Ց տառը, որ ամէն կերպով անոր կը նմանէր։ Միայն որովհետեւ վերջինիս գլուխը փակ էր, ուստի հոս ալ կազմուեցաւ կլորակ գլխով ձեւ մը, իբր Ց. այսպէս կը գտնենք Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 19), երեք անգամ։ Աւելի յետոյ անշուշտ միջին գիծը ինկաւ, ճիշտ ինչպէս Ͽ ձեւին մէջ. ասոր օրինակը դեռ չէ տեսնուած որեւէ տեղ. բայց գրեթէ նոյնն է Ց ձեւը, որ կը գտնենք գործածուած Տեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 15)։ Այս ձեւն է ահա որ կանոնաւորուելով եղաւ ց, ինչպէս կը գտնենք առաջին անգամ Կոգովայի 999 թուի ձեռագրին մէջ, միայն թէ հոս տառին պոչը բաւական երկար է. գրիչը երբեմն ալ կը գրէ ց եւ ծայրը նորէն ւ ձեւով գիծ մ'ալ կ'աւելցնէ. Տուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167) տառս գրեթէ Ց ձեւն ունի։ Այս ց ձեւը կազմուելէ յետոյ համառօտութեան համար երկու սիւներուն վերի կապը կը սկսի ջնջուել եւ տառը կը դառնայ ց. այսպէս կը գտնենք մէկ անգամ արդէն 999 թուին՝ Կոգովայի նոյն ձեռագրին մէջ, եւ իբրեւ սովորական ձեւ՝ Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1041 թուէն (Շիրակ, էջ 50) եւ Էջմիածնի Թ. 1214 ձեռագրին մէջ՝ 1118 թուէն

(Ղօղ., թ. 60) եւն։ Ասկէ կը յառաջանայ շղագիր ɣ ձեւը, որ նաեւ անցած է արդի ձեռագրին, ընդունելով հոս պոչի օրէնքին համաձայն՝ զանազան տարբերակներ, մինչեւ անգամ վերէն ձախ ոլորուած ձեւ մը՝ որ ճշտիւ նման է ասոր. ܘ տառին։

ւ, –, ւ.

Յառաջացած է հին երկաթագիր Ւ ձեւէն. ասկէ բոլորգրին անցնելու համար նախապէս սկսան սիւնը կարճ գրել. եւ որովհետեւ բաւական նուրբ գործ էր կարճ սիւնին ճիշտ մէջտեղը գտնելով՝ անկէ հորիզոնական գիծ մը քաշել, ուստի ինքնաբերաբար երբեմն սկսան գիծը վարէն առնել։ Այսպէս յառաջացաւ ւ ձեւը։ Ասոր հնագոյն վկայութիւնն ունինք Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ։ Բայց այլուր, աւելի յետոյ ալ, դեռ երկար կը շարունակուի Ւ ձեւը. այսպէս Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (որ հետաքրքրական բոլորգիր ձեւերով է) տառս դեռ Ւ ձեւն ունի եւ ամբողջական է (Ղօղ., թ. 19). բայց նոյն իսկ շատ կարճ Ւ ձեւը կը գտնենք մինչեւ 1335 թիւը (Ղօղ., թ. 133)։ Այլուր երկու ձեւերն ալ միասին կը գործածուին. այսպէս Էջմիածնի թ. 2684 ձեռագրի բոլորգիր յիշատակարանին մէջ՝ որ 1159 թուէն է, կայ երեք ւ, որոնցմէ երկուքը պարզապէս Ւ ձեւով է, իսկ մէկը այնպէս կարճ է տակէն, որ կրնանք ըսել թէ արդէն ւ ձեւն ունի։ Ամբողջապէս զուտ ւ ձեւը կը գտնենք 1266 թուին՝ Էջմիածնի թ. 823 ձեռագրին մէջ (Ղօղ.,

թ. 84), որ յետոյ ընդհանուր կը դառնայ եւ կ'անցնի նոտրագրին, շղագրին եւ արդի ձեռագրին։ Վերջինիս մէջ սովորաբար նոտրի ձեւով է, բայց ոմանք կրնան պոչը վար իջեցնել իբր ւ, ուրիշներ կիսակլորակ շինել՝ իբր ‿ եւ վերջապէս ոմանք ալ կլորակ՝ գրեթէ օ ձեւով։

Փ, փ, փ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ գրեթէ նոյն ոճով պահուած է։ Այս տառը միակն է որ երկաթագրի մէջ հպատակած չէ տառերու բերանաբացութեան օրէնքին. այսպէս մինչդեռ B > Բ, Θ > Թ, P > Ր, O > Ո, ընդհակառակը Φ > գլխագիր երկաթագիր Փ, միջին երկ. Փ, փոքր երկ. փ, անցման գիր Փ։ Բոլորգրի մէջ է միայն որ այս տառին ալ երկու բերանները բացուած են։ Բացումը կատարուած է նախ վերէն եւ տառը առած է Ψ ձեւը. այսպէս կը գտնենք առաջին անգամ 999 թուին՝ Կոգովտի ձեռագրին մէջ կամ քիչ յետոյ 1118 թուին՝ Էջմիածնի թ. 1214 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 60) եւ 1190 թուին՝ Էջմիածնի թ. 3795 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 65)։ Այնուհետեւ զանազանութեան համար՝ բացման ձեւը փոխուելով՝ ձախ կողմը եղած է վերէն, աջ կողմը վարէն. ասիկա է մեր արդի բոլորգիր փ ձեւը, որուն առաջին վկայութիւնը կը գտնենք 971 թուէն՝ Էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 36). Ժամանակ մը երկու ձեւերը միացման մէջ էին եւ

հաւասարապէս գործածական. այսպէս 1118 թուէն՝ Էջմիածնի թ. 1214 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 60) երկու փ կայ, մէկը առաջին տեսակէն, միւսը երկրորդ տեսակէն. 1196 թուէն՝ Էջմիածնի թ. 948 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 66) երեք փ կայ, երկուքը առաջին տեսակէն, երրորդը երկրորդ տեսակէն։ Մրցումը կը շարունակուի մինչեւ 1283 թիւը. վերջին անգամ՝ կը պատահինք այս թուին Էջմիածնի թ. 1563 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 99), որմէ յետոյ այլ եւս առաջին ձեւը կը վերնայ եւ կը յաղթանակէ փ ձեւը։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս բոլորգրի ոճով է, բայց ունի զանազան տարբերակներ. այսպէս ոմանք կը գրեն նախ ◡ ձեւ մը, որուն մէջտեղէն՝ յետոյ վերէն վար ուղիղ գիծ մը կ'իջեցնեն։ Ուրիշներ երկու թեւերը կլորակներու կը վերածեն, որով տառս դրեթէ օ/θ ձեւը կ'ընդունի։ Առաջին թեւը սիւնագլխին եւ սիւնը երկրորդ թեւին միացնող մազագծերն ալ կրնան աջէն կամ ձախէն առնուիլ, որով կը ստեղծուին նոր զանազանութիւններ՝ ասոնց մէջ ամէնէն նկատելին է այն զարդարուն ձեւը՝ որուն մէջ տառին առաջին թեւը եղած է օ, միջին սիւնը /, վերջին թեւը ə, այնպէս որ ամբողջը եղած է գրեթէ օ/օ։

ք, +, ք.

Երկաթագրէն մինչեւ բոլորգիր նոյն ոճը պահուած է։ Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ, որ բոլորգիր է, ունի տարօրի-

նակ ձեւ մը՝ իբր ♀, որ այլուր չէ գործածուած կամ եթէ գործածուած ալ է, շուտով խափանուած է։ Բոլորգիր ք ձեւին մէջ համառօտութեան համար յետոյ գլխի կլորակը յապաւուելով եւ թեւին ձախակողմեան կոթը կրճատուելով՝ յառաջացաւ + ձեւը, որ նախապէս բոլորգիր կը համարուէր եւ յետոյ միայն յատկացուեցաւ նոտրագրին։ Այս ձեւը կը գտնենք առաջին անգամ 1435 թուին Էջմիածնի թ. 1380 Բոլորգիր ձեռագրին մէջ (Ցուց., թ. 136), ուր կայ 11 հատ ք, որոնցմէ մէկը միայն + ձեւով, միւսները ք։ Ասկէ քիչ առաջ՝ 1323 թուին, Էջմիածնի թ. 3793 ձեռագրին մէջ (Ցուց., թ. 126), մինչեւ անգամ նոտրագիր ըլլալով հանդերձ, չենք գտներ + ձեւը, այլ ք (երեք անգամ). Նոյնպէս 1346 թուին՝ Էջմիածնի թ. 3793 Նոտրագիր ձեռագրին մէջ (Ցուց., թ. 134) չկայ +, այլ միշտ ք. այսպէս եւ 1348 թուի ձեռագրի մը մէջ (Ցուց., թ. 135)։

Այսպէսով մէկ կողմէ Երկաթագրի տարօրինակ ձեւը եւ միւս կողմէ նոտրագրի + ձեւը՝ գրեթէ բոլորովին նման դուրս եկած են հին յունարէնի ϙ եւ X ձեւերուն. բայց այս նմանութիւնը զուտ պատահական է։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս նոտր + ձեւէն կը ծագի. բայց այն տարբերութեամբ՝ որ մինչդեռ նոտրագրի մէջ միջնական է տառս, հոս դարձած է ամբողջական։ Ասկէ զատ կրնայ վերէն կամ վարէն եւ կամ թէ՛ վերէն ու թէ՛ վարէն մազագիծ ընդունիլ՝ աջ կողմէն կամ ձախ

կողմէն. որով կրնայ կազմել զանազան տարբերակներ. մինչեւ կը ստանայ ֆրանս. ձեռագիր ƒ ձեւը։ Այս պատճառաւ է ահա որ տրամեան ոճով տառիս համար հնարուած է f ձեւը, ճշտիւ լատին f տառին նմանութեամբ։

օ, օ, Օ.

Երկաթագրի ժամանակ չկար տառս։ Այս հնչումը տալու համար հները կը գրէին աւ, որմէ տարբեր էր աւ = au (իբր ա́ւ)։ Աւելի յետոյ վերջինս փոխելով իր հնչումը՝ դարձաւ օ, որով երկու հնչումները նոյնացան։ Այս ձայնափոխութիւնը անշուշտ Ժ. դարէն հին է, որուն իբր ապացոյց կը գտնենք փառօք գրչութիւնը (փխ. փառաւք) Անիի Ապուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն արձանագրութեան մէջ (Շող., Թ. 17)։ Բայց պէտք է կարծել որ Հայաստանի շատ կողմերը, ինչպէս հիմայ ալ, ո ստացած էր ուօ երկբարբառային հնչումը, որով ո եւ օ տարբեր ձայներ ունէին։ Այս պատճառաւ է ահա որ հայերը օ ձայնը գրելու համար չգրին ո, այլ ստիպուեցան դիմել օտար աղբիւրի եւ յունարէնէ առին ο ձեւը։ Այս գրին առաջին անգամ կը պատահինք 1214 թուին. հմմտ. Տաշեան, Ցուց. 705 ա գրուած յիշատակարանին մէջ պաղատանօք բառը։ Անկէ քիչ ժամանակ յետոյ 1294 թուէն Հեթում պատմիչի բժշկարանին մէջ քանիցս կայ օ, թէեւ ոչ բոլորովին կլորակ, այլ կոթաւոր ձեւով մը, իբր ɑ (տե՛ս Միսուեան, էջ 338)։

Փ. Ֆ, Փ.

Երկաթագրի ժամանակ չկար տառս, որովհետեւ Հայերը այս ձայնը չէին կարող արտաբերել։ Շատ յետոյ յառաջանալով լեզուին մէջ մասամբ բուն Հայերէնի ձայնաբանական օրէնքներով (օր էնչֆէ) եւ մասամբ օտար լեզուներէ փոխառութեամբ, պէտք եղաւ ունենալ առանձին տառ եւ այն ժամանակ փոխ առին յն. φ ձեւը, որ դարձաւ Փ։ Առաջին անգամ տառս կը գտնեմ գործածուած այս ձեւով՝ 1270 թուականին, Հեթումի դուստր Ֆիմի իշխանուհւոյն անուան մէջ (Միսուան, էջ 145)։ Ասկէ տարի մը յետոյ է կոստանդնի գաշնագիրը (Միսուան, էջ 210), ուր գլուխը քիչ մ'ալ վարէն առնուելով՝ տառս ստացած է գ տառին արդի ձեռագրին ձեւը։

Արդի ձեռագրին մէջ գրեթէ նոտրի ձեւով է. բայց կարելի է նաեւ սիւնը կլոր գլխէն քիչ մը աւելի վեր երկարել եւ ծայրն ալ մազագիծ մը աւելցնել։

Կովկասի մէջ շատեր կը գրեն ձեռագիր գլխատառ Փք ձեւով, իսկ Ք տառէն կը զանազանեն միայն անով՝ որ երբ Փ՝ գլուխը մազագծով մը միացած է միջին թեւին, իսկ երբ Ք՝ միացում չկայ ու թեւը անջատ կը մնայ։

Այս բոլորէն յետոյ իբրեւ ընդհանուր դիտողութիւն պէտք է ըսել, որ ինչպէս գրի տեսակներու, նմանապէս անոնցմէ իւրաքանչիւրին զանազան ձեւերուն համար տրուած թուականները

ընդունելու ենք իբրեւ մօտաւոր թուական եւ համարելու ենք միշտ աւելի ուշ։ Այդ թուականները մենք քաղած ենք Ալիշանի տեղագրութեանց եւ Ղողակաթի նմանահանութիւններէն, որոնք ինչ քան ալ հարուստ ըլլան, չէին կրնար սակայն պարունակել բոլոր ձեռագիրներու նմոյշները։ Ասոր համար մենք այդ թուականները իբրեւ առաջնորդ չենք բռնած՝ գրերու զարգացման ընթացքը պարզելու համար, այլ ձեւերու համեմատութիւնը։ Այս պատճառաւ շատ անգամ պատահեցանք այնպիսի ձեւերու՝ որոնց թէեւ աւելի ուշ կը հանդիպինք ձեռագիրներու մէջ, բայց զարգացման օրէնքներու համեմատ աւելի հին են քան ուրիշ ձեւ մը, որ ըստ բախտի պահուած է աւելի հին ձեռագրի մը մէջ։ Իբր օրինակ յիշենք փ տառին առաջին ձեւը (ψ)՝ որուն գործածութեան թուականն է 999 թուէն մինչեւ 1183, իսկ երկրորդ ձեւը (փ), որ կը գործածուի 971էն մինչեւ այսօր։ Երեւութապէս ասոնց մէջ աւելի հին է փ, բայց ըստ զարգացման պատմութեան՝ հնագոյն ձեւը առաջինն է, որ եւ հետեւաբար պէտք է դրուի նախ քան 971 թիւը։

Վերջացնելու համար հայերէն գրերու զարգացման ընդհանուր պատմութիւնը, յիշենք նաեւ այն նորագոյն փոփոխութիւնը՝ որ ոմանք փորձեցին մտցնել անոնց մէջ։ Ամենուն յայտնի է որ բոլորգրի մէջ կան քանի մը տառեր, որոնք չափազանց նման են իրարու եւ փոքր գծիկներով միայն կը տարբերին. այսպէս են՝ ա — տ, գ — դ, գ — ղ, ո — ս։ Օտար բառերու ընթերցանու-

թեան, մանաւանդ տպագրական փորձերու ժամանակ շատ դժուար է զանազանել այս տառերը, ուստի մտածեցին դարման մը տանիլ։ Մուրճ թերթի խմբագիր Ա. Արասխանեան 1898—1899 թուին հնարեց նոր տառեր. ղ դարձուց ղ, Ղ դարձուց Ղ, իսկ ռ տառին մէջ՝ միջին սիւնը երկարելով դէպի վար՝ դարձուց ռ։ Մուրճի այս նորմուծութիւնը շարունակուեցաւ քանի մը տարի, բայց յետոյ՝ թերթին հետ խափանուեցաւ։ Նոյն խնդրով զբաղեր է նաեւ Վենետկի Մխիթարեան միաբանութիւնը. բայց փոխանակ Մուրճի խմբագրութեան նման նորահնար եւ անհամաչափ ձեւեր հնարելու, աշխատեր է օգտուիլ արդէն գործածական դարձած հայ ձեւերէն եւ ղ ձեւին տեղ գրեր է ղ, Ղ ձեւին տեղ Ղ, իսկ ռ տառին միջին գիծը աւելի բարակ է առեր։ Ս եւ ս գրերը կը մնան անփոփոխ։ Այս շատ գեղեցիկ ձեւափոխութիւնը դժբախտաբար ամենուրեք տարածուած չէ։

գրուի տարբեր Թուական գասի համապատասխան տառը: Այբուբենը կը բաժնուի չորս դասի, իւրաքանչիւրը 9 տառէ բաղկացած. [illegible] (որոնց մէջ կը մտնեն ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, ը, թ տառերը), [illegible] (այն է ժ—ղ), [illegible] (այն է ճ—ջ) եւ [illegible] (ռ—ք): Փոխարինագրի մէջ միաւորի տեղ կը գրուի հազարաւոր, տասնաւորի տեղ հարիւրաւոր, հարիւրաւորի տեղ տասնաւոր եւ հազարաւորի տեղ միաւոր:

Հոս կը դնեմ ամբողջ ծածկագիր այբուբենը՝ իւրաքանչիւր տառի տակ դնելով իր արժէքը Նոտրագիր:

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ	ժ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ի	լ	խ	ծ	կ	հ	ձ	ղ	ճ	մ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
յ	ն	շ	ո	չ	պ	ջ	ռ	ս	վ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
		տ	ր	ց	ւ	փ	ք		
		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		

Ծածկագրի այսպիսի օրինակ մը ունինք Տաշեան, Ցուցակ, էջ 50ա, որ հետեւեալն է.

ց. բ. մ. ի. խ. կ. ի. ո. ե. ռ. ξ. ի.
ռ. ξ. կ. ե. բ.

որ վերլուծելով՝ կը կարդամ.

[illegible]

Գրիչը սխալած է երեք տեղ. պէտք է հասկնալ «ԶՍիմէոն՝ կրաւնաւորս». եւ այս վերլուծումը ճիշտ է, որովհետեւ գիտենք ուրիշ յիշատակարաններէ՝ որ նոյն ձեռագրի գրիչն է Սիմէոն կրաւնաւոր (տե՛ս անգ, էջ 49 բ)։

Ինչպէս կը տեսնուի, ծածկագրի այս ձեւին մէջ տառերու փոխանակութիւնը դասէ դաս՝ եղած է գիրկընդխառն։ Բայց կրնայ ենթադրուիլ որ փոխանակութիւնը ուրիշ տեսակ ալ եղած ըլլայ. այսպէս՝ միաւորի տեղ տասնաւոր կամ հարիւրաւոր, տասնաւորի տեղ միաւոր կամ հազարաւոր, հարիւրաւորի տեղ տասնաւոր կամ միաւոր եւն։ Բայց այս ձեւերուն հանդիպած չըլլալով՝ չենք ուզեր օրինակներ ալ տալ անոնց մասին։ Բայց աւելորդ չեմ կարծեր յիշել փոխարինագրի զարմանալի օրինակ մը, որ հրատարակուած է ՀԱ, 1921, էջ 41, այսպէս. «Ձեռամբ Թերավարժ գրչի ի. բ. դ. ժ. ի. բ»։ Հ. Ակինեան այս ծածկագիրը իրաւամբ կը կարդայ «Մինասի». բայց անկարելի էր կարդալ, եթէ այլուստ նոյն անունը ծանօթ չըլլար (հմմտ. անդ՝ էջ 29 եւ 40)։ Իրօք ալ թէեւ ասոր մէջ կը գտնենք երեք անգամ միաւորի տեղ տասնաւոր եւ տասնաւորի տեղ միաւոր (ա > ժ, ի > բ), բայց յետոյ մէկ մէկ անգամ հարիւրաւորի տեղ տասնաւոր (մ > ի), հարիւրաւորի տեղ միաւոր (ն > դ), հազարաւորի տեղ տասնաւոր (ս > ի)։ Արդեօք գրիչը դիտմա՞մբ ըրած է այսպիսի խառնակ փոխանակութիւններ եւ այն ժամանակ ինչքա՞ն դժուար պիտի ըլլար ընթերցումը։

գ·--մ-ր-գէր կը կոչեմ ծածկագրի այն տեսակը, ուր իւրաքանչիւր տառ իր թուական արժէքի համեմատ կը վերածուի զանազան մասերու, այդ մասերը կը նշանակուին իրենց համարժէք տառերով եւ ընթերցողը գումարելով զանոնք կը վերածէ ամբողջի։ Այսպէս՝ ենթադրենք թէ կ'ուզենք գրել դ. այս տառին թուական արժէքն է 4, որ իր մասերուն վերածելով կ'ըլլայ 2 + 2 կամ 3 + 1 եւ կամ 1 + 3. ըստ այսմ ալ կրնանք այս տառին համար իբրեւ ծածկագիր գրել բբ կամ գ- եւ կամ -գ, որոնք միեւնոյն արժէքն ունին։ Այս բացատրութենէն կ'երեւայ որ միեւնոյն տառը կրնայ զանազան ձեւերով գրուիլ եւ որքան մեծ ըլլայ տառին թուական արժէքը, այնքան ալ մեծ կ'ըլլայ անոր ծածկագիր ձեւերու թիւը։ Ա (1) տառը անբաժանական ըլլալով՝ բնականաբար կարելի չէ ծածկագրել գումարագրի մէջ. — բ (2) տառը կարելի է միայն ծածկագրել -- ձեւով. — գ (3) տառը կ'ըլլայ --- կամ -բ եւ կամ բ-. — դ տառը կրնայ ըլլալ ----, --բ, -բ-, -գ, գ-, բ--։ Եւ այսպէս միւսներն ալ։ Որպէս զի ծածկագրուած իւրաքանչիւր տառ շատ ընդարձակ տեղ չբռնէ, միանգամայն եւ վերծանութիւնը աւելի դժ---ր ըլլայ, ընդհանրապէս ծածկագրողները կը կազմեն կարճ խմբեր եւ իւրաքանչիւր տառի մասերը կ'աշխատին առնուլ միեւնոյն դասէն, այսպէս՝ միաւորները միաւորներէն (արդէն այս դասը ուրիշ կերպով կարելի ալ չէր), տասնաւորները տասնաւորներէն, հարիւրաւորները հարիւրաւորներէն եւ հազարա-

ւորները հազարաւորներէն։ Յաճախ օգնութեան կ'առնուին նաեւ բազմապատկիչներ. երբ հարիւրաւորէ մը կամ հազարաւորէ մը առաջ կայ միաւոր, այս միաւորը անշուշտ բազմապատկիչ է։ Վերջապէս ծածկագրին խաբուսիկ ձեւ մը տալու համար՝ երբեմն այս կամ այն տառը առանց ծածկագրելու՝ կը թողուն իր բնական ձեւով։

Գումարագրի ընդարձակ օրինակ մը ունինք Տաշեանի Ցուցակին մէջ, էջ 997բ, որ հետեւեալն է.

> Զ. զա. ռռս. եեժ. ժեեժ. մմճճբճ. գճյ. ըխխժժ. սս. ա. մճճ. ժեե. մմ. գճմճ. սսռ. բբ. ժժ. գճ. ճճճ. ժժ. մճմ. գբ. ա. եեժ. ռսռ. վս. գա. ւ. ա. ըխ. գգ. խժժխ. բբա. ձ. գճ. ժեե. ւ. սռս. ա. տռ. տր. ա. մճ. զճ. ռսվռ. գե. ե. ՆՆ։

որ վերլուծելով կը կարդամ՝

> Զէտիլ Պողտանին որդին յիշեա ի Տր եւ Ած զձեզ յիւր արքայութեննն։

Աստ մէջ առանց ծածկագրելու են սկիզբէն Զ նախդիրը, մէջերէն երկու անգամ – (բայց երրորդ անգամ դրած է ռսվռ = 1000 + 2000 + 3000 + 1000 = 7000, որ է –), իսկ վերջէն ՆՆ։ Միանգամայն գրիչը սխալած է գրելով յ, փոխանակ ղ, որով եղած է ԶԷՅ՝ փոխանակ ԶԷՂ։

Նման օրինակ մը ունինք ՀԱ, 1921, էջ 29 եւ 40, հետեւեալ ձեւով.

ժ ի լ խ ծ կ հ ձ ղ

—ժ— բժ— գյմ դ՝— եշր շ-ջ եշ— ըդէ թջ+

ճ մ յ ն շ ո չ պ ջ

—ժ— բէ— գւմ դէ— եծր շէջ եհ— ըյէ թդ+

ռ ս վ տ ր ց ւ փ ք

—ժճ բէմ գւյ դէն եծշ շէ— եհշ ըյդ թշջ

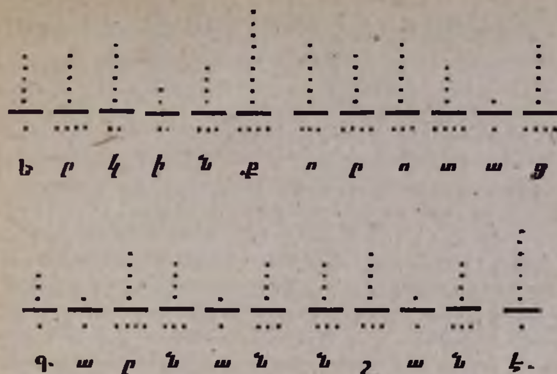
Ահա ամբողջական օրինակ մը եռագրով.

բէմ շէջ եհշ եծշ էժ— դէ— բէ—՛ծշր բէմ եծշ շէջ էժ—որ է

Ս ո ւ ր բ Ն Մ ե ս ր ո բ։

Ս!—Ն—ջէրը մինունոյն կէտագիրն է, բայց միայն այստեղ դասագլխի տառերը կը փոխանակուին 1—4 սիւներով. — տառին տեղ կը դրուի |, ժ տառին տեղ ||, ճ տառին տեղ ||| եւ — տառին տեղ ||||։ Ըստ այսմ բ ծածկագրելու համար կը գրենք |··, ր ծածկագրելու համար ||||····, յ ծածկագրելու համար |||··· եւն։ Սիւնագրի օրինակներ տե՛ս Թորոս Աղբար, հտ. Ա. 77, Բ. 191 եւ 337, ՀԱ 1892, էջ 82։

Կ—տ—ր—ջ—ջէրը նախորդին հետ նոյն է. միայն թէ հոս սիւներուն տեղ կը գրուին 1—4 կէտեր, եւ այս կէտերը միւսներէն կը բաժնուին հորիզոնական գծիկով՝ ճիշտ ինչպէս հասարակ կոտորակի համարիչն ու յայտարարը։ Ասոր օրինակն ունինք Արուանձտեանի Մանանայի մէջ, էջ 312, հետեւեալ ձեւով.

Սրուանձտեան կ'ըսէ թէ այբուբենը փոխանակ չորսի, կարելի է բաժնել նաեւ 3, 5 դասի կամ ինչքան որ ուզենք. եւ ըստ այնմ փոխել համարիչի ու յայտարարի կէտերուն թիւը. բայց այս տեսակ կոտորակագրերու համար օրինակ չկայ։

Շրջագիր կը կոչեմ ծածկագրի այն տեսակը՝ որ կը կազմուի հայերէն տառերուն շրջուած դիրք մը տալով։ Շրջագրի օրինակ մը գտնուած է Սեւանի մէջ՝ խաչքարի մը վրայ, զոր Այխվալտ գերմանացւոյն օրինակութեամբ հրատարակեր է Ալիշան (Սիսական, էջ 79)։ Այս գրին ճիշտ օրինակը ունենալու համար կարելի է թափանցիկ թուղթի մը վրայ գրել երկաթագիր այբուբենը եւ թուղթը գլխիվայր շրջելէ յետոյ՝ ետեւի կողմէն (կամ որ նոյն է՝ հայելիի մը մէջ) դիտել տառերը։ Այսպէսով Գ տառը կը դառնայ Ժ, Բ տառը կը դառնայ Ե։

Ն տառը կը դառնայ Թ ձեւն։ (Ամբողջ այբուբենը տե՛ս ալլաձեւ այբուբեններու տախտակին մէջ[1])։

---

¹ Շրջագիր արձանագրութեան վրայ երկար խօսած է Գալուստ Տէր-Մկրտչեան. Շողակաթ. էջ 137—141։ Սեւանի մէջ գտնելով Այրիվանքի խաչքարը, գտեր եւ տպագրեր է որ վրան կայ 9 տող երկաթագիր արձանագրութիւն, որ հետեւեալն է. «Սա է տէր | կեց աշխար | հի եւ յոյս | հաւատացելոց | (որք երկրպա | գէք զկարա քհայ աղ | աւթս յիշեցէք |) Զքեր կազմող | Պօղէս»։ Ասոր մէջ փակագծեալ մասը պարզ շրջագիր է, այսինքն տառերը դարձած են աջէն ձախ։ Յօդուածագիրը կը ցուցնէ որ Այրիվանքի օրինակն է միայն մէկ տողը, որ է վեցերորդը, մինչդեռ շրջագրով են նաեւ 5րդ եւ 7րդ տողերը։ Ասկէ զատ Այրիվանքի իր արձանագրած տողը գլխիվայր շրջեր է, որով յառաջացեր է շրջագիր գրութիւնը։ Մենք այլուր խօսած ենք աջէն ձախ գրութեան վրայ, իբրեւ ծածկագրի նման բան մը կամ քմահաճոյք։ Գ. Տէր-Մկրտչեան կը կարծէ որ ասիկա հին Դանիէլեան գրութեան շարունակութիւնն ըլլայ, որ իբր թէ առարկան սնով աջէն ձախ էր եւ «բոլորովին անհաւանական» կը համարի որ յիշեալ գրութիւնը «արեւէ գրչախաղ» ըլլայ, որովհետեւ, նախ՝ իր տեսած հազարաւոր ձեռագիրներու մէջ աջէն ձախ գրելու այսպիսի ուրիշ փորձ չէ տեսեր. եւ երկրորդ՝ որ Կարապետ քահանան եթէ կ'ուզէր որ յիշէին զինքը, ինչո՞ւ ծածկագրով պիտի գրէր իր անունը՝ Մենք ասոր իբր պատասխան մատնանիշ կ'ընենք Սեւանայ վանուց մատենադարանի արձանագրութիւնը, որ նոյնպէս աջէն ձախ է. երկրորդ՝ եթէ տասօրինակ գտնենք Կարապետ քահանայի յիշատակութեան ծածկագիր ըլլալը, տասօրինակ եւ աւելի տասօրինակ պիտի գտնենք նաեւ բոլոր ծածկագրերը, որոնք դեռ աւելի դժուար վերծանելի են եւ որոնց մէջ միշտ մէկը իր անունը կը դնէ եւ կը խնդրէ որ յիշեն։ Այս բոլորի բացատրութիւնն այն է որ գրիչները ծածկագիրը հասկնալու չափ հմուտ մարդը կը համարին ուսումնական եւ իբր այն՝ վրան վստահութիւն ունին. հներու անունն ու յիշատակը եղծանողները միշտ ագէտներն են, որոնց համար ալ գրուած է ծածկագիրը։

Մենք մեր ցուցակին մէջ շրջագիրը գրենք Այրիվանքի ձեւով բայց ուզողը կրնայ թուղթը գլխիվայր շրջել եւ այն ժամանակ կ'ունենայ պարզ աջէն ձախ դարձած այբուբեն։

Այլաձեւ այբուբեններէն առաջինը կը կոչուի –գ––Ն–ջնյ. ասիկա հանուած է Եւդոկիա գանուած ձեռագրէ մը, որ կը պատկանէր Դաւիթ Շիրինեանի։ Այս անձը նոյն գրերը օրինակելով թղթի մը վրայ՝ ուղարկած է Սեբաստիա՝ իր եղբօր Տիգրան Շիրինեանի։ Վերջինէս ստանալով † Կ. Գաբիկեան 1908ին, ղրկած էր ինձ 1911 թուականին։ Թղթին վրայ գրուած է եղեր այս մակագրութիւնը. "Հայոց Սենեքերիմ թագաւորին հին մատեաններէն օրինակուած է"։ Նոյն թուղթը կը պարունակէր նաեւ Հայոց հին նշանագրերը եւ "Հայոց պատիւով բառերն", իսկ ծածկագրի համար գրուած է այս վերնագիրը. "Այս է հայոց հին աղւանագիրն"։ Ասկէ աւելի տեղեկութիւն չունինք։

Երկրորդ այլաձեւ այբուբենը հանուած է Սեբաստիա գանուած ձեռագրէ մը՝ որ կը պատկանէր Սեբաստացի Նազարէթ Ղորղոռեանի։ Ձեռագիրը գրուած է ՌՃԿԲ = 1713 թուին եւ է հեղինակութիւն կամ ծաղկաքաղ "անպիտան եւ անարժան ծառայ ձեր մեղապարտ Մարտիրոս սուտանուն Սեբաստացւոյ"։ Առաջին մասն է ՝բժշկարան, երկրորդ մասն է պայթարնամա, ուր կայ եւ պողպատ շինելու, թրի ու դանակի մուխ տալու եւ ոսկիի ու արծաթի բաժինը։ Յառաջաբանին մէջ յիշուած է թէ Հայոց Հեթում թագաւորը 18.000 զօրքով գացեր է թշնամիին վրայ. յետոյ Պաղտատի Նասըր խալիֆային մօտ, որու քով գաեր է Ստեփանոս անուն իմաստուն մէկը, եւ ասոր թարգմանել տալով յիշեալ գրքերը՝

բերեր է Հայաստան։ Ձեռագրին վերջի մասը պակաս է։ Թէ բժշկարանին եւ թէ պայթարնամային մէջ ինչ ինչ բառեր գրուած էին տեսակ մը ծածկագրով, տգէտներու ձեռքով չարաչար գործածուելենէ փրկելու նպատակով։ Ահա օրինակ մը.

«Եւ զինչ ճասատանի («մարմիններ») որ չոր լինի կակղցնել այս է. (շարք մը թուելէ յետոյ)... թէ ΔVε:þ6 չոր գայ, հալէ եւ զբազնեցն մուրն ի վրայ ձգէ, կակղնայ»։

Այս կարգի ծածկագրուած բառերու ընդհանուր թիւն էր 24։ Թղթակից բարեկամս Պր. Գաբիկեան, 1905 թուին ձեռք անցունելով յիշեալ ձեռագիրը, ամբողջապէս կ'ընդօրինակէ։ Սեփականատէրը այնուհետեւ կը մեկնի Ամերիկա՝ հետը տանելով նաեւ բնագիրը։ Պր. Գաբիկեան կ'աշխատի վերլուծել յիշեալ բառերը եւ մակաբերելով նախադասութեանց իմաստէն՝ քանի մը բառ կը մեկնէ. այնուհետեւ կը բացուին միւս բառերն ալ։ Բայց ծածկագրուած բառերու սահմանափակ թիւը բաւական չէր ամբողջ այբուբենը երեւան հանելու։ Այնուհետեւ կը գիմէ վեցհազարեակի հմուտ անձերու, ինչպէս նաեւ քանի մը վարպետ ոսկերիչներու, յատկապէս հրացանագործ Ոսկեհան եւ Գէորգ Էկեահեան անուն անձերուն։ Ասոնք յայտներ են թէ յիշեալ գրերը կը կոչուին Աշ—ն—ջէր եւ քանի մը հատին ձեւն ալ տուեր են, որ ճշտիւ համապատասխանէ եղեր բժշկարանի այբուբենին։ Վերջինը յայտներ է նաեւ որ իր

Հայրն ու պապը կը գործածէին յիշեալ գրերը իբրեւ ծածկագիր եւ թէ իրենց քով կը մնան դեռ այգ գրութիւններէն։ Բայց որովհետեւ անոնք իրենց վարպետներուն երգում տուած են եղեր, ուստի ծածկագրին գաղտնիքը երբեւան չեն հաներ։

Դր. Գաբիկեան կը յայտնէր նաեւ որ հակառակ իր ջանքերուն, ուրիշ որեւէ բժշկարանի կամ ուրիշ ձեռագրի մէջ, նմանօրինակ կամ այլ ձեւի ծածկագիր չէ տեսած։ Միայն տեղ մը պատահած է գեօՆֆ բառին՝ գրուած ծածկագրով. այսպէս՝ ꝺƀOμĬⴍ՛, որմէ կ'երեւայ որ գ, օ, ֆ, տառերը հայերէնի հետ գրեթէ նոյն են, ƀ կազմուած է նոյնպէս հայերէն ե -էն, Ĭ առնուած է լատինէն, իսկ վերջին տառը հայերէն ն ձեւն է, պառկած դիրքով եւ կտուցը ձեւափոխուած։

Բժշկարանի ծածկագրին հետ բոլորովին նոյն է այն, որ գտեր է Ն. Քարամեանց 1886 թուին եւ հրատարակեր է ZDMG թերթին մէջ, հա. 40, էջ 315—319։ Քարամեանի գտած ծածկագիրն է հետեւեալ նախադասութիւնը. "Յիշեցէք զմեղապարտ յովասափ սարկաւ+ն„։ Ասոր մէջ կը գտնենք երկու տառ՝ որ բժշկարանի մէջ կը պակսէին. այն է ղ եւ ջ, որ աւելցուցած ենք մեր ցուցակին մէջ։

Բժշկարանի տառերէն քիչ մը տարբեր են ղ, ջ, ϻ, ր, + տառերը. — առաջինը ղ՝ բժշկարանի մէջ ձեռագիր գ տառին ձեւն ունի, հոս վերի կողմէն քիչ մը երկար թեւ մը ստա-

նալով՝ անշնորհք գրուած է տառին ձեւն առած է, — երկրորդը ւ՝ հոս ունի (Ӿ ձեւը, որ խսկապէս նոյն է բժշկարանի ձեւին հետ, միայն բաժնուած է մասերու. — երրորդ մ՝ զուրկ է թեւի աւելորդ խաղերէն՝ որ ունի նոյն տառը բժշկարանի մէջ. — չորրորդը փ՝ զուրկ է բժշկարանի ձեւին սկիզբէն ու վերջէն աւելցած փշիկներէն. — վերջապէս հինգերորդը ֆ՝ նօտրագրի ձեւն ունի, մինչդեռ բժշկարանին մէջ վերէն ու վարէն գոց X տառին ձեւն ունի, բոլորովին տարբեր է ֆ տառը, որ եւ դրինք մեր ցուցակին մէջ՝ տակը աստղանիշով։

Երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ սիւնակի այբուբենները գտած է Հ. Ծիրար յիսուսեան քահանան, որ հմուտ արեւելագէտ մ'է եւ ունի ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ Փոքր-Ասիոյ եւ Հայաստանի վրայ՝ երկար ժամանակ մնացած է Կեսարիա, Եւդոկիա եւ Սեբաստիա։ Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին մէջ գտնելով ձեռագիր Հայոց Պատմութիւն մը Սենեքերիմէն սկսեալ՝ ընդարձակ քննական հրատարակութիւն մը պատրաստած է՝ հանդերձ ուսումնասիրութեամբ։ Վերոյիշեալ այբուբեններն ալ գտած է զանազան ձեռագիրներու մէջ։ Թիւ 3—4 կը կոչեմ Դաւթեան, որովհետեւ կ'ըսուի թէ այս երկու այբուբեններն Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփային գործածածներն են։ Թիւ 5 գործածուեր է Աղեքսանդր Մեծի ժամանակէն սկսեալ մինչեւ Արշակունիները, ուստի եւ կը կոչեմ **Նախորդաշխարհեան**։ Թիւ 6 գոր-

ծածեր են վրացիները՝ նախ քան քրիստոնէու-թիւնն ընդունիլը. այս պատճառաւ ալ կը կո-չեմ՝ Նախավկայական։ Թիւ 7 գործածուեր է Մես-րոպեան գրերէն առաջ, ուստի եւ կը կոչեմ Նախամարտիրոսեան. այն գրերէն շատը նոյն են դուանափրէ հետ։

Հ. Միրար գտած է նաեւ նոյն ծածկագրի թուանշանները, որոնք են՝

Y	Γ	∆	♈	ꞁ կամ Λ	φ	Ŧ	♀	T
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Ասոնց տասնեակները, հարիւրեակներն ու հա-զարեակները կազմելու համար թուին վերեւը կը դնեն 1, 2, 3 կէտ։

Ութերորդ սիւնակը կը ներկայայնէ այն ծածկագիր այբուբենը՝ որ Ներսէս Աշտարակե-ցի կաթողիկոսը գործածեր է իր համախոհնե-րուն հետ թղթակցելու համար Դաւիթ-Դա-նիէլեան վէճերու ժամանակ, ԺԹ. դարու սկիզ-բը։ Այս ծածկագրով գտնուած են ամբողջական նամակներ եւ այլ գրութիւններ։ Գաղտնիքը լուծեց Միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեան (տես իր յօդուածը Արարատի մէջ, 1888, էջ 35—49 "Ներսեսեան ծածկագիր„ վերնագրով)։

Տարակոյս չկայ որ ծածկագրերու այս բո-լոր տեսակներն ալ զանազան գրիչներու հնա-րագիտութեան արգիւնք են եւ քիչ ծաւալ ստացած։ Սիւնագրի վրայ խօսած է Müller, Nicht-Mesropische Schriftzeichen bei den Armeniern,

WVKM 10, 129—132, որ այս գրութիւնը նման կը գանէ Կեղտացոց Ogham կոչուած գրութեան, ուր տառերը նոյնպէս կազմուած էին մինչեւ 5 գծիկներու զանազան ձեւափոխութեամբ։ Ըստ իս այս նմանութիւնը պատահական է, անշուշտ Հայերը ծանօթութիւն անգամ ունեցած չէին նոյն Ogham նշանագրերու հետ։ Այլաձեւ այբուբեններու մեծագոյն մասը կազմուած է հայերէն այբուբենէն՝ թեթեւ փոփոխութեամբ, կրճատումով կամ յաւելումով. միւսներն ալ յոյն կամ լատին այբուբենէն յարմարցուած են։ Այսպէս՝ աղաւնագրի մէջ – լատինական ձեռագիր A ձեւէն է, բ կամ հայ բ ձեւէն է կազմուած՝ թեւը կրճատելով եւ կամ լտ. P տառն է ըստ նոր տառադարձութեան. ղ մեր ձեռագրի ձեւն է, է նոյն է երկաթագրի հետ. այսպէս եւ ւ, ռ, յ, մ, յ, ւ, դ, Չ, Վ, ց, ֆ, +, օ, ֆ միեւնոյն հայերէն տառերն են՝ չնչին ձեւաւորմամբ. փ տառը պառկած դիրքով առնուած երկաթագիրն է. ղ տառին պոչը կտրուած է եւ անոր փոխարէն՝ վրան երկու կէտ աւելցուած։ Քանի մը հատը, ինչպէս Գաբիկեան եւս կը նկատէ, դէպի ձախ կրկնութիւնն է տառին, այսպէս են ձ, ւ, է, ը տառերը։ Միւս այբուբեններն ալ նման բաներ են. Դաւթեան այբուբենի մէջ – տառը՝ որ լատիներէն ձեռագիր teq ձեւն ունի, ի հարկէ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ՝ մեր շղագիր ա տառը ոլորուն ու զարդարուն ձեւով։ Աւելորդ կը կարծենք ամէն մէկուն վրայ խօսիլ մի առ մի։

Ո՞ր թուականին ծագած են ծածկագրերու զանազան տեսակները։ Գումարագրի համար մեր բերած օրինակը Հ. Տաշեանի Ցուցակէն՝ 1618 թուականէն է. երկրորդ օրինակը (Հ. Ակինեանի) 1572 թուականէն. աւելի հին է փոխարինագրի օրինակը (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 50–), 1439 թուէն։ Վերջապէս Գրիգոր վրդ. Տուտէորդւոյն ծածկագիրը, որ միաժամանակ կը պարունակէ կէտագիր, թուագիր եւ գումարագիր, ՈԳ=1154 թուականէն է (տե՛ս Ալիշան, Այրարատ 166բ)։ Սիւնագրի օրինակներու հնագոյնը 1298 թուէն է (Թորոս աղբար, Բ. 337), միւսները աւելի նոր են, այն է 1465 թուէն (Թորոս աղբար, Ա. 77), 1640 թուէն (Բ. 191), ԺԶ. դարէն (ՀԱ 1892, 82)։ Միւլլէր կը կարծէ թէ քանի որ ծածկագրերու մէջ օ եւ ֆ տառերը չկան, ուստի ըլլան "hinter das XII. Jahrhundert„։ Սակայն աղաւնագիրը ունի այս երկու տառերը, եթէ միայն աւելի յետոյ աւելցուած չըլլան։ Ըստ Գաբիկեանի՝ Սեբաստիոյ մէջ աւանդաբար կը պատմուի թէ Սենիքերիմ թագաւորն ու հայ իշխանները իրենց մէջ ծածկագիր գրութիւն մը կը գործածէին. եւ որովհետեւ մեր թուականներն ալ մինչեւ 1154 կը հանեն մեզի, ուստի կրնանք ըսել թէ այդ ծածկագրերն ալ ԺԱ. դարուն հնարուած ըլլան։ Ասոր համապատասխան է այն հանգամանքը՝ որ ծածկագիր տառերէն շատը նօտրագրի, նոյն իսկ շղագիր վրայէն շինուած են. ինչպէս աղաւնագիր Ք, որ պարզապէս նօտր ք ձեւն է, Զ որ մեր շղագիր

չ տառն է եւն։ Դաւթեան գրերու երկրորդ-տեսակը յայտնապէս [illegible] գրերու նմանողութիւն մըն է եւն։

Կը մնայ մեզ քննել այս ծածկագրերուն տրուած զանազան անուններու ծագումը։ Հները սովորութիւն ունէին որեւէ բան ընթերցողին աչքին պատուական ընծայելու համար՝ վերագրել նշանաւոր անձի մը կամ առհասարակ հնութեան։ Այսպէս Երազահանը Դանիէլ մարգարէինն է, Ցաճախապատումը Լուսաւորչինն է, յետին շարականներ՝ Սահակինն ու Մեսրոպինն են։ Գրերու մէջ ալ հայոց նշանագրերը (տե՛ս Գլուխ Գ) կ՚ընծայուին Ադամ նահապետին, ծածկագրերէն երկու տեսակ Դաւիթ Անյաղթին, միւսները նախարշակունեան, նախամեսրոպեան եւ նախավրացական շրջաններու։ Այս բոլորը այն ժամանակի հոգեբանութեամբ ըմբռնելի գրական կեղծիքներ են։ Կեղծիք չէ միայն [illegible] բառը (աղուանի գիր), որ ըստ իս բուն «ծածկագիր» նշանակութիւնն ունի, ճիշտ այնպէս, ինչպէս ունինք ծածկալեզուի համար ճնճղ[illegible] լեզու, ագռաւի լեզու կամ [illegible]։ Այս [illegible] բառը յետոյ չփոթուելով, դիտմամբ կամ պատահմամբ, դարձեր է Աղուանից գիր, եւ այս անունով ալ յիշուած են ծածկագրերը մեր ձեռագրերու մէջ տեղ տեղ։

Պատմութենէն գիտենք որ Ս. Մեսրոպ Աղուաններու համար ալ գրեր հնարեց եւ այս գրերով թարգմանուեցան Մարգարէութիւնները, Աւետարանը եւ Գործք Առաքելոցը, մէկ խօս-

քով ամբողջ Ս. Գիրքը։ Ահա սոր վկայութիւնը. "Ապա այնուհետեւ երանելւոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվաղակի զաստուածային գրոց Թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր, որով անդէն յական Թօթափել վայրենամիտ եւ դատարկասուն եւ անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից՝ մարգարէագէտք եւ առաքելածանօթք եւ աւետարանաժառանգք լինէին, եւ ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ, ոչ իւիք անտեղեակք" (նոր., էջ 19)։

Այս հաւատարիմ վկայութենէն կը հետեւի որ անշուշտ աղուաներէն գիր ու գրականութիւն կար. բայց հայերէնի ազդեցութեան տակ՝ այդ գիրն ու գրականութիւնը այնպէս ջնջուեր են, որ հետք մ'անգամ մնացած չէ։ Գիտունները շատ հետաքրքիր եղած են գտնելու որեւէ հետք Աղուաններու լեզուէն ու գրէն, բայց իրենց բոլոր ջանքերը ի զուր եղած են եւ գտնուածներն ալ սուտ։ Այսպէս Մակար եպս. Բարխուդարեանց (Պատմ. Աղուանից, Վղրշպտ. 1902, էջ 17) կը կարծէ գտած ըլլալ Աղուանից գրերով կարճ արձանագրութիւն մը Դերբենդի պարսպի արտաքին պատին վրայ, որու նմանահանութիւնն ալ կու տայ Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 119։ Բայց ասիկա ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ քուֆի արձանագրութիւն մը։ Նոյնպէս ֆրանսացի հայագէտ E. Boré, Cor. T. II, էջ 49 կը խօսի աղուաներէն հին ձեռագրի մը վրայ՝ որ գտնուեր է Էջմիածնի մէջ եւ որու մասին զեկուցեր է 1838ին ֆրանսական ակա-

գեմիային։ Բայց ասիկա ալ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ հայերէն նօտր գիրը (տե՛ս Խորենացի, Թրգմ. Խ. Ստեփանէի, Բ. տպ., ծան. 750)։

Աղուանից գրի մասին զարմանալի վկայութիւն մ'ալ ունինք Հեթում պատմիչի մէջ (տպ. Վենետ. 1842, էջ 14)։ Խօսելով Հայոց մասին, հեղինակը կ'ըսէ թէ "ունին նշանագիրս արամեանս եւ այլս եւս՝ որ ասին Հալջայէն"։ Այս տարօրինակ բառը երկրորդ անգամ կը գտնենք էջ 24, ուր խօսելով Արաբներու մասին, կ'ըսէ թէ "կալան զմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ափխազաց՝ որ ի Վիրս, եւ բաց ի գաւառէն անտի թագաւորութեան Հայոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալջայէն։ Այս երկու նահանգք զդէմ կալան Սարակինոսաց եւ ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա եւ այնպէս գտան ապաստան եւ պատսպարան ամենայն քրիստոնէից, զորս հալածէին Սարակինոսք"։ Այս բացատրութենէն կ'երեւայ որ Հալջայէնը Աղուանքն ըլլալու է. նկատի ունենանք նաեւ այն որ ըստ Հեթում պատմչի Հայաստանի սահմանը կը սկսի Դարբանդ (Միրալի) քաղաքէն, որով Աղուանք կ'ըլլայ մասն Հայաստանի (գլուխ Թ.). պատմիչը Աղուանք անունով առանձին երկիր չգիտէ։

Ըստ այս տեղեկութեան, ուրեմն նոյն իսկ 1305 թուին աղուաներէն գրերը գոյութիւն ունէին. բայց թէ ինչ եղաւ այնուհետեւ, տեղեկութիւն չունինք։ Եւ հաստատապէս կրնանք ըսել թէ մեր զանազան ձեռագիրներու մէջ յիշուած "աղուաներէն" գրերը [illegible] բառի

հետ շփոթութեան արդիւնք են։ Այսպէս օրինակ Քարամեանցի գաած գիրը՝ որ ձեռագրին մէջ կոչուած է "գիր Աղուանից„ եւ որուն հաւատացած է նաեւ Քարամեան եւ այն ծածկագրերը իբրեւ նորագիւտ աղուաներէն գիր հրատարակած է[1]։ Թէ Աղուանք էր եւ Աղուանից չէր իբրեւ մերձաւոր բառեր կրնային դիւրութեամբ շփոթուիլ իրարու հետ, հմմտ. Աղուանք յատուկ անունը՝ որ Սեբաստիոյ մէջ կը հնչուի Աղէրն, նոյնպէս Աղուանից գրչութիւնը՝ փոխանակ "Աղուանից„ (Ցուց. ձեռ. Թաւրիզի, Թ. 44, էջ 369բ)։

Ծածկագրերու շարքին մէջ կարելի էր դասել նաեւ հայ սղագրական նշանները, որոնց համար արդէն ունինք երեք գրութիւն. գլխաւորն է Հ. Աթանաս Տիրոյեանի հրատարակածը (Վենետ. 1888) "Սղագրութիւն հայկական„ վերնագրով, Գաբէլսբէրգէրի դրութեան համաձայն։ Բայց ասոնց մասին խօսիլը մեր ծրագրէն դուրս է[2]։

Հոս կը դնեմ ծածկագրերու համագրական տախտակը, որ իմ խնդրանօք պատրաստեց Պետրոգրադի գեղարուեստական Ակադեմիայի նախագահ հայազգի Պրոֆ. Պր. Ա. Թամանեան,

---

1 Այս կեղծիքի մասին տես նաեւ Ֆրէտէրիք Մուրատի յօդուածը՝ ՀԱ 1903, 334—335։

2 Հայերէն սղագրութեան նորագոյն դրութիւն մը հնարեց Կովկասի մէջ՝ նշանաւոր մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեանը. բայց մինչոց չունենալով հրատարակելու՝ ձեռագրերը թողուց իր որդի ելեկտրագէտ Պր. Գէորգ Մանդինեանի։ Վերջինս՝ որ Թաւրիզ կը գտնուի, յայտնեց ինձ որ նոյն ձեռագրերը յանձներ է Պր. Ստ. Կանայեանի՝ Հայաստանի պետական Գրադարանին մէջ պահուելու համար։

որուն կը յայտնեմ հրապարակաւ խորին շնորհակալութիւնս։

Հ. Տաշեանի Ակնարկէն (էջ 89 ծան.) կը տեղեկանամ որ ծածկագրութեանց վրայ խօսած է նաեւ Բրոսէ հայագէտը եւ քանի մը տեսակն ալ հրատարակած է։ Բրոսէ մինչեւ 19 տեսակ ծածկագիր կը ճանչնայ. հմմտ. իր յօդուածը՝ Variétés arméniennes, Mélanges Asiatiques, V, 65—77 (երեք տախտակով)։ Ամբողջութեան համար պէտք էր այս գրուածքն ալ ի նկատի ունենալ. բայց այն միջավայրին մէջ՝ ուր կ'ապրիմ հիմայ, անհնար է ձեռք բերել։

ՀԱՅ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐՈՒ ՆՈՐ ՑՈՒՑԱԿ ՄԸ

Նշանագրերու ուսումնասիրութեանս հրատարակութենէն յետոյ (Հանդ. Ամս. 1910, էջ 174—176) Սեբաստիայէն թղթակից բարեկամս † Պր. Կ. Գաբիկեան ուղարկեց ինձ հայ նշանագրերու նոր ցուցակ մը՝ որ արտագրած էր Սեբաստիա գտնուած երկու հայ ձեռագրերէ։ Առաջին ձեռագիրը կը պարունակէ 289 նշանագիր, երկրորդը 100 նշանագիր, ընդ ամէնը 389 նշանագիր։ Երկու ձեռագրերն ալ անշուշտ օրինակուած են մի քանի հին ձեռագրերէ, որովհետեւ այբուբենական կարգը կանոնաւոր չէ անոնց մէջ եւ միեւնոյն բառը մէկ քանի անգամ կ'երեւայ նշանագրերու ցանկին մէջ։ Պր. Գաբիկեան այս ցուցակը հրատարակած էր նախ Սեբաստիոյ խմբագրապետ Նշտրակ Թերթին մէջ, բայց տպագրութիւնը եղած էր շատ անյաջող։

Քննելով յիշեալ ցուցակը եւ համեմատելով իմ նշանագրերուս հետ, տեսայ որ կան շատ հետաքրքրական նորութիւններ. խումբ մը բառեր բոլորովին նոր են եւ քննած 14 ժողովածուներուս մէջ գոյութիւն չունին, ուրիշներ՝ թէեւ կան նոյն ժողովածուներուն մէջ, բայց հոս կը ներկայանան բոլորովին նոր նշանով մը եւ կամ կը կրեն այնպիսի նշանագիր մը՝ որ մեր ուսումնասիրութեան եւ նշա-

նագրերու զարգացման պատմութեան համար հետաքրքրական է։

Այս պատճառով միացնելով նոյն կարեւոր նշանագիրները նոր այբուբենական ցանկի մը մէջ կը գնեմ հոս։

Նշանագրերու այս երկրորդ տախտակն ալ կազմուած է այնպէս՝ ինչպէս նախորդը։ Թուահամարները շարունակած եմ 455 թուէն սկսեալ, եթէ նշանագրերը բոլորովին նոր են. իսկ հոն ուր նշանագիրը նոր ձեւ մը չէ, այլ մեր ունեցած ձեւերուն մէկ նոր (ու կարեւոր) զանազանութիւնն է, դրած եմ առաջին տախտակին համապատասխան նշանագրին թուանշանը։

Նոր ձեռագիրները դժբախտաբար տգէտ գրչի գործ են. հայերէն բառերուն մէջ շատ ուղղագրական սխալներ կան. օր. գրուած է հայեյեւ՝ փոխանակ հայհոյել. քանի մը բառեր կան՝ որոնց ինչ ըլլալը չի հասկցուիր. այսպէս՝ գրուած է ղըէորէ, ղորէ՝ որոնց նշանագրերը ղ—որոյ ձեւին նման ըլլալով՝ կը կարծեմ թէ պէտք է կարդալ "զուարակ„։ Ա գրին շարքը կայ ստեղծ բառ մը, որուն նշանագիրը (տես տախտակին վերջին նշանագիրը) (ծ, տակը ;) նման է թէ ստեղծ եւ թէ անեղծ նշանագրին. չգիտեմ թէ ինչպէս պէտք է կարդալ. հաւանական է անեղծ, քանի որ Ա գրին շարքին մէջ կը գտնուի։ Լ-ով բառերու շարքին մէջ կայ ընջ ձեւ մը, որ անշուշտ սխալ ընթերցուած մ'է. առաջին յարմարագոյն ուղղագրութիւնն է լանջ, ենթադրելով որ ա գրուած ըլլայ միասին. բայց նշանագրերու միւս ցուցակները այսպիսի բառ մը չգիտեն։

Բոլորովին անստոյգ բառեր են -ղձէն (նշանագիրը նման է տ-խ-ձէն), տ-փէհ, հ-նքէլլի։

Եթէ հասարակ հայերէն բառերը այսպիսի սխալներ ունին, որքա՜ն աւելի ըլլալու էին նշանագրերը. այսպէս Ջօր-ջ-ջէլ բառին դէմ գրուած նշանագիրը՝ միւս ցուցակներուն գօր---ր բառին նշանագիրն է. կ-ըէճ զոդիակօսին դէմ գրուած է կըէ- զօդիակօսին նշանը, չէշ-փ-ն բառին դէմ յ-ֆշ-ւ-ֆէ։

ա. Ինչ ինչ նշանագրեր՝ որ նախորդ ցուցակին մէջ դեռ պարզ տառական վիճակ մը ունին, հոս ստացած են բուն նշանագրի զարգացած ձեւ. օր. Բ-ջջ-լ-ն՝ որ նախորդներուն մէջ կը ներկայանայ պարզապէս մը տառերով, Տ. վրդ. Պալեանի ցուցակին մէջ քւն ձեւով, հոս արդէն դարձած է բարդ փակագիր. Գ-ղ-ջէք՝ ուրիշ անգ պարզ ջ տառն է՝ տակէն յօդ միացած, հոս քանի մը ոլորքներով զարգացած է. Գ-է-րք՝ որ նոյն տեղը զուտ գլխատառ Գ է, հոս կլորակի մը վրայ բարձրացած է. Մէ-ը-ջ նոյն տեղը կը ներկայանայ Է-ջ համառօտագրութեամբ, հոս դարձած է յաջող փակագրութիւն մը՝ որ կազմուած է մ-ջ տառերէն. Այսպէս հմմտ. նաեւ Եըէմ-- (մ), Եղէջէ, Բ-փ---ր (ա), կոյ- (ւօ)։

բ. Կան խումբ մը նշանագրեր՝ որոնք կը ներկայացնեն գեղեցիկ միջին ձեւեր եւ յաջող կերպով կը ծառայեն բացատրելու նշանագրերու կազմութիւնը. Այսպէս՝ Էկէղէջ ձեւին դէմ մենք ունէինք ամենէն առաջ նօտրագիր Էկէ համառօտագրութիւնը, որ իմ կարծիքովս ծագում տուած է յաջորդ 10 նշանագրերուն, որոնք եկեղեցիի շէնքին նիւթական պատկերը կը թուին ներկայացնել։

Նոր նշանագիրը աւելի կը հաստատէ մեր ենթադրութիւնը, ունենալով կրճատեալ համառօտագրութիւնը (է ջնջուած), որ կը բռնէ մեր նշանագրերու մէջ ներքին երկրորդ տեղը։ Նոյնպիսի միջին ձեւեր են [illegible], [illegible]։ Ս[illegible] բառին դէմ ունէինք երկու կարճ նշանագիր, մին քառակուսի՝ մէջը գծիկով մը, միւսը կլոր՝ մէջը ◦. վերջինը յատկապէս ◦ գրէն էր, բայց անճանչնալի կը մնար առաջինը։ Նոր ցուցակը կու տայ երկու նոր նշանագրեր (քառակուսի մը՝ մէջը -), որով նախորդ երկու նշանագրերը կը միանան եւ կասկածը կը ջնջուի։

Գ. Քանի մը տեղ նոր ցուցակն ունի աւելի հին նշանաձեւեր, որով քանի մը անճիշտ կամ անծանօթ կէտեր կ'ուղղուին եւ կը ստուգուին։ Վէշապը (Թ. 413)՝ որ մեր նախորդ ցուցակին մէջ անորոշ ձեւ մը ունէր, հոս եղջիւրաւոր գլուխ մ'է, որով նոյն նշանագիրը կ'ըլլայ պատկերագիր եւ մեր աստղանիշը իր վերածումը խաչանիշի։ Ս[illegible] բառին նշանագիրը ենթադրած էինք նոր տառերէն. Նոր նշանագիրը իր ցոյց կու տայ. [illegible] է այս. նշանագիրը նախապէս կարդացած էր նոր տառերէն, ուր յետոյ ղ գիրն ոտքը կրճատուելով՝ ձեւացած է ֊։ Հանդերձ (Թ. 240) բառին նշանագիրը պարզ կերպով կը ցուցնէ թէ փակագիր մ'է, ուստի մեր ցուցակին մէջ պէտք է ջնջել աստղանիշը։ Սաղմոս բառին դէմ ունէինք Հ ձեւով նշանագիր մը՝ որ կարծած եմ փակագրութիւն. հիմայ այնպէս պարզ է Հ գրին պոչին վրայի ◦ տառը, որ պէտք կ'ըլլայ ջնջել իմ գրած կասկածականը։ Սուրբէն կը ներկայանար ղ համառօտագրութեամբ, որ ենթադրած էի իբր տա-

ռական շփոթութիւն՝ ձեւացած ուէն. Նոր նշանագիրը լիովին կը հաստատէ ասիկա։ Փելընդդր-դրած էինք Ֆ գրէն. Հոս յայտնի կերպով ֆ է, որով պէտք կ՚ըլլայ ըսել թէ Ֆ յետոյ ձեւացած է։ Ճառագայթ բառին դէմ գրուած է պարզապէս ֆ, որ կը հաստատէ մեր ենթադրութիւնը թէ ասոր արեգակնանման նշանագիրը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ճ գրին մէկ ձեւակերպութիւնը։

Դ. Ցիշենք վերջապէս թէ մէկ քանի բառեր ալ՝ որոնք նախորդ ցուցակներուն մէջ կանոնաւոր փակագրութիւններ կը կազմեն, հոս բոլորովին այլանդակուած ու անհասկանալի բան մը դարձած են. այսպէս են տուէկաւոր (T), մարդէրոս (եզ), որդէ (ը)։

Այս բոլոր փոփոխութիւնները ի նկատի առնենալով՝ կը տեսնենք որ նոր ցուցակիս հրատարակութեամբ նշանագրերու ընդհանուր թիւն է 509 (հաշուելով սանդուխ բառը իբր մէկ նշանագիր), որ կը համապատասխանէ 402 բառերու կամ գաղափարներու. Ասոնցմէ

	Ծառերէ յառաջացած նշանագրեր	332
†	Պատկերագրեր	32
· —	Օտար տառադարձական նշաններ .	21
*	Ծագումն անծանօթ	124
	Գումար	509

Ուսումնասիրութեանս մէջ ըսած էինք թէ նշանագրերու հնագոյն հրատարակութիւնը, որչափ մեզ ծանօթ է, Էմինին է։ Վերջերս մեր ձեռքն անցաւ Մխիթար Աբբայի "Քերականութիւն գրաբառի լեզուի հայկազեան սեռի» (Վենետիկ 1730, Բ. տպ.

1770), ուր էջ 481 հրատարակուած գտանք 46 նշանագրերու ցուցակ մը։ Ասիկա համեմատելով մեր ցուցակին հետ նորութիւն մը չէր պարունակեր, բայց անշուշտ հնագոյն հրատարակութիւնն է բոլոր ցուցակներու մէջ։

Ամենավերջին հրատարակութիւնը եղաւ Հաշակաթի մէջ, ուր լուսանկարով նմանահանուած են Էջմիածնի թ. 612 եւ 91 ձեռագիրներու նշանագրերը ամբողջ էջերով։ Այս ձեռագիրները ամբողջ մենք նախապէս տեսած եւ անոնց պարունակած նշանագրերը մեր ցուցակին մէջ անցուցած էինք։ Անծանօթ կը մնար միայն անոնց գրութեան թուականը, որ մոռցած էինք նշանակել, բայց որ կարեւոր էր ճշտելու համար նշանագրերու ծագման ժամանակը։ Գարեգին վարդապետի տեղեկութիւններէն կ'երեւայ որ (Հաշ., էջ 214) այս երկու ձեռագիրներն ալ անթուական են. բայց Գարեգին վրդ. առաջինին թուականը կը դնէ ԺԳ. դարու վերջը եւ ԺԴ. դարու սկիզբը, իսկ երկրորդը թերեւս ԺԸ. դար։ Վերջինս շատ ուշ ըլլալով՝ նշանակութիւն չունի. բայց առաջինը շատ մեծ նշանակութիւն ունի։ Արդարեւ մեր ունեցած ձեռագրերը կը հասնէին մինչեւ 1564 թիւը. բայց կ'ենթադրէինք որ նշանագրերու առաջին գործածութիւնը ԺԳ. դարէն ըլլայ։ Եթէ ճիշտ է Գարեգին վարդապետի տուած թուականը, այն ժամանակ պէտք կ'ըլլայ նոյն թիւը քիչ մ'ալ առաջ տանիլ, ըստ որում նոյն ձեռագիրներուն մէջ գտնուած նշանագրերը բաւական մաշուած ձեւեր են եւ աւելի հին սկզբնաւորութիւն մը կ'ենթադրեն։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գ· Մեսրոպեան գրութեան ուղղութիւնը:

Դ· Գրերու ձեւը եւ անոնց ծագումը:

Ե· Մեսրոպեան գրերու դասաւորութիւնը:

Զ· Գրերու անունները:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
62	21	ՀԱ 1910, 171 բ	վերջ. էջ 24
84	6	ավելացնել՝	տառը. յ գ յ ղ
84	9	ավելացնել՝	տառը. յ ր
84	14	ավելացնել՝	տառը. յ ծ
84	22	φ	ψ
85	2, 6. 7, 13,	φ	ψ
103	6	անկման ... աղման	անկմամբ ... աղմամբ։
171	11	գ. տառակյան	տառ. ակյան
173	30	եւ	ի
175	19	յ	ժ
176	4	ավելացնել՝	գլխիվայր բռնած
186	3	3 գիր	3 գիր (–, ÷, +)
195	9	հին	հին կամ՝ արշակունեան
196	13	353	253
205	16	միշտ	ճիշտ
206	9	α-ին	α-էն
215	2	h	h
219	14	միշտ	ճիշտ
220	26	ə	ē
220	27	e, ə	ə, ə
222	16	ուղիղ աչքերը	ուրիշ ազգերը
223	11	P	Θ
228	27 վարէն	փլիկ	փշիկ
230	25	մեր	չէ մեր
241	26	է	է մեկնել
245	17	րած	ըրած

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
250	25	միշա	ճիշտ
251	12	ձեւերէն	գրի ա, բ, գ ձեւերէն
254	6	1893	1913
270	3	այցելութիւնը	ազդեցութիւնը
271	21	առաջ.	առաջ.
276	3	է, հ	Ը, հ
276	25	անոր	անոր համար
279	27	գաա	գաւ
281	24	փէ–ւ	փէմ–ւ
281	25	ւ––տ	ւ–մէտ
282	20	յէ–ն	յէւ
284	16	հայերէնն	հայերէն
286	2—3	––գգեւ՝ 26. Ձայներու բարեշրջութիւնը. 27. Հին հայերէնի հնչումները որոշելու միջոցները.	
289	22	միշա	ճիշտ
290	8	ξ	ξ ο
294	18	212	—
303	26	vo	vo, բարբառներուն մէջ vo,
303	28	––եւ–յեւ՝	Երեքով, Եհովա եւն.
305	2	գրգ.	քրգ.
312	27	•	գերմ. u
313	19	է–	է–
316	4	գրին	գիրը
316	6	իւր	եւրոպական
319	2	կը	մը
320	29	նէմ–չէ	նէմ––չէ
325	20	hav, havat	haw, hawat
327	7	ζέφορες	ζέφυρος
327	16	յոգնակին	յոգնակին եւ
328	14	եվ	էվ
331	18	[illegible]	ւ
333	28	աքագա	ավագա
334	6	բառավերջին	բառավերջին Փրանս. r

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
339	9	եւ	են
340	20	կում	կուժ
342	12	ամէն	ուժի
355	26	Ը	է
357	4	Փ	Ք
360	13	Ծ	Ծ
361	26	Հ	Ճ
364	10, 15	Ն	Ն
365	11, 15	3	4
365	25	ապշէւ	ա՛
374	Ծանօթութիւնը դնել էջ 373, տող 14.		
383	28	24	25
395	12	A	4
405	25	i	j
410	18	գաուած	գրուած
418	27	քառակուսի	քառակուսի է. միայն այդ քառակուսի
425	27	94	95
430	8	երկրորդը	եւ Յորայ մեկնութեան ձեռագրի մը մէջ՝ 1299 թուէն (Սիս. էջ 149). երկրորդը.
431	14	ձ	ƒ
432	1	•	ȣ

Ծանօթ. — Վրիպակներու շարունակութիւնը Հակառակ մեր ջանքերուն կարելի չեղաւ ցայժմ ստանալ Երեւանէն։

ԾԱԾԿԱԳՐԵՐ

	1 [illegible]	2 [illegible]	3 Դաւթեան	4	5 [illegible]	6 [illegible]	7 [illegible]	8 [illegible]	9 [illegible]
Ա	[illegible]	[illegible]	teq	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	F	[illegible]
Բ	P		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Գ	3	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Դ	3	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ե	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Զ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Է	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ը	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Թ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ժ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ի	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Լ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Խ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ծ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Կ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Հ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ձ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ղ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ճ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Մ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

	1 [illegible]	2 [illegible]	3 Դաւթեան	4	5 [illegible]	6 [illegible]	7 [illegible]	8 [illegible]	9 [illegible]
Յ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	3
Ն	6	66	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Շ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ո	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Չ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Պ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ջ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]
Ռ	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ս	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Վ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Տ	∞	[illegible]	∞	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ր	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ց	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Ւ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]
Փ	ф	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ф
Ք	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Եւ				[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	
Օ	[illegible]			[illegible]	[illegible]			[illegible]	
Ֆ	[illegible]		[illegible]		[illegible]		[illegible]	[illegible]	
		[illegible]							

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

*	3.	Աղբ	
*	455.	Աղաւնի	
*	456.	Աղեղն?	
*	457.	Աղքատ	
*	458.	Ամբարիշտ	
*	459.	Անապատ	
*	460.	Անդնդոց	
*	50.	Անզգամ	
*	62.	Անօրէն	
*	461.	Աշակերտ	
	72.	Աշտարակ	Հ
	76.	Առագաստ	(կկ)
	78.	Առաջնորդ	(կկ)
	77.	Առաք[illegible]	ոք
*	82.	Առաւօտ	
	85.	Առաքեալ	պքլ
	90.	Ասպարէզ	(կկ)
	93.	Աստիճ(ան)	(կկ)
*	462.	Ատիճ?	
*	463.	Արուեստ	
	105.	Արեւելեան	բրւ
‡	107.	Աւետարան	
	464.	Բարեկեան	(կկ)
	108.	Բազում	զմ
	118.	Բերան	բրն
*	120.	Բիւզանդիոն	
	465.	Գեղեցիկ	գ
	466.	Գերեզման	(կկ)
	467.	Գէորգ	գ
	468.	Դաւիթ	դ
†	142.	Դուռն	
*	145.	Դրախտ	
*	469.	Եգիպտոս	
	147.	Եկեղեցի	եկղ
	149.	Եղբայր	(կկ)
	470.	Եղիցի	(կկ)
†	150.	Եղջիւր	
	152.	Եր[illegible]	ո
	471.	Երեմիա	մ
–	156	Երկինք	
–	157.	Երկիր	
	163.	Զաքարիա	զք
	[illegible]	[illegible]	Հ
	166.	Զովարկ } [illegible]	(կկ)
	168.	Զուրկ }	
	167.	Զարդարել	(կկ?)
	168.	Զօրաւոր	զ
	171.	Ընթերցուած	ըծ
	173	Ընտիր	(կկ)
	473.	Թագաւոր	ա
	176.	Թշնամի	թշ.
	178.	Ժամանակ	(կկ)
	474.	Ժողովուրդ	ժ
*	475.	Լանջ? (գրեալ ընչ)	
	190.	Լուսաւ	(կկ)
*	476.	Խնամի	
	207.	Խորան	որն?
	208.	"	պն?
	209.	Խորհուրդ	խրդ
	212	Ծառայ	ծյ
	477.	" Աստուծոյ	ծյ
	478.	Ծնունդ	ծ
	479.	Կաթողիկէ	կթ
	213.	Կաթողիկոս	(կկ)
*	480.	Կամ	
–	229.	Կարիճ (խմա-կերա)	
	218.	Կենդանի	նդ
	481.	Կայան	կս
*	482.	Համբարձ(ում)	
	231.	Հայհոյել	(կկ)
	233.	Հայրապետ	հյ
*	483.	Հանդերձ?	
	235.	Հանգիստ	հգս
	240.	Հանդերձ	(կկ)
*	484.	"	
	485.	Հանգուցեալ	հն
	251.	Հեթանոս	հս
*	486.	"	
	259.	Հնազանդ	նդ
	263.	Հրեշտակ	(կկ)
	487.	Ձայն	(կկ)
*	488.	Ղամբար	
	268.	Ղեկ	կ
	270.	Ճանապարհ	ճհ
	489.	Մահմետական	մհ
	490	"	րա
	279.	Մարգարէ	գ
	280.	Մարդ	մ
	491.	Մարեամ	մ
*	492.	"	
	283.	Մարտիրոս	(կկ)
	493.	Մեծարող	մսք
	289.	Միաբանից	(կկ)
	290.	Միջնորդ	(կկ)
	292.	Մխիթար	մթ
	295.	Յակոբ	յբ
	300	Յանդիման	(կկ)
	301.	"	(կկ)
	304.	Յառաջագոյն	յջն
*	309.	Յիշատակ է (փխ. յափշտա. կէ?)	
	494.	Յիսուս	(կկ)
	495.	Յովհաննէս	Յ
	317.	Յովնան	յնն
	313.	Յովսէփ	յսփ
	316.	Յուդայ	յդ
	319.	Յօժար	Յ
	321.	Նաբուգոդոնո-սոր	(կկ)
	324.	Նախանձ	նխ
	325.	Նահապետ	ն
	333.	Ողորմեա	(կկ)
	338.	Ողջոյն	ջն
	340.	Որդի	(կկ)
	342.	Որովայն	ո
	345.	Պայծառ	
*	346.	Պանդուխտ	(կկ)
	348.	Պատարագ	պ
	357.	Պարգեւ	(կկ)
	396.	Պետրոս	րս
*	369.	Պողոս	
*	497.	"	
	498.	Ջնջել	(կկ)
	499.	Ռ[illegible]	(կկ)
	500.	Սահակ	(կկ)
	374.	"	(կկ)
*	375.	Սահման	
	377.	Սաղմոս	(կկ)
	380-381.	Սան-դուղք	ս
	382.	Սատանայ	ստն
	501.	Սարգիս	սր
	502	Սեղան	(կկ)
	397.	Սկզբան	սն
	503.	Սողոս	ս
	406.	Վախճան	ճ
	407.	Վարդան	վ
	410.	Վարդապետ	(կկ)
†	418.	Վիշապ	
	416.	Տաճար	տճր
*	418.	"	
	419.	"	իկկ
*	504.	"	
*	505.	Տարապարտ	
	506.	Տրամացոյց	(կկ)
	507.	Տրտում	(կկ)
*	508.	Փարաւոն	
	437.	"	(կկ)
	439.	Փիլիսոփայ	փ
	442.	Փոխանակ	(կկ)
	509.	Քրիստոս	քս
	510.	Օրհնութիւն	օրհ
	49?	[illegible]?	ծ

ԱՅԲՈՒԲԵՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

Հայ.	Վրաց.	Հին Յուն.	Նոր Յուն.	Ղպտ.	Փիւն.	Արամ.	Պալմիր.	Սամար.	Եբրայ.	Սաբայ.	Սոգդ.	Էսթր.	Ասոր.	Մանդ.	Պհլ.	Զնդ.	Արաբ.
Ա	Ⴀ ⴀ	[illegible]	Α α	Ⲁ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ا
Բ	Ⴁ ⴁ	B	Β β		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ب
Գ	Ⴂ ⴂ	[illegible]	Γ γ	Ⲅ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
Դ	Ⴃ ⴃ	[illegible]	Δ δ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	د
Ե	Ⴄ ⴄ	[illegible]	Ε ε	Ⲉ												[illegible]	
Զ	Ⴆ ⴆ	[illegible]	Ζ ζ	Ⲍ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ز
Է		[illegible]	Η η													[illegible]	
Ը																	
Թ	[illegible]	[illegible]	Θ θ	Θ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	ت
Ժ	[illegible]														[illegible]	[illegible]	
Ի	[illegible]	[illegible]	Ι ι	I	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ی
Լ																	
Խ	[illegible]			X	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ح
Ծ	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]				ص
Կ	[illegible]	[illegible]	Κ κ	K	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ق
Հ	[illegible]			Ϩ H	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ه
Ձ	[illegible]								θ								ذ
Ղ	[illegible]	Λ λ	Λ λ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Λ		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		ل
Ճ	[illegible]													[illegible]	[illegible]	[illegible]	
Մ	[illegible]	M	Μ μ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	م
Յ	[illegible]															[illegible]	
Ն	[illegible]	N	Ν ν	N	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ن
Շ	[illegible]	[illegible]	Ξ ξ	Ϣ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Δ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ش
Ո	[illegible]	O	Ο ο	O												[illegible]	
Չ	[illegible]																
Պ	[illegible]	[illegible]	Π π	Π					[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	
Ջ	[illegible]			Ϫ												[illegible]	ج
Ռ	[illegible]	P	Ρ ρ	P	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ر
Ս	[illegible]	[illegible]	Σ σ	CƐ σ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	س
Վ	[illegible]	F		B	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	و
Տ	[illegible]	T τ Ն	Τ τ		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ط
Ր																	
Ց	[illegible]																
Ւ	[illegible]	[illegible]	Υ υ	Ⲩ													
Փ	[illegible]	[illegible]	Φ φ	Φ Ϥ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ف
Ք	[illegible]	[illegible]	Χ χ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]				ق

ԾԱԾԿԱԳՐԵՐ

	1	2	3 Դաւթեան	4	5	6	7	8	9
Ա	ℓ	ℓ	teq	Γ	λ	Ն	ℓ	F	Ր
Բ	P		Ե	F	ρ	Վ	P	Ɔ	Ե
Գ	3	Ղ	Հ	Պ	9	Հ	9	ɼ	ժ
Դ	3	Ղ	Ղ	⊑	♭	Ֆ	9	Ɣ	Ժ
Ե	Þ	Þ	ω	Ь	ɫ	X	Կ	Ƴ	F
Զ	Շ	Լ	Θ	Ⴌ	Կ	Ն	Շ	Y	♉
Է	Ֆ	8	ω	⊏	ɕ	P	3	ƒ	F
Ը	Ⴈ		—	Ⴉ	9	Վ	5	Þ	Ⴚ
Թ	Մ		9	Ⴊ	∂	Ր	P	ɧ	Ⴕ
Ժ	Ֆ		Ը	Ⴋ	X	Ӿ	d	~	Գ
Ի	Ֆ	Փ	Þ	⊓	~Þ	ℰ	Þ	⊼	Ի
Լ	⊥	∠	Ս	Ⴌ	⊘	∞	Ն	3	Γ
Խ	Մ		ʚ	Ⴍ	⁓	Վ	Խ	H	Ր
Ծ	ʬ		8	Ⴎ	ɗ	BԱ	Ⴣ	T	Ձ
Կ	Կ	Ն	⏜	Ⴏ	ϐ	Կ	Ն	⊥	Ո
Հ	Ն		Ն	Ⴐ	Շ	~8	Ց	⊦	Հ
Ձ	ɗ	ɗ	Ծ	Ⴑ	Յ	Ժ	Ն	⊣	Ծ
Ղ	Ղ	Շ	Ծ	Ⴒ	Յ	4	Շ	×	Ն
Ճ	4		Ջ	Ⴓ	ɗ	ɑ	Ծ	Ӻ	Ձ
Մ	∫	∫	⊡	⊓	Ց	Ժ	∫	ρ	Ո

	1	2	3 Դաւթեան	4	5	6	7	8	9
Յ	ℓ	≻	ʚ	9	℘		ℓ	⊢	Յ
Ն	6	66	⁓	⊡	⁓ℓ	K	8	⊣	Ն
Շ	Ձ	Ն	Ս	⊑	9	Ɔ	Ս	T	Ֆ
Ո	○	△	Ո	⊑	Ⴤ	ℓ	△	Ⴥ	Ս
Չ	Ն		Ա	Ⴉ!	⁓	Þ	Յ	V	Ծ
Պ	Պ	Դ	Կ	⊥	⁓	41	Ն	8	Ա
Ջ	Ջ		Ջ	⊡	ℓ			C	Ծ
Ռ	⊶		Ժ	⌐	ω	Ր	ɑ	Ց	Ս
Ս	⌣	V	Ս	⌐	Ր	Ն	⊸	Շ	Ո
Վ	Է	⊥	%	¬	ℓ	Դ	Ն	Շ	Վ
Տ	∞	⁓	∞	8	ɑ	ℓ	▽	Ր	Ն
Ր	9	⁓	Ր	⊓⊓	P	Ֆ	Կ	Λ	Ն
Ց	Ց	Ն	ℓ	⊡	Ց	∽	Յ	N	Ց
Ւ	∼	⊸	∘	⊔	9		Ն	Λ	Ի
Փ	φ	φ*)	Ֆ	Ⴙ	Ն	Ⴉ	Ⴊ	9	Փ
Ք	Ֆ	⌛	Ⴛ	⊞	Ք	Ⴜ	*	ɗ	Ք
Եւ				⊥	Ն		Ն	Փ	
Օ	∘		·	□	∘			⊸	
Ֆ	Ֆ		Ֆ		Ⴝ		Ֆ	⊸	
		*) Ն							

ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐՈՒ

No.	Name	Letter
1.	[illegible]	հ
2.	»	
* 3.	[illegible]	
4.	[illegible]	[illegible]
5.	[illegible]	(փկ)
† 6.	[illegible]	
† 7.	[illegible]	
8.	[illegible]	հ
9.	»	[illegible]
10.	»	[illegible]
11.	[illegible]	հ
* 12.	[illegible]	
* 13.	[illegible]	
14.	[illegible]	[illegible]
— 15.	[illegible] (գր.)	
16.	[illegible]	[illegible]
17.	»	[illegible]
18.	»	
19.	[illegible]	(փկ)
20.	[illegible]	
21.	»	[illegible]
22.	»	
23.	[illegible]	[illegible]
24.	[illegible]	[illegible]
25.	[illegible]	[illegible]
26.	»	[illegible]
27.	»	[illegible]
28.	[illegible]	[illegible]
29.	»	[illegible]
30.	[illegible]	[illegible]
— 31.	[illegible] (գր.)	
32.	[illegible]	ն
33.	»	[illegible]
34.	»	[illegible]
35.	[illegible]	[illegible]
36.	[illegible]	[illegible]
* 37.	[illegible]	
* 38.	[illegible]	
* 39.	[illegible]	
40.	[illegible]	[illegible]
41.	[illegible]	[illegible]
42.	[illegible]	[illegible]
43.	[illegible]	[illegible]
44.	[illegible]	[illegible]
45.	[illegible]	[illegible]
46.	»	—
47.	[illegible]	[illegible]
48.	»	(փկ)
49.	[illegible]	
* 50.	[illegible]	
51.	[illegible]	
52.	» ([illegible])	
* 53.	[illegible]	
54.	[illegible]	ն
55.	»	փկ
* 56.	[illegible]	
* 57.	[illegible]	
58.	[illegible]	[illegible]
59.	[illegible]	[illegible]
* 60.	[illegible]	
* 61.	[illegible]	
* 62.	[illegible]	
* 63.	[illegible]	
64.	[illegible]	[illegible]
65.	»	[illegible]?
* 66.	[illegible]	
* 67.	»	
* 68.	»	
— 69.	» ([illegible])	
70.	[illegible] ([illegible])	
71.	[illegible]	[illegible]
72.	[illegible]	[illegible]
† 73.	»	
* 74.	[illegible]	
* 75.	[illegible]	
76.	[illegible]	[illegible]?
77.	[illegible]	[illegible]
78.	[illegible]	(փկ)
79.	»	[illegible]
80.	[illegible]	[illegible]
* 81.	[illegible]	
* 82.	»	
* 83.	»	
* 84.	»	
85.	[illegible]	[illegible]
86.	[illegible]	[illegible]
— 87.	[illegible] ([illegible])	
88.	[illegible]	[illegible]?
89.	[illegible]	(փկ)
90.	[illegible]	(փկ)
* 91.	»	
† 92.	[illegible]	
93.	»	(փկ)
† 94.	[illegible]	
95.	[illegible]	[illegible]
* 96.	[illegible]	
97.	»	[illegible]?
† 98.	[illegible]	
99.	[illegible]	[illegible]
100.	[illegible]	[illegible]
101.	[illegible]	(փկ)
102.	[illegible]	(փկ)
103.	[illegible]	(փկ)
— 104.	[illegible] ([illegible])	
105.	[illegible]	[illegible]
106.	[illegible]	(փկ)
† 107.	[illegible]	
108.	[illegible]	[illegible]
109.	»	[illegible]
* 110.	»	
111.	[illegible]	[illegible]
112.	[illegible]	[illegible]
* 113.	[illegible]	
114.	[illegible]	[illegible]
115.	[illegible]	(փկ)
116.	[illegible]	[illegible]
117.	[illegible]	[illegible]
118.	[illegible]	[illegible]
119.	[illegible]	[illegible]
* 120.	[illegible]	
121.	[illegible]	(փկ)
† 122.	[illegible]	
* 123.	[illegible]	
124.	[illegible] ([illegible])	
† 125.	[illegible]	
126.	[illegible]	(փկ)
127.	[illegible]	[illegible]
128.	»	(փկ)
129.	[illegible]	[illegible]
† 130.	[illegible]	
131.	[illegible]	[illegible]
132.	[illegible]	[illegible]
133.	[illegible]	[illegible]
* 134.	[illegible]	
135.	[illegible]	[illegible]
136.	»	
137.	[illegible]	[illegible]
138.	[illegible]	[illegible]
139.	[illegible]	(փկ)
140.	[illegible]	[illegible]
* 141.	»	
† 142.	[illegible]	
* 143.	[illegible]	
* 144.	»	
* 145.	»	
* 146.	[illegible]	
147.	[illegible]	[illegible]
148.	[illegible]	[illegible]
149.	»	(փկ)
† 150.	[illegible]	
151.	[illegible]	[illegible]
152.	[illegible]	[illegible]
— 153.	[illegible]	
† 154.	[illegible]	

— 155. Երկուորեակ (դդ.)		
— 156. [illegible] ([illegible])		
— 157. Երկիր		
158. [illegible]	(փկ)	
* 159. [illegible]		
* 160. [illegible]		
* 161. [illegible]		
162. [illegible]	զ	
163. [illegible]	զս	
† 164. [illegible]		
165. [illegible]	զո	
166. [illegible]	զկ	
167. [illegible]	(փկ)	
168. [illegible]	զ	
169. [illegible]	(փկ)	
170. [illegible]	ըհ	
171. [illegible]	[illegible]	
172. [illegible]	(փկ)	
173. [illegible]	(փկ)	
† 174. [illegible]		
* 175. [illegible]		
176. [illegible]	[illegible]	
* 177. [illegible]		
178. [illegible]	(փկ)	
209. Խորհուրդ	[illegible]	
210. Ծաղիկ	ծ	
211. [illegible]	ծ	
212. Ծառայ	[illegible]	
213. [illegible]	(փկ)	
214. [illegible]	(փկ)	
215. [illegible]	[illegible] ?	
— 216. Կարիճ (դդ.)		
* 217. [illegible]		
218. Կենդանի	[illegible]	
219. "	(փկ)	
* 220. [illegible]		
† 221. [illegible]		
— 222. Կշիռ (դդ.)		
— 223. Կոյս (դդ.)		
* 224. [illegible]		
* 225. [illegible]		
* 226. [illegible]		
* 227. [illegible]		
228. [illegible]	[illegible]	
229. [illegible]	(փկ)	
230. "	(փկ)	
231. [illegible]	(փկ)	
232. [illegible]	(փկ)	
* 264. [illegible]		
265. [illegible] ([illegible])		
— 266. Ձուկն (դդ.)		
* 267. [illegible]		
268. [illegible]	կ	
† 269. [illegible]		
270. Ճանապարհ	[illegible]	
* 271. "		
* 272. "		
273. "	[illegible]	
274. [illegible]	[illegible]	
275. [illegible]	[illegible]	
276. [illegible]	(փկ)	
† 277. [illegible]		
278. [illegible]	[illegible]	
279. [illegible]	[illegible]	
280. Մարդ	[illegible]	
281. [illegible]	[illegible]	
282. [illegible]	[illegible]	
283. [illegible]	(փկ)	
284. [illegible]	կ	
285. [illegible]	[illegible]	
* 286. [illegible]		

No.	Name	Abbr.	Signs
318.	[illegible]	Յ	
319.	[illegible]	Յ	
†320.	[illegible]		
321.	[illegible]	(փհ)	
322.	[illegible]	նն	
323.	[illegible]	նձ	
324.	„	[illegible]	
325.	[illegible]	ն	
*326.	[illegible]		
327.	[illegible]	[illegible]	
†328.	[illegible]		
329.	[illegible] ([illegible])	(փհ)	
330.	[illegible]	[illegible]	
331.	[illegible]	(փհ)	
*332.	[illegible]		
*333.	[illegible]		
*334.	[illegible]		
335.	[illegible]	[illegible]	
336.	[illegible]	(փհ)	
337.	[illegible]	[illegible]	
338.	[illegible]	[illegible]	
*339.	[illegible]		
340.	[illegible]	(փհ)	
*341.	[illegible]		
342.	[illegible]	-	
343.	„	-	
344.	[illegible] ([illegible])		
*345	[illegible]		
346.	[illegible]	(փհ)	
347.	[illegible]	[illegible]	
348.	[illegible]	պ	
349.	[illegible]	[illegible]	
350.	[illegible]	[illegible]	
*351.	„		
*352.	[illegible]		
353.	[illegible]	(փհ)	
*354.	[illegible]		
355.	[illegible]	(փհ)	
356.	[illegible]	(փհ)	
357.	[illegible]	(փհ)	
*358.	[illegible]		
*359.	[illegible]		
360.	[illegible]	պ	
361.	„	B	
362.	„ (Տ. [illegible])		
*363.	[illegible]		
364.	[illegible]	(փհ)	
365.	[illegible]	պ	
*366.	[illegible]		
367.	[illegible]	պ	
368.	-	B	
†369.	„		
370.	[illegible]	(փհ)	
371.	[illegible]	(փհ)	
372.	[illegible]	[illegible]	
—373.	[illegible] ([illegible])		
374.	[illegible]	(փհ)	
*375.	[illegible]		
*376.	„		
377.	[illegible]	փհ ?	
378.	[illegible]	(փհ)	
*379.	„		
*380.	[illegible]		
381.	-	-	
382.	[illegible]	-Տ-	
*383.	-		
384.	- (Տ. [illegible])	„	
*385.	-		
*386.	-		
387.	[illegible]	(փհ)	
388.	[illegible]	(փհ)	
†389.	[illegible]		
390.	„	T	
391.	„	(փհ)	
*392.	„		
393.	[illegible] ([illegible])	(փհ)	
*394.	[illegible]		
†395.	[illegible]		
396.	[illegible]	(փհ)	
397.	-	[illegible]	
*398.	[illegible]		
399.	[illegible]	(փհ)	
*400.	-		
401.	[illegible]	—	
402.	[illegible]	(փհ)	
403.	[illegible]	(փհ)	
404.	[illegible]	(փհ)	
405.	-	(փհ)	
406.	[illegible]	[illegible]	
407.	[illegible]	[illegible]	
*408.	[illegible]		
409.	[illegible]	[illegible]	
410.	[illegible]	(փհ)	
*411.	[illegible]		
†412.	[illegible]		
*413.	[illegible]		
†414.	[illegible]		
415.	[illegible]	[illegible]	
416.	[illegible]	[illegible]	
*417.	„		
*418.	-		
419.	„ ([illegible])	[illegible]	
420.	[illegible]	[illegible]	
421.	[illegible]	[illegible]	
†422.	[illegible]		
423.	[illegible]	(փհ)	
*424.	[illegible]		
425.	[illegible]	Յ	
426.	[illegible]	Յ	
427.	[illegible]	[illegible]	
428.	„	(փհ)	
429.	[illegible]	(փհ)	
—430.	[illegible] ([illegible])		
—431.	[illegible]		
432.	[illegible] ([illegible])	[illegible]	
433.	[illegible]	փ	
434	[illegible]	փ	
435.	[illegible] ([illegible])	փ	
436.	[illegible]	[illegible]	
437.	[illegible]	(փհ)	
438.	[illegible]	(փհ)	
*439.	[illegible]	[illegible]	
440.	[illegible]	փփ	
441.	[illegible]	[illegible]	
442.	[illegible]	(փհ)	
*443.	[illegible]		
444.	„	[illegible]	
445.	[illegible]	(փհ)	
*446.	-		
447.	[illegible]	[illegible]	
448.	[illegible]	[illegible]	
449.	[illegible]	(փհ)	
450.	[illegible]	-	
451.	„	[illegible]	
452.	[illegible]	(փհ)	
453.	[illegible]	[illegible]	
454.	[illegible]	[illegible]	

No.	Name	Abbr.
— 155.	Երկաւոր (գզ.)	
— 156.	Երկինք (Երկինքն)	
— 157.	Երկիր	
158.	Երկիւղած	(փկ)
159.	Երկպառակ	
* 160.	Երկուորեակ	
* 161.	Եփիմէմ	
162.	Զատիկ	զ
163.	Զարդարիչ	զր
† 164.	Զմիւռ	
165.	Զօր արքունի	զօ
166.	Զօրավարք	զկ
167.	Զարդարել	(փկ)
168.	Զօրաւոր	զ
169.	Զօրութիւն	(փկ)
170.	Ընդհանուր	ըն
171.	Ընթերցուած	ըծ
172.	Ընկալ	(փկ)
173.	Ընտիր	(փկ)
† 174.	Թագաւոր	
* 175.	Թագուհի	
176.	Թուական	թ:
* 177.	Թարգման	
178.	Ժամանակ	(փկ)
179.	Ժառանգ	ժգ
180.	Իբրև	իբր
181.	Իմաստուն	(փկ)
182.	"	(փկ)
183.	Իմաստասիրութիւն	(փկ)
184.	Իշխան	(փկ)
185.	Ի սկզբանէ	(փկ)
186.	Ի բազմանդէր	(փկ)
187.	Իւրեանց	(փկ)
* 188.	Լեառն	
† 189.	Լեզու	
190.	Լոյս	(փկ)
— 191.	Լուսաւորեր	
† 192.	Լուսին	
— 193.	Լուսնթագ	
* 194.	Լրումն	
† 195.	Լրումն լուսնի	
† 196.	Խաչ	
— 197.	Խեցգետին (գզ)	
198.	Խնդրուած	խ
— 199.	Խոյն (գզ)	
* 200.	Խոնարհ	
201.	Խոստովան	(փկ)
202.	"	(փկ)
203.	"	(փկ)
204.	Խօսք	(փկ)
205.	Խորամանկ	խկ
206.	Խորան	"
207	"	որն?
208.	"	որն?
209.	Խորհուրդ	խրդ
210.	Ծաղիկ	ծ
211.	Ծանօթ	ծ
212.	Ծառայ	ծյ
213.	Կաթողիկոս	(փկ)
214.	Կախարդ	(փկ)
215.	Կատարած	րծ ?
— 216.	Կարիճ (գզ)	
* 217.	Կեղծաւոր	
218.	Կենդանի	նա
219.	"	(փկ)
* 220.	Կերպարան	
† 221.	Կշեռք	
— 222.	Կշեռ (գզ)	
— 223.	Կոյս (գզ)	
* 224.	Կառապան	
* 225.	Հալուէ	
* 226.	Հաղորդ	
* 227.	Համաստեղութիւն ծղ.	
228.	Համբարձում	մրծ
229.	Համեմատ	(փկ)
230.	"	(փկ)
231.	[illegible]	[illegible]
232.	Հայր	(փկ)
233.	Հայրապետ	նյ
* 234.	Հանգ (տ. Հանգիստ)	
235.	Հանգիստ	հս
* 236.	"	
237.	Հանգարտ	(փկ)
238.	Հանգերձ	(փկ)
* 239.	"	
* 240.	"	
241.	Հանճար	հնր
* 242.	Հապարակ	
243.	Հաստատ	(փկ)
244.	Հարսն	հ
245.	Հարսանիք (տ. փառաթամ)	
246.	Հաւասար	հա
* 247.	Հաւատ	
248.	Հեթանոս	(փկ)
249.	"	(փկ)
* 250.	"	
251.	"	հս
252.	Հեշտասէր	(փկ)
253.	Հեռաւոր	(փկ)
254.	Հերձուած	հծ
* 255.	Հերմէս	
256.	Հիւանդ	հի
257.	Հիւսիս	(փկ)
258.	Հմուտ	հմ
259.	Հնազանդ	ազ
260.	Հոգի	հգ
261.	Հրամայել	հմ
— 262.	Հրատ	
263.	Հրեշտակ	(փկ)
* 264.	Ձիթենի	
265.	Ձմեռն (տ. Ամառն)	
— 266.	Ձուկն (գզ.)	
* 267.	Ղամբար	
268.	Ղեակ	կ
† 269.	Ճակատ	
70.	Ճանապարհ	ըհ
* 271.	"	
* 272.	"	
273.	"	ճ
274.	Ճառագայթ	ճ
275.	Ճշմարիտ	ճ
276.	Մանաւանդ	(փկ)
† 277.	Մատանի	
278.	Մատթէոս	մթ
279.	Մարգարէ	գ
280.	Մարդ	մ
281.	Մարգարիտ	ամ
282.	Մարմին	մն
283.	Մարտիրոս	(փկ)
284.	[illegible]	կ
285.	Մեղաւոր	մր
* 286.	Մեղր	
287.	Մեռեալ	մ
288.	Մերձաւոր	(փկ)
289.	Միաբանեց	(փկ)
290.	Միջնորդ	(փկ)
291.	Միւսանգամ	մմ
292	Մխիթար	մթ
293.	Մովսէս	(փկ)
294.	Մտաւոր	մ
295.	Յակոբ	յբ
296.	"	կ
297.	"	Յկբ
* 298.	"	
299.	Յայտնեմ	(փկ)
300.	Յանդիման	(փկ)
301.	"	(փկ)
302.	Յաւէժ	յէ
303.	Յաւէտ	յէ
304.	Յաւիտեան յաւիտենից	յէն
* 305.	Յարմար	
306.	Յաւիտենական	յտ
* 307.	"	
308.	Յափշտակել	յե
* 309.	"	
310.	Յետ այսորիկ	յկ
311.	Յիշատակ	յ
* 312.	"	
313.	Յովսէփ	յսփ
314.	Յորդան	յրդ
315.	" (Տ. յորդանան)	յրդ
316.	Յուդայ	յդ
317.	Յովհան	յհն